EDİTÖRLER
MURAT ÖZKAN
MESUT KARAKULAK

TÜRK'ÜN TÜRK'LE SAVAŞI

Asya'dan Anadolu'ya Türkler Arasındaki İktidar Mücadelesi

AHMET TAŞAĞIL
ABDULLAH GÜNDDĞDU
SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ
HAYRETTİN İHSAN ERKOÇ
BAŞAK KUZAKÇI
OSMAN KARATAY
MUALLÂ UYDU YÜCEL
ERGİN AYAN
ERKAN GÖKSU
ALTAY TAYFUN ÖZCAN
HAYRUNNİSA ALAN
FERİDUN M. EMECEN
İLYAS KEMALOĞLU
MEHMET ALPARGU
SADULLAH GÜLTEN
MUHAMMED BİLAL ÇELİK

Kronik

Kronik

TÜRK'ÜN TÜRK'LE SAVAŞI
Asya'dan Anadolu'ya Türkler Arasındaki İktidar Mücadelesi

—

Editörler:
MURAT ÖZKAN – MESUT KARAKULAK

KRONİK KİTAP: 448
Dünya Tarihi Dizisi: 34

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Kasım 2023, İstanbul

ISBN
978-625-6774-03-2

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. N°8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 49639

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Kronik Yayıncılık A.Ş.'ye aittir. Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

EDİTÖRLER
MURAT ÖZKAN
MESUT KARAKULAK

TÜRK'ÜN TÜRK'LE SAVAŞI

Asya'dan Anadolu'ya Türkler Arasındaki İktidar Mücadelesi

AHMET TAŞAĞIL
ABDULLAH GÜNDDĞDU
SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ
HAYRETTİN İHSAN ERKOÇ
BAŞAK KUZAKÇI
DSMAN KARATAY
MUALLÂ UYDU YÜCEL
ERGİN AYAN
ERKAN GÖKSU
ALTAY TAYFUN ÖZCAN
HAYRUNNİSA ALAN
FERİDUN M. EMECEN
İLYAS KEMALOĞLU
MEHMET ALPARGU
SADULLAH GÜLTEN
MUHAMMED BİLAL ÇELİK

Kronik

KATKIDA BULUNANLAR

Abdullah Gündoğdu, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'ndan 1986 yılında mezun oldu. 1989 yılında A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, yüksek lisans programını tamamlamıştır. 1995 yılında ise *Hive Hanlığı Tarihi (Yadigâr Şibanileri Devri: 1512-1740)* adlı tezi ile de doktor unvanını almıştır. 1987-1998 yılları arasında A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak göreve başlamıştır. 1998'de aynı ana bilim dalında Yrd. Doçentliğe, 25 Ocak 2001'den itibaren Doçentliğe yükselmiştir. 12 Şubat 2008 tarihinde Profesörlüğe atanmıştır. İngilizce, Rusça ve Farsça yanında Çağdaş Türk dillerini bilmektedir.

Ahmet Taşağıl, 1981-85 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde okudu. Mezuniyetini takiben Tayvan'a Çince öğrenmek ve Türk tarihine dair araştırmalar yapmak üzere gitti. Dönüşünde 1987'de Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi oldu. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda yaptı. 1992'de yardımcı doçent, 1995'te doçent, 2000'de profesörlüğe yükseldi. 1997 yılından başlayarak Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Moğolistan, Güney Sibirya ve Çin'de saha araştırmalarında bulunmaktadır.

Altay Tayfun Özcan, 1998 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde okumaya hak kazandı. Tarih öğrenimini 2003'te Prof. Dr. İsmail Aka'nın danışmanlığında *İslam Öncesi Türk ve Moğollarda Hâkimiyet Anlayışı* tezi ile tamamladı. 2005'te Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu danışmanlığında hazırladığı *Hazar Kağanlığı–Bizans İmparatorluğu İlişkileri* başlıklı tezi ile Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'ndeki Yüksek Lisans Eğitimini tamamladı. 2005 yılında Ege Üniversitesi Doktora Eğitimini

2010'da Prof. Dr. İsmail Aka'nın danışmanlığında *Moğol–Rus İlişkileri (1223–1341)* başlıklı tezi ile tamamladı. Özcan hâlen, Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Profesör Doktor unvanı ile görev yapmaktadır. Altay Tayfun Özcan çalışmalarında İngilizce, Latince ve Rusça kullanmaktadır.

Başak Kuzakçı, 2011 yılında Yeditepe Üniversitesi Tarih (İngilizce/Burslu) Bölümü'nden mezun oldu. Aynı bölümde başladığı yüksek lisans eğitimini 2018 yılında "Turkish Women History Between 6 and 10 Centuries (Pre-Islamic Period)" başlıklı teziyle tamamladı. 2022 yılında "Soğd *Türk ilişkileri (5.-8. yüzyıllar)"* başlıklı doktora teziyle doktor unvanı aldı. Doktora sürecinde Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften Turfanforschung Enstitüsü'ne burslu kabul edilerek Soğdca öğrendi ve Yeditepe Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak ders vermeye başladı.

Ergin Ayan, 1991 yılında Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1991 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda başladığı yüksek lisans eğitimini 1994'te Willermus Tyrensis'in Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum (Denizaşırı Ülkelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XV., XVII. ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi adlı çalışmasıyla tamamladı. Aynı yıl Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda doktora eğitimine başladı. 1996 yılında tezi ile ilgili araştırmalar yapmak ve kaynak toplamak üzere bir süreliğine kendi imkânlarıyla Tahran'a gitti. 1997 yılında doktora eğitimini sürdürmekte iken Kocaeli Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü'ne okutman olarak atandı. 1999 (Mart) yılında Horâsân ve Civârındaki Oğuz Boyları (1157-1220) isimli çalışmasıyla doktora eğitimini tamamladı. Aynı yıl Kocaeli bölgesinde meydana gelen deprem dolayısıyla kendi isteğiyle Ondokuz Mayıs Üniversitesi'ne intikal edip, Ordu Fen-Edebiyat Fakültesi'ne Yardımcı Doçent olarak atandı. 2006 yılında bu fakülte Ordu Üniversitesi'ne bağlandı. 2009 yılında Doçent 2014 yılında Prof. Dr. unvanını aldı.

Erkan Göksu, 1994 yılında girdiği Erciyes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 1998'de mezun oldu. 2000 yılında Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne Araştırma Görevlisi olarak atandı. 2004 yılında Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı Türk Kültüründe Silah konulu tezle Yüksek Lisansı'nı tamamladı. 2008 yılında Prof. Dr. Reşat Genç danışmanlığında hazırladığı *Türkiye Selçuklularında Ordu* konulu tezle

doktorasını tamamladı. Dokuz Eylül Üniversitesi'nde üniversitede görev yapmaktadır. 2011 yılında Türk Tarih Kurumu 80. Yıl Bilim ve Teşvik Ödülü'ne, 2012 yılında ise Türk Ocağı 100. Yıl Ziya Gökalp İlim Teşvik Armağanı'na lâyık görülen Erkan Göksu, 2021 yılında Türk Tarih Kurumu Aslî Bilim Kurulu Üyeliği'ne seçilmiştir. Göksu'nun başta Selçuklu tarihi olmak üzere Orta Çağ Türk tarihinin muhtelif konuları hakkında yazılmış birçok kitabı, tercümeleri ve bilimsel dergilerde yayınlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

Feridun M. Emecen, 1979 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'nden mezun oldu. 1981'de aynı kürsüde asistan olarak akademik hayata başladı. 1985 yılında doktora tezini tamamladı. 1989 yılında doçent, 1995 yılında profesör oldu. 1986 yılından itibaren TDV İslam Ansiklopedisi Telif Heyeti içinde yer aldı. 1995- 2001 yılları arasında Türk Tarih Kurumu üyeliği yaptı. Türkiye Bilimler Akademisi asli üyesi olup hâlen İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü'nde akademik faaliyetlerini sürdürmektedir. *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, *Yavuz Sultan Selim*, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, *Fetih ve Kıyamet* kitaplarından bazılarıdır.

Hayrettin İhsan Erkoç, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu (2002-2006). Yüksek lisansını Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda yaptı (2006-2008) ve *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)* başlıklı teziyle tamamladı. Aynı yerde aldığı doktora eğitimini (2009-2015) ise *General Li Jing'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın* Çöküşü başlıklı teziyle bitirdi. Doktora sırasında Avusturya'da Alpen-Adria Universität Klagenfurt Institut für Geschichte'de Erasmus değişim öğrencisi olarak eğitim aldı (2010-2011). 2011-2017 yılları arasında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak çalıştı. 2017'de aynı anabilim dalına yardımcı doçent olarak atandı, 2018-2020 arasında Dr. Öğretim Üyesi olarak çalışmaya devam etti. 2020 yılında Genel Türk Tarihi alanında Doçent unvanını aldı ve görevini hâlen burada Doç. Dr. olarak sürdürmektedir. Göktürk dönemi ağırlıklı olmak üzere İslam-öncesi Türklerde teşkilat, ordu, din, mitoloji ve toplumsal yapı gibi konular çalışmaktadır.

Hayrunnisa Alan, 1987'de İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsünde 1992'de yüksek lisansını 1997'de ise doktorasını tamamladı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (1987-1989), MSGSÜ Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Ar. Gör, Yar. Doç., Doç, ve Profesör olarak

görev yaptı (1989-2012). 2012 yılında intisap ettiği İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nde çeşitli idari görevlerde (Tarih Bölüm Başkanlığı, Dekan Yardımcılığı, Enstitü Müdürlüğü) bulundu. Hâlen aynı üniversitede öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Moğol sonrası Orta Asya özellikle Timurlu dönemi Orta Asya Tarihi ve Kültürüne odaklanmaktadır. Türk tarihinde süreklilik ve değişim nokta-ı nazırından Türklerde yönetim anlayışı ve teşkilat konuları ile ilgili çalışmalar yapmaktadır. Çalışmalarını yürütecek düzeyde Çağatay ve Osmanlı Türkçesi ile Farsça ve İngilizce bilmektedir.

İlyas Kemaloğlu, 2001'de Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü'nde lisansını, 2003'te *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri* başlıklı tezle yüksek lisansını ve 2008'de *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi* başlıklı tezle doktorasını tamamladı. 2012'de doçent, 2017'de profesör oldu. Rusça, İngilizce, Farsça ve çeşitli Slav ve Türk lehçelerini bilen Kemaloğlu, 2004-2008 yılları arasında Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM)'nde Rusya-Ukrayna Masası'nda görev yaptı. 2009-2012 yılları arasında Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği'ne bağlı Ermeni Araştırmaları Grubu'nun projesi çerçevesinde TC Başbakanlık Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu'nda çalıştı. 2009-2013 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı tarafından desteklenen Orta Doğu Stratejik Araştırmaları Merkezi (ORSAM)'nde Avrasya Danışmanı olarak görev yaptı. 2013-2020 yılları arasında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi olarak çalıştı. 2020'den itibaren Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır. Ayrıca Yeditepe Üniversitesi'nde de ders vermektedir. 2013 ve 2018 yıllarında Kemaloğlu, arka arkaya iki kez TC Başbakanlık Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu'na aslî üye seçildi.

Mehmet Alpargu, 1972 yılında DTCF Tarih Bölümüne girdi. 1976 yılında mezun oldu. Ankara Üniversitesi'nde Genel Türk Tarihi alanında 1979'da yüksek lisansını, 1984'de ise doktorasını tamamladı. 1991 yılında doçent oldu. 1982-1997 yılları arasında Gazi Üniversitesi'nde görev yaptı. 1997 yılında Sakarya Üniversitesi'ne profesör olarak atandı. Sakarya Üniversitesi Rektör Yardımcılığı, Tarih Bölüm Başkanlığı, Fen-Edebiyat Fakültesi ve Eğitim Fakültesi Dekanlığı görevlerinde bulundu. 2018 yılında emekli oldu. Yayınlarının çoğunluğunu Genel Türk Tarihi alanında gerçekleştirdi. *Nogaylar, 16. Yüzyılda Özbek Hanlıkları, 16. Yüzyılda Kazak Hanlığı* isimli kitaplarından başka kitap bölümleri ve ulusal, uluslararası çeşitli dergilerde yayınlanan makaleler kaleme aldı. Sempozyumlara katıldı

Genel Türk Tarihi Çalıştaylarının organizesinde görev aldı. Birçok kitabın editörlüğünü yaptı. .

Mesut Karakulak, 2009 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümünden mezun oldu. 2012'de Ordu Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalında yüksek lisansını tamamladı. 2017 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Genel Türk Tarihi kürsüsünde doktorasını bitirdi. Doktora çalışmalarını yapmak üzere bir yıl Rusya Ural Federal Üniversitesinde misafir araştırmacı olarak görev yaptı. 2020 yılında doçent unvanını aldı. 2023 yılından itibaren Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Tarih Bölümünde çalışmaya başlayan yazarın birçok bilimsel dergide Rus denizcilik tarihi, Rusya tarihi ve Türkistan tarihiyle ilgili makaleleri yayınlandı. Karakulak İngilizce ve Rusça bilemektedir.

Muallâ Uydu Yücel, 1989 yılında İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden mezun oldu ve aynı yıl Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalında Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başladı. 1992 yılında "Türk'ün-İslam'la Bütünleşmesi" adlı Yüksek Lisans'ını, 1998 tarihinde "İlk Rus Yıllıklarında Türkler" adlı doktora tezini tamamlayarak doktor unvanını aldı. 1995-1995; 1998-1999 yılları arasında Kazakistan ve Rusya'ya gitti. 2000 tarihinde Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalında Yardımcı Doçent, 2006 tarihinde ise Doçent oldu. 2008-2010 tarihleri arasında da Türkiye ile Kazakistan arasında bir köprü vazifesi gören Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinde görev yaptı. Bu arada yurtiçinde ve yurtdışında uluslararası birçok sempozyuma katılarak onlarca bildiri sundu. 2011 Tarihinde Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'na Profesör olarak atandı ve 2012-2018 tarihleri arasında iki dönem Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığı görevini yürüttü.

Muhammed Bilal Çelik, 1996 yılında ODTÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nü kazanarak bu bölümü 2001'de tamamladı. 2001 Eylül ayında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı'nda başladığı Yüksek Lisans programı sırasında Aralık 2001'de aynı üniversitesinin Tarih Bölümü'nde Arş. Gör. oldu. 2004 yılında "Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı" başlığını taşıyan tez ile Yüksek Lisans programından mezun oldu. Aynı yıl, aynı üniversitenin doktora programına kabul alan Çelik, bu sırada İran'da Farsça dil eğitimi aldığı gibi araştırmalarda da bulundu. 2009 yılında "1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği" başlıklı teziyle doktora eğitimini tamamladı.2009 yılında Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'ne Yrd. Doç. Dr. unvanıyla öğretim üyesi olarak atanan Çelik, 2014 yılında

Doç. Dr., 2022 yılında da Prof. Dr. oldu. Halen Sakarya Üniversitesi'nde Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı olarak görev yapmaktadır. İngilizce ve Farsça bilen Çelik, Rus işgali öncesi Türkistan Hanlıkları üzerine çalışmalarını yoğunlaştırmıştır.

Murat Özkan, 2009 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümünden mezun oldu. 2012'de Ordu Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalında yüksek lisansını tamamladı. 2017 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında doktorasını bitirdi. 2015-2016 yılları arasında doktora çalışmalarını yapabilmek amacıyla Rusya Ural Federal Üniversitesinde misafir araştırmacı olarak 1 yıl görev yaptı. 2020 yılında Doçent olan Özkan, halen Ordu Üniversitesi Tarih Bölümünde görev yapmaktadır. Birçok bilimsel dergide başta Türkistan Hanlıkları olmak üzere Rus askerî tarihi ve Türkistan'ın sosyal yaşamı üzerinde makaleleri yayımlandı. Özkan İngilizce ve Rusça bilmektedir.

Osman Karatay, 1995 yılında Boğaziçi Üniversitesi Tarih bölümünden mezun oldu. 2002 yılında Gazi Üniversitesi'nde yüksek lisans ve 2006 yılında yine aynı üniversitede doktora derecelerini aldı. 2010 yılında doçentlik, 2016 yılında profesörlük sanını aldı. Halen Ege Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Bilimsel çalışmalarının yanında örgütçülüğü ile de Türk bilim ve kültürüne büyük hizmetlerde bulundu. Türkiye'nin ilk düşünce kuruluşu olan Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin (ASAM) kuruluşunda yer aldı. Dünyadaki en büyük Türk tarihi projesi olan Türkler'i yöneterek, toplam 37 ciltlik dev Türk tarihinin ortaya çıkışında büyük katkı yaptı. Bu çerçevede İngilizcedeki en büyük Türk tarihi olan *The Turks*'ün editörlüğünde bulundu. Ardından KARAM'ı (Karadeniz Araştırmaları Merkezi) kurdu ve Türkiye'nin ilk bölgesel akademik dergisi olan Karadeniz Araştırmaları'nı yayınlamaya başladı. Bu arada türünde dünyada ilk olan *Balkanlar El Kitabı* ve *Doğu Avrupa Türk Tarihi* adlı büyük çalışmaların editörlüğünde bulundu. Türk Dünyasına Hizmet Ödülü sahibi Karatay'ın 20'den fala kitap ve 150'nin üzerinde makale ve bildirisi bulunmaktadır.

Saadettin Yağmur Gömeç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Türk Tarihi Kürsüsü'nde tarih eğitimi gördü. Bu fakülteden 1985 senesinde diplomasını aldıktan sonra, aynı yıl Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde Yüksek Lisans eğitimine başladı ve *Milli Mücadelede Gaziantep* adlı yüksek lisans tezini 1987 senesinde teslim ederek, buradan mezun oldu. Doktora eğitimi için 1987 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih bölümüne kayıt

yaptıran Gömeç, 1992 tarihinde *Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi* isimli tezini sunarak, doktor unvanı aldı. 1992 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Genel Türk Tarihi Kürsüsü'ne yardımcı doçent olarak atandı.

Sadullah Gülten, 2001'de Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisansını ve doktorasını tamamladı. 2009'da Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne yardımcı doçent olarak atandı. 2014'te doçent, 2019'da profesör unvanını aldı. 2023'te ise Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi'ne atanan Gülten'in *Bozok Türkmenleri, Atayurttan Anayurda Yörükler*, *Heterodoks Dervişler ve Aleviler, Türklerin Hz. Ali'si, Osmanlı-Safevî Kıskacında Kızılbaşlar*, *Bozok'tan Yozgat'a Köy ve Köylüler (1529-1844)* isimli eserleri vardır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ
15

KISALTMALAR
18

TÜRK DEVLETLERİNDE HÂKİMİYET ANLAYIŞI
Ahmet Taşağıl
19

TÜRK DEVLETLERİNİN KURULUŞ VE YIKILIŞLARI ÜZERİNE BİR YAKLAŞIM DENEMESİ
Abdullah Gündoğdu
43

TÜRK TARİHİNDE İLK BÖLÜNME
Saadettin Yağmur Gömeç
63

TÜRK KAĞANLIĞI'NIN YIKILIŞINDA UYGUR, KARLUK VE BASMIL BOYLARININ ETKİSİ
Hayrettin İhsan Erkoç
75

"TARİH TEKERRÜRDEN Mİ İBARET?" UYGUR KAĞANLIĞI VE KIRGIZLARIN İKTİDAR MÜCADELESİ
Başak Kuzakçı
84

HAZAR-BULGAR SAVAŞLARI
Osman Karatay
104

PEÇENEK-KUMAN/KIPÇAK MÜCADELESİ:
LEBUNİON/LEBUNİUM MEYDAN SAVAŞI (29 NİSAN 1091)
Muallâ Uydu Yücel
113

BATI TÜRK DEVLETİNİ (TÜRKİYE) KURAN SAVAŞ:
DANDANAKAN
Erkan Göksu
140

I. KILIÇARSLAN-DANİŞMEND GAZİ MÜCADELESİ
Ergin Ayan
164

ALAEDDİN KEYKUBAD-CELALEDDİN HAREZMŞAH
İLİŞKİLERİ VE YASSIÇİMEN MUHAREBESİ
Altay Tayfun Özcan
188

1402 ANKARA SAVAŞI
(Yıldırım Bayezid- Emîr Timur Mücadelesi)
Hayrunnisa Alan
202

OSMANLI FETRETİ:
KARDEŞLERİN TAHT İÇİN MÜCADELESİ (1402–1413)
Feridun M. Emecen
225

ALTIN ORDA SONRASINDA MİRASÇI HANLIKLAR
ARASINDAKİ MÜCADELE
İlyas Kemaloğlu
240

MUHAMMED ŞİBANÎ HAN VE
ŞAH İSMAİL MÜCADELESİ-MÜCADELENİN FİNALİ:
MERV SAVAŞI
Mehmet Alpargu
260

ÇALDIRAN OVASI'NDA İKİ TÜRK:
ŞAH İSMAİL VE SULTAN SELİM
Sadullah Gülten
276

SON CİHANGİR NADİR ŞAH VE TÜRKLERLE MÜCADELESİ
Muhammed Bilal Çelik
288

DİZİN
301

ÖNSÖZ

Türk tarihinin genel hatlarının panoraması incelendiğinde bozkır kültürünün kendi havzasında oluşturduğu ideal bir devlet yapısının varlığı ortaya çıkar. Bozkır kuşağının zorlu çevresel etmenleri, hayvancılığa ve ticaret rotalarının güvenliğine dayanan iktisadiyat bu kendi şahsına münhasır *"fenomenin"* her dönem diri ve teyakkuzda kalmasını gerekli kılıyordu. Öyle ki bozkırın göçebe medeniyetini oluşturan Türk halkları için yayıldıkları uçsuz bucaksız alanların kontrolü hayati bir önem arz etmekteydi. Kuşkusuz bozkır devletlerinin asırlar boyunca devam eden ve günümüze kadar sirayet etmiş olan varlığı ciddiyetle süregelen kendine özgü teşkilatlanma ve devlet anlayışında yatmaktaydı. Ancak Türk devlet geleneğinin özü olan teşkilatlanma kabiliyeti aynı zamanda yok olmalarının da en etken aktörüydü. Daha sarih bir ifadeyle kadim Türk tarihinin en zorlu düşmanı yine kendini var eden bağımsız ve boyun eğmez özgürlükçü yapısıydı. Bu durum her ne kadar genellikle yerleşik-göçebe mücadelesi ekseninde değerlendirilse de Bozkır Kağanlıkları için yıkıcı güç her daim yine başka bir göçebe unsur tarafından gelmekteydi.

Kağanın veyahut yönetici elitin kendine sadık boy grupları olmadan kendi statüsünü kabul ettirmesi mümkün değildi. Modern öncesi çağlarda devlet aygıtını oluşturan boylar çıkar birliği etrafında birbirine gereksinim duyan örgütlenmiş ve belli iş bölümleri olan baskı gruplarını temsil etmekteydi. Kağan tüm baskı gruplarının Türk tarihi bağlamında ise boyların çıkarlarını gözeten karizmatik vasfı ve yetenekleriyle bunu bir düzen etrafında sağlayabilecek eşitler

arasında birinciydi. Muhakkak bozkır imparatorluklarının tamamının idari düzeni yeknesak değildi, fakat boy beylerinin tek bir yönetim dairesi altında disiplin içinde kontrol altına alınma süreci ortak motiftir. Bozkır Kağanlıklarının çoğunluğu da bu mekanizmada var olmuştu. Türk Kağanlığı, Uygurlar ve daha niceleri benzer oluşumun örnekleriydi. İşte Bozkır Kağanlıklarını oluşturan bu yapı aynı zamanda ayrışma ve yeniden varoluşun da ana sebebiydi. Boy federasyonlarından oluşan devleti yöneten kağan her ne kadar yönetimi altındaki boyların çıkarlarını korumakla yükümlü ise de onlara geniş imkân ve alan veremezdi. Zira verilecek imtiyaz devlet içerisinde bir boyun özerkleşmesine neden olabilirdi. Bunun yanı sıra tedricen imparatorluk vasfına ulaşan bozkır devletinin iktisadi düzeni buna paralel olarak büyüyen boyların ihtiyaçlarını karşılayacak yeterlilikte değildi. İşte bu noktada Bozkır Kağanlıklarında iç çekişme ve ayrışma süreci başlamaktaydı. Boy birliğinden meydana gelen devlet kendi erkini ispatlamış bir yönetici elit yani kağan etrafında teşkilatlı bir devlet haline gelmişken aynı süreç devlet ayrışır ve yıkılırken de ortaya çıkmaktaydı. Türk tarihinin en erken varlığından Osmanlı İmparatorluğunun yıkılış çağına kadar benzer döngü sayısız kere tekerrür etmişti. Bu çalışmayı ortaya çıkaran ana motivasyon da Türk Devletlerini kuran ve yıkan ana aktörün yine bir başka Türk unsuru olduğu gerçeğini gözler önüne sermektir.

Tarih boyunca birbiri ardına kurulan Türk Devletlerinin var oluş serencamı aslında bir yönüyle başka bir Türk devletini yıkan ve kendi yönetim dairesi içerisine alan bir evrenden oluşmaktaydı. Tabi ki Çin, İran, Roma ve Rusya gibi yıkıcı yerleşikler ana düşman figürünü temsil etse de Türk tarihinin kırılma noktalarını bahsi geçen yerleşik sakinlerden ziyade göçebe Türk unsurlar belirlemiştir. Göktürklerin yıkılıp Uygur Kağanlığı'nın kurulması, Büyük Selçuklu Devletini yıkılışa götüren Oğuz İsyanı, Osmanlıyı derinden sarsan Timur istilası ve daha fazlası kurucu güç ile yıkıcı gücün aynı mensubiyeti taşıdığını göstermektedir. Yani göçebe devleti kuran ve düşmana karşı organize bir şekilde teyakkuzda olma asabiyeti, devlet yıkılırken de ortaya çıkmaktaydı.

Bu bağlamda eser kadim Türk tarihinin kendi soydaşları ile mücadelesini konu edinmektedir. Mevcut tarih çalışmalarından yöntem ve içerik yönüyle ayrılan bu çalışma Türk tarihinin bütünlüğü içerisindeki ayrışmaları, yol ayrımlarını ve yeniden doğuşları tarihsel hakikat çerçevesinde ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Bu nedenle Türk tarihinin geniş mekân ve zaman aralığına takabül eden bu eserdeki olaylar dizisi metodolojik olarak kollektif bir iş birliğini zorunlu kılmaktadır. Elinizdeki eser bu inançla bir araya gelmiş her biri alanında uzmanlar tarafından kaleme alınmıştır. Bu vesileyle kıymetli vakitlerini ayırıp Türk tarihinin en çetrefilli konuları hakkında analitik değerlendirmeleri ile katkı sunan Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Doç. Dr. Hayrettin İhsan Erkoç, Dr. Başak Kuzakçı, Prof. Dr. Osman Karatay, Prof. Dr. Muallâ Uydu Yücel, Prof. Dr. Erkan Göksu, Prof. Dr. Ergin Ayan, Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, Prof. Dr. Feridun M. Emecen, Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Prof. Dr. Sadullah Gülten ve Prof. Dr. M. Bilal Çelik'e ne kadar teşekkür etsek azdır.Bu çalışmayı yayınlamamızda bizi teşvik eden Adem Koçal beyefendiye, kıymetli editörümüz Can Uyar'a ve tüm Kronik Kitap ekibine özverili gayretleri minnettarız.

Murat Özkan - Mesut Karakulak
Ordu 2023

KISALTMALAR

Bkz. Bakınız
C. : Cilt
Çev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed. : Editör
haz. Hazırlayan
No Numara
S. Sayı
s. Sayfa
vb. Ve benzeri
vs. Vesair

TÜRK DEVLETLERİNDE HÂKİMİYET ANLAYIŞI

Ahmet Taşağıl[*]

Türk tarihinde hâkimiyetin en erken dönemlerde başladığını söylemek mümkündür. Bunun sebebi bozkırda gelişen hayat tarzıdır. Otlak ve su kaynaklarına dayalı bir yaşam sürdüren Türk kökenli topluluklar, bunların paylaşımı ve korunması için kendi aralarında konsensus sağlıyorlar; böylece devlet örgütlenmesine giden yol açılıyordu. Kısacası kabilelerin kendi aralarındaki anlaşmaları, bütün bozkırları kaplayan dünya devletlerinin ilk nüvesini oluşturuyordu. Bozkır örgütlenme biçiminde aileden başlayarak, urug (küçük kabile), boy (bod, büyük kabile), bodun (halk, millet), nihayet en yüksek siyasal yapı İl'e ulaşılıyordu. En üst düzey teşkilatlanmanın karşılığı İl, devlet/imparatorluk anlamlarına gelirdi. Ayrıca tarihi kaynaklarda Gök Türk döneminden itibaren devlet başkanlığı makamını temsil etmek için kağanlık ya da hakanlık kavramının kullanıldığını görürüz. Bunun yanında han unvanı da yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ana hatlarıyla çizmeye çalıştığımız bu sosyal yapının her aşamasında siyasi hâkimiyet kendini göstermiştir. Özellikle danışma, istişare, kengeş, müzakere, toplantı gibi meclislerde (toylarda) siyasetin en yoğun bir şekilde yaşandığını ve hâkimiyetin kaynağı olarak uygulandığını söyleyebiliriz. Bu sosyal ve idari sisteme dayalı hâkimiyet telakkisi Türklerin Müslüman olup Ön Asya'da devletler kurmalarına kadar devam etmiştir.

* Prof. Dr., Yeditepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, atasagil@hotmail.com

Her ne kadar Türk tarihinin derinliği M.Ö. 3 binlere kadar gitse de M.Ö. 221'den itibaren üst düzeyde bir Türk siyasi teşekkülü görüyoruz. Bilindiği gibi bunun adı Büyük Hun İmparatorluğu idi. Bu devlete Asya Hun İmparatorluğu da deriz. Hun siyasi varlığı M.S. 439'a kadar Orta Asya'nın doğusunda, 558'e kadar Afganistan ve Batı Türkistan'da, nihayet 469'a kadar Avrupa'da sürdü. Hunları Orta Asya'nın doğusunda Tabgaç (386-557), Gök Türk (552-745) ve Uygur (745-840) devletleri takip etti. Daha sonra Müslüman olan Karahanlılar 1212'ye, Büyük Selçuklu Devleti ise 1157'ye kadar var olabildi. Gazneliler ise ahalisi Türk olmayan bölgede hâkim olduğu için farklı bir siyaset geliştirdi. Daha önce Afganistan, Pakistan hatta Hindistan civarlarında devlet kuran Akhunların (350-558) da Gazneliler ile aynı kaderi paylaştığı söylenebilir. Bunun yanında İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu'da çok sayıda küçük devlet ve beylik kurulmuştur.

Doğu Avrupa'da ise Hunlardan sonra Avarlar hâkimiyet süresi uzun sayılabilecek bir kağanlık kurdular (558-805). Ogurlar ile Hunların karışımından doğan Bulgarlar, Peçenekler, Uzlar, Hazarlar, nihayet Kuman (Kıpçaklar) siyasi olarak varlıklarını sürdürdüler. Bunların içinde Peçenekler çok ilginç bir örnektir. Üst düzeyde bir siyasi kuruluş oluşturamadan 860-1090 yılları arasında var olabildiler. Boy sisteminin Eski Türk tarihinde oynadığı rolü göstermesi bakımından bu örnek çok önemlidir. Herhangi bir devletleri ortaya çıkmadı; ama boylar halinde yaşadılar ve Doğu Avrupa tarihinde çok etkili oldular. Hazarlar ise hanedanın din değiştirip Museviliğe geçmesine rağmen Türk kültürü özelliklerini korudular. Bazı alanlarda yerleşikliğe dahi adapte olarak şehir kültürünü geliştirdiler.

Yukarıda söz ettiklerimizin dışında Türklerin çoğu boylar halinde yaşayarak hayatta kalabildi. Boylar halinde uçsuz bucaksız alanlarda yaşamak yok olmalarını engelledi. Sonuçta bozkırda yaşayan Türklerin boy sistemi üzerine kurulu bir sosyal hayatları vardı. Yayla ve kışlak yerleri arasında dengeye oturmuş konar-göçer bir ömür tarzını tercih etmişlerdi. Böyle bir yaşam biçiminin ortaya çıkardığı dinamik sosyal yapı sayesinde gerektiğinde göç ediyorlar,

kıtlık, düşman baskısı gibi tehlikelere karşı direnebiliyorlardı. Bu sebeple Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanan Avrasya bozkırlarında basmadık yer bırakmadılar. Boy sosyal yapısının sağlamlığı ve ihtiyaç duyduklarında göç edebildikleri için yok olmadan hayatta kaldılar. Sayısız irili ufaklı siyasi teşekküller meydana getirdiler. Ancak bununla yetinmeyip büyük kağanlıklar da kurdular.

Bozkırın tarih sahnesine çıkardığı ilk büyük devlet Asya Hun İmparatorluğu'dur. Aynı coğrafyada kurulup kendi modelini Kuzey Çin'e taşıyan Tabgaçlar, orada önce kendi kültürleriyle yaşadılarsa da bir süre sonra asimile olarak Çinlileştiler. Yazıtlar dolayısıyla sosyal ve idari yapısını öğrenebildiğimiz Gök Türk Kağanlığı, Altaylardan doğuya ilerleyerek Ötüken merkezli yükseldi ve tam bir Türk modeli haline geldi. İki yüzyıl sonra onun devamı olan ve daha sonra yerleşik kültür hayatını seçen Uygur Kağanlığı ortaya çıktı. Gök Türk Kağanlığı ve Büyük Selçuklu Devleti Türk siyasetinin İslam öncesi ve sonrasını anlamakta iyi bir modeldirler. Karahanlılar Gök Türklerin devamıdır. Gazneliler ise farklı sistem üzerinde kurulmuştur. Selçuklu sisteminin devamı ise beylikler ile diğer Selçuklu devletleridir.

Gök Türk döneminde Türkçe yazılı kaynaklar ortaya çıkınca Eski Türklerin sosyal, kültürel, idari vb. yönlerini daha açık bir şekilde öğrenme imkânımız doğdu. Dolayısıyla konumuz olan siyasi yapıyı daha iyi çözümleyebiliyoruz. Gök Türk devlet sistemini bir şablon haline getirerek bozkırda kurulmuş bütün Türk siyasi kuruluşlarını çözebiliriz. Müslüman olmasına rağmen Karahanlı Devleti Gök Türklerin devamı sayılır. Ancak, halkı farklı etnik yapıya sahip Gazneliler, bu çerçevede değerlendirilemez. Büyük Selçuklu Devleti, tam olarak İslami kültür dairesine girdikten sonra İslami değerler ile bütünleşerek yönetilmiştir. Dolayısıyla Selçuklulardaki siyasi değişim normal karşılanmalıdır. Orta Doğu'da kurulan bütün diğer Türk devlet ve beylikleri Selçuklu modeli üzerinden ele alınmalıdır. Gök Türklerin Türk tarihine en büyük katkısı gerçekte siyasi tarih açısından olmuştur. Onların siyasi tabakası zayıflayıp tarih sahnesinden çekildikten sonra bünyelerinden çıkan Uygur, Karahanlı,

Gazneli, Selçuklu, Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti başta olmak üzere diğer Türk kökenli devlet ve beylikleri bir Gök Türk Kağanlığı devamıdır. Yusuf Has Hacib tarafından 1069'da yazılan Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı Mahmud tarafından 1074'te kaleme alınan Divanu Lugat'it-Türk, Türk siyasetinin hem İslam öncesini hem sonrasına siyasi ve sosyal açıdan ışık tutmaktadır.

Hâkimiyet konusu (egemenlik) kökeni ve tarih boyunca kazandığı anlam Eski Türk toplumunun yaşadığı hayat tarzıyla büyük paralellik gösterir. Aslında çok geniş anlam ifade eden siyaset kelimesinin karşılığını toplumun işlerini üzerine alma yürütme, yönetme işi, insan topluluklarını yönetme sanatı olarak tanımlamak ve hâkimiyet ile iç içe açıklamak doğru bir yaklaşımdır. Hayvanları evcilleştirmek ve kalabalık sürüleri sevk etmek bozkır hayatında esasında çok önemlidir. Aynı zamanda otlakları ve su kaynaklarını paylaşmak, ya da kontrol etmek Eski Türk siyasetinin ortaya çıkışının dolayısıyla hâkimiyetin kaynağının özüdür.

Hâkimiyetin ekonomi ve hukuktan ayrı düşünülemeyeceği gerçeği de söz konusudur. Doğru siyasetin yürütülebilmesi için alt düzeyde bir insan topluluğu üst düzeyde ise devlet veya benzeri örgütlenme mutlaka olmalıdır. Nitekim devlet ise bir insan topluluğuna ait siyasi hâkimiyetin teşkilatlanmış biçimi anlamına gelir. Görüldüğü gibi insan, toplum, devlet ve siyaset birbiri ile ayrılmaz unsurlardır. Bunları Eski Türk devletlerinde gözlemlemek mümkündür. Türklerin en eski tarihinden başlayarak özellikle kelimenin anlamına bakarak yola çıktığımızda derin bir siyaset anlayışının söz konusu olduğunu anlıyoruz.

Bozkır Devletinin Ortaya Çıkışında Siyasi Hâkimiyetin Rolü

Eski Türk topluluklarının esasında su kaynaklarına (ırmak, göl vs.) ve yaylak-kışlak hayatı (otlaklara) gibi temel kaynaklara bağlı bir yaşama sistemi vardı. Bu hayat tarzı aslında bozkırın derinliklerinde doğa ile bütünleşmiş insan gruplarının varlıklarını sürdürebilme mücadelesiydi. Bu durum şöyle açıklanabilir: Her boy kendi insan topluluğu

ve ekonomisinin temeli olan hayvanlarıyla birlikte yaşadığı belirli bir alana sahipti. Nitekim böyle bir hayat tarzının asalak toplumların yaşadığı sadece avcılık ve toplayıcılığa dayalı sistemden farklı olduğunu anlamak gerekir. Tarıma elverişli alanlar bulamayan kabileler büyük sürüler hâlinde baktıkları hayvanların ürünleriyle hayatlarını devam ettirebiliyorlardı. Üretim fazlalarını da komşu yerleşik topluluklarla değiş tokuş yaparak kendi ihtiyaçlarını giderme yoluna gidiyorlardı. Özellikle at ve koyun ile bu hayvanlardan elde edilen ürünler, Altay Dağları'ndan çıkarılan demir, komşularının dikkatini çekiyordu. Ancak, bozkırda yaşamanın iklim koşullarından dolayı çok zor olduğunu dikkate almak lüzumu her zaman söz konusudur.

Vahalarda, verimli arazilerde yaşamanın kolaylığı ve getirdiği ekonomik zenginlik bozkırda yaşayan toplulukları her zaman cezbediyordu. Bundan dolayı Eski Türklerin yaşamaya uygun alanlara ulaştığında vakit geçirmeden yerleşik hayata geçtiği ve şehirler kurarak, yeni hayat tarzında eserler meydana getirdiği vurgulanması gereken bir noktadır. Ayrıca tarım alanları açarak hem tahıl hem de meyve-sebze yetiştirmekteydiler. Dolayısıyla Avrasya coğrafyasında bütün Türklerin yaylak-kışlak hayatını sürdürdüğünü söylemek pek doğru olmaz. Kısacası Türkler elverişli buldukları alanlarda hayat tarzlarını değiştirdiler, daha kolay ve rahat olan yerleşikliği tercih ettiler. Ama çoğunluk ve toplum dinamikleri tarihin her döneminde görüldüğü gibi bozkırdaki zor yaşamı daha çok sevdi. Bu arada Güney Sibirya'da Altaylarda, Hakasya'daki geniş sahalarda yaşayan topluluklar yaptıkları ağaçtan ev ve kulübelerde yaşıyorlardı. Türkler, en erken devirlerden itibaren bozkırda yaylak kışlak hayatını sürdürmüyordu. Onların bozkır hayatına geçişlerinin, M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllardaki göçlerle gerçekleştiği tahmin edilmektedir.

Genel bir bakışla eski bozkır Türk kültüründe dikkate alınması gereken iki önemli karakteristik özellik ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Türk göçleridir. Bununla kastedilen normal bir yaylak kışlak hayatı değil, çeşitli nedenlerle yaşadıkları bölgeyi kitleler hâlinde terk ederek çok uzun mesafeler kat etmek suretiyle bir başka alana gitmeleridir. Bu yüzden her yıl sürdürülen mevsime göre yer

değiştirme ile karıştırılmamalıdır. Kitleler hâlinde başka alanlara kayma, çok önemli tarihî sonuçlar doğurmuştur. Büyük göçlerin siyasi ve ekonomik olmak üzere iki temel sebebi vardır. Ekonomik sebep denince özellikle nüfusun artması nedeniyle otlakların yetersiz kalması, kuraklık veya ağır kış şartları yüzünden çıkan kıtlık ve benzeri etkenler gösterilebilir. Türklerin özellikle Çin, Hsien-pi, Moğol gibi kavimlerin baskısıyla yerlerini terk edip başka sahalara gitmeleri ise göçlerin siyasi sebebini oluşturur.

İkinci karakteristik özellik eski Türk toplumunun sosyal yapısıdır. Bu sosyal yapıyı aileden (*oguş*) başlayarak, *urug-boy*, *bodun* şeklinde birbirinin içine geçen halkalar şeklinde belirtmek mümkündür. Bozkırdaki Türk topluluklarını her zaman dinamik ve ayakta tutan bu sosyal sistem, en başta insanların birbirine olan ihtiyaçları (savunma, barınma, yiyecek elde etme) sonucunda doğmuştur. *Aile* toplumun en küçük birimidir, aileler biraz büyüdüğünde *uruglar* ortaya çıkmaktadır. Küçük kabile dediğimiz sosyal sistem, göçebe hayatı 20. yüzyıla kadar sürdüren topluluklar arasında hâlâ yaşamaktadır. *Uruglar*, yani küçük kabileler birleştiğinde ise *boylar* meydana gelmektedir. Herhangi bir devlet (il) kurulduğunda boyların birleşmesi, yani halk tabakasına dönüşmesi *bodun* olarak adlandırılmaktadır. Esasen tarihî kaynakların ışığında bu sosyal sistem halkaları içinde boy birimi ön plana çıkmaktadır. Boyların toplumsal özellik olarak taşıdığı sosyal dayanışma ve dinamizm, bireyleri arasında birlikte hareket etme arzusunu getirmiş; çok uzun mesafeleri yılmadan çetin mücadelelerle aşmalarını sağlamıştır. Bir başka ifade ile Avrasya Türk tarihi aslında açıklamaya çalıştığımız bu sosyal sistem içinde boyların tarihidir, denebilir.

Böyle bir sistemle zaman (derinlik) ve mekân (genişlik) denkleminde Türk boyları Avrasya bozkırlarında kendilerini gösterme fırsatı buldular. Özellikle elverişli alanlarda hayvancılıkla uğraşarak (bozkır ekonomisi) hayatlarını sürdürürken kendi aralarında siyasi birlikler oluşturdular. Bu siyasi birliklerin bazıları imparatorluk seviyesine yükseldiler. Asya Hun İmparatorluğu bu alanda ilk örnektir.

Diğer taraftan efsanevi ilk Çin yazılı metinlerini dikkate alırsak Türk tarihini M.Ö. 2250'lere götürmek mümkündür. Hunların yıkılmasından sonra Orta Asya'da egemenlik Tunguz ve Hsien-pi kökenli (Juan-juan) topluluklara geçti. Ama bu esnada bölgeden Çin'e göç edenler, Kuzey Çin'de küçük çaplı Hun ve Tabgaç devletlerini; batı yönünde göç edenler ise Batı Türkistan ve Afganistan'da Akhun, Orta ve Doğu Avrupa'da Avrupa Hun devletlerini kurdular.

Eski Türklerde Hâkimiyetin Kaynağı

Avrasya bozkırlarında kurulan Türk devletleri coğrafyanın genişliğinden ve daha kolay idare edilebilmesi için önce ikiye ayrılıyordu. Bu ayrılma birbirinden bağımsız devletler olarak değil, doğuya bağlı bir batı kanadı şeklinde gerçekleşiyordu. Güneşin doğduğu taraf olan doğu hiyerarşik açıdan batıya nazaran üstün sayılıyordu. Üstteki sonsuz Mavi Gök her tarafı kaplıyor; altındaki yeryüzü ise 4 ana yöne ayrılıyordu: 1- ileri gün doğusu (doğu), 2- beri gün ortası (güney), sağ taraf, 3- geri gün batısı (batı) ve 4- yukarı, gece ortası (kuzey), sol taraf. Avrasya bozkırlarında Türk hâkimiyeti genelde doğu batı ekseninde kendini göstermiştir. Türkler dünyayı bu şekilde yorumlamışlardır.

Devletler doğu ve batı olmak üzere önce ikiye bölünüyordu. Sonra daha da genişledikçe yeni alt teşkilatlanmalar ortaya çıkıyordu. Taspar Kağan (572-581) ve Kapgan Kağan (692-716) dönemlerinde Gök Türk Devleti'nde yapılan teşkilat reformları buna örnek gösterilebilir. Özellikle sağ ve sol kanat şadlıkları bunu göstermektedir.

Türkçe karşılıklarını tam öğrenemediğimiz Hun unvanlarının işlevlerini yine kaynaklardan öğrenebiliyoruz. Sol Bilge Beyliği (prensliği) doğuyu, Sağ Bilge Beyliği (prensliği) merkeze göre batıyı temsil ediyordu. Daha sonra bunlar alt beyliklere bölünüyordu. Hunlarda da doğudaki Bilge Beyliği üstündü. Tahta geçecek şehzadeler Sol Bilge Beyliğine getirilirdi. Doğu ve batı beyliklerinin altında 4 köşe (tört bulung) taksimine uygun 4 beylik bulunurdu. Onun

da altında 6 köşeye (bulung) ayrılan küçük beylikler bulunurdu. Böylece 24'lü idari bölünmeyi içeren bir sistem söz konusuydu.

Bütün bu beylikler iktidarı gökten alan kut sahibi Hun hükümdarı tarafından yönetilirdi. Zaten sonsuz genişlik yücelik anlamına geldiği ileri sürülen Shan-yü (Ch'an-yü) unvanıyla bu kut alma hususu örtüşmektedir.

Türk hükümdarı Kişi Oğlu yani insanlığı yönetmek üzere tahta çıkan Türk Kağan'ı Tört Bulung'un yani yeryüzünün ezeli ve ebedi idarecisi sıfatını kazanıyordu. Nihayet, bu durum Eski Türk siyasetinin cihan hâkimiyetini hedefleyen fütuhat felsefesinin kaynağı haline dönüşüyordu. Türk devleti anlamına gelen il aynı zamanda barışı da ifade etmekteydi. Tanrıdan aldıkları kut sayesinde Kağan'ın dünyaya barış getireceklerine inanırlardı.

Neticede Tört Bulung üzerinde Türklerin kutsal hâkimiyeti gerçekleşirdi. Gerçekte ise güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar yeryüzünün her tarafının hâkimiyet altına alınması amaçlanmaktaydı. Bu Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere bütün muktedir Türk hükümdarlarının yerine getirmesi gereken görevdi.

Oğuz Han *"Güneş bayrağımız, gökyüzü otağımızdır"* diyerek Türk ülkesinin sınırlarını sonsuz genişlikte olduğunu ifade etmiştir. Yine *"Ben Uygur Hakanıyım, yeryüzünün tört bulunguna hakan olmam gereklidir. Sizden itaat bekliyorum. Yoksa üzerinize ordu sevk ederim"* sözüyle de yeryüzünün her tarafını hâkimiyet altına almak istediğini açıklamıştır.

Oğuz Han rüyasında bir altın yay, üç gümüş ok görmüştür. Gördüğü bu rüyasında yay güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar uzanmaktadır. Bunun yorumunu veziri Uluğ Türk *"Gök Tanrı dünyayı sana bağışladı"* şeklinde yapmıştır. Gökten ışık halinde dünyaya inen *"gök tüylü, gök yeleli"* tanrısal varlık Bozkurt'un rehberliğinde dünyayı fethe çıkan Oğuz Han son nefesini verirken *"Gök Tanrı'ya olan borcumu ödedim"* demiştir. Onun ölümünden sonra oğullarına kalan miras Türk cihan hâkimiyeti düşüncesini doğrulamaktadır. Han unvanına sahip gökyüzünün unsurları Gün, Ay

ve Yıldız ile yeryüzünün unsurları Gök, Dağ ve Deniz adlı oğulları dünyayı yönetecektir. Böylece bütün kâinatın Türk idaresine girdiği gösterilmiş oluyordu.

Uygur destanında da benzer durum anlatılır. Buku Han Tanrısal Kız ile aylarca konuştuktan sonra kız ayrılırken *"güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her yer senin emrine girecek, çalış"* şeklinde telkinde bulunmuştur. Yine aynı hana rüyasında beyaz elbiseler giymiş bir adamın bir yada taşı vererek "*bu taşı koru, dünyanın dört yanı senin bayrağın altında birleşir*" demesi de cihan hâkimiyeti düşüncesi ile ilgilidir. Destana göre sonrasında Buku Han, insanlığın yaşadığı her yeri hâkimiyeti altına almıştır.

Yukarıda belirttiğimiz destani kayıtların yanında Hunlardan itibaren tarihi kaynaklarda da cihan hâkimiyeti ile ilgili bilgileri görürüz. Asya Hun hükümdarı Mo-tu'nun unvanının Tanrı kutu olması bu düşüncenin ilk göstergesidir. Avrupa Hun hükümdarı Attila'da da benzer bir anlayışın bulunduğunu öğreniyoruz. Bizans kaynaklarının ifadesine göre Tanrı Ares'in kılıcına sahip Attila, bütün dünyayı idaresi altına almak niyetindeydi. Nitekim bu durum Batı Roma elçisi Romulus tarafından dile getirilmiştir. Ancak, daha 409 yılında Hun liderlerinden Uldız Trakya Genel valisine gökyüzünü işaret ederek *"güneşin battığı yere her tarafı ele geçireceklerini"* demişti. Batı Gök Türk yöneticilerinden Türk Şad, Bizans elçisi Valentinos'u *"Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar dünya önümüzde diz çökecektir"* diyerek tehdit ediyordu. Yine Gök Türklerden Tardu, 598'de Bizans imparatoruna yolladığı mektupta *"yedi iklimin ve yedi ırkın hükümdarından Roma imparatoruna"* diyerek ona dünya hâkimi olduğunu bildirmek istiyordu. Yine Divanu Lugat'it-Türk'te Alper Tunga Acun Beği (dünya hükümdarı) olarak gösterilmiştir.

Siyasi Hâkimiyet ve Töre Bağlantısı

Bağımsızlığın, ülkenin ve halkın mevcut olduğu Gök Türk ülkesinde mutlaka insan hayatını düzenleyen bir kanunlar sisteminin de bulunması gerekmektedir. Orhun Kitabeleri'nde bildirildiği üzere, Gök Türk Devleti'ndeki kanunlar bütününe *töre* deniyordu.

Kitabelerde töre kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun altısında il (devlet) deyimiyle birlikte kullanılmaktadır. Diğer beş yerde de il ile alakası açıkça belirtilir. Kanun ile törenin arasındaki bağlantı doğrudan siyaset üzerinden sağlanıyordu. Bir başka ifade ile töre ile toplumu birleştirme işi töreye yüklenmişti. Bu da Gök Türk Devleti'nin töreye (kanuna) ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, devletin varlığı törenin varlığına sıkı sıkıya bağlıydı: "*Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler... "ey Türk bodunu devletini, töreni kim bozabilir?", "Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi.", "devletin töresini terketmiş...", "O (İlteriş), atalarının töresine göre bodunu (milletini) teşkilatlandırdı...", "Töre gereğince amucam tahta oturdu...* Orhun Kitabeleri'nde yer alan bu sözler törenin devleti yönetme siyasetiyle arasındaki bağlantıyı açığa çıkarmaktadır.

Töre hükümleri değişik şartlar altında etkinliğini sürdürebilmek için değişebilirdi. Ancak törenin bazı hükümleri kesinlikle değişmez idi: Bunlar *könilik* (adalet), *uzluk* (iyilik, faydalılık), *tüzlük* (eşitlik), *kişilik* (insanlık) idi. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök Türk Devleti'ni de yerleşik ve kabilevi devletlerden ayıran başlıca özellikler şunlar idi: Velayet-i amme, özel mülkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızlık, hükümranlığın karizmatik oluşu, birleştiricilik, askerî karakter, dinî tolerans, imperium telakkisi, töre (kanunilik), besicilik-çobanlık. Fakat, özellikle vurgulanması gereken nokta ise Gök Türk Devleti'nin kamu hukukuna sahip olmasıydı. Bu, onları diğer kabilevi devletlerden ayıran en önemli özellikti.

Öte taraftan, Gök Türk ilinde vatan anlayışının bir devlet felsefesi hâlinde geliştiğini görmekteyiz. Devlet, hükümdar yani kağandan önce gelmektedir. Bu sebepten bütün Gök Türk yazıtlarında il (devlet) sözü kağandan önce zikredilmiştir. Devletin yıkılması ise, Gök Türkler için en büyük felaket olarak telakki ediliyordu. Devlet, Tanrı tarafından verilir, kağanın ve milletin durumu Tanrı tarafından tayin edilirdi: *"İl berigme tengri (il veren Tanrı)"*. Kötü kağanlar ile yolundan çıkmış Türk milletini Tanrı zaman zaman cezalandırıp devleti ellerinden alıyordu.

Hâkimiyetin Teşkilatlanma Modellerine Yansıması

İslamiyet'ten önce Avrasya bozkırlarında gerçekleşen en önemli özellik boylar hâlinde yaşamadır. Geniş sahayı kendilerine yurt edinen Türk kökenli boyların tarihleri bozkırların derinliklerinde su boylarında ve yayla-vadilerinde geçmiştir. Hun, Gök Türk, Uygur gibi büyük devletler kursalar da boyların varlığı her dönemde, hatta günümüze kadar devam etmiştir.

Moğolistan'da Büyük Hun İmparatorluğu kurulurken, başta geniş Kazakistan bozkırları olmak üzere Orta Asya'nın diğer bölgelerinde Türk kökenli boylar yaşıyordu. Bunlar genel olarak Çin kaynaklarında Ting-ling adıyla adlandırılıyordu. Ayrıca Hu-chie (Ogur?), Ke-k'un (Kırgız), Hsin-li, Kuca gibi boyların varlığı da söz konusuydu. Adı geçen boylardan söz eden Çin kaynakları yaşadıkları yerlere de işaret etmişti. Daha sonra Batı Kazakistan'dan Karadeniz'in kuzeyindeki geniş düzlüklere yayılan kalabalık Ogurlar, önemli tarihi olaylara katılırlar. Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra doğan boşlukta görülen en önemli boy grubu Kanglı (Kao-ch'e/Yüksek Arabalı) adıyla anılmıştır. Onlar, Moğolistan'dan Hazar Denizi'ne kadar geniş bölgede yaşıyorlar ve aralarında herhangi bir siyasi birlik bulunmuyordu. Buna rağmen kaynaklarda etnik yapıları ve kültürleri hakkında ilginç bilgiler verilmekteydi.

6. yüzyılda da Kanglı boylarının yerini Tölesler alacaktı. Daha doğrusu Kanglı adının yerinde Töles görünecekti. Boylar aynı boylardı ve bir süreklilik söz konusuydu. Çin kaynaklarından Suei Shu ve Pei Shih'da 6. yüzyılda Töles boylarının Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Doğu Avrupa'da Karadeniz'e kadar coğrafi dağılımı hakkında bilgi vardır. Bu bilgilerde hangi boy nerede yaşamaktadır, kültürel özellikleri nelerdir, asker sayıları ne kadardır gibi önemli soruların cevabını bulabiliriz. 7. yüzyıl başlarına gelindiğinde (627) Doğu ve Batı Gök Türk devletleri zayıflayınca Töles boyları ayaklandı. Her bölgedeki boy tek başına hareket ediyordu.

Bundan sonra Orta Asya tarih sahnesinde boyları daha güçlü ve bağımsızlık düşkünü olarak görmekteyiz.

Moğolistan'ın doğusunda özellikle Tola Irmağı civarında yaşayanlar dokuz boydan müteşekkil olduklarından onlara Dokuz Oğuz denildi. Sir Tarduşlar, 627-646 arasında kuvvetli bir devlet kurdularsa da sonradan yenilip etrafa dağıldılar.

Karluklar, Altaylar ile Tanrı Dağları arasında yaşarken geniş Kazakistan bozkırlarında bulunanlar On Ok (On Kabile) adıyla teşkilatlandılar. Sonra bunların adı Türgiş oldu. 8. yüzyıl başlarında Orhun Kitabeleri'nde açıkça belirtildiği üzere bütün boylar artık güçlüydü ve kağana karşı sık sık isyan ediyorlardı.

Sibirya'da yaşayan Türk kökenli boylar ise varlıklarını koruyorlar ve çeşitli siyasi olaylara karışıyorlardı. Burada bulunanların en kuvvetlisi Kırgızlar idi. Ancak Tölengit (To-lan-ko) ve T'u-po'ların (Tuva) da hatırı sayılır güçleri vardı.

374'lü yıllarda Avrupa'ya giden Hunlar, büyük bir imparatorluk kurdu. 469'da tarih sahnesinden silinince Ogurlarla Hun artıkları karışıp Bulgarları meydana getirdiler. Aynı devirlerde Batı Kazakistan'dan gelen Sabarlar, Kafkasların kuzeyinde devlet tesis etmişlerdi. Onların yerini alan Hazar Kağanlığı yaklaşık 400 yıl hüküm sürdü. Avarlar ise 558'de geldikleri Doğu Avrupa'da 250 yıl hayatta kalan bir imparatorluğun temellerini attılar. Peçenekler, Uzlar, Orta Asya'dan Avrupa yönüne giden ve önemli tarihi roller oynayan Türk boylarıydı. Geniş Avrasya bozkırlarını konumuz çerçevesinde elde tutan en son boy Kuman-Kıpçaklardı. Altaylardan Macaristan'a Tataristan'dan Mısır ve Hindistan'a uzanan alanda çok mühim devletler kurdular ve etki yaptılar. Günümüz Türk Dünyası'nın şekillenmesine katkı sağladılar.

Söz konusu ettiğimiz boyların etnik tarihleri doğrudan Türk kökenli toplulukların eski tarihlerini oluşturur. Sosyal yapıları, kültürel organizasyonları, arkeolojik kalıntıları çok değerlidir. Onlar hakkında Çin kaynaklarından, bazı Arap ve Fars eserlerinden ve Bizans tarihlerinden bilgiler bulabiliriz.

Eski Türk Siyasi Hâkimiyetin Üst Yapısı (il/devlet kağanlık)

Eski Türklerde en yüksek siyasi teşekkülün il (devlet) olduğu, Çin tarihleri ve Türkçe Orhun Kitbeleri'nin verdiği bilgiler sayesinde gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yani bugünkü anlamda devletin karşılığı olan il, aileden (oguş) başlayıp sırasıyla, aileler birliği (uruğ), boy (kabileler) birliği halkalarının en gelişmiş ve son şekli olarak belirtilmektedir. Bir başka ifade ile en üst siyasi kuruluş ildir; bunun günümüzdeki karşılığı ise devlettir.

Gök Türk tarihinin başlangıcında devletin kuruluşunu anlatan Çince tarihi kaynakta (Chou Shu 50. bölüm), lider Bumın'ın, o sırada tâbi olduğu Juan-juanları (Moğolları) bozguna uğrattıktan sonra, devlet karşılığı olan *il* ile hükümdarlık unvanı *Kağan*'ı birlikte aldığını kaydetmektedir. *İl Kağan*, devletin hükümdarı demektir. Başka bir ifade ile artık bağımsız hâle gelinmiş, yani il (devlet) seviyesine ulaşılmıştır. 552 yılında gerçekleşen bu olaydan sonra ortada bir Türk devleti söz konusudur. Gök Türk kağanlığı, bu tarihte Türk adını taşıyan ilk devlettir. Nitekim Çin, Tibet, Soğd, İran (Sasani), Bizans, Arap kaynaklarında Türk Devleti adıyla anılmıştır. Hatta Bizans kaynaklarında (Menandros Kroniği, 582) Orta Asya'ya Türkiye denilecektir. Türk tarihi açısından büyük bir ufuk açılımı meydana gelmekte, Türk kimliği yazılı tarih kaynaklarına damga vurmaktaydı. Bahsettiğimiz bu devletin ortaya çıkışındaki model bütün İslam Öncesi dönemdeki siyasi kuruluşlar için de geçerlidir.

İlin (Devletin) Yapılanma Şekli ve Hâkimiyet

İslamiyet'ten önce ve sonra Orta Asya bozkır sahasında kurulmuş Türk devletlerinde sosyal örgütlenme açısından yukarıda belirttiğimiz birbirine bağlı halkalar zinciri söz konusudur. Sosyal yapının çekirdeğini aile (oguş) oluşturuyordu. Aileler birliğine urug denilmesine rağmen, henüz bunun tam fonksiyonu anlaşılamamıştır. Sonraki devirlerde küçük boy/kabile anlamında kullanılmıştır. Bir sonraki halka olan boy, aileler ve uruglar birliği olarak ortaya

çıkıyordu. Boyların başında beyler bulunurdu. 7. yüzyılın ortalarından itibaren boyların idarecilerinin *ilteber* ve *erkin* gibi unvanlar taşıdığını görüyoruz. Yine 634/635 yılında başsız kalan boyların İli Irmağı civarında toplanarak yeniden örgütlenmeleri neticesinde boylara *"ok"* denildiği açıkça anlaşılmaktadır. Herhangi bir siyasi birliğe dâhil olmuş boylara ok denirdi. Boylar da zamanına göre birleşip üst bir birlik meydana getirirdi. Yazıtlardan açıkça anlaşıldığına göre söz konusu boy birliklerine bodun adı verilirdi. Bu büyük insan kitlelerinin yöneticilerinin unvanları *yabgu, şad, ilteber* gibi duruma göre değişiklik gösterirdi. Bilindiği gibi, bir devletin (yani ilin) bağımsız olabilmesi için bazı şartlara sahip olması gerekmekteydi. Bunlar siyasi istiklal, ülke, halk ve kanundu.

Bağımsızlığın Siyasi Hâkimiyetle İlgisi

Asya Hunlarında bağımsızlığa verilen değer daha başında bellidir. Mo-tu tahta çıkışının hemen sonrasında kendisini baskı altına almak isteyen doğudaki komşuları Tung-hu'ları ağır mağlubiyete uğratmış; Çin'deki Han hanedanına ise zor zamanlar yaşatarak kendi üstünlüğünü tanıtmıştı. Aradan geçen zaman zarfında Hunlar zayıflamış ve M.Ö. 55'te Hun hükümdarı Hu-han-ye Çin'e bağlanmak istemişti. Hun hükümdarı Hu-han-ye'ye devlet meclisindeki toplantıda kardeşi Chih-ch'i karşı çıkmış *ve "cesarete karşı hayranlık duymak ve bağlılığı yüz kızartıcı saymak bizim geleneğimizdir. Atalarımızdan aldığımız toprakla birlikte devraldığımız devleti feda edemeyiz. Mücadele ederek hala mevcut iken devletimizi korumalıyız"* demiştir.

Çin kaynaklarındaki kayıtlardan Türklerin bağımsızlıklarını kazandıkları 552 tarihinde bağlı oldukları Juan-juan'ları hezimete uğratmadan önce Gök Türklerin bağımsızlık yolunda önemli adımlar attıklarını öğrenmekteyiz. 545 yılından önce Çin Seddi'nin kuzeyindeki ve Çin sınırlarının dışındaki pazarlarda ipek alışverişi başta olmak üzere ticarete başlayan Bumın Kağan, Çin ile münasebet tesis etmek istemişti. Bunu karşılıksız bırakmak istemeyen Çin'deki Batı Wei imparatoru 545 yılında bir elçiyi Gök Türk merkezine göndermişti. Kaynağın ifadesine göre, elçi vardığında Gök Türkler

sevinmişler ve birbirlerini tebrik ederek; *"şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı bizim ülkemiz gelecekte yükselecektir"* demişlerdi. Gök Türklerin bu olaya sevinmesinin esas sebebi tarihlerinde ilk defa siyasi varlık olarak tanınmalarıydı. Yine aynı kaynağın ifadesine göre bu olaydan dolayı birbirlerini tebrik ediyorlardı. Çünkü bunu bağımsızlığa giden yol olarak değerlendiriyorlardı.

Gök Türklerin bağımsızlıklarını kazanışları ve kaybedişleri, Orhun Kitabeleri'nde oldukça önem verilerek anlatılmış; bağımsızlığın kaybedilişinin millet için âdeta bir ölüm, kazanılmasının ise yeniden diriliş olduğu, milletin bundan ders alması gerektiği özenle tavsiye edilmiştir. 630-680 yılları arasında devletin Çin esaretine düştüğü sırada birçok bağımsızlık hareketi meydana gelmiş, en sonunda, 679'da başlayan isyan kıvılcımı 682'de devletin yeniden istiklalini kazanmasına sebep olmuştur. Devlet tekrar istiklalini kazanınca, kağanlar Çin'de kalmış Türk boylarını kurtarmak için olağanüstü çaba sarf etmişlerdir. Bu da Gök Türklerde bağımsızlığa verilen değeri gösteren en önemli belgelerdendir.

Bağımsız olan her devletin varlığını sürdürdüğü bir coğrafi mekâna sahip olması gerektiği herkesçe bilinen bir gerçektir. Ancak eski Türk ilinde bu coğrafi mekânın korunmasından kağanlar birinci derecede sorumludur. Bu durum ve vatan sevgisi, yine Orhun Kitabeler'inde çok açık bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca merkez Ötüken bölgesi kutsal sayılmıştır (*Iduk Ötüken*). Aslında oyma yazılı Eski Türkçe yazılı anıtlar (Türk milletinin acı tatlı hatıralarının gelecek nesillerce unutulmaması için taşa yazdırılıp dikilmesi), o toprakların ilelebet Türk vatanı olarak kalacağı düşüncesinin sonucu olarak meydana getirilmişti. Çin kaynakları, Türk vatanını tarif ederken *"Gök Türk sınırlarının doğudan batıya 10 bin li (beş bin km'den fazla), güneyden kuzeye 5 bin li (iki bin beş yüz km'den fazla)"* olduğunu bildirmektedir.

Halkın Siyasi Hâkimiyetten Beklentisi

Türk devletlerinde halkın (*kün*), şahsi hukukla donatılmış, iktisaden hür ve özel mülkiyete sahip olduğu görülür. Tarım arazisi üzerinde

de özel mülkiyet geçerliydi. II. Gök Türk Devleti zamanında, 698 yılında Kapgan Kağan, Çin'den bir sürü istekte bulunmuştu. Bunların arasında otuz bin ölçek tohumluk darı da vardı. Bu tohumluk darının halkın tarlalarında kullanması için olduğu muhakkaktır. Diğer taraftan, Bizans kaynağı *Tactica* da Gök Türklerin hür insanlar olduğundan bahsetmektedir. Özel mülkiyet kişi hak ve hürriyetlerinin teminatı olduğundan, insan ona sahip olup kullandığı ölçüde hür olabilmektedir. Yaşanan olaylara göre Gök Türklerde hürriyetin ne kadar önemli ve fazla olduğunu göz önüne alırsak, bu devletin çağdaşlarına göre insan hakları yönünden epey ileride olduğunu anlamış oluruz.

Gök Türkçe vesikalarda 14 yerde *kul* tabiri geçmektedir. Ancak bunlarda, mülkten, haktan mahrum kimseler değil, bazı siyasi ve medeni haklardan yoksun olmak söz konusudur ve esirlik ifade edilmek istenmiştir. Esirlik ve kölelik sosyal ve hukuki bakımdan farklıdır. Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğollarda kölelerin yanında fakat onlardan ayrı olarak esirler de (özellikle savaş esirleri) vardı. Öte taraftan, köle kelimesi hiçbir Gök Türkçe metinde geçmemektedir.

Bu durumu göz önüne alarak, Gök Türk Devleti'ne baktığımızda şunları görürüz. Her şeyden önce, Gök Türklerde ziraatın çok az yer tutmasından dolayı toprak köleliği (*servage*) söz konusu olamaz. Eli silah tutan herkesin asker olduğu bozkır toplumunda askerliğin ayrı bir meslek olduğu düşünülemez. Zaten Gök Türkleri anlatan Çin kaynakları Gök Türk ordusundan bahsederken, bunu çoğu kez asker kelimesi yerine kullanmıştır. Çünkü herkesin asker sayılmasından dolayı ayrım yapmaya gerek duymamışlardır. Bozkır sahasında kurulmuş bütün diğer eski Türk devletleri gibi, Gök Türk Devleti de siyasi ve askerî karakter taşıyor, dinî karakter taşımıyordu.

Eski Türk devletlerinde bazı yüksek memuriyetlerin irsî olduğu bir zamanlar iddia edilmiş olsa da kaynaklarda bunu doğrulayan bir kayda rastlanmamaktadır. Üstelik tayinlerin yapıldığını Gök Türk tarihini başlangıcından sonuna kadar takip ederek öğrenebiliyoruz. Kısacası, Gök Türklerde sınıflaşma veya sosyal tabakalaşma olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir malumat yoktur.

Devlet Başkanlığı Makamı ve Siyasi Hâkimiyet

Gök Türklerde hükümdarlık, yani, devlet başkanlığı kağanlık ile temsil edilmektedir. Devlet başkanı da *kağan* unvanını taşıyordu. Kaynaklardan anlaşıldığına göre *otağ, örgin* (taht), *tuğ* (kurt başlı sancak), *davul* (sorguç-köbürge) ve *yay* hükümdarlık sembolleri idi. Yine diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Gök Türklerde de bu unsurlar aynı fonksiyonu taşımaktaydı. Çinliler, Gök Türk devletine yönelik entrika faaliyetlerini sık sık uygulama safhasına koydukları sırada, destekledikleri Gök-Türk prenslerine birer kurt başlı sancak ve davul gönderiyorlardı. Bu şekilde onları hükümdar olarak tanıdıklarını ifade ediyorlardı. Kağan unvanı yanında, sadece Tonyukuk yazıtında bir kere *han* unvanı kullanılmıştır.

Kağanı konumuz açısından ele aldığımızda göze çarpan en önemli nokta, despotizm ile yönetilen eski bazı kültürlerde olduğu gibi milletin görevi ona bakmak değil, bilakis kağanın görevi millete bakıp gözetmek, doyurmak, boyları bir arada tutmak ve düşmanlara karşı korumaktı. Aşağıdaki sözler onun millete karşı sorumlu olduğunu, hesap verdiğini gösteren en açık misallerdendir:

"Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım... ondan sonra Tanrı irade ettiği ve lütfettiği için ve talih ve kısmetim olduğu için ölecek milleti diriltip kaldırdım, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin ettim, nüfusu az milleti çok ettim. Başka illi milletler, başka kağanlı milletler arasında onları pek üstün kıldım. Dört bucaktaki milletleri hep barışa mecbur ettim ve düşmanlıktan vazgeçirdim."

Gök Türklerde siyasi iktidar *"kut"* tabiri ile ifade olunuyordu. Milleti için gece gündüz çalışmayan kağan, milletine karşı vazifelerini yerine getiremediği için, kutunun Tanrı tarafından geri alındığı gerekçesiyle iktidardan düşürülürdü. 716 yılında İnel'in tahttan indirilmesi bu sebepten olmuştu.

Hükümranlık (erklik) karizmatik idi. Kağanlığın kişiye Tanrı tarafından verildiğine inanılırdı. Türk hükümdarı kanunları (töre) uygular, onlara kendisi de uyar; fakat kanun yapamazdı. Başka milletlerde olduğu gibi mutlak hükümdar değildi. Siyasi iktidarı Tanrı

verdiği için, millî irade, insaf duygusundan kurtulmuştu. Kağanın icraatı millet tarafından meclis vasıtasıyla kontrol ediliyordu. Bilge Kağan (716-734)'ın 723 yılında ileri sürdüğü teklifler (Gök Türk şehirlerinin etrafının surla çevrilmesi ve ülkede Budizmin propaganda edilmesi) meclis tarafından kabul edilmemişti. Bu meclis, kağanı meşrulaştırdığı gibi gerekçe göstererek ret de edebiliyordu. Mesela 581 yılında annesi Türk olmadığından Ta-lo-pien'i kağan olarak tanımamış, yerine cesur ve kahraman olduğu için amcası Işbara'yı kağanlığa layık görüp kağan seçmişti.

Kağanların devleti çok sert idare etmeleri, kötü davranmaları, milletin isyanına sebep oluyordu. Çin kaynaklarına göre, Gök Türk kağanı Kapgan'ın halka kötü davranması yüzünden, Gök Türk ülkesinde sık sık isyanlar çıkıyordu. Bunlardan birinin bastırılmasının akabinde Kapgan, ormana pusu kuran asi Bayırku boyunun reisi tarafından öldürülmüştü (716). Bu olay bir bakıma kendisine kötü davranan kağana karşı Gök Türk halkının tepkisiydi.

Gök Türk kağanları da diğer Türk devletlerinin hükümdarları gibi unvanlar almışlardı. Bunlar: "*Büyük Kağan, Kutlug, Beğçor, Yüce Gökten Almış, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Türk Bilge Kağan, Gökte Doğmuş, Gök Türklerin ve Dünyanın Mukaddes Hükümdarı*" idi.

Gök-Türk Devleti'nde kağanın milletine karşı sorumlu olduğunu gösteren bir başka delil de yine Çin kaynaklarında kaydedilmiş olan tahta çıkma törenidir. Buna göre, tören sırasında kağanın boğazı bir ipek ile sarılır, sonra sıkılıp bırakılarak kaç sene kağanlık yapacağı sorulur. Kağan zor durumda kalarak kızarır, bozarır, söylediği sözler millet tarafından dikkatlice dinlenir, tasdik ve tahkik edilirdi. Aslında bundan önce devlet adamları onu bir keçe üzerinde oturturlar, güneş yönünde doğudan batıya doğru çevirirlerdi. Her çevirişte halkın hepsi onu eğilerek selamlardı.

Bir Türk'ün başarılı bir kağan olabilmesi için Tanrı tarafından verilmiş üç özelliği kendinde toplaması gerekiyordu: *yarlıg, kut* ve *ülüg* (kısmet). Yarlıg, Tanrı adına verilen emir iken, sonraları değişerek Tanrı'nın bağışlaması anlamına gelmekte idi: *"Tanrı yarlığ verdiği için 14 yaşında Tarduş milleti üzerine şad olarak oturdum. Amcam*

kağan ile birlikte Gök Irmak'a ve Şan-tung ovasına kadar akın yaptık" İl (devlet) gibi kağanlık da millete ait bir kurum idi: *"Türk milleti illediği ilini elinden çıkarmış, kağanladığı kağanını kaybedivermiş... "İllileri ilsiz kılmış, kağanlıları kağansız kılmış."* Diğer taraftan, Tanrı'nın verdiği kut, yarlıg ve ülüg ile dünyanın bütün ülkelerini idare etmekle görevli Gök Türk kağanları üniversal (cihanşumul) devlet anlayışına sahipti. Böyle bir devlet ve hükümdar anlayışı dünya hukuk tarihinde önemli yer tutmaktaydı.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre kağanların yönettiği halka karşı görevleri ordusunun başında olmak, halkı doyurup giydirmek, halkı kondurup iskân ettirmek, halkın kalbini kazanmak ve onun sevgi ve saygısına mazhar olmak şeklinde özetlenebilir. Diğer yandan, kağan olacak kişinin taşıması gereken en önemli özellikler bilge, alp, doğru sözlü ve erdemli olmasıydı. Kutadgu Bilig'de ise halkın hükümdardan beklentileri *"ekonomik durumun iyileştirilmesi, herkesin huzur içinde yaşayabileceği adil kanunların yürürlükte olması, korku ve güvensizlik ortamının bulunmadığı güvenliğin sağlanması"* şeklinde bildirilmektedir.

Hâkimiyetin Uygulanmasında Meclisin Etkisi

Demokrasinin önemli göstergesi meclisin eski Türk devletinde var olduğunu Çin kaynaklarından ve Orhun Kitabeleri'nden çok açık bir şekilde anlamaktayız. Yasama kurulu niteliğini taşıyan bu meclis aslında milattan önceki devirlerden beri devam eden bir kurum olarak görünmektedir. Gök Türklerde meclis kelimesinin karşılığı *"toy"* idi. Bütün diğer Türk lehçelerinde ve Türkçeden geçtiği bütün yabancı dillerde de meclis, toplantı anlamına gelmektedir. Bu meclisin üyelerine *Toygun* (Çince Ta-kuan) denirdi.

Kağanın başkanlığının açık göründüğü meclislere, o bulunmadığı vakitlerde hanedana mensup olmayan *Aygucı* ve *Ügeler* başkanlık ederlerdi. Bu kişiler ayrıca başbakan konumunda idiler. Önemle belirtmek gerekir ki, çok önemli bir hukuki kurum olan meclis (toy), Gök Türk tarihinde mühim yer tutmuş, hükümdarların tahta

geçirilip indirilmesinde büyük roller oynamıştır. Gök Türkler hakkında ilk bilgileri veren Çin kaynağı Chou Shu'nun 50. bölümünde, Gök Türklerin henüz devlet olarak kurulmadığı devreye ait bilgiler arasında bazı rivayetlerden bahsedilmektedir. Bu rivayetlerden sonra, esas tarihi kısma geçilirken tam doğruluğundan emin olunmasa bile çok çarpıcı bir misalden bahsedilmektedir:

"Daha boy aşamasında olan Gök Türklerin hepsi kendi aralarında şeflerini seçmek için bir araya toplanmış, ağaçlık bir yerde yükseğe sıçrama yarışması düzenlenmiştir. Neticede en yükseğe sıçrayan şef olarak seçilmiştir. Böylece meclis takdirini en layık olan lehine kullanmıştır. 545 yılında ilk Çin elçisi An-no-p'an-t'uo Gök Türk merkezine vardığında, Gök Türkler reisleri Bumın (T'u-men) ile birlikte sevinmişler, 'şimdi bü yük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı ülkemiz gelecekte yükselecektir' diyerek birbirlerini tebrik etmişlerdi."

Bu kayıtlar ile Gök Türklerin henüz devlet hâline gelmeden bile meclis veya ona benzer fonksiyonu icra eden bir kuruma sahip olduğunu anlıyoruz.

Meclisin kağan seçiminde oynadığı rolü gösteren en iyi delil 581'de taht değişikliği sırasında meydana gelen olaylardır: Yukarıda bahsettiğimiz gibi T'a-po (Taspar) Kağan'ın ölümü üzerine onun kağan olarak tayin ve vasiyet ettiği Ta-lo-pien meclis tarafından kağan olarak tanınmadı. Işbara daha layık görülerek kağan seçildi. Meclis takdirini ve yetkisini bu yönde kullandı. 593 yılında cereyan eden bir başka hadise de meclisin fonksiyonunu göstermesi açısından epey etkileyicidir. Tou-lan Kağan'ın Çin asıllı eşi Çin'de kendi sülalesini yıkıp iş başına gelen Suei hanedanına karşı bazı Çinlilerle ve Soğdlarla irtibat kurarak bir takım gizli faaliyetlerde bulunuyordu. Bunu öğrenen Suei hanedanı durumu kağana bildirdi. Kağan, önce bunlara müdahale etmek istemedi ise de Çin elçisi, Gök Türk toygunlarından (ta-kuan'larından) birine rüşvet vererek, kağanın hatununun kurduğu gizli planı ortaya çıkartınca, devlet meclisi üyelerinin hepsi bu gizli plandan dolayı kağanla alay etti. Zor durumda kalan kağan, bunun üzerine Çinlileri (asi olanları) ve

Soğdları cezalandırdı. Yine Bilge Kağan'ın 723 yılında ileri sürdüğü teklifler Gök Türk meclisinde kabul edilmemişti.

Diğer taraftan, halkın tahta çıkma töreninde kağanı bir keçe üzerine koyarak havaya kaldırması kağanın seçimine halkın katılımı olarak düşünülmüştür. Toylara katılan toygunlar *tegin, kül-çor, apa, erkin, tudun, ilteber, tarhan* gibi unvanlar taşırlardı. Toylara önce dinî-millî törenler yapılarak başlanır, devletin bütün meseleleri görüşülür, sonra ziyafetler verilirdi.

Orhun Kitabeleri'nde geçtiği üzere, Gök Türklerde hükümetin karşılığı *"ayukı"* tabiri idi. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, memleket meseleleri devlet meclisi toyda görüşülüyordu. Ancak, coğrafi şartlar ve ülkenin içinde bulunduğu durum sebebiyle toyun her zaman toplanması mümkün olamıyordu. Memleket işlerinin asıl görüşülmesi gerektiği anlarda ayuk (hükümet) devreye giriyor, bütün asıl meseleler o an için ayukta konuşuluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök Türk hükümeti 9 bakandan oluşuyordu. Bakanların yazıtlardaki karşılığı ise *"buyruk"* idi.

Hükümet üyelerinin, taşıdıkları unvanlarından ve kitabelerdeki ifadelerden gayet önemli kişiler olduklarını görüyoruz (*çor, ilteber, buyruk-çor* vb.). Bazı hükümet üyelerinin merkezin dışındaki bölgelerde özellikle askeri vali olduğu, bazılarının *tudunluk* yaparak vergi toplama işiyle uğraştığı bilinmektedir. Hükümetin başında ise, hanedandan olmayan *aygucılar* veya *ügeler* bulunurdu. Bunlara ilaveten, devlet merkezinde ayrıca *tamgacı* ve *bitigçi*ler bulunurdu. Tamgacılar kâtip ve mühürdar, bitigçiler ise haberleşmelerden sorumlu kâtip idiler.

Görüldüğü gibi Gök Türk devlet teşkilatında devlet başkanlığı, yasama kurulu (toy) ve hükümet birbirlerinden farklı kurumlar idi. Yani ayrı fonksiyonlar icra ediyorlardı. Ancak, hükümdarlığı şahsında temsil eden kağan (devlet başkanı) ülkeden birinci derecede sorumlu olduğu için bütün iktidarı elinde bulunduruyordu. Başbakanları o tayin ediyor, töre değişikliklerini o teklif ediyor, devlet mahkemesine (yargu) başkanlık ediyordu. Çünkü Tanrı'nın siyasi iktidar ile donattığı tek kişi o idi. Diğer eski Türk devletlerinde

olduğu gibi, Gök Türklerde de milletin hemen her şeyi ondan beklemesi (doymak, giyinmek, çoğalmak, huzur ve asayiş) tam otoriteyi doğuruyordu. Öte taraftan, askerî karakter de taşıyan eski Türk idare mekanizması *"tam otorite"* uygulamasını kolaylaştırıyordu. Ancak, kaynakların ifadesi ile sıkı bir şekilde uygulama altında tutulan törenin hükümleri sayesinde söz konusu tam otorite hiçbir zaman zalim olmadığı gibi diktatörlüğe de dönüşmüyordu.

Türk devlet sisteminde, Çin kaynaklarının ifadesi ile 28'den fazla unvan olduğu gibi, bu unvanları taşıyan kişilerin birer makama da sahip olmaları gayet tabiidir. Son zamanlarda özellikle paralar üzerinde yapılan araştırmalarda Gök Türkçe unvan sayısının yüze ulaştığı bildirilmektedir. Gök Türk Kitabeleri de unvanlar hakkında epey malumat vermektedir. Kitabelere göre, devlet hiyerarşisi şöyle sıralanmaktadır: Kağan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyler, dokuz-oğuz beyleri, vb. Çin kaynakları ise, kağan ve hatunu söyledikten sonra en büyük unvan olarak yabgu, sonra şad, tegin, tudun, ilteber ve erkin unvanlarından bahsetmektedir.

Kaynakça

Shih Chi 史記 (Ssu Ma-ch'ien/ MÖ.89)
Han Shu漢書 (Pan Ku)
Hou Han Shu後漢書 (Fan Ye/5.yüzyıl)
Wei Shu 魏書 (Wei Shou/636) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)
Chou Shu周書 (Ling-hu Te-feng/629) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)
Pei Shih 99 北史 (Li Te-lin/636) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)
Suei Shu隋書 (Wei Cheng/636), (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)
Chiou T'ang Shu舊唐書 (Liou Hsü/945) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985)
Hsin T'ang Shu新唐書 (Ou Yang-hsiou/1060) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985)
T'ai-p'ing Kuang-chi (Li Fang)
T'ai-p'ing Huan-yü-chi太平寰宇記
T'ai-p'ing Yü-lan (Li Fang)
T'ung Tien通典 (Tu Yu/805) (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935)
T'ung Chih通志 (Cheng Ch'iao/ 1150) (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935)
Tsu-chih T'ung-chien資治通鑑 (Ssu Ma-kuang/1085) (Hua-shih yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)

Ts'u-fu Yüan-kuei册府元龜 (Wang Ch'in-jo ve Yang İ/1005-1013) (Chung-hua Shu-chü yayınevi baskısı, T'ai-pei 1981)
Wen-hsien T'ung-k'ao文獻通考 (Ma Tuan-lin/1254), (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935)
Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları*, Konya 2012.
Aydın, Erhan, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2011.
Barfield, Thomas J., *The Perilous Frontier*, Massachusetts 1989.
Barthold Vasiliy V., *Türkistan* (terc. H.D. Yıldız), Ankara 1987.
Bazin, Louis, *Les Calenderiers Turcs anciens et médiévaux*, Lille 1974.
Chavannes, Edouard (1903), Documents sur les T'ou-kiue Occidentaux, Paris.
Clauson, Gerhard, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
Czeglédy, Karoly, *On the numerical composition of the ancient Turkish Tribal Confederations, Acta Orientalia*, XXV, Budapest 1972.
Eberhard, Wolfram, "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair", *Belleten*, 41, Ankara 1947.
Eberhard, Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.
Esin, Emel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.
Hamilton James, *Les Ouighours a l'époque des Cinq Dynasties d'apres les Documents chinois*, Paris 1955.
Hudud'ül-Alem, "Region of the World" (İng. terc. V.Minorsky) London 1937.
Kafesoğlu, İbrahim, "Tarihte Türk Adı", *R. Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966.
Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987.
Kaşgarlı Mahmud (1074), *Divanu Lügat'it-Türk* (B.Atalay terc.) Ankara 1987.
Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara 1972.
Kurat, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.
Lattimore, Owen, *Inner Asian Frontiers of China*, New York 1940.
Liu Mau-tsai, *Die chinesischen nachrichten zur Geschichte der ost-Türken*, I-II, Wiesbaden 1958.
Luc Kwanten, *Imperial Nomads, A History of Central Asia, 500-1500*, Pensylvania 1979.
Mackerras, Colin, *The Uighur Empire 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra 1968.
McGovern William M., *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill-North Carolina 1939.
Moravscik, Gyula, *Byzantino-Turcica*, Budapest 1958.
Mori, Masao, "Reconsideration of Hsiung-nu State", *Acta Asiatica*, XXIV, Tokyo 1973.
Mori, Masao, *Historical Studies of Ancient Turkic Peoples (in Japanese)*, Tokyo 1967.
Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987.
Ögel, Bahaeddin, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", *Belleten*, 81, Ankara 1957.
Ögel, Bahaeddin, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, 48, Ankara 1948.
Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1987.
Ölmez, Mehmet, *Moğolistan'daki Türk Yazıtları*, Ankara 2013.
Pelliot, Paul, "L'origine de Tou-kiue, nom chinois des Turcs", *Toung Pao*, XVI, 1915.

Porphyrogennotos Konstantin, De Administrando Imperio, II, (commentary R. J. Jenkins), London 1962.
Pulleyblank Edwin, O., "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", *UAJhb*, XXVII, 1-2, 1956.
Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.
Şeşen, Ramazan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul 1975.
Şirin, Hatice, *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, İstanbul 2015.
Taşağıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Gök-Türkler*, Ankara 2004.
Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler, I,II,III*, Ankara 2004.
Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1996.
Tekin, Talat, *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul 1994.
Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Tai-pei 1967.
Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* (R. Rahmeti Arat neşri) Ankara 1991.

TÜRK DEVLETLERİNİN KURULUŞ VE YIKILIŞLARI ÜZERİNE BİR YAKLAŞIM DENEMESİ

Abdullah Gündoğdu[*]

Genelde bozkır, özelde de Türk halklarının tarihine bakıldığında bunların en mümeyyiz vasfının teşkilatlanma kabiliyetleri ve bunun tabii sonucu olarak geliştirdikleri kendilerine özgü devlet gelenekleri olduğunu söylemek mümkündür. Bozkır halklarının yayıldıkları Avrasya'nın farklı bölgelerinde ortaya koydukları kültür ve medeniyetlerinin en temel unsuru olarak da haliyle kendine özgü devlet anlayışları veya devletçilik kavramı hemen kendini gösterir. Bozkır dünyası için düzenin ve birliğin bozulduğu yıkıcı kargaşa dönemlerinin almaşığı olan devlet düzeni yerleşik dünyaya nispetle daha hayati bir konumda idi.

Erken Antropoloji çalışmalarında insanın, en eski devirlerden itibaren, özellikle Neolitik Çağ'da geniş çaplı bitki ve hayvan ıslahı yoluyla, tarım ve hayvancılık alanında gösterdiği büyük ilerleme, eksik olarak sadece tarım devrimi olarak anlatılır. Amerikalı doğa bilimcisi Samuel George Morton (1799-1851) ile başlayıp Fransız diplomat Arthur de Gobineau'nun (1816-1882) öncülüğünde sömürgecilikle eş zamanlı olarak gelişen ve yirminci yüzyılın ilk yarısının öncesinde kalmış olan bu yaklaşımlar, hayvancılığa dayanan

* Prof.. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, abdullahgundogdu@yahoo.com

Bu çalışmadaki değerlendirmelerimizin bir kısmını, farklı zamanlarda farklı başlıklar altında, ortaya koymaya çalışmış olsak da bütüncül bir başlık altında burada geliştirerek yeniden sunma fırsatı buluyoruz.

bozkır yaşam biçimini tarım toplumuna geçişin ilkel hali olarak sunmaktaydı. Türk tarihçilik mektebinin kurucularından olan Yusuf Akçura (1876-1935), 1932'deki Birinci Türk Tarih Kongresi'nde insan ırklarının eşitsizliği üzerine Arthur De Gobineau'nu ve bu yaklaşımı ağır bir şekilde eleştirmeyi gerekli görmüştü. Bugün terkedilen bu Avrupa merkezli tarih görüşü, bozkır halklarının tarihteki yerini önemsizleştirdiği gibi onların kültürlerinin üst basamağını oluşturan devletçiliklerini de değersizleştirmekteydi.

Yirminci yüzyılda Amerikalı Theodore Brameld (1904-1987), eski antropolojik görüşlere karşı ortaya koyduğu, kültürel çeşitlilik ve demokratik değerler ekseninde, farklı kültürel grupların değerlerini ve inançlarını anlamaya önem veren antropolojik eğitim anlayışı, bu konuda öncü bir işleve sahiptir. Çağdaş antropolojinin verileri, insanlığın sosyal ve iktisadi evriminde göçebeliğin ve hayvancılığın, yerleşik tarımcılıkla eş zamanlı ortaya çıktığını bize göstermektedir. Son dönemde mikrobiyoloji ve genetik alanındaki gelişmeler ve özellikle 2003'te insan genomunun dizileme projesinin tamamlanmasının ardından, insanın on binlerce yıllık erken tarihi, giderek daha anlaşılabilir bir nitelik kazanmaktadır. Buna bağlı olarak Eski Çağ'ın sınırları tarih öncesi (prehistorya) yönünde genişlemektedir. Milli tarihi, küresel tarih (global history) eksenine oturtan yeni tarihçiliğin, mikrobiyoloji, antropoloji, yerbilim (jeoloji), çevrebilim (ekoloji) hatta paleontoloji gibi bilimlerle de yakından destek almanın gerekliliği giderek yaygın bir kabul görmektedir. Bozkır halklarının dünya tarihindeki yeri ve uygarlık mirasının anlaşılmasına fırsat veren Küresel Tarih yaklaşımının önde gelen temsilcisi olan Sebastian Conrad, geçmişe on dokuzuncu yüzyılın araçlarıyla bakmış olan tarihçilik anlayışını sert bir şekilde eleştirerek küresel tarih disiplininin tarihteki en dinamik ve yenilikçi alan olarak neden ortaya çıktığını ortaya koymaya çalışır. Ona göre, bilme yollarımızı temelden değiştiren küreselleşme sayesinde dünya tarihini artık Batı'dan çıkmış olarak anlamanın ve ulusları tek başına incelemenin mümkün olmadığını savunur. Dünyanın birbiriyle sürekli bağlantı halinde ve her biri önemli parçalardan oluşan bir bütün olduğu fikrinden hareket eden Conrad, Avrupa merkezci olmayan ama yeni merkezcilikler

yaratma tuzağına da düşmeden bir küresel tarihin nasıl yazılabileceği sorunsalına odaklanır. Tarihçiler, küreselleşmiş günümüz için, dünyanın geçmişini ve farklı toplumları bütüncül bir akış ve bir uyum içerisinde karşılaştırıp kendi disiplin alanlarının haritasını nasıl yeniden çıkarabileceklerini göstermeye çalışır. Türk tarih anlatısı da bu yolla somut bilimsel gerçeklikle bağ kurabildiği oranda ikna edici niteliğiyle kuşkusuz daha ilgi çekici bir mahiyet kazanacak, tarihin bütününün anlaşılmasına da katkı sunacaktır.

Bu yaklaşıma göre tarihin genel akışını ise büyük oranda hayvancı göçebe kültürler ile Asya'nın kıyı şeridindeki ziraatçı yerleşik kültürlerin etkileşimi belirlemiştir diyebiliriz. Bu diyalektik süreç, giderek Avrasya'nın küresel bütünleşmesini sağlayarak 16. yüzyıla kadar geçerliğini korumuştur. Türk devlet geleneğinin köklerini öncelikli olarak burada aramak ve devletleşmeye giden yolda, iktisadî, toplumsal, kültürel ve çevresel şartlara bakmak durumundayız. Bozkırda devlet aygıtının ortaya çıkışı, hayvancı iktisadiyata dayanan bozkır kültürü ve göçebe medeniyetinin gelişim çizgisini izleyerek anlaşılabilir. Bu gelişim çizgisi, Avrasya'nın siyasi, kültürel olarak etkileşme ve bütünleşme sürecine en büyük katkıyı yapmıştır.

Yerleşik ve göçebe dünya arasında sınırların belirginleşmesi aslında iki iktisadi yönelişte uzmanlaşmanın da ilerlemesi anlamına gelmekteydi. Yükselen küresel ticaret daha çok ürün ve hizmetlerin nitelik kazanıp çeşitlenmesini sağlıyordu. Ticaret yollarının güvenliği ve denetimi sorumluğunu üzerine almış olan bozkır halkları, kara taşımacılığının temel araçlarını oluşturan at, deve, eşek, katır, sığır gibi güç ve taşıma hayvanlarının niteliği ve verimliliğini artıracak gelişme içerisinde oldular. Bu bütün hayvancı iktisadiyatı olumlu yönde etkileyerek daha gürbüz ve doğurgan keçi ve koyunlar, yılkılar, sığırlar, deve cinsleri elde edilmesini temin etti. Bozkır halkları içerisinde, küçük çaplı karışık hayvancılığın yerini giderek bütün faaliyetleri, söz konusu bu belli cinsleri yetiştirip geliştirmek olan boyların yaptığı ihtisaslaşmış hayvancılık alacaktır. Kökleri en eski zamanlara kadar giden hayvan güreşleri ve yarışları, en iyi cinsin yetiştirilmesi, damızlığın bulunması amacına yönelik gelenekler olarak günümüze kadar gelmiştir.

Yerleşik dünyadan farklılaşmış olan bozkır halklarının devlet telakkilerinin ve yerleşik dünya ile ilgili algılarının oluşmasında Çin'in belirleyici bir rolü olmuştur. Daha sonra Türklerin yayıldıkları sahaya göre bu İran, Roma, Hindistan vb. ile yer değiştirecektir. Çin ile özdeşleştirilebilecek yerleşik tarım kültürü, merkezden çevreye doğru yayılarak teşekkül etmişken, bozkır kültürü, bunun aksine çevrenin birleşerek belli merkezler oluşturması şeklinde gelişmiştir. Bu bakımdan bozkır kültürü için tek bir merkezi işaret etmek zordur. Bu çoklu merkezlerin en eskilerinden biri olarak Sarı ırmak kıvrımının güneyinde bulunan ve adında göçebe yaşama ait *"orda"* sözünden izler taşıyan *Ordos* bölgesini gösterebiliriz. Orhon, Altay ve Tanrı Dağları bölgeleri de bu tür merkezlerdendir.

Bozkırdan Çin'e yapılan saldırıların etkisizleştirilme süresi ve biçimi, olaydan olaya değişiklik arz etmekle birlikte, ziraatçıların hayvancılara üstün gelmesi nadir olarak askerî yöntemlerle elde edilmiştir. Her devirde kalabalık nüfusları bünyesinde barındıran yerleşiklerin silahı, istilacıyı başkalaştırıp kendi içinde eritmesi olmuştur. Bu yüzden göçebeler Çin topraklarını fethetmeye istekli değillerdi. Buna malik olduklarında bile Çin'i fethe uğraşmıyorlardı. Bozkırın devlet geleneğini korumadaki muhafazakârlığı, uzun yıllar etkisini devam ettirmiştir. Bu bozkır halkları için bir varoluş meselesi olarak görülmüştür. Bunun yolu da hayvancı iktisadiyata dayalı hayat tarzlarını korumaktan geçmekteydi.

Göçebe dünyanın doğuşu ile başlayan sürecin en karakteristik özelliği, Avrasya'yı doğudan batıya kat eden küresel sistemin dayandığı, ticaret yollarının, özellikle de *İpek Yolu*'nun kurulması olmuştur. İpek Yolu'nun cari olduğu Eski ve Orta çağlar boyunca, dünya büyük oranda gövdesini Avrasya'nın oluşturduğu küresel bir bütünlük taşıyordu. *İpek Yolu* başta olmak üzere *Baharat Yolu, Kürk Yolu, Yeşim Yolu* gibi ticaret yolları, eski dünyayı birbirine bağlayarak bu küresel bütünlüğü temin eden başlıca etken durumundaydı.

Milattan önceki çağlardan beri transit ticaret yolları, Asya'nın bozkır kavimleri, özellikle de Türkler için sürekli bir zenginlik kaynağı idi. Çünkü Türkistan ticaret yollarının kavşağında bulunuyordu.

Hun çağından beri bozkır kavimleri, imparatorluk konfederasyonu şeklinde merkezi otorite altında oldukları zamanlarda, bu yollar üzerinde denetim ve güvenliği sağlayarak bu zenginliği gönüllerince tasarruf ettiler. Hayvancı göçebelerle, ziraatçı yerleşikler arasındaki ilişkileri doğrudan etkileyen bir üçüncü taraf olarak tüccar unsurları saymak gerekir. Bunları, en çok bilindiği şekliyle sadece *Soğdlu* veya *Tacik* gibi adlarla sınırlandırmak mümkün değildir. Aralarında *Çinli, Budist, Hıristiyan, Maniheist, Müslüman* ve bozkırın yerli unsurlarından bolca bulunuyordu. En önemli vasıfları kozmopolit tüccarlık ve misyonerlik olan bu unsurlar, kıtalararası ticarette kavşak durumunda olan bozkırda, güvenlik ve denetimi sağlayacak göçebe devletlerin en büyük eksikliği olan bürokrasisinin, daha çok danışman ve diplomat olarak, nitelikli insan kaynağını teşkil ediyorlardı.

Hun imparatoru Mao-tun'un çoban asaletine ve askerî gücüne dayanarak kurduğu devletini imparatorluk düzeyinde teşkilatlandırmak için bu Çinlileri, zanaatkâr, köylü ve memur olarak istihdam ettiğini görüyoruz. Bu şekilde, bir bozkır imparatorluğu numunesi, kendiliğinden ortaya çıkmış oluyordu. Mao-tun'un halefleri benzer şartlar altında, benzer yöntemleri kullanarak, aynı modeli uygulayacaklardır. Bozkırın çoban imparatorları, her dönemde Çin'e girip yerleşmekten kaçınsalar da vergi, haraç ve iç işlerine karıştırmama gibi kazanımlar için Çin üzerinde tahakküm kurmak istemişlerdir. Bu yolla, fazladan gıda sorunlarını kalıcı olarak çözmek de mümkün olabilmekteydi. Bu sebepten her bir bozkır imparatoru, olabildiği kadar kalabalık köylü tebaaya sahip olmak gayesi de gütmüştür. Bozkır imparatorlukları batı istikametinde genişledikçe, Kuzey Çinli köylülerin yerini, İç Asya'nın Tohar, Soğd, Tacik, Harezmli diğer çiftçi sakinleri doldurmuştur. Bu süreçte devletin, Çin tesiri altında teşkilatlandırılıp merkezileştirilmiş olmasına karşın devletin sürekliliğini sağlayan kurucu kültür, yerleşik ananelerden daha çok göçebe ananelere dayanıyordu. Ancak, bozkır imparatorlarının saray erkânı ve müşavirleri hesap ve yazı yanında diplomasi ve dil bilen kozmopolit yerleşik uyruklarından seçiliyordu. Bozkır devletini kuran çobanların zamanla hanedanlarıyla arasının açılmasına yol açan bu

durum, bozkır devletlerinin ikilemi olarak yıkılışına kadar sürecek bir gerilimin hattını oluşturmuştur. Aslında yerleşiklerin ve kozmopolit unsurların devletin kuruluşunda değil teşkilatlanmasında katkıları söz konusudur. Ancak onları devleti yerleşik temayüllere göre dönüştürmeleri devleti kuran çobanların devleti yıkacak öfkesini çektiklerini dikkate almak gerekir.

Bozkır devletlerinin kurulup teşkilatlanmasında yerleşik imparatorlukların deneyimini bozkırın kendi şartlarına uyarlayacak yüksek müşavirlik hizmeti sunan *"vezir"*, *"Çinli eş"* gibi unsurların etkisi dikkati çeker. Bu konuda ilginç olan husus, bu yabancı danışmanların kayıtlara geçen, hükümdarlara göçebe yaşam biçimine uygun, üretim ve tüketim alışkanlıklarının korunması yönündeki öğütleridir. Bu öğütlerdeki anlayış, tutucu bozkır devlet gelenekleri olarak daha sonra da karşımıza çıkar. Meselâ Mao-tun'un Çinli eşi ve oğlunun Çinli veziri Chung-hang Yüeh gibi ünlü danışmanlar, Hsiung-nuların yaşam biçimlerinin korunması konusunda tutucu fikirlerin sahipleri idi. Devletinin teşkilatlanması safhasında Çinli vezirin, nüfus ve hayvanların sayımının yapılarak bir defter tutulmasını da öğretmiş olmasına dair bilgiler de fevkalade önemlidir. Bu bilgilerin, Türkçenin kadim kelimelerinden olan "*bitig, bitimek*" sözünün Çince ve yabancı kökenlerine dair değerlendirmeler dikkate alındığında, İlhanlılar, Altın Orda ve Osmanlılarda gördüğümüz, devlet hayatına dair büyük öneme sahip "*bitig, bitigçi, bitkeçi, il yazıcılığı, tahrir*" geleneğinin tarihi köklerine ışık tutuyor olma ihtimali vardır.

Bozkır kültürünün en üst basamağında yer alan devlet kavramı, kozmosu yani düzen ve istikrarı temsil eden yönü ile yerleşik dünyaya nispetle hayati bir konumda bulunuyordu. *Devletsizlik* ise bir anlamda anarşi ve kaos yani kargaşa ve ölümle eş değer görülmekteydi. Başta zengin hayvan varlığı olmak üzere otlaklar ve iş gücü bileşeninden oluşan üretim vasıtalarına sahip olan bozkır iktisadî yapısı ortak mülkiyete ve kamu iktisadiyatına dayanmaktaydı. Aynı zamanda askerî bir düzende örgütlenmiş olan bozkır halkları, dinamik bir toplumsal yapıya sahipti.

Birliğin ayrılığa tercih edilmesi durumu, her dönemde ve her cemiyette olumlu görülmüştür. Hayvancı konargöçer toplumlarda

devlet fikri, tarım toplumlarında olduğu gibi kargaşanın güvenliğe tercih edilmesi sonucunda doğmuş görünmekle birlikte bu durum, bozkır halkları için çok daha belirgin bir mahiyet taşımaktadır. Birlikten huzurun doğduğu yönünde, dünya sözlü ve yazılı edebiyatının ürünü olan pek çok malzeme ile karşılaşıyoruz. Ancak bu durum, tarım toplumlarında özel mülkiyete dayalı üretim ilişkilerinin doğal sonucu olarak daha çok işletmelerin dayandığı ailenin birliği şeklinde algılanırken, bozkır halklarında, doğrudan toplumsal boyutta algılanmış, devleti kuran atanın, yönetimi devralacak çocuklarına devletin birliğini koruma fikri şeklinde öncelikli bir ilke olarak aktarılmak istenmiştir. Bu konuda Bozkır ananesine dayanan Oğuznâme ve Cengiznâmelerde anlatılan ana fikir, birlik yanında hükümdara yani devlete itaat üzerine kuruludur.

Oğuz Kağan ve Cengiz Han, oğullarına birlik fikrini oklar üzerinden anlatmış, her birine birer birer verdiği okları çocuklarının kırmasını istemiştir. Sayı çoğaldıkça okların kırılması güçleşmiş ve en sonunda kırılmaz olmuştur. Burada ok benzetmesinin kullanılması da bozkır için anlamlı bir mecaz olmaktadır. Zira bozkır devletlerinde devleti oluşturan boylar, Oğuzlarda olduğu gibi oklar ile temsil edilir ve devlet bu boyların birliğinden oluşurdu. Bununla ilgili olarak İbnü'l-Esir'e dayanarak Reşidüddin Oğuznâmesi'nde anlatılan Oğuzların *Bozok* ve *Üçok* boylarına ayrılması konusunun, Moğol öncesi dönemde de olduğunu bilmekteyiz. Hun, Shan-yü'sü de selefleri Göktürk ve Uygur kağanları gibi Gök Tanrı'nın tahta oturttuğu, güneş veya aydan *"kut alan"* kutsal köklere sahip olsalar da laik hükümdarlardı. Kurultaylarda alınan kararları veya buna katılanların sözlerini dikkate alıyorlardı. Hükümdarın kudretinin en azından kendi boy beyleri tarafından sınırlanmış olduğu söylenebilir. Bozkırda ortaya çıkan bütün devletlerin boylar birliği devleti olduğu dikkati çeker. *"Ok"* ile temsil edilen boyların birliği devletin birliği olarak algılanmaktaydı. Uygulamada boylar kendi aralarında sıklıkla savaş halinde olsalar da bozkır devlet anlayışının ütopyası, tartışmasız birliği öngörmekteydi.

Bozkır devlet anlayışında, ok ve yay teşbihi devlet ve halk ilişkisinin remzi olarak kullanılırdı. Oklar boyları temsil ederken, yay

ise hanedanı ve devleti temsil etmekteydi. Okların yaya tâbi olması gibi boyların da hanedanın temsil ettiği devlete tâbi olması öngörülmekteydi. Bu anlayışın dayandığı birlik fikri, devleti kurarken ve yaşatmak için yapıcı bir işlev görmekteydi. Ancak siyasi ve toplumsal hayat, ütopyada öngörüldüğü gibi yürümediği için, boyların birbiriyle mücadeleye tutuştuğu devlet hâkimiyetinin dağılmaya yüz tuttuğu zamanlarda boyların itici güçleri ve merkez kaç eğilimleri devletin yıkılmasında da etkin olmaktaydı.

Zira yukarıda ifade edilen birlik fikrinin temelinde okla temsil edilen boya bağlılık bulunuyordu. Boyların da hanedan üyelerinden birinin han olarak bulunduğu ulusa bağlılıkları, ulusların da yasa koyup düzenleyen hanedanın başında bulunan büyük hana bağlılıkları öngörülmüştür. İşte bozkır devletlerinin kurulmasını ve yıkılmasını temin eden bu itici gücün boya bağlılık olarak ifade edebileceğimiz ananeyi bir feodalizm olarak tanımlamanın mümkün olup olmayacağı yirminci yüzyılın ilk yarısında uzun süre Türkologların gündemini teşkil etmiştir. Daha çok Ortaçağ Avrupa'sında siyasi, iktisadi ve toplumsal düzenin ifadesi olan bu örgütlenmenin Türk toplulukları için cari olup olmadığı üzerinde Carl Heinrich Becker, A. N. Poliak, M. Fuad Köprülü, Cloude Cahen, Osman Turan, Ö. Lütfi Barkan gibi tarihçiler ciddi mesai sarf etmişlerdir. Daha çok Ortaçağ Türk İslam devletlerindeki yapının feodalizm ile açıklanıp açıklanmayacağı üzerinde yapılan tartışmalar geçtiğimiz yüzyılın tarih, edebiyat ve fikir hayatımızın en temel tartışma konusunu teşkil etmiştir. Köprülü bu konuda Becker'i överken Poliak'ı şiddetle tenkit eder. Poliak'ı İç Asya'daki Türk topluluklarının devlet ve toplum yapısının dikkate alınmadığı, Türk-Moğol kaynaklarının bilinmemesi, toprak mülkiyeti, şehir ve köy, içtimai sınıflar gibi esaslı meselelere çok sathi ve karışık bir şekilde temas edilerek geçilmiş olması ve İslam feodalizminin yalnızca Mısır'a ait tetkiklerle aydınlanamayacağı için eleştirir. Kuşkusuz bu konular Türk devlet ve toplum yapısının tarihi gelişiminin anlaşılması bakımından hayatiyet arz etmektedir. Konuyu Selçuklu toprak düzeni üzerinden ele alan Cahen, hanedan üyelerine yurtluk/ikta tahsisinin Abbasi

sonrası Büveyhoğulları devrinin bir uzantısı olduğu görüşündedir. Cahen, buradaki ve İç Asya'daki boylar düzeninin, feodal bir yapıda olduğu görüşüne katılmaz. Feodal kavramının gereksiz bir genişletme ile kullanıldığını ve göçebe hayatının gerçek manasıyla bir arazi parçasının fief/ikta/dirlik halinde tasarruf edilmesine imkân vermediğini gerekçe gösterir. Göçebelerin iskân edilmesi ve onlara ikta türünden dirliklerin verilmesi bu durumu değiştirmez. Cahen, yalnız verasetle intikal eden ve hukukî bakımdan tâbi durumdaki bir teb'aya tahakküme dayanan bir aristokrasinin varlığı ile bir feodalitenin doğamayacağı kanaatindedir.

Selçuk hanedanına mensup oğlanlara dirlik tahsis etmek geleneği, bu hanedanın parlak devrinde yalnız sınır boylarında ve sınırlı bölgelerde uygulanmıştır. Bu uygulama Türk aile törelerine tercüman olmakta ise de Büveyhoğulları devrinde geçerli olan uygulamalardan çok da farklı değildir. Özellikle Selçukluların çöküş devrinde, bir soya mahsus olduğu kadar iktidarı elinde tutan ailenin fertlerine dirlik tahsisi, bütün ülkeye yayıldığı ve bağlı iktâların veraset yolu ile devredilmesinin giderek meşruiyet kazandığı görülmektedir. Çoğu defa, Selçuklu Devleti içerisinde boylar düzeninin, Türk soyunun bir hususiyeti olduğu ileri sürülmüştür. Cahen, Moğol istilasından önce de Anadolu Selçuklu Devleti'nin feodal bir devlet olmadığı görüşündedir.

İç Asya'daki boylar düzeninin Batı'daki feodal nizamdan farklı olduğu zaten konargöçer bozkır değerleri ile kendine özgü bir yapı olduğu başından kabul edilmesi gerekir. Ancak yerleşik dünyada karşımıza çıkan feodalizme benzeyen merkezi otoritenin zayıflığı, kendi içinde yeterli bir boy iktisadına ve boyun kendi yönetsel yeterliğine sahip olması gibi hususlar bakımından, bu düzeni kendine özgü bir feodal düzen olarak tanımlanmasına fırsat vermektedir. Buna bağlı olarak B. Y. Vladimirtsov, bozkırdaki bu siyasi yapıyı *göçebe feodalizmi* ve sosyal düzeni de *bozkır aristokrasisi* olarak yeniden tanımlamıştır. Boylar normal şartlar altında her zaman kendi özerk yapılarını koruma eğiliminde olmaktaydılar. Ancak merkezi bozkır imparatorluklarının sağladığı büyük kaynaşma sürecinde, birleşmenin herkesin

çıkarına işlediği bir düzende, kendi ağırlıklarına göre bu yeni düzenin parçası olmayı da kabul etmekteydiler. Bu temel yaklaşımlara dayalı olarak Türk toplum hayatının gelişimi üzerine ve siyasi hayatının sürekliliği içerisinde Türk devletlerinin kuruluşu ve yıkılışı üzerine tek bir kuram üzerinden görüş birliğine varmak zordur.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında da Türk toplumsal ve siyasal hayatı üzerine benzer tartışmalar devam etmiştir. Özellikle iktisadi temelli Marksist yaklaşımlar, Sencer Divitçioğlu'nun adlandırdığı Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) tartışmaları bugün hızını kaybetmiş olsa da güncelliğini korumaktadır. Divitçioğlu'nun 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı Türk toplumunu Batı'daki feodalizmden farklı, Asya'ya özgü bir üretim tarzına uygun iktisadi ve toplumsal düzene sahip olduğu görüşü, aydınlar arasında uzun süre tartışılmıştır. Onun diğer çalışmalarına da temel oluşturan bu yaklaşımı, Türklerin güçlü merkezi hanedanlıklar dönemlerindeki siyasi, iktisadi ve toplumsal düzeni izah etmede işlevsel bir mahiyete sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Bozkır devlet telakkileri üzerinde çok çeşitli çalışmalar olmakla birlikte bunların kuruluş ve yıkılışları üzerine kuramsal bir fikir birliğine henüz varılamamıştır. Meşhur tarihçi, siyaset ve tarih felsefecisi *İbn Haldun,* bu konuda ilk ve çarpıcı kuramın sahibidir. Onun bilinen kuramı, aslında *bedevîlik* ve *hadarîlik* olarak sınıflandırdığı dualist bir temele dayanıyordu. Türklerin tarihte kurmuş olduğu devletlerin kuruluş ve yıkılışlarını, İbn Haldun'un söz konusu bu sistem analizini temel alarak ülkemizde ve dünyada sosyal ve siyasi yapının dinamiklerini izah etmek için sıkça kullanılan, bir başka ikici değerler dizisi (dualist paradigma) olan *merkez-çevre ilişkisi* (veya çelişkisi) kuramı çerçevesinde değerlendirmek bize bir yol gösterebilir.

İbn Haldun yaşadığı dönem (1332-1406) itibariyle, göçebe uygarlıkların hem Avrasya'da hem de Orta doğuda büyük genişleme sürecinin son evresine yakındır. O bir yandan Orta Doğu'da Arap ve Kuzey Afrika'da Berberi göçebelerinin yanı sıra göçebe fethinin son büyük cihangiri olan Timur (1336-1405) ile birlikte yeniden kaynaşmaya başlayan Türkistan'ın göçebelerini de yakından gözlemleme

şansına sahip olmuştur. Timur'la çağdaş olan İbn Haldun, Şam'ı istilasında (1401) onunla uzun bir görüşme yapma imkânına sahip olmuş, ayrıca Endülüs, Mısır ve Şam'da inhitat devirlerini yaşayan İslâm medeniyetinin de kalbinde yaşamıştır. Bu sebeple İbn Haldun bugüne kadar göçebeliği medenilikle karşılaştırmak suretiyle *"sosyolojik"* nitelikte fikirler ileri süren en yetkin düşünürlerin başında gelir. Onun idarecilik, ulemalık görevleri arasında kaleme aldığı 7 ciltlik *Kitabü'l-İber* adlı dünya tarihi ve özellikle de bu kitabına giriş olarak hazırladığı *Mukaddime*'si büyük bir öneme sahiptir.

İbn-i Haldun, çalışmalarıyla ana konusu toplumsal değişimin yasaları olan *ümran* adını verdiği yeni bir bilimin kuruluşunu hazırlamıştır. İlerde tarih sosyolojisi ve tarih felsefesine kaynaklık edecek bu yeni bilimin ilgi alanına bugün beşerî bilimlerin pek çok konusu girmektedir. Sosyal değişme, yönetim bilimleri, iktisat, ahlak felsefesi, göçebelik, yerleşiklik, göçler, nüfus hareketleri, kriminoloji, iktisadi, ticari, faaliyetler, bilim ve sanat alanında kaydedilen gelişmelerin yanında devletlerin kuruluş, yükseliş ve çöküşlerinin incelenmesi gibi konu başlıkları daha da çoğaltılabilir.

İbn Haldun, Mukaddime'sinde göçebelerin, ahlak, yiğitlik ve insaniyet bakımından yerleşiklere nispetle üstün oldukları kanaatindedir. Göçebelik ve yerleşikliğin, birbirinin zıddı olmakla birlikte aynı zamanda birbirlerine de muhtaç olduklarını belirtir. Ona göre; çöl ve bozkırda göçebe hayatı yaşayan kavimler, sert tabiatları dolayısıyla diğer kavimlere üstün gelirler. Göçebeler, düşman saldırılarından korunmak ve ihtiyaçlarını karşılamak için bir birlik *(asabiyyet)* oluştururlar, bu asabiyet sayesinde güç ve kudret kazanarak temayüz edip sonuçta devlet kurarlar. Fakat ona göre devletlerin de şahıslar gibi tabii ömürleri vardır. Doğarlar, büyürler, yaşlanır ve ölürler. O dönemin tabip ve müneccimlerinin insan ömrüne ilişkin iddialarına dayanarak devletlerin tabii ömürlerini izaha çalışır. Buna göre insanın doğal ömrünün her biri 40 yıl olan 3 kuşağın ömrünün toplamı olan 120 yıl olduğunu ve devletlerin ömrünün de bu süreyi geçemeyeceğini belirtir. Devletlerin ömürlerini beş safhaya ayıran İbn Haldun, bu safhaları şöyle sıralar:

Birincisi devletin kuruluş aşamasıdır. Fetih, fedailik, hamiyet ve kahramanlık dönemi olduğu için zafer ve maksatlara erişme çağıdır. Göçebe asabiyetlerinin en yüksek seviyede olduğu bu dönemde yerleşikler tebaa hâline getirilir. *İkincisi* başa geçen hükümdarın iktidarını kuvvetlendirerek kendi soyunun meşruiyetini kesinleştirdiği dönemdir. Hükümdar, iktidar gücünü giderek tekeline aldığı bu dönemde iktidarı kendisi ile paylaşan türdeş rakiplerini tasfiye eder. O eski güç ortaklarının yerine hassa ordusu ve kul aslından devşirme bürokrasisi geçer. Kan bağına dayanan eski asabiyet yerine hükümdara mutlak bağlılığı esas alan yeni bir asabiyet ikame edilir. *Üçüncüsü* refah ve zenginliğin artması sonucu debdebe ve ihtişam dönemidir. Buna bağlı olarak kültür ve uygarlığın geliştiği bir dönemde terk edilen eski adetlerin yerine yeni devlet gelenekleri oluşturulur. Devlet gelirlerinin artırıldığı bu dönemde hükümdarın şahsi zenginliği de olabildiğince artar. Hâkim unsurlar bayındırlık hizmetlerinin yürütülmesine öncülük edip bu konuda birbirleri ile yarışırlar. Bu seçkinler, incelmiş yeni zevklerin ve alışkanlıkların temsilcisi ve koruyucusudurlar. *Dördüncü* safha mevcut durumun korunmaya çalışıldığı, güvenlik kaygılarının belirginleştiği, istikrar ve refahın bu şekilde devam edeceğine inanıldığı bir dönemdir. Aynı zamanda doyuma ulaşmış olan seçkinlerin kazanımlarını korumak için her türlü yeniliğe kulaklarını tıkadıkları, eskilerin taklit edildiği durağanlığın ve vehmin egemen olduğu bu dönem, aynı zamanda çözülüş ve dağılmayı hazırlayan bir süreçtir. Bu süreç, devleti yönetenlerin kabiliyetlerine göre uzun sürebilir. *Beşinci* safha da ise israfın ve safahatın yaygınlaştığı buna karşın çeşitli zayıflıkların ortaya çıktığı çöküş dönemidir. Gösterişli hayatın maliyeti yeni vergilerle karşılanmaya çalışılır. Bu da üretimin düşmesine, ticaretin aksamasına ve sonuçta halkın fakirleşmesine yol açar. İstikrar bozulur, huzursuzluk artar, merkezi otorite zayıflar, halkın hükümdara bağlılığı azalır, giderek sembolik bir mahiyet kazanan hükümdarın yetkileri idareciler, komutanlar tarafından gasp edilmeye başlar. Bu aynı zamanda ihtiyarlık çağıdır. İhtiyarlık bir kere çöktükten sonra ondan kurtuluş yoktur. İnsanlar ölümden kurtulamadıkları gibi devletler için de

yıkılmaktan kurtuluş yoktur. Bu, dağılmaya hazır çürümüş bir yapı, dışarıdan gelen güçlü asabiyete sahip, zinde bir kavim tarafından istilâ edilerek son bulur. Bu yeni bir beş aşamalı sürecin başlangıcıdır.

"*Geçmişler geleceğe, suyun suya benzemesinden daha çok benzer*" diyen İbn Haldun'un bu döngüsel şablonunu, bozkır devletlerine ve özellikle Türk devletlerine göre yeniden yorumlamak mümkündür. Onun kuramı, Osmanlı tarihçiliğinde *Kâtip Çelebi* (1609-1657), *Mustafa Nâimâ Efendi* (1655-1716) ve *Ahmet Cevdet Paşa* (1822-1895) gibi devletin duraklama ve çöküntüye girdiği dönemin tarihçileri tarafından Osmanlı çöküşünü anlamak amacıyla kullanılmıştır. İbn Haldun, Osmanlı tarihçiliğinde bilinen bir yol gösterici olmakla birlikte esas şöhretini modern zamanlarda elde etmiştir. Giderek de üzerinde daha çok durulmaktadır. Bu konuda ülkemizde en dikkat çekici değerlendirmeleri yapanların başında Zeki Velidi Togan gelir. Bir diğer önemli çalışma ise tarih sosyolojisinin önde gelen iki ismi Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Hilmi Ziya Ülgen'in ortak çalışmalarıdır. Son dönemde bu konuda en kapsamlı çalışmayı yapan araştırıcı ise Ümit Hassan'dır. Ümit Hassan, eski Türk toplumu üzerine yaptığı araştırmalarda İbn Haldun'un siyaset kuramını ve çözümleme yöntemini kullanır.

İbn Haldun'un tamamlayıcısı olarak düşündüğümüz Merkez-Çevre kuramı ilk olarak Amerikalı sosyolog *Edward Shils* tarafından ortaya konulmuştur. Ona göre her toplum coğrafi olmaktan çok toplumu yöneten semboller, değerler ve inançlar bakımından bir merkeze ve aynı zamanda bu merkeze sürekli bir etkiye sahip olan dinamik bir çevreye sahiptir. Bu merkez, siyasi meşruiyeti tayin eden kurumsal bir kimliğe sahiptir. Bu kurumsal yapının en belirgin şekli ise devlet aygıtıdır. Ancak toplumun tamamının merkezin tayin ettiği değerler bütününü benimsemesi söz konusu değildir. Devlet meşruiyetini yaymak ve sürekliliğini sağlamak eğilimindedir. Çevre ise bu meşruiyeti sürekli sorgular, otoritenin yayılmasına ve sürekliliğine itiraz eder. Edward Shils'in bu çözümlemesi Immanuel Wallershtein gibi dünya sistemler analisti sosyologlar tarafından geliştirilerek kullanılmıştır.

Batıdaki tarihsel süreci ve toplumsal yapıyı esas alarak kurgulanan bu diyalektik çözümleme yöntemi, bizde Şerif Mardin tarafından Türk siyasi ve toplumsal yapısına göre yeniden uyarlanmıştır. Türkiye'nin 19. yüzyıl sonrası çağdaşlaşma sürecini diyalektik yöntem yaklaşımıyla inceleyen merkez-çevre teorisi, tarihi akışı *"çelişki"* ve *"çatışma"* kavramlarıyla açıklamaya çalışır. Özgün olan bu yaklaşım, merkez-çevre teorisini Hegelci bir diyalektik yöntem içinde görmemize imkân sağlar. Mardin'in diyalektiği daha çok yöneten-yönetilen eksenine oturtarak yaptığı değerlendirmeler, yakın tarihimiz için aydınlatıcı olmakla birlikte, bunu çok daha eski dönemlere götürme şansına sahibiz. Onun uyarlamasına göre, merkezde, devlet aygıtını kullanan saray ve taşra teşkilatını, adalet ve ilmiye sınıfını içine alan yöneticiler bulunurken, yönetim dışında kalan reayanın oluşturduğu kalabalık yönetilenler bloğu ise çevreyi oluşturur. Bu iki kamp sadece siyasi ve ekonomik statü anlamında değil, kültürel olarak da birbirinden ayrılmış durumdadır. Merkezin *"yüksek"* kültürü karşısında çevre, kişiler arası bağları öne çıkaran, yerelliğe vurgu yapan ve geleneksel yaşam tarzına dayanan bir kültürü yaşatır. (Bir anlamda biri yazılı diğeri ise sözlü kültürdür.) Batı'da bu çelişki, uzlaşma ve buna bağlı olarak bütünleşme ile sonuçlanmışken bizde bu çelişki, gittikçe şiddetlenen yeni çatışma alanlarının doğmasına yol açmıştır. Mardin'in bu çözümlemeleri Cumhuriyet ve yenileşme dönemlerini aşarak en fazla Osmanlı Klasik çağına kadar inebilmektedir. İbn Haldun'un yukarıda özetlemeye çalıştığımız kuramı ile birlikte değerlendirildiğinde biz bunu en eski devirlere kadar genişletebiliriz.

Bozkır devletlerini kuranlar her zaman için atlı savaşçılardır. İbn Haldun'un birinci safhası bu şekilde geçilir. Ancak devlet kurulup hâkimiyet alanı hızla genişledikçe kaçınılmaz bir şekilde kozmopolit unsurlar da devletin tebaası olurlardı. Giderek daha karmaşık hal alan devlet aygıtı, atlı savaşçının üstesinden gelemeyeceği bir şekle bürünmektedir. Zira sade bir dünyası olan atlı savaşçı yazı, hesap ve diplomasi konusunda çoğu kere gerek duyulan kıvraklıktan ve beceriden mahrum durumdaydı. Bu sebeple Devlet, daha uzmanlaşmış,

çoğunluğu yabancılardan oluşan görevlileri istihdam etmeye ihtiyaç duymaktadır. Özellikle, inşa divanı, mâliye teşkilâtı ve diplomasi için bu kaçınılmazdı. Ayrıca merkezde doğrudan hükümdara bağlı kul aslından askerler de istihdam edilebilmekteydi. Böylece ikinci safha da tamamlanmış olurdu.

Bu dönem bozkır imparatorluklarının askerî kabiliyetleri ve hayvancılığa dayalı yaşam biçimlerine göre seçilmiş yönetim merkezlerinin de tarım iktisadiyatına dayanan yerleşik uyruklarının yaşam alanlarına uygun yeni merkezlere taşınmasında da kendini gösterir. Hanedanın, yerleşik uyruklarının dini ve kültürel tercihlerinin cazibesine katıldıkları bu dönemde, 14. yüzyılın başlarında Çağatay Hanlığı'nın Yedisu bölgesindeki Cungarya'da bulunan siyasî merkezi, Mâverâünnehir bölgesinde Buhara'nın güneydoğusundaki Nahşeb'e (Karşı) İlhanlıların merkezinin de Tebriz'den güneyde Zencan bölgesindeki Sultaniye'ye taşınması süreci buna misal teşkil eder.

Devlet içindeki yerlerini koruyabilen eski göçebeler ise, eski yaşantılarına yabancılaşıp, yeni adetler edinmektedirler. Gösterişli ve rahat hayat, göçebelerin kendi soyundan gelen hükümdar ve çevresindekilerle göçebeler arasına bir duvar örmektedir. Bu, İbn Haldun'un tanımlamasına göre üçüncü safhanın sonuna denk gelir. Bu dönemde ticaret ve iktisadi hayat canlanmış, refah artmıştır. Dördüncü dönemde giderek taleplerine kulak tıkanan hayvancıların öfkesi önce hükümdarlarıyla aralarına duvarlar ören yabancı unsurlara yönelir. Huzursuzlukların hissedildiği bu dönemde, devşirme bürokrasisi güvenliği ve vergileri artırarak bu öfkeyi dizginlemeye çalışır. Bunda başarısız olduklarında taleplerini merkezde kendileriyle ittifaka hazır hanedandan biri vasıtasıyla daha yüksek sesle dile getirirler ki bu çoğu kere isyan demektir. Taleplerin ve öfkenin daha şiddetlendiği zamanlarda gelişmeler hanedan değişikliğine yani devletin yıkılmasına kadar gider. Bu ise İbn Haldun'un beşinci devresinin sonudur. Devleti kuranlar, bir önceki tecrübede hayal kırıklığına uğramış göçebelerin sözcüsü olduğu için bozkır devlet anlayışının en muhafazakâr temsilcileri durumundadırlar; *Bumin Kağan, İlteriş Kağan, Cengiz Kağan, Osman Gazi* gibi.

Tarihimizdeki isyan hareketlerini, hanedanların değişmesi ve devletlerin yıkılıp yenilerinin kurulmasını merkez-çevre ilişkisi bakımından değerlendirdiğimizde bozkır karakterli bir devletin daha kuruluşu ile birlikte çelişik bir yapının da ortaya çıktığını görürüz. İbn Haldun'un safhalandırdığı bu sürecin ilk basamağından başlayarak merkez-çevre ikilemi kendini gösterir. Merkezde kurucu hanedan ve onun etrafını saran yukarıda söz konusu devşirme bürokrasisi bulunmaktadır. Çevrede ise bozkır devlet geleneklerine bağlı, hayvancı iktisadiyatı ve ona bağlı yaşam biçimlerini koruma eğilimindeki göçebeler bulunur. Hun, Göktürk ve Uygur kağanlıklarının kurulup yıkılması, bu türdendir. *Mani* dinini kabul etmekle devletin bozkır karakterini değiştirme eğiliminde olan *Bögü Kagan*, kendisini göçebelerden yalıtmış olan Soğdlu unsurların kendi ticari çıkarları uğruna, geleneğin aksine Çin'i fethetmesi yönündeki tavsiyelerine boyun eğdi. Fakat buna baş veziri *Tun Baga* hemen itiraz etmiştir. Kağanı ikna edemeyen Tun Baga, 779'da kağanı ve etrafındaki Soğdlu taraftarlarını öldürtüp, *Alp Kutluğ Bilge Kağan* unvanıyla tahta geçmiştir. Aynı şekilde Büyük Selçuklu Devleti'nin sonunu getiren *Oğuz İsyanı* da böyledir. Başlangıçta bozkır karakterinde kurulan Selçuklu Devleti hem İbn Haldun'un safhalarını hem de merkez-çevre gerilimini tüm şiddetiyle yaşamıştır. *Sultan Melikşah* devrinde (1072-1092), devletin kurucuları olan göçebe Oğuzlardan önce vergi istenmeye başlanmış, Sultan Sancar zamanında da bunlar yerleşik hale getirilip İran temelli bürokrasiye bağlanmak istenmiştir. Bu çaba başarısız olmuş ve *Oğuz İsyanı* devleti yıkmıştır.

Yine Anadolu Selçukluları devrindeki *Babailer İsyanı*, Osmanlı devresindeki *Şeyh Bedreddin, Celali* isyanları da bu kabil yorumlara açıktır. Bunları geleneksel çevrenin taleplerini değişen merkeze ulaştırma gayretleri olarak alabiliriz. Yerleşiklerin ve ziraatçıların çıkarlarını korumaya meyilli merkezdeki *II. Gıyaseddin Keyhüsrev*'in riyasetindeki Anadolu Selçuklu idaresine karşı, Cengiz istilası önünden Horasan'dan, Azerbaycan'dan Anadolu'ya göçen göçebe Türkmenlerle daha da genişleyen hoşnutsuz çevresinin talepleri *Baba İlyas* ve *Baba İshak* tarafından hızla örgütlü bir isyana dönüşmüştü. Bu

isyan ancak kiralık Frank askerlerinin desteği ile söndürülebilmiştir. Timur istilası sonrasında, merkezi otoritenin zaafa uğradığı *Fetret Devri*, Osmanlı çevresini oluşturan boylar için, taleplerini duyurabildikleri uygun bir vasat sunmuştur. Nitekim Şeyh Bedreddin İsyanı'nın dayandığı toplumsal taban ile öncesindeki Babailer ve sonrasındaki Suhte ve Celali isyanlarının toplumsal tabanları birbirleriyle benzerlik taşımaktadır.

Sultan Fatih, başına konan büyük zafer kartalından aldığı güçle fetih sonrasında ilk iş olarak devleti merkezileştirmiş, kendi şahsında, Şark-İslam ve Grek-Roma geleneklerini mezcettiği, klasik Osmanlı Padişahı modelini çizmişti. Ancak bunu bozkır geleneklerinin mümessili durumundaki Türk feodalizminin ezilmesi bahasına gerçekleştirebilmiştir. İçerde *Candaroğlu* hanedanını ezişini, dışarıda *Karamanoğlu* ve *Akkoyunlu* hanedanlarıyla mücadelesini de bunu neticelendiren safhalar olarak görmek gerekir. Cem Sultan, babası zamanında tasfiye edilen bozkır gelenekleri veya Türk feodalizminin merkezdeki inançlı müttefiklerinden biri olarak kardeşi ile taht kavgasına, girişmişti. O, sadece siyasi geleceğini düşünerek çevre unsurlarla ittifaka yönelmiş çıkarcı bir müttefik değil, bozkırın değerlerinin merkezdeki inançlı bir temsilcisi idi. Cem Sultan'ın Türkmen asıllı Beyatî Şeyh Mahmud'a Oğuznâme'ye dayanarak Osmanoğullarının bir silsilenamesi olan *Câm-i Cem Âyin* adını taşıyan eseri hazırlamasını emretmesi yanında Oğluna *Oğuz Han* ismini vermesi ve Oğuz ananelerini canlı tutacak ilmi çalışmalara destek vermesi bunun göstergesidir. Hattı zatında devşirme bürokrasisinin ve özel mülkiyet taraftarlarının desteğini almış olan *Sofu Bayezid* karşısında gerçekte kaybeden Sultan Cem'in şahsında çevre unsurlar ve bozkır gelenekleri idi.

16. yüzyıl boyunca ve 17. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı siyasi, içtimai ve iktisadi hayatında büyük bir dalgalanmaya yol açan *Suhte* ve *Celali İsyanları*, söz konusu ettiğimiz merkez-çevre çelişkisinin farklı bir safhasını oluşturur. Taleplerini merkeze iletmede büyük bir hayal kırıklığına uğrayan çevre unsurlar, taht kavgalarına karışma, isyan ve nihayet merkezi yıkmaya kadar varacak olan öfkeleri, merkezde temerküz eden güç tarafından ağır bir şekilde

ezildikten sonra bu kez kendilerine yeni bir *merkez* ittihaz etmişlerdir. Bu merkez o dönem için İran'da bozkır temelli benzer bir devlet olarak ortaya çıkan *Safevî Hanedanlığı* idi. Osmanlı'nın huzursuz çevresi, bu kez arkalarını Osmanlı merkezine dönerek onun çevresi olmaktan çıkmaya yönelmişlerdir. Suhte ve Celalî İsyanları boyunca Osmanlı Devleti kapıkulu taifesini sürekli artırmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde teşekkül eden destan kahramanı Köroğlu'nun, Tekelü Türkmenleri başta olmak üzere Ustacalu, Rumlu, Şamlu, Dulkadirli vb. bazı Kızılbaş Türkmen zümrelerde olduğu gibi yeni ittihaz edilen merkeze doğru gidenlerin arasında bir Celali olduğu ve ömrünü Şah Abbas'ın huzurunda tamamladığı merhum Faruk Sümer tarafından tespit edilmiştir.

Sonuç olarak toplumda toplumsal ve siyasi gelişmelerin seyrini, çoğunlukla dış dünyayla ilişkiler belirlerdi. Avrasya bozkırlarının daha çok Türklerle meskûn olan batı bölgeleri, doğusundan daha zengin ve verimlidir. Bu bölgedeki konargöçerler üç bin yıllık tarihleri boyunca genellikle güçlü yerleşik devletlerle münasebette oldular. Bu sebeple Türkler arasında, diğer bozkır kavimlerine nispetle, merkezcil eğilimler çok eski tarihlerde yerleşmiştir. Bu şekilde baktığımız zaman bu merkezcil eğilimler, merkezde politik karar mercii olan hanedan tarafından yönlendiriliyordu. Önceleri bozkır ve hayvancı ekonomi tarafından temsil edilen çevre, merkezin yoğun olan dış dünyayla ilişkisine bağlı olarak şekil değiştirerek günümüze kadar, ziraatçı-köylü yönünde evirilmiştir. Bir atlı göçebe devleti olarak bozkır temelinde kurulan Osmanlı Beyliği, bu evrim sonucunda zamanla büyük bir köylü imparatorluğuna dönüşmüştür. Onun diğer bozkır devletlerinden uzun ömürlü olmasının sırrını da tabii ki kurucu gücün yıkıcı güce dönüşmesini dengeleyen bu evrimde aramak gerekir.

Son olarak, merkezi Anadolu bozkırının ortasında Ankara olan, milli aydınlanma ve çağdaşlaşma akımına dayanarak Türk asabiyetine sahip askerler tarafından kurulan, yüzüncü yılını idrak ettiğimiz Türkiye Cumhuriyeti'ni, yüzlerce yıldır süregelen bir geleneğin bir başka ifadesi olarak görebiliriz.

Kaynakça

Akçura, Yusuf, "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair", *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları,* T.C. Maarif Vekaleti, Ankara 1932, s. 577-607.

Akdağ, Mustafa *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celâli İsyanları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri,* Çev. C. Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

Barthold, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, tercüme R. H. Özdem; yayına hazırlayanlar K.Y. Kopraman, İ. Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.

Bartield, T. J., "Inner Asia and Cycles of Power in China's Imperial Dynastic History", *Rulers From The Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery*, ed. Gary Seaman Daniel Marks, Los Angeles, Calif.: Ethnographics Press, University of Southem California 1991.

Chaen, Claud, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi İdi?", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, L. Güçer (Çev), (1955-1956), C. 17, S. 1-4, s. 348-358.

Divitçioğlu, Sencer *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II*, Wiesbaden 1965.

Durgun, F., "Milli Tarih Yazımı ve Global Tarihçilik açısından 2000'li Yıllarda İngiliz Tarihçiliğinin Gündemi" A. Şimşek (ed). *Dünyada Tarihçilik.* Pegem Akademi, İstanbul 2017, s. 35-52.

Eberhard Wilhelm "Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci", Çev. O. G. Özgüden, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 18 (1-8), 2008, s. 1-8.

Eberhard, Wolfram *Rulers and Conquerors Social powers in medieval China*, F. J. Brill Leiden 1965.

Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk,* Baron Desmaisons (ed). l'Académie impériale des sciences de Saint-Pétersbourg, Petersburg 1871.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri-Ülken, Hilmi Ziya *İbni Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940.

Gobineau, Arthur de, *The Inequality Of Human Races,* London: William Heinemann 1915.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur*, R. Uzmen (çev). Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

Gündoğdu, Abdullah, "Bozkır Halklarında Devlet Fikrinin Doğuşu Ve İşleyişi, Bulkaktan Tınçlığa Kargaşadan Esenliğe", *Kökler - Yay Çeken Kavimlerin Şafağı*, Sergen Çirkin, Editör, Ötüken, İstanbul 2021, s. 363-412.

Gündoğdu, Abdullah, "Türklerde Devlet", *Türk Kültürü El Kitabı*, ed. İ. Çapçıoğlu & H. Beşirli, Ankara 2015, s. 303-325.

Hassan, Ümit, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, Doğu Batı yayınları, İstanbul 2009.

Hassan, Ümit, *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi,* Doğu Batı yayınları, İstanbul 2010.

İbn Haldun, *Mukaddime*, Cilt I-III, çeviren Z. K. Ugan, M.E.B. Yay., Şark- İslam Klasikleri, İstanbul 1990.

İnalcık, Halil *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600),* çev. R. Sezer, YKY, İstanbul 2005.

Kaçalin, Mustafa Sinan "Çevirenin Ön Sözü", Erich Haenish. *Moğolların Gizli Tarihi Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2020.
Kafesoğu, İbrahim, "Alparslan", *TDVİA,* İstanbul 1989, s. 526-530.
Köprülü, M. Fuad, "Ortazaman Türk-İslam Feodalizmi", *Belleten*, Cilt 5, Sayı 19, Temmuz 1941, ss. 319-334
Köymen, Mehmet Altay, "Büyük Selçuklular İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı", *AU. DTCF Dergisi*, Cilt V, Sayı 2, 1947, s. 159-186.
Köymen, Mehmet Altay, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilası", *AU. DTCF Dergisi*, Cilt V, Sayı 5, 1947, s. 563-660.
Lindner, Rudi Paul, *Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. M. Günay, İmge Yayınları, Ankara 2020.
M. Khazanov, Anatoly, *Nomads and the Outside World*, İngilizceye çeviren Julia Crookenden, The University ofWisconsin Press, London 1983.
Mackerras, Colin, "Uygurlar", *Studies in Medieval Inner Asia*, Ashgate Publishing Company, Variorum Collected Studies Series, Brookfield, Vennont 1997.
Mardin, Şerif, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset-Makaleler 1*, derleyen M. Türköne ve T. Önder, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 35-77.
Neill, W. H. Mc, *Dünya Tarihi*, Çeviren Alaeddin Şenel, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985.
Ocak, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.
Onat, Ayşe, Orsoy, Sema, Ercilasun, Konuralp, *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
Osmanlı Öncesi Anadolu'da Pastoral Yaşam, çev. ed. İ. Aslan, Post Yayın, İstanbul 2021.
Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*. Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982.
Poliak, A. N., "İslâm Feodalizmi", H. Z. Ülgen (Çev), *Sosyoloji Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Yıl 1941-1942, İstanbul 1942, s. 250-270.
Sebastian Conrad, *What Is Global History*? Princeton University Press, New Jersey 2016.
Shils, Edward, "Merkez ve Çevre", Çev. Y. Z. Çelikkaya, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 70, 2002.
Sinor, Denis, "The Uighur Empire of Mongolia", *Studies in Medieval Inner Asia*, Ashgate Publishing Company, Variorum Collected Studies Series, Brookfield, Vennont 1997.
Spuler, Bertold, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350,* çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
Sümer, Faruk, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları,* İstanbul 1997.
Theodore Brameld, *The Teacher As World Citizen: A Scenario of the 21st Century*, 1976.
Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
Topçi, Altan, *Moğol Tarih)*, T. Gülensoy (çev), Kültür Ajansı Yayınları, Ankara 2008.
Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004.
Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimai Teşkilatı: Moğol Göçebe Feodalizmi*, Çev. A. İnan, TTK, Ankara 1987.
Wallershtein, Immanuel, *Tarihsel Kapitalizm,* Çev. Necmiye Alpay, Metis Yayınları, İstanbul 2005.
Yıldırım, Yavuz, "Türkçede İbn Haldun Üzerine Yapılan Çalışmalar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, 2001, s. 139-174.

TÜRK TARİHİNDE İLK BÖLÜNME

Saadettin Yağmur Gömeç[*]

Hem tarihte hem de günümüzde bir devlet yapısından bahsedebilmemiz için her şeyden önce bağımsız olmak gerekir. Bununla birlikte yeryüzündeki hiçbir millet, Türkler kadar hürriyetlerine düşkün değildir. Onlar tahakküm altında yaşamaktansa her zaman ölmeyi tercih etmişlerdir. İşte bu sebepten Türkler atalarından miras olarak kalmış topraklara kutlu bir arazi gözüyle bakmışlardır. Onun için ölmek Türk milleti için en büyük şereftir. Vatanın yitirilmesi ise başa gelebilecek felaketlerin en korkuncudur. Bir Türk bundan daha kötü birşey düşünemez. O yüzden Dede Korkut Hikâyelerinin girişinde *"baba ölüp mal kalmazsa, oğlun malı olup, devletsiz kalsa neylesin. Hanım, devletsizliğin kötülüğünden Allah hepimizi korusun"* deniyor. Dünyanın hiçbir milleti de toprağına Türkler kadar aşk ile bağlanmamıştır. Anadan, babadan, yardan ve evlattan geçilebilir, fakat vatan konusunda kimseye taviz verilmez. Toprağın vatan olabilmesi için zamana, kana, canını feda edecek insanlara, ataların yattığı mezarlara ihtiyaç vardır. Türk edebiyatında *"vatan sevgisi"* veya *"vatan aşkı"* gibi deyimlerin geniş bir şekilde yer bulmasının temelindeki de budur. Bu yüzden tarih boyunca, Türk milletini hiçbir vakit boyunduruk altına sokmak mümkün olmadı. Eğer devletlerine herhangi bir yerde zarar gelmiş ve gelme tehlikesi söz konusu olmuş ise, başka topraklarda bayraklarını yükseltmeyi mutlaka başarmışlardır.

Erken çağlardan itibaren milletleşme sürecini tamamlayan Türk halkı, dünya kavimleri arasında milliyetçilik duygularına en çok sahip

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, sgomec@ankara.edu.tr

topluluklardan birisidir. Ancak bu milliyetçilik hisleri genellikle şuur altında yattığından, pek çok insan bunun farkına varamaz. Başı dara düştüğünde küçük bir kıvılcım bu ateşi yakmaya yeter. Bu bakımdan dünyanın diğer halkları Türklerin bu özelliğini bildiklerinden, günümüzde olduğu gibi geçmişte de uyuyan bir kurta benzettikleri Türklerin pek kuyruklarına basmamaya özen göstermişlerdir.

Her ne olursa olsun milli kimliklerine sıkı sıkıya bağlı Türkler tarihte ilk defa milliyetçiliği devlet politikası haline getiren topluluktur. Bunu hem iç hem de dış siyasette uygulayan birinci kişi ise burada anlatmaya çalışacağımız Kiçik Kutlug Alp (Chih-chih-ku-tu-hou/Çiçi-Çiçik-Kiçik=Küçük Kutlug Alp/Hu-t'u-wu-szu/veya Çın/Doğru, kendine güvenen) Yabgu'dur.

Türklerin tarihte bilinen en eski devleti Hunlar olup, milattan önce 1. asrın ilk yarılarına doğru çeşitli sebeplerden dolayı güçlerini yitirmişlerdi. Kendi aralarındaki kavgalar, Çinli casusların faaliyetleri, birtakım tabii felaketler neticesinde onlar hızla dağılmaya yüz tuttular. Çin siyasetindeki güçlerini büyük ölçüde yitirdiklerinden, bu kez Çin'in Türkler üzerindeki politikaları etkili olmaya başladı. Özellikle Türkistan'ın doğu taraflarının elden çıkması askerî, siyasi ve ekonomik açıdan Türklere büyük bir darbe vurdu. Buna bağlı olarak daha önce Hun birliği içindeki pekçok boy ve kavim onlardan ayrılarak, Çin ile ittifak yaptı. Bu halkları yeniden itaat altına sokmak için özellikle Wu-sun topraklarına doğru bir sefere karar verildi. Büyük bir çoğunluğu yaşlılardan müteşekkil esirle geri dönülürken, yolda korkunç bir tipi ve kar fırtınasının zuhur etmesi yüzünden epey insan ve hayvan donarak öldü. Bundan sonra M.Ö. 71 yılında kuzeyden bazı Türk-Tölös kabileleri, batıdan Wu-sunlar ve doğudan da tarihi süreç içerisinde pek çok gelenekleri Türklere benzeyen; belki de uzun yıllar Türk hâkimiyetinde kalmaları sebebiyle Türk kültürlü halklar arasına giren Wu-huanlar aniden Hunlara saldırarak ağır bir hezimete uğrattılar.

Onların hücumları sebebiyle birçok Türk hayatını yitirdi. Onbinlerce at, sığır, koyun gibi hayvan düşmanların eline geçti. Ayrıca savaşlar yüzünden doğru-dürüst ziraat da yapılamamış ve ülkede bir

kıtlık başgöstermişti. Sayısı onbinlerle ölçülen hayvan kaybı vardı. On insandan üçü ölmüştü. Sanki herkes bu fırsatı kolluyormuşçasına, Türk devletine bağlı halklar birer birer ayaklandı. Esas yıkım işte bu idi. Devletin temelleri artık çatırdıyordu. Üstüne üstlük Çinliler de üç kol halinde Türk topraklarına taarruza kalktılar ve onlar da büyük miktarda zarar verince, barış istemek mecburiyetinde kalındı. Hem tabii felaketler, hem siyasi başarısızlıklar, hem de ticaret yollarının geçtiği ve bir tarım bölgesi olan Türkistan'ın kontrolünün yitirilmesi tam anlamıyla bir yıkımdı. Tabiki bütün bunlar toplum üzerinde menfi rol oynadı.

Herşeye rağmen Türkistan'ın en eski ahalisi olmaları itibarıyla Hun-Türk devletinin batısını teşkil eden bu yurtlarda kalabalık bir Türk nüfusu vardı. Onlar değişik idarelerin altında, su kenarları ve korunaklı vahalarda kurdukları şehirlerde bugün bile insanlığı hayrete düşürecek sulama sistemleri oluşturarak ziraat yapıyorlar; doğu-batı ticaretini de kontrol etmek suretiyle önemli bir gelir kazanıyorlardı. Dolayısı ile günümüzde de önemini koruyan Türkistan bölgesine sahip olmak, Hunlardan itibaren bütün Türk hanedanlarının ana hedefi olmuştur.

Bu durum bir yana yukarıda da vurgulandığı gibi meydana gelen kıtlık, başarısızlık, yenilgi ve birtakım isyanların ardından, o vakitlerde devletin başında bulunan Kun Kan'ın (Korug Kan/Hu-han-yeh) yakın adamları güya ona bir çıkış yolu gösterdi. Buna göre, Çin imparatoruna müracaat edilecek ve bu sayede Çin devletinin yardımı sağlanacaktı. O, bir kurultay topladı ve burada devlet ileri gelenleriyle, aksakallara[1] fikirlerini sordu. İnsanlar çok zor bir karar aşamasındaydı. Devlet büyükleri; *"Türk töresinde başkasına hizmetkârlık küçültücüdür. Türk-Hunlar at üzerinde harp ederek kurdukları kaganlıkları sayesinde saygınlık kazandılar. Kahramanların işi vatan ve millet*

1 Türk kültürünün temel kaynakları arasındaki destanlarda mutlaka yaşlılar ön plandadır. Mesela; Irkıl Koca, Yuşı Koca, Dede Korkut, Uruz Koca vs. Hâlâ Türk Dünyasında aklı başında, sözü geçen, sevilip-sayılan, oturup-kalkmasını bilen, yaşını-başını almış kişilerden müteşekkil ihtiyar ya da aksakallar meclisleri iş başındadır. Buna en güzel örneklerden birisi Türklerdeki *"yaşlının bildiğini melek bilmez"* darb-ı meselidir.

için savaşarak ölmektir. Bugün kardeşler hakanlığın başına geçmek için çarpışıyorlar. Büyük başarılı olmazsa küçüğü ülkeyi yönetir. Herhangi biri ölse oğullarına ve torunlarına ünü kalır, kaganlıklara hükmederler. Şimdi Çin (Han) güçlü bile olsa, Türkleri kendine katamaz. Neden atalarımızın töresini bir kenara bırakarak; Çin'e boyun eğip, eski kaganlarımızın şanını küçük düşürelim. Belki Çin'in hizmetine girerek huzur bulabiliriz, ama bir daha başka kavimler üstünde hâkimiyet kurabilir miyiz, onların alay konusu olmaz mıyız" diyorlardı.

Onların bu şekilde kimliklerine sahip çıkıp, geçmişe atıf yapmaları durumu, Türklerin arasında bir tarih bilincinin varlığını, bunun da millet hayatındaki önemini ortaya koyar. Meseleyi biraz daha açmak gerekirse, tarih bilinci halk yığınlarının milletleşme ve milliyetçilik duygularının yükselmesine aracılık eder. Burada artık kişisel menfaatlerin önemi kalmamış, var olma ülküsü ön plana çıkmıştır. Kiçik Kutlug Alp Yabgu ve onu destekleyenler bize ayrıca her şeyin sadece karın doyurmaktan ibaret olmadığını göstermiştir.

Netice itibarıyla aksakalların bütün ısrarları, Kun Kan'ı fikrinden caydıramadı. Aslında o yanındaki birtakım hainlerin telkinlerine çok kanıyordu. Onlardan İ-ch'i-tzu (belki İçik Çor) unvanlı sol taraf beylerinden birisi *"Han sülalesi en parlak dönemini yaşıyor, eski Hun vassalları Çin tebası oluyor, o mutlu ve muhteşem günlerin geri dönmesi mümkün değil, eğer şimdi Han'a (Çin) sırtımızı dayarsak belki huzur bulabiliriz"* diyordu. Dolayısıyla bu boyun eğme fikri hakanın da kafasına yattı ve kendisiyle beraber olanları da peşinden sürükleyerek, güneydeki Çin sınırına kadar indi. Bunun ardından M.Ö. 53 tarihinde Sağ Türk Bilge Tigin olarak atadığı oğlu Külüg Küten'i (Chu-lü-ch'ü-t'ang), daha evvel görülmemiş bir şekilde Çin ülkesine rehin gönderdi. Neticede Türkler arasındaki ilk ayrılık M.Ö. 55 yılında meydana geldi.

Kiçik Kutlug Alp Yabgu kardeşinin bu yaptığını bir türlü hazmedemiyor, bir fırsatını bulup, onun bu ihanetini cezalandırmayı düşünüyordu. Dünyadaki kısacık bir ömrün rahatı için onur denen şeyi ayaklar altına alıyordu ki, Türk için bundan daha büyük bir zillet olamazdı. *"Hayatta bir gün yaşarım ama kurt gibi hür"* diyen Kiçik Kutlug Alp Yabgu hakikaten çok cesur, halkı tanıyan ve buna

bağlı olarak da sevilen bir kişiydi. Bu sırada Kun Kan Çin'den sağladığı destek ile sukûnete kavuştu. Ama bu durum ilelebet gidecek gibi değildi. Henüz silahlarını bırakmayan Kiçik Kutlug Alp Yabgu, kuzeyden hareketle Hun topraklarının batısına geldi ve buradan da teslimiyetçi kardeşine ait arazinin batı tarafına taarruz ederek, üstünlük kurmayı planladı.

Bu sırada Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun durumu da gün geçtikçe fenalaşıyordu. Eninde-sonunda Çinlilerin saldıracağını biliyordu. İşte bu ahval içinde, Wu-sun baskılarından bunalan ve muhtemelen Hunlarla da akrabalığı bulunan Kengeres (K'ang-chü) beyinin onu ülkesine çağırdığını görmekteyiz. Onlar, *"Türklerin kuvvetli bir millet olduğunu, Wu-sunların ise eskiden beri Türklere bağlı bulunduğunu, Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun başının sıkıştığını"* söyleyerek *"Hunlar bize hiçbir kötü muamele yapmadığına göre bu hâli değerlendirmeliyiz"* diyorlardı. Kiçik Kutlug Alp Yabgu hem Çinliler, hem de kardeşi etrafında kümelenen Türk akrabalarıyla baş edemeyeceğini anlamış ve bunun üzerine Kengereslilerden (K'ang-chü) yardım alabileceğini düşünmüştü. Esasında bu Kiçik Kutlug Alp Yabgu için de önemli bir fırsattı. Böylece kendisine sırtını dönen Wu-sunlar ve Çin ile işbirliği halindeki kardeşiyle hesaplaşabilecekti.

Wu-sunlar bu senelerde oldukça güçlüydüler. Kiçik Kutlug Alp'ın da, Kengeres (K'ang-chü) beyinin oyununa geldiği sonradan daha iyi anlaşıldı. Aslında Wu-sunlardan nefret eden Kengeresliler Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun kendi yanlarında olmasını ve Wu-sunlar ile Hunlar arasındaki husumeti kullanmak istiyorlardı. Çünkü, bu sayede Wu-sun arazisini ele geçireceklerini sanıyorlardı. Kengeres beyi, Kiçik Kutlug Alp Yabgu'yla gelecek Türkleri ülkesinin doğu topraklarına yerleştirerek burada bir tampon bölge oluşturma arzusundaydı. Bu arada birbirlerinin kızlarını da alarak akrabalık kurdular. Herşeye rağmen Kiçik Kutlug Alp Yabgu, Wu-sun beyi Kun-mi ile görüşmek için bir elçi yolladı. Fakat Wu-sun hükümdarı Kun Kan'ın (Korug Kan/Hu-han-yeh), Kiçik Kutlug Alp Yabgu'dan daha şanslı olduğunu görüp, elçisini öldürttüğü gibi 8000 atlıyla da onu karşılamak üzere hareket etti. Savaşçılıkta pek de hünerli olmayan Wu-sunlar için bu ihanetin karşılığı korkunç idi. Kiçik Kutlug Alp Yabgu Hunlarıyla

çarpışan ve kendilerine Issık Köl civarlarını mesken tutan Wu-sun ordusu yenildi. Pekçok Wu-sun esir düştü, hayvanları ve malları yağmalandı. Bu yiğit Türk beyi sonra da kuzeyde yaşayan Wu-chiehlere (veya Ogurlar) saldırarak onları teslim aldı. Arkasından da bunların hemen yukarısındaki, herhalde Kırgızları (Chien-k'un) kendine tabi ederek, bölgedeki yarı teşkilatlı Tölöslere de (Ting-ling) boyun eğdirdi. Söz konusu bu Kırgızların Hunlar çağında Altay ve Tanrı Dağları'nın yukarı taraflarında yaşadığı sanılıyor. Çünkü Kök Türk dönemindeki Kırgızları daha kuzeyde, Sayan mıntıkasında görüyoruz.

Kengeres bölgesi Türkleriyle anlaşan Kiçik Kutlug Alp Yabgu, muhtemelen 43'lerde yanında çok az bir kuvvet olmasına rağmen batıya doğru çekildi. Bu göç esnasında vuku bulan şiddetli soğuk yüzünden adamlarının ve hayvanlarının büyük bir kısmını kaybetti. Yolculuk o kadar çetindi ki, buzlu ve karlı geçitler aşılırken, yine de hiçbir Türk dönerek daha iyi bir yere gitmeyi düşünmüyordu. Dolayısıyla Kiçik Kutlug Alp Yabgu Türkistan'ın merkezine ulaştığında beraberinde ancak üçbin kadar kişi kalmıştı. Daha sonra Çin'in kendisine karşı cesaretini artıran hakiki faktör işte buydu. Doğru-dürüst savaşacak bir ordu yoktu ama hürriyet ve onur için ölümü göze alacak bir avuç yiğit vardı. Bütün bunlar bir tarafa Kengeres beyi onu karşılamak üzere bütün önemli memurlarını görevlendirmişti. Bu suretle, şimdiki Kırgızistan ile Özbekistan'ın doğu taraflarında, başta Fergana Vadisi olmak üzere yeniden Hun hâkimiyeti sağlandı. Kiçik Kutlug Alp Yabgu neredeyse bu çağlarda Türk-Hun Devleti'nin hâkimiyet alanının batısına kadar gelerek, Tanrı Dağları'nın ötesinde yeni bir merkez kurdu. Zaten doğuda yaşaması oldukça zorlaşmıştı.

Buradan İran topraklarına, belki de Hazar'ın kuzeyinden bütün İdil-Ural'a sahip olunabilirdi. Muhtemelen o, Romalılarla da ittifak imzaladı. Çünkü onun askerlerinin arasında yüz kadar silahlı Romalının bulunduğu söylenmektedir. Herhalde onlar şehrin kapısının iki yanına dizilmişlerdi. Fakat Kiçik Kutlug Alp Yabgu bir aralık Kengeres beyinden beklediği saygıyı görmeyince çok kızdı. Onlar Türk töresine, gelenek ve göreneklerine de riayet etmiyordu. Karşısındaki sıradan bir kişi değil, Türk soyundan ve Börülü ailesinden geliyordu. Bundan dolayı Kengeresli (K'ang-chü) hatununu ve bazı görevlileri

öldürterek, cesetlerini muhtemelen Talas Nehri'ne attırdı. Bunlar tabiki Kiçik Kutlug Alp Yabgu için bir hataydı. Buna binaen kendisinden soğuyan Kengeresliler yüz çevirip Çin ile anlaştı.

Batı da bunlar yaşanırken, Çinliler de olup-bitenleri gözlüyor, Kiçik Kutlug Alp Yabgu ve onun müttefiklerine ani bir baskın hazırlığı yapıyordu. O, kendi vassalları olarak gördüğü batı ülkeleri için bir tehlikeydi. Bu havalide gittikçe güçlenen Hunlara, Kanglılar, Wu-sunlar, Yüeh-chiler, Fergana ve İran gibi bölgelerin halkları tabi olduğu takdirde, bir daha onları Çin'e bağlamak kolay kolay gerçekleşmeyebilirdi. Bu yüzden de Çinli devlet adamları başta Wu-sunların desteğini almak şartıyla, Kiçik Kutlug Alp Yabgu'ya bir ders verilmesini savunuyordu.

Bütün bunlara binaen M.Ö. 36'da Çinli casuslar Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun yanındaki askerlerin giyimlerinin bile nasıl olduğunu gösteren raporları ülkelerine yolladı. Kiçik Kutlug Alp Yabgu ise Çinlilerin o kadar uzak bir mesafeye ordu göndereceğini hesaplamamıştı. Bütün bunlardan sonra Çin hükümeti kimi kaynaklarda mevcudu 140.000, kimisinde 70.000 asker olan kalabalık bir ordu topladı. Herhalde Çin kuvvetleri safında Wu-sun askerleri de vardı. Kiçik Kutlug Alp Yabgu da bu sırada yerleşme işleriyle meşguldü. Birkaç sene zarfında yeni bir şehir ve ordugâh kurma çabası içine girmişti. O, buradan yola çıkıp doğuya ve batıya doğru hareket ederek, Türk'ü tekrar efendi kılmanın planını yapıyordu. Ama talih ona gülmedi. Birgün karşısına onbinlerce savaşçı çıktı. Kiçik Kutlug Alp Yabgu yanında bulunan 1600 kadar kişiyle, Ch'en T'ang isimli Çin komutanının ve askerlerinin karşısına dikildi. Ne istediklerini sordu. General de onu alarak Çin'e götürmeye memur olduğunu, boyun eğerse bağışlanacağını söyledi. Tabiki Kiçik Kutlug Alp Yabgu bunu kabul etmedi. Bölge halkı da mümkün olduğu kadar harp meydanından uzak duruyor, bu işe bulaşmak istemiyordu.

Kapışmadan önce Türk askerleri bir gösteri ve muhtemelen hakan da adamlarına karşı bir konuşma yaptı. O *"gelecekleri varsa, görecekleri de var"* diyordu. Türkler, herhalde dünyanın dört-bir köşesi ile merkezde yer alan Türk devleti ve hakanını temsil eden beş renkli bayrak diktikleri surların üzerinden düşmanlarını kışkırtıyor,

"gelin de vuruşalım" diye naralar atıyordu. Kaganın kızları ve hanımları da oklarıyla, yaylarını alıp, cenge katıldı. Az sonra müthiş bir saldırı başladı. Şehir ateşe verildi. İşte bunun ardından bütün direnç tükendi. Zaten surlar kalaslardan ve kazıklardan ibaretti. Çin askerlerine savrulan okların hiçbir tesiri yoktu. Nihayet düşmanlar top-yekun taarruza geçti. Savunma hatları ilerleyen saatlerde dağıldı. Sokak sokak vuruşmalar oluyordu. Hakikatte bu denli az bir adamla ne kadar dayanılabilirdi? Kendisine yardım edeceğini söyleyenlerin hiçbirisi etrafta yoktu. Saklandıkları yerden olup-biteni gözlüyorlardı. Türk-Hun kadınları bile onlardan daha cesurdu. Sonunda hakan ve maiyeti surların içindeki konağa kadar çekildiler. Ama bu arada Kiçik Kutlug Alp Yabgu da yaralanarak esir düştü. Çinli komutan onun başını kestirdi ve Türkistan şehirlerinde ibret olsun diye dolaştırdıktan sonra Çin başkentine yolladı (M.Ö. 36) ve burada da yabancı elçilerin konakladığı sokakta teşhir edildi. Kiçik Kutlug Alp Yabgu'yla beraber 1600 kişi ve bütün yakınları da öldürüldü. Onun aklını çelenlerden birisi olan Kengeres beyi tam bir dönekti. Çin'e bağlılığını bildirdi, oğlunu da rehin gönderdi.

Bu gibi hadiselerle tarihte çok sıkça karşılaşmaktayız. Ama genelde başları kesilen hükümdarların Türklerden olduğu ortadadır. Türkler tarafından başı vurulan bir yabancı kral var ise buna karşılık on tane Türk beyinin başının kesildiği bir gerçektir. Buna rağmen özellikle yabancı yazarlar Türkleri barbarlıkla suçlayıp, kendi icraatlarını medeniyetin galibiyeti olarak göstermekte hünerlidirler.

Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun yanında yeterince askeri olmadan, hem de bir şehir içinde savaşı kabul etmesi belki tedbirsizlikti. Ancak erkekçe bir duruş sergileyerek de tarihe geçti. Yıllar önce yerleşikliğin zaaflarını Hun vezir Chun-hang Yüeh Türk kaganına; *"Türkler eğer Çinliler gibi yaşamaya başlarlarsa, bütün bu ayrıcalıklarını yitirirler. Konar-göçerlik üstün faziletleri ve ayrıcalıkları olan bir hayat tarzıdır. Burada herkes daima savaşa hazır ve eğitimli bulunur ve harp bittikten sonra askerler gündelik hayatlarına döner. Kagan ile komutanlar arasındaki ilişkiler karışık değildir"* şeklinde özetlemişti. Ondan yüzlerce yıl sonra Bilge Kagan da yerleşikliğin cazibesine kapılınca, dahi devlet adamı Tunyukuk devlet kurultayında yaptığı konuşmada; *"Atlı asker ve konar-göçer Türklerin kentleri*

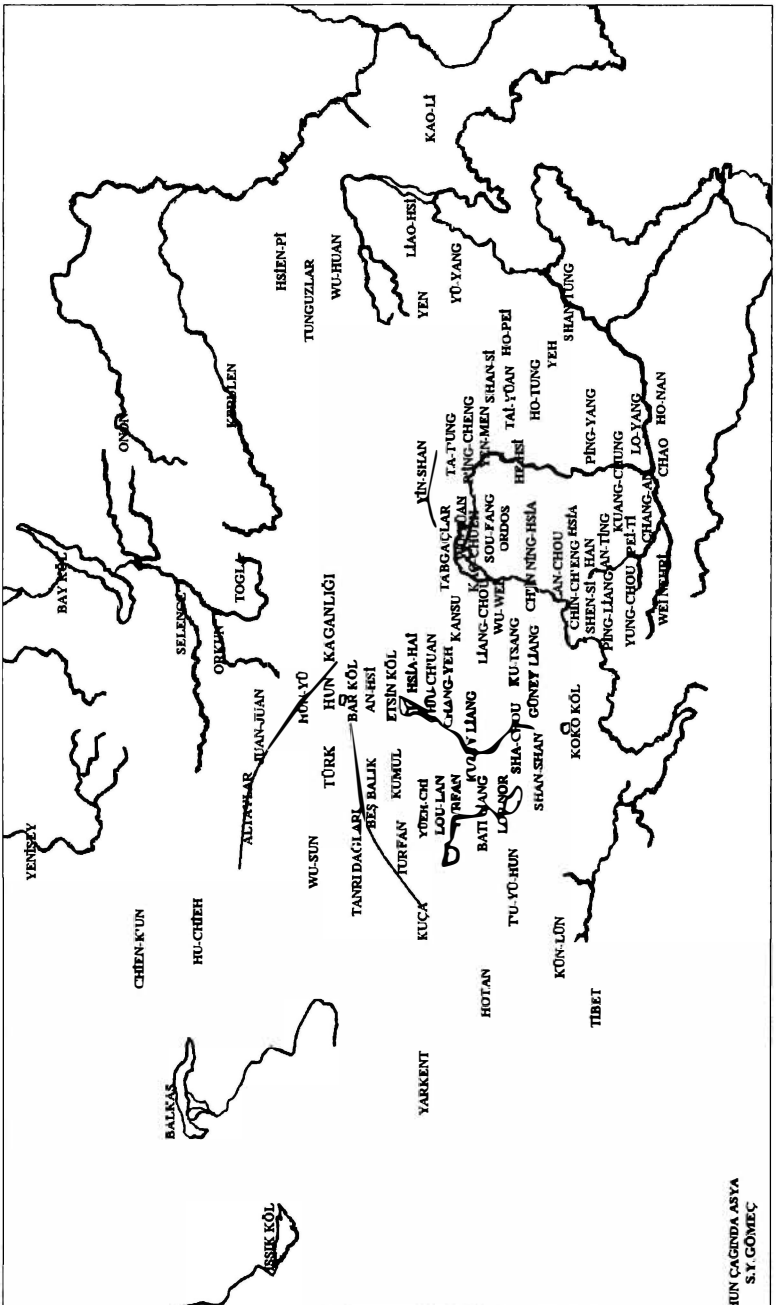
savunmalarının zor olacağını, sayıları Çinlilerden daha az ise de güçlü zamanlarında yağma akınları yaptıklarını, zaafa düştüklerinde dağlara ve ormanlara çekildiklerini" söyleyerek karşı çıkmıştı.

Muhakkak o zamanın şartları içerisinde bu tür tam bir yerleşik hayat üstünlük değil idi. Fakat çok sonraları Türkistan'ın ebedi Türk yurdu olması konusunda atılan bu ilk adımların tarihte önemli bir rolünün bulunduğunu da unutmamak gerekir. İşte bu yüzden Kiçik Kutlug Alp Yabgu ve onun gibi vatan, millet, devlet sevgisini ruhunda hisseden, bağımsızlık için kafasını veren kişiler her vakit hatırlanmaktadır.

Bunun yanısıra Türkistan'da, Kiçik Kutlug Alp Yabgu öncesinde de Türklerin köy ve kasabalar meydana getirdiğini biliyoruz. Fakat Kiçik Kutlug Alp Yabgu ile Talas örneğinde gördüğümüz üzere burada yeni şehirleşme faaliyetlerine girişildi; ancak iç ve dış baskılar sebebiyle bir süre sonra kaynaklarda Yüe-ban ve Ak Hunlar diye de anılan bu Türkler kuzeye yönelerek, İdil-Ural sahasına çıkıp, Hazar çevresinden Doğu Avrupa'ya giderek, Avrupa'daki Hun Devleti'nin de temellerini attılar.

Netice itibarıyla belki de Börü Tonga (Tokta/Mo-tun) çağından önce Türklerin hâkimiyetine giren Türkistan bölgesinin halkları birer birer yeniden Kiçik Kutlug Alp Yabgu Hunlarının egemenliğini tanımaya başlamışlardı. Fakat tehlikeyi önceden sezen Çin imparatorluğu karşısında Kiçik Kutlug Alp Yabgu etrafında kenetlenemeyen Türkler hezimete uğradı. Elbette bu yenilgi Türklerin Avrupa'daki fetihlerini üçyüz yıl geciktirdi, ama yukarıda da değindiğimiz gibi bu faaliyetler daha sonraki yıllarda hem Türkistan, hem de Doğu Avrupa coğrafyasının Türkleşmesi açısından son derece mühimdir.

Dolayısı ile Türkistan'ın ebedi Türk vatanı olmasında önemli bir rolü bulunan Kiçik Kutlug Alp Yabgu ve yanındakilerin bağımsızlık düşünceleri Türk devletinin milli politikası olmuş, bu yüzden çoğu zaman Türk milleti ölümü bile göze almıştır. Onlardan binlerce yıl sonra da; Mustafa Kemal Atatürk'ün *"Kurtuluş Savaşı"* sırasında *"ya istiklal, ya ölüm"* sözü bu anlayışın 20. yüzyıldaki bir tezahürüdür. Netice itibarıyla Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun yapmış olduğu onur mücadelesi bir milletin şerefli bir şekilde yaşama arzusunu ve hayatta kalma azmini ortaya koymuştur.

YENİSEY
BAY KÖL
SELENGE
ORKUN
TOGLA
ONAN
KERULEN
HSİEN-Pİ
TUNGUZLAR
WU-HUAN
KAO-Lİ
LİAO-HSİ
YEN
YÜ-YANG
SHAN-TUNG
HO-PEİ
TAİ-YÜAN
SHAN-Sİ
YEH
HO-TUNG
HO-NAN
CHAO
CHANG-AN
WEİ NEHRİ
LO-YANG
PİNG-YANG
KUANG-CHUNG
PEİ-Tİ
YÜN-SHAN
TA-TUNG
YEN-MEN
RUNG-CHENG
HEJSİ
ORDOS
SOU-FANG
WU-WEİ
CHİN NİNG-HSİA
CHİN-CH'ENG HSİA
SHEN-SİHAN
PİNG-LİANG
AN-TİNG
YUNG-CHOU
TAN-CHOU
TABGAÇLAR
KANSU
LİANG-CHOU
KU-TSANG
GÜNEY LİANG
SHA-CHOU
KUAN-LİANG
HUN KAGANLIĞI
HUN-YÜ
TÜRK
BAR KÖL
ETSİN KÖL
HSİA-HAİ
HSİ-CH'UAN
CHANG-YEH
AN-HSİ
KÜMÜL
BEŞ BALIK
TURFAN
YÜEH-CHİ
LOU-LAN
KUÇA
YARKENT
HOTAN
KÜN-LÜN
TİBET
KOKO KÖL
TU-YÜ-HUN
LOP NOR
BATI LİANG
SHAN-SHAN
WU-SUN
TANRI DAĞLARI
ALTAYLAR
HUAN-JUAN
HU-CHİEH
CHİEN-K'UN
BALKAŞ
ISSIK KÖL
HUN ÇAĞINDA ASYA
S.Y. GÖMEÇ

Kaynakça

Cahun, L., *Introduction a L'Histoire de L'Asie*, Paris 1896.

Csornai, K., "Where Huns' Blood Drew", *Journal of Eurasian Studies*, 1/3, Budapest 2009.

Christopoulos, L., "Hellenes and Romans in Ancient China (240 BC-1398 AD)", *Sino-Platonic Papers*, Number 230, Philadelphia 2012.

Çalışkan, Ş., *Karakalpakların Etnografik Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2001.

De Groot, J. M-Asena, G. A., *Hunlar ve Türkistan*, İstanbul 2010.

De Guignes, J. M., *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-î Umumisi*, C. II, İstanbul 1924.

Dubs, H. H., "An Ancient Military Contact Between Romans and Chi *The American Journal of Philology*, 62/3, Maryland 1941.

Duthie, N., "The Nature of the Hu: Wuhuan and Xianbei Ethnography in the San guo zhi and Hou Han shu", *Early Medieval China*, Vol. 25, Florida 2019.

Eberhard, W., "Hsiungnuların Müttefikleri Olarak Roma Askerleri", *Belleten*, 8/29, Ankara 1944.

Eberhard, W., *Çin Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987.

Fairbank, J. K-Teng, S. Y., "On the Ch'ing Tributary System", *Harvard Journal of Studies*, 6/2, Cambridge 1941.

Gömeç, S. Y., "Türk Tarihinin Kahramanları: II- Küçük Yabgu", *Polis Dergisi*, 13/52, Ankara 2007.

Gömeç, S. Y., *Dişi Kurtun Çocukları*, Ankara 2012.

Gömeç, S. Y., "Türk Kültüründe Dağ ve Altaylar", *Altay-Türki Alemining Altın Besigi*, Öskemen 2013.

Gömeç, S. Y., "Bir Hun Aksakalı: Chung Hang-Yüeh", *Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı Armağanı*, C. II, Kayseri 2015.

Gömeç, S. Y., *Kök Türk Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2016.

Gömeç, S. Y., *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 4. Baskı, Ankara 2018.

Gömeç, S. Y., *Türk-Hun Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 2018.

Gumilev, L. N., *Hunlar*, Çev. A. Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003.

Günaltay, Ş., *Mufassal Türk Tarihi*, C. II, İstanbul 1339.

Hirth, F., "Mr. Kingsmill and the Hiung-nu", *Journal of the American Oriental Society*, 30/1, Michigan 1909.

Ligeti, L., "Asya Hunları", *Attila ve Hunları*, Yay. G.Nemeth, Terc. Ş.Baştav, Ankara 1982.

Maenchen-Helfen, O., "The Ting-Ling", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 4/1, Cambridge 1939.

Mori, M., "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", *İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, İstanbul 1978.

Onat, A., *Çin Kaynaklarında Türkler. Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri*, Ankara 2012.

Onat, A-Orsoy, S-Ercilasun, K., *Han Hanedanlığı Tarihi*, Ankara 2004.

Orkun, H. N., *Attila ve Oğulları*, İstanbul 1933.

Orkun, H. N., *Hunlar*, İstanbul 1938.
Ögel, B., *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I-II, Ankara 1981.
Ögel, B., *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 6, 2. Baskı, Ankara 1991.
Tang, G. Z., *Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devletinin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.
Tapp, N., "The Han Joker in the Pack: Some Issues of Culture and Identity from the Minzu Literature", *Critical Han Studies*, Ed. T. S. Mullaney-J.Leibold-S.Gros-E.V.Bussche, London 2012.
Thorley, J., "The Silk Trade Between China and the Roman Empire at Its Height, Circa A.D. 90-130", *Greece and Rome*, 18/1, New York 1971.
Tse, W. K. W., *Dynamics of Disintegration: The Later Han Empire (25-220CE) & Its Northwestern Frontier*, Doctoral Thesis, Pennsylvania 2012.
Watson, W., "The Chinese Contribution to Eastern Nomad Culture in the Pre-Han and Early Han Periods", *World Archaeology*, 4/2, Oxford 1972.
Yetts, W. P., "Links Between Ancient China and the West", *Geographical Review*, 16/4, New York 1926.
Ying-shih, Y., "Han Foreign Relations", *The Cambridge History of China*, Edt. D.Twitchett-J. K. Fairbank, Vol. I, Cambridge 2008.

TÜRK KAĞANLIĞI'NIN YIKILIŞINDA UYGUR, KARLUK VE BASMIL BOYLARININ ETKİSİ

Hayrettin İhsan Erkoç[*]

Tarih boyunca Avrasya bozkırlarında kurulan imparatorluklar daha ziyade boylar birliği şeklinde örgütlenmiş konfederasyonlardan oluşmuşlardır. İlk bozkır imparatorluğunu kurdukları kabul edilen Asya Hunlarından (Xiongnu 匈奴) itibaren çeşitli dönemlerde boylar ya kendi özgür iradeleriyle bir araya gelerek ya da boyların birbirlerini silah zoruyla hâkimiyet altına almalarıyla bu tarz devletler oluşturmuşlardır. Bozkır imparatorluklarında genellikle çekirdek birkaç boyun birleşerek sayıca kendilerinden daha kalabalık ama aralarında siyasî birlik olmayan diğer boylar üzerinde hâkimiyet kurdukları görülmektedir. Söz konusu boylar çoğunlukla konargöçer bir yaşam tarzına sahiplerdi, genellikle keçe çadırlar ve kağnılarda yaşarlardı, bunlarla bağlantılı olarak da hayvancılık ağırlıklı bir ekonomik yapıya sahiplerdi. Bu hareketli yaşam tarzı sayesinde boylar kolaylıkla bir araya gelebildikleri gibi, aynı şekilde kolaylıkla birbirlerinden ayrılabiliyorlar ve uzak bölgelere göç ederek uzaklaşabiliyorlardı. O yüzden Avrasya bozkırlarında boy birlikleri ve konfederasyonlar şeklinde örgütlenen imparatorluklar çok çabuk kurulup dağılabiliyordu. 552'de kurulan Türk Kağanlığı (Göktürkler/Köktürkler; Tujue 突厥) da bu şekilde kurulmuş ve dağılmış bir bozkır imparatorluğuydu.

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, h.ihsan.erkoc@comu.edu.tr ve ihsan_erkoc@yahoo.com

Türk Kağanlığı'nın tarihiyle ilgili bilgilerin çoğu Çin'le olan savaşlar ve diplomatik ilişkiler, ayrıca boylar üzerindeki hâkimiyet mücadeleleriyle ilgilidir. Göktürkler kağanlıklarını kurmadan önce Altay Dağları'nda Rouran 柔然 (Juan-juan) Kağanlığı'na bağlı yaşamaktaydı. Hanedanı genellikle Moğol kökenli kabul edilen bu kağanlığın nüfusunun büyük çoğunluğunu, Çinlilerin *Yüksek Arabalar* (*Gaoche* 高車) olarak adlandırdıkları Tegrek (Tiele 鐵勒)[1] boyları oluşturmaktaydı. Aralarında Uygurların ataları da olan bu dağınık ama kalabalık Türk boyları fırsat buldukça Rouranlara karşı ayaklanıyorlar, kağanlık güçlenince yeniden bu devlete bağlanıyorlardı. Tegrekler yine böyle bir ayaklanmaya hazırlandıkları sırada, o esnada Rouran kağanının tabisi olan Göktürk beyi Bumın (Tumen 土門) tarafından itaat altına alındılar. Kendisine bağladığı bu kalabalık boyların insan gücüne güvenen Bumın, sonradan 552'de Rouran Kağanlığı'nı devirdi ve Türk Kağanlığı'nı kurdu.

Türk Kağanlığı gücünün zirvesini yaşadıktan sonra 583'te yaşanan iç savaşın ardından Doğu ve Batı olmak üzere iki rakip kağanlığa bölündü. Bu kargaşayı fırsat bilen ve geçmişten beri bağımsızlıklarına düşkün olan Tegrek boyları, bağlı bulundukları her iki kağanlığa karşı zaman zaman ayaklandılar. Göktürkler ise bu ayaklanmaları her seferinde bastırarak boyları yeniden kendilerine bağladı. Ancak 620'lerin ortalarından itibaren işler değişmeye başladı. Esasında Batı Göktürk Kağanlığı'nın gücünü doruğuna çıkaran Tong Yabgu Kağan'ın (Tong Yehu Kehan 統葉護可汗) saltanatının son yıllarında boylar üzerinde baskıcı bir siyaset yürütmeye başlaması yüzünden ona bağlı Karluklar[2] ayaklandılar. Nitekim Göktürklerle akraba oldukları anlaşılan ve üç boydan oluşan Karluklar, tarihi kaynaklarda ilk kez bu olay vesilesiyle geçmektedir. Altay Dağları'nın batısında yaşayan Tegrek boylarından

1 Çin kaynaklarındaki *Tiele* adının karşılığı Türkiye'deki araştırmacılar tarafından genellikle *Töles* olarak kabul edilmektedir, ancak günümüzde daha ağır basan bir başka görüşe göre bu adın karşılığı *Tegrek*'tir.

2 Karlukların anayurdu, Altayların batısında ve günümüzde Doğu Türkistan'ın kuzey kısmını oluşturan Cungarya'nın kuzeybatısında yer alan Tarbagatay Dağları'ydı.

olan Xueyantuolar 薛延陀[3] da benzer şekilde kağana karşı ayaklanarak göç ettiler ve Doğu Göktürk hükümdarı İllig Kağan'a (Xieli Kehan 頡利可汗) bağlandılar. Günümüzdeki İç ve Dış Moğolistan'ın topraklarına tekabül eden Doğu Türk Kağanlığı'nda bu esnada yaşayan Tegrek boyları artık *Dokuz Oğuzlar* (Çin kaynaklarında *Jiuxing* 九姓 yani *Dokuz Soy*)[4] adıyla anılmaya başlanmışlardı. Doğu Türk Kağanlığı ise 627-630 yılları arasında yaşanan bir dizi doğal felaket, ekonomik kriz ve iç mücadeleler yüzünden zayıfladı. İllig Kağan'ın ekonomiyi toparlamak için kağanlığa bağlı Türk-Moğol boyları üzerine koyduğu ağır vergiler bir dizi boy ayaklanmasıyla sonuçlandı. Nitekim Xueyantuolar ve başını Uygurların (Huige 回紇)[5] çektiği Dokuz Oğuzlar Göktürk ordularını yenilgiye uğrattılar, böylece Doğu Türk Kağanlığı'nın askerî gücünü kırdılar. Ardından Xueyantuolar, Türk Kağanlığı'nın eski devlet merkezi Ötüken'i[6] 628'de ele geçirerek kendi kağanlıklarını kurdular ve Dokuz Oğuzlar bu yeni devlete bağlılıklarını bildirdiler. Doğu Türk Kağanlığı'nın ezeli düşmanı olan Çin'deki Tang 唐 Hanedanı da Xueyantuo Kağanlığı'nı resmen tanıdıktan sonra 630'da Göktürklere saldırarak bu devleti yıktı. Yenilgiye uğrayan ve kağanlıklarını kaybeden Göktürkler artık Çin'e bağlı bir hâle geldiler.

Xueyantuoların ilk başlarda Çin'le araları iyiyken zaman içinde giderek güçlenmeleri nedeniyle Çin tarafından bir tehdit olarak görülmeye başlandılar. 646'ya gelindiğinde Çinliler ve Uygurlar ortak harekât düzenleyerek Xueyantuo Kağanlığı'nı yıktılar. Dokuz Oğuz boyları Uygurların önderliğinde Ötüken merkezli kendi kağanlıklarını kurdular ve Çin'e bağlılıklarını bildirdiler. Esasında bu boyların

3 Çin kaynaklarında görülen *Xueyantuo* adının Türkçe karşılığı uzun bir süre boyunca *Sir-Tarduş* olarak kabul edilmiştir, ancak günümüzde bu addaki *Yantuo*'nun karşılığının *Tarduş* olmadığı anlaşılmıştır.

4 Dokuz Oğuz boyları ağırlıklı olarak bugünkü Dış Moğolistan'ın orta ve kuzey kesimlerinde, Tola (Tuul) ile Selenge ırmaklarının kıyılarında yaşamaktaydılar.

5 Uygurlar bu dönemde Selenge kıyılarında bulunmaktaydılar.

6 Ötüken, bugünkü Moğolistan'ın ortasında Hangay Dağları'nı ve Orhun Vadisi' kapsayan geniş bir coğrafyanın adıdır.

Çin'e bağlılığı resmiyette olup fiiliyatta bağımsız hareket etmekteydiler; hatta bazen bu boyların Çin'e karşı ayaklandıkları ve isyanlarının bastırıldığı oluyordu. Göktürkler ise uzun bir süre Çin hâkimiyetinde yaşadıktan sonra ayaklanarak İlteriş Kağan'ın[7] önderliğinde 682'de bağımsızlıklarını ilan ettiler ve bugünkü İç Moğolistan'da, Gobi Çölü'nün güneyinde İkinci Türk Kağanlığı'nı kurdular. Bu sırada Dokuz Oğuz Kağanlığı'nın başında *Baz Kağan* unvanlı bir hükümdar bulunuyordu. Bazı iç kargaşalar ve 684-686 arasında yaşanan doğal felaketler yüzünden Dokuz Oğuz Kağanlığı'nın zayıflamasını fırsat bilen Göktürkler, İlteriş Kağan'ın danışmanı Bilge Tonyukuk'un[8] komutasında 688'de Gobi'yi aşarak Dokuz Oğuzları yenip Ötüken'i ele geçirdiler, ardından devlet merkezlerini buraya taşıdılar. Bundan sonra Uygurlar ve diğer Dokuz Oğuz boyları Türk Kağanlığı'na bağlı yaşayacaklardı.

İlteriş Kağan'ın 691'deki ölümünden sonra Türk Kağanlığı'nın tahtına kardeşi Kapgan Kağan[9] geçti. Devletin gücünü doruğuna çıkaran ve sınırlarını genişleten fetihçi bir hükümdar olan Kapgan Kağan, saltanatının sonlarına doğru giderek daha sert bir yöneticiye dönüştü. Bundan dolayı 710'dan sonra kağanlık, Dokuz Oğuzların ve Karlukların çıkardığı ayaklanmalarla sarsılıp yıkılışın eşiğine geldi. Bu ayaklanmaların bastırılmasında İlteriş Kağan'ın oğulları Mojilian 默棘連 ve Köl Tigin[10] aktif rol aldılar. Son isyancı boy olan Bayırkukların ayaklanması Kapgan Kağan tarafından 716'da bastırıldıktan sonra kağan, tedbirsiz davrandığı için Bayırkular

7 İlteriş Kağan'ın esas adı *Aşına Kutlug* idi ki bu ad Çin kaynaklarında *Ashina Guduolu* 阿史那骨咄祿 ve *Ashina Gudulu* 阿史那骨篤祿 olarak geçmektedir; bu kaynaklar onun kağanlık unvanını vermemektedir.

8 Çin kaynaklarında Tonyukuk'un adı *Ashide Yuanzhen* 阿史德元珍, unvanı ise *Tunyugu* 暾欲谷 şeklinde görülmektedir. Ashide Yuanzhen ile Tonyukuk'un aynı kişi olup olmadıkları konusunda ise araştırmacılar arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır.

9 Kapgan Kağan Çin kaynaklarında genellikle hükümdarlık öncesi idarî unvanıyla anılmaktadır. Kaynaklarda *Mo Chuo* 默啜 olarak yazılan bu unvanın Türkçe aslının *Beg Çor* veya *Bögü Çor* olduğu düşünülmektedir.

10 Köl Tigin'in unvanına Çin kaynaklarında *Que Teqin* 闕特勤 ve *Que Tele* 闕特勒 biçiminde rastlanılmaktadır.

tarafından pusuya düşürülüp öldürüldü. Onun ardından oğlu İnel Kağan (Yinie Kehan 移涅可汗) tahta çıktı, ancak çok geçmeden Köl Tigin'in düzenlediği bir darbede öldürülerek ortadan kaldırıldı. Darbenin ardından Köl Tigin, ağabeyi Mojilian'i *Bilge Kağan* (*Pijia Kehan* 毗伽可汗) unvanıyla tahta çıkardı. Bilge Kağan tahta oturduktan sonra Uygur ve Karluk ayaklanmalarını bastırdı, amcasına göre daha ılımlı bir siyaset izleyerek Çin'e sığınan Dokuz Oğuz boylarını yeniden devlete bağladı. Nitekim Türk Kağanlığı son parlak dönemini onun saltanatı sırasında yaşadı. Bilge Kağan'ın 734'te devlet adamlarından Buyruk Çor (Meilu Chuo 梅錄啜) tarafından zehirlenerek öldürülmesi ise Türk Kağanlığı'nın sonunu getirecek olaylar zincirini başlattı.

Türk Kağanlığı'nın yıkılması ve yerine Uygur Kağanlığı'nın kurulmasıyla ilgili bilgiler hem Çin kaynaklarında hem de Uygur yazıtlarında yer almaktadır. Bilge Kağan'dan sonra yerine oğlu Yiran Kağan 伊然可汗 geçti, ancak o da çok geçmeden ölünce Türk Kağanlığı'nın tahtına aynı yıl içinde Yiran Kağan'ın kardeşi Tengri Kağan (Dengli Kehan 登利可汗) oturdu. Tengri Kağan'ın annesi, Tonyukuk'un kızı Kutlug Sebeg Hatun'du[11] ve kağan küçük yaşta tahta çıktığı için annesinin etkisi altındaydı. Kutlug Sebeg Hatun, *Öz Tarkan* (*Yusi Dagan* 飫斯達干) unvanlı düşük rütbeli bir devlet adamıyla ilişki yaşamaktaydı ve zaman içerisinde devlet işlerine karışmaya başladı, bu ise diğer devlet adamlarının ve boyların tepkisini çekti. Bu sıralarda ise Tengri Kağan'ın iki amcası *Sol Şad* (*Zuo Sha* 左殺) ile *Sağ Şad* (*You Sha* 右殺) olarak orduyu komuta ediyorlar, kağanlığın doğu ve batı kanatlarını yönetiyorlardı. Tengri Kağan bir süre sonra bu durumdan bıkarak annesiyle bir plan yaptı, Sağ Şad'ı kandırıp yanına çağırdı ve Şad geldiğinde onu öldürerek askerlerine el koydu. Aynısının kendi başına geleceğinden korkan ve Sol Şad olarak görev yapan Pan Köl Tigin (Pan Que Tele 判闕特勒) ise kendi birlikleriyle Tengri Kağan'a saldırıp onu öldürdü. Bunun üzerine Pan Köl Tigin, Bilge Kağan'ın adı ve unvanı kaynaklarda

11 Bu hatunun unvanı Çin kaynaklarında *Pofu* 婆匐, *Guduolu Pofu Kedun* 骨咄祿婆匐可敦 ve *Guduolu Suofu Kedun* 骨咄祿娑匐可敦 şeklinde geçmektedir.

geçmeyen bir oğlunu tahta çıkardı, ancak bu yeni kağan Kutlug Yabgu (Guduo Yehu 骨咄葉護)[12] tarafından öldürüldü. Pan Köl Tigin, Bilge Kağan'ın bir diğer kardeşini tahta çıkarmışsa da bu kişi de selefiyle aynı kaderi paylaştı ve Kutlug Yabgu'nun elinde can verdi. Arka arkaya iki kağanı öldüren Kutlug Yabgu sonunda kendisini *Kağan* ilan etti.

Çin imparatoru Tang Xuanzong 唐玄宗, Türk Kağanlığı'nda iç kargaşalar olduğunu öğrenince General Sun Laonu'yu 孫老奴 Uygurlar, Karluklar (Geluolu 葛邏祿) ve Basmıllara (Baximi 拔悉密)[13] elçi olarak gönderip onların Çin'e bağlanmalarını istedi. Bunun üzerine söz konusu boylar 742'nin başlarında Türk Kağanlığı'na karşı ayaklanarak Kutlug Yabgu'yu öldürdüler[14], ardından Basmılların Göktürk kökenli beyi Ashina Shi'yı 阿史那施 İlteriş Kağan (*Xiedieyishi Kehan* 頡跌伊施可汗) unvanıyla hükümdar ilan ettiler[15]. Uygur beyi *Sol Yabgu* (*Zuo Yehu* 左葉護), Karluk beyi ise *Sağ Yabgu* (*You Yehu* 右葉護) olarak atandılar, ardından Çin imparatoruna elçi göndererek durumu bildirdiler. Göktürk devlet adamlarından geriye kalanları da bu sırada Çin kaynaklarından bazılarına göre Pan Köl Tigin'i, bazılarına göre ise onun oğlunu *Ozmış Kağan* (*Wusumishi Kehan* 烏蘇米施可汗)[16] unvanıyla Türk

12 Kutlug Yabgu'nun Türk Kağanlığı'nı yöneten hanedana mensup olduğu anlaşılmaktaysa da soyu ve diğer hanedan üyeleriyle nasıl akrabalık bağları olduğu konusunda kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

13 Basmılların anayurdu Cungarya'nın güneyinde Beşbalık (Beiting 北庭) dolaylarında idi.

14 Uygurlara ait Tariat ile Şine Us yazıtlarına göre Uygurlar 741'de Türk Kağanlığı'na karşı ayaklandıktan sonra Göktürklerden Ozmış Tigin onların üzerine yürüdü, ancak Uygurlar Kara Kum'u aştıktan sonra Kömür Dağı'nda ve Yar Irmağı'nda Göktürkleri yenip hanlarını tutsak aldılar. Burada bahsedilen Göktürk hanı, Çin kaynaklarında geçen Kutlug Yabgu olmalıdır.

15 Söz konusu boyların ayaklanmalarının nedenini yalnızca Çin kışkırtmasıyla açıklamak eksik kalacaktır. Çin kaynaklarına göre Türk Kağanlığı'na bağlı boyların devlete asker sağlama zorunluluğu vardı ve Göktürkler, muharebelerde aralarında Tegrekler ile Uygurların da olduğu boyları kendi ordularında kullanırlardı. Türk Kağanlığı'nın sürekli boy ayaklanmalarıyla uğraşmak zorunda kalmasının nedenlerinden birisi de bu durumdur.

16 Bu kişi, Uygur yazıtlarında *Ozmış Tïgin* olarak anılan kişidir.

Kağanlığı'nın tahtına çıkardılar; aynı devlet adamları, kağanın oğlu Geladuo'yu 葛臘哆 *Batı Şadı* (*Xi Sha* 西殺) olarak atadılar. Ne var ki Ozmış Kağan kendi halkı tarafından sevilmiyordu. Onun Türk Kağanlığı tahtına çıktığını duyan Çin imparatoru, elçi göndererek kendisine bağlılık bildirmesi çağrısında bulundu. Kağanın bu çağrıyı reddetmesi üzerine imparator, sınır valilerinden Wang Zhongsi'yı 王忠嗣 askerî birlikleriyle Gobi Çölü'nün girişine konuşlandırarak kağanı tehdit etti. Bundan korkan Ozmış Kağan, imparatora bağlanacağını bildirmekle birlikte Çin sarayına yapacağı ziyareti sürekli erteleyince Wang Zhongsi onun bu isteğinde içten olmadığını anladı. Bunun üzerine vali Basmıllar, Uygurlar ve Karluklara elçiler gönderip kağana saldırmalarını istedi. Söz konusu boyların saldırısı üzerine Ozmış Kağan kaçtı, Wang Zhongsi da bundan yararlanarak Türk Kağanlığı'na saldırdı ve devletin sağ kanadını çökerttikten sonra Çin'e döndü. Bu sıralarda Türk Kağanlığı'nda yaşanan kargaşada aralarında Geladuo'nun da olduğu Göktürk hanedan üyesi çok sayıda kişi ise Çin'e giderek imparatora sığındı.

Daha önce kaçmış olan Ozmış Kağan 744'te Basmıllar ve diğerleri tarafından öldürüldükten sonra kesik başı Çin başkenti Chang'an'a 長安 gönderildi[17] Bunun üzerine onun *Baimei Tigin* (*Baimei Tele* 白眉特勒)[18] unvanını taşıyan kardeşi Gulongfu 鶻隴匐[19], *Baimei Kağan* 白眉可汗 olarak tahta çıktı. İmparator ise Wang Zhongsi'ya Türk Kağanlığı'ndaki bu kargaşalardan yararlanarak saldırmasını emretti. Vali, Sahenei Dağı'nda (Saheneishan 薩河內山) Göktürklerin sol kanadını yöneten Apa Tarkan'ın (Abo Dagan 阿波達干) on bir boyuna saldırıp onları yendi. Wang Zhongsi Göktürklerin sağ kanatlarına saldırmaya hazırlandığı sırada Uygurlar ve Karluklar iş birliği yaparak Basmıl hükümdarı İlteriş

17 Tariat ile Şine Us yazıtlarında Uygurların 743 ve 744'te Ozmış Kağan'a saldırdıkları, 744'te yapılan muharebenin ardından kağanı ve hatununu ele geçirdikleri anlatılmaktadır.

18 *Baimei* 白眉 Çincede *"Ak Kaş"* demektir. Bu kişinin unvanındaki *Baimei* Eski Türkçe bir kelimenin Çince transkripsiyonu olabileceği gibi, *Ak Kaş* şeklinde bir unvanın Çince çevirisi de olabilir.

19 Bu unvanda geçen *fu* 匐 karakteri, Eski Türkçe *Beg* unvanının karşılığıdır.

Kağan'a saldırıp onu öldürdüler. Ardından Uygur beyi Kutlug Boyla (Guli Peiluo 骨力裴羅) kendisini *Kutlug Bilge Köl Kağan* (*Guduolu Pijia Que Kehan* 骨咄祿毗伽闕可汗) ilan ederek Uygur Kağanlığı'nı kurdu. Kağan Çin'e elçi göndererek yaşanan bu gelişmeleri imparatora bildirdi ve imparator kendisine *Huairen Kağan* 懷仁可汗 unvanını vererek onu resmen tanıdığını gösterdi. Uygur kağanı Ötüken Yış'ta (Wudejianshan 烏德鞬山) otağını kurarak Basmılları ve Karlukları kendisine bağladı, bunların başına *Tutuk* (*Dudu* 都督) unvanlı birer görevli atayıp muharebelerde onları öncü birlikler olarak kullanmaya başladı.

Türk Kağanlığı'nın son hükümdarı olan Baimei Kağan'ın saltanatı uzun sürmedi. 745'in başlarında Kutlug Bilge Köl Kağan, kardeşi Arslan İrkin'le (Axilan Xiejin 阿悉爛頡斤) birlikte Baimei Kağan'a saldırıp öldürdü ve kesik başını Chang'an'a getirdi. Çin imparatoru, onları ödüllendirmek için kağana *You Xiaowei Jiangjun* 右驍衛將軍, kardeşine de *You Wuwei Jiangjun* 右武衛將軍 generallik unvanlarını verdi. Bilge Kağan'ın eşi Kutlug Sebeg Hatun ise bu sıralarda Çin'e sığındı. Böylece Türk Kağanlığı ortadan kalktı ve Uygurlar bu devletin bütün topraklarına hâkim oldular. Uygur Kağanlığı'nın kuruluşuna yardım eden Karluklar ise bir süre sonra bağımsızlıklarını elde etmek istediler ve ayaklandılar. Uygurlar 750'lerde kanlı çarpışmaların ardından Karluk ayaklanmasını bastırarak onları yeniden kendilerine bağladılar, Uygur hâkimiyetine girmek istemeyen Karluk grupları ise batıya kaçarak Türkistan'a yerleştiler.

Kaynakça

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

Aydın, Erhan, *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

Du You 杜佑: *Tongdian* 通典, Zhonghua Shuju 中華書局: Beijing 北京 1996.

Erkoç, Hayrettin İhsan, *General Li Jing'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.

Erkoç, Hayrettin İhsan, *Yenisey'den Seyhun'a Türkler: Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuzlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2021.

Liu Xu 劉昫: *Jiu Tangshu* 舊唐書, Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局 1975.

Mackerras, Colin, *The Uighur Empire (744-840) According to the T'ang Dynastic Histories*, Center of Oriental Studies, The Australian National University, Canberra 1968.

Ouyang Xiu 歐陽修: *Xin Tangshu* 新唐書, Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局 1975.

Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2012.

Ölmez, Mehmet, *Uygur Hakanlığı Yazıtları*, BilgeSu Yayıncılık, İstanbul 2019.

Sima Guang 司馬光: *Zizhi Tongjian* 資治通鑑, Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局 1976.

Wang Pu 王溥: *Tang Huiyao* 唐會要, Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局 1955.

Wang Qinruo 王欽若, *Cefu Yuangui* 冊府元龜, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局 1994.

Wei Zheng 魏徵: *Suishu* 隋書, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局 1982.

"TARİH TEKERRÜRDEN Mİ İBARET?" UYGUR KAĞANLIĞI VE KIRGIZLARIN İKTİDAR MÜCADELESİ

Başak Kuzakçı[*]

İç Asya'nın konar-göçer imparatorluklarının inşa süreci benzersiz bir tarihsel olgudur. Geniş dağ ve bozkır bölgeleri, yüzbinlerce konar-göçer ailenin ekonomik faaliyetlerini sürdürmesine izin vererek, onların büyük emperyal konar-göçer bütünleşmelerine imkân sağlayan koşulları yarattı. Güneydeki imparatorluk merkezi Çin ile olan uzun sınır, bozkır insanları için en büyük zorluklardan biriydi. Bu nedenle Türk kağanlıkları yarı-merkezli emperyal rejimlerdi. Böylece İç Asya'da hayvan yetiştiricilerinin kapasitesi onlara en azından yerleşik merkezi yönetime karşı geçici olarak askerî ve siyasi eşitlik sağladı. Bu bölgedeki konar-göçer imparatorlukların benzerliğine dair yerleşmiş görüş ise Çin ile arasındaki ilişkiler (evrimcilik, pozitivizm, Marksizm) üzerine yapılan uzun araştırmaların bir sonucu ile değerlendirildi.

Konar-göçer Türk imparatorlukları, büyük tarımsal uygarlıkların sınırındaki bozkır bölgesinde oluşan, bölgesel olarak genişlemiş orta çağ göçebe yönetimleri olarak tanımlanmaktadır. Nitekim göçebe emperyal varlıkların boyutları, belirli bir askerî ve idari yapıyı bu tür yönetimlerin özelliklerinden biri olarak değerlendirmeye izin verir. Bu sistematik düzenlenme ise şu şekilde ifade edilebilir. İmparatorluğun bütünleştirici merkezi olarak kağan (han) kadrosu, komutanlar, danışmanlar ve hizmet seçkinleridir. Bununla beraber, imparatorluğun merkezi aynı zamanda ihtiyat eğitimi, kült

* Dr., basakkuzakci@gmail.com

faaliyetleri, kutsal törenler, diplomatik kabuller için önemliydi. Ancak yerleşik merkezi yönetim biçiminde belirlenen bir merkez kent, konar-göçer idari merkezleri için geçerli değildi. Örneğin, bozkır Türk kağanlıklarında ya ayrı merkezlere sahip yönetim kanatları ya bir merkeze sahip kanatlar veyahut da üç kanatlı bir merkezle yönetim gerçekleştirilirdi.

Kağan ile boy reisleri arasındaki ilişkiler, imparatorluğun iç yapılanmasında kilit rol oynardı. Kağana sadık boylar ve boy grupları olmadan yüksek statünün sürdürülmesi imkânsızdı. Nitekim Türk imparatorlukların gelişimi tek yönlü değildi. Asya Hunları (Xiongnular), Türk ve Uygur kağanlıkları örnekleri, siyasi sistemin merkezileşmesine yönelik eğilimleri ilk aşamalarda göstermekteydi. Bununla birlikte, söz konusu eğilimler, ayrılıkçı dönüşümlerle (boy reislerinin güçlenmesi, iç çekişmeler, isyanlar vb.) değişebilirdi. Türk bozkır emperyal oluşumları, boy beylerine boyun eğdirme mekanizmaları etkisiz hale geldiğinde, periyodik olarak geleneksel sülale-boy yönetim kurumlarına geri dönerdi.

Kağanın gücü, her şeyden önce seçkinler arasındaki statüsünü korumayı amaçlamaktaydı. Fakat konar-göçer Türk kağanlıklarının sıklıkla karşılaştığı yıkıcı süreç, siyasi elitlerin erk mücadelesi ile ilgiliydi. Kağanın boyundan gelen imparatorluğun yönetimine katılmak isteyen ve iktidara talip olan yetişkin erkeklerin sayısının artması bu durumun en güzel örneklerinden biriydi. Diğer taraftan, konar-göçer yönetimlerin kaynakları, büyüyen boyların yönetici ihtiyaçlarını karşılamak için çok sınırlıydı. Kağanlar, akrabalarına ve boy reislerine süresiz geniş imkân ve ayrıcalık veremezdi. Bu durum Türk kağanlıklarının içerisinde siyasi çekişmeleri beraberinde getirirdi ve ortak siyasi bölgenin birkaç özerk birime bölünmesiyle de sonuçlanırdı. Nitekim kuzey ve güney konfederasyonlarına bölünmüş olan Asya Hun İmparatorluğu ile 603 yılında farklı boy yapıları ve elitleri ile doğu ve batı kağanlıklarına bölünen Türk Kağanlığı söz konusu sürecin erken örnekleridir.

Uygurların tarihi, konar-göçer imparatorlukların karmaşıklığının en önemli kıstaslarından birinin kentleşme ve bozkır bölgesindeki

yerleşik tarım toplumları olduğunu göstermektedir. Kentleşme, devletliğe geçişin evrensel bir kriteri değildi. Nitekim Uygur Kağanlığı'nda kasabalar oldukça erken ortaya çıkmasına rağmen devlet kurumlarının oluşumu uzun yıllar sürdü. Diğer taraftan, kentleşme, bozkır bölgelerinin ekonomik yapılarını büyük ölçüde değiştirdiğinden, konar-göçer yönetimlerde ilgili idarenin yanı sıra yerleşik yönetimin yaratılmasıyla birlikte vergi kurumları ortaya çıktı. İstikrarlı devlet faaliyeti, yerleşik nüfus topraklarının fethinden sonra zorunlu hale gelen, tarımla uğraşan halkların yöneticilik deneyiminin uzun bir kültürel asimilasyon sürecine dayanıyordu. Bu siyasi tecrübenin konar-göçer boylar tarafından özümsenmesi ise her bölgede aynı derece ve hızda vukuu bulmadı. Ancak kağanlığın gelişimi geleneksel Türk konar-göçer devlet modelini de içermekteydi. Fakat bu yeni devlet modeli de boy mücadelelerinin önüne geçemedi. Esasında merkezi yönetimi benimsemiş Çin hanedanlığı, bozkır Türk kağanlıklarının yarı merkeziyetçiliğini daimî olarak diplomasi yönünden tehdit ediyordu. Söz konusu tehdidin altında ise konfederasyon olarak birleşen boyların hızlı bir şekilde erk mücadelesi için çözünürlüğü yatmaktaydı. Uygur Kağanlığı yerleşik merkeziyetçiliği ile konar-göçer boyları teoride kontrol altında tutmayı amaçlamıştı. Fakat, Uygurların Kırgızlara yenildiği zamana kadar geliştirilen devlet modeli de tamamlanamadı. Bu bağlamda, Uygur Kağanlığı'nın yıkılışının ardında Tang Hanedanı'nın güçlü stratejisi ve Kırgız Kağanlığı'nın erk mücadelesi yatıyordu.

Hükümranlık Mücadelesinde Uygurların Kökenleri ve Devletleşmesi

Uygurların ayrı bir boy grubu olarak, Xiongnu boylarından geldiğini söyleyen Kuzey ve Doğu Wei eyaletlerinin *Wei Shu* Çin yıllığıdır. Wei Shu, Tiele/Ting-ling olarak bilinen büyük bozkır boy konfederasyonunun bir alt grubunu, sayıları yaklaşık on bin olan Kaoçe (yüksek araba) halkı olarak ifade etmektedir. Kaoçeler daha sonra iki ayrı gruba ayrıldı; On Uygur adlı bir grup bozkırda Orhun ve Selenge Nehri vadilerinde yaşadı. Tokuz Oğuzlar (Dokuz Oğuz) olarak

bilinen ikinci grup ise güneybatıya Tianshan Dağları çevresindeki Altay bölgesine göç etti. Nitekim bahsi geçen coğrafya daha sonra Uygur Devleti'nin merkezi haline geldi. Bu boyların hepsi o zamanlar bozkırda hüküm süren Türk Kağanlığı'nın (Gök Türk) üyeleriydi.

VII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Türk Kağanlığı, özellikle farklı liderlere sahip batılı ve doğulu boy gruplarına ayrılması nedeniyle siyasi olarak geriliyordu. Böylece Uygurlar, göçebe boy gruplarını birbirine düşürme hususunda klasik Çin stratejisinin bir parçası olarak, onlara askerî unvanlar veren Tang Çini ile kendi ilişkilerini kurmaya başlamışlardı. Yine 650'ler civarında bir Uygur boyu olan Yaglakar, yönetici boyu olarak ortaya çıktı ve *"Uygur"* unvanı onların siyasi kimliği olarak sağlam bir şekilde yerleşti. Uygurlar, yaklaşık 100.000 kişilik bir Türk ordusunu yenen ve ardından Türk otoritesinden tamamen ayrılma stratejisinin bir parçası olarak doğrudan Çin sarayına boyun eğen Pusa adlı yetenekli bir asker tarafından yönetiliyordu. Tang Hanedanı imparatoru, Pusa'yı hediyeler ve imparatorluk unvanlarıyla ödüllendiriyordu. Halefi Tumidu, 640 yılında eski Türk kağanlık unvanı olan *"kağan"* unvanını aldı. Tumidu'dan sonraki uzun yıllar boyunca Uygur Devleti hakkında, 664'ten 680'e kadar hüküm süren bir kadın Bilidu'nun da dahil olduğu liderlerinin isimleri dışında çok az şey bilinmektedir.

Doğu Türk Kağanlığı VII. yüzyılın sonlarında yeniden güç kazandı ve Uygurlar yeniden onların egemenliği altına girdi. Güçlenen ve Türk Kağanlığı otoritesi altında huzursuzlukları artan Uygurlar, 717'de Türk otoritesine yeniden isyan ettiler, ancak bu sefer yenildiler. O sıralarda Çin Tang imparatoru, Uygurları Doğu Türklerinin altında mücadele eden diğer iki Türk boyu olan Karluk ve Basmil ile birleşmeye teşvik etmek için bir imparatorluk elçisi gönderdi. Böylece onlar güçlerini birleştirdiler ve 744 yılında Türk boy beylerini yendiler. Bu zaferin ardından Çin'e dönen Uygur kağanı, yeni keşfettiği gücünü ve Tang imparatoruyla iyi ilişkiler sürdürmekle ilgilendiğini belirtmek üzere, mağlup olan Doğu Türk kağanının başını Çin sarayına gönderdi. Nitekim Türk Kağanlığı kısa bir süre sonra yıkıldı ve bozkırın efendisi olarak onların yerini Uygurlar

aldı. Fakat, Üç Türk boyu arasındaki ittifak da uzun sürmedi. Türk kağanına karşı isyan biter bitmez Uygurlar, Karluk boylarını Basmil boylarına karşı savaşmak için kendilerine katılmaya ikna ettiler. Uygurlar, Basmil'i yendikten sonra Karlukların aleyhine döndüler. Böylece isyan çıkarmaya meyilli olan Türk boyları kontrol altına alındı ve Uygur kağanı Gulipeilo (Kutlug Bilge Kül Kağan), büyük ölçüde eski Türk Kağanlığı modelinde yapılanmış devletinin kuruluşunu ilan etti. Yeni Uygur Kağanlığı'nın ilk hükümdarı olan kraliyet unvanını Kutlug Bilge Kül Kağan aldı ve mensup olduğu Yaglakar boyu Uygur hanedan ailesi oldu. Uygur Kağanlığı'nın kuruluş aşamaları aynı zamanda onların yıkılış aşamasını da belirliyordu. Zira tarih değil, insan ve dönemin siyaseti tarihi tekerrür ettiriyordu.

Yeni Uygur Kağanlığı'nın gücünün zirvesi, Kutlug'un oğlu Bayan Çor (Moyun Çor Kağan) dönemindeydi. Bayan Çor Kağan'ın ilk görevlerinden biri, Uygur gücünü diğer bozkır Türk boyları üzerinde genişletmek oldu. Kısa bir süre içinde (747 ile 755 arasında), günümüz Mançurya'sından batıya, Sır Derya Nehri'nin kıyılarına kadar bozkır boyunca yaşayan Türk boylarını yendi. Bununla beraber, bazı Türk boylarını ise savaşmadan kendi hükümranlığını kabul etmeleri için ikna etti. Fakat Türk devletlerinin değişmez kaderi, Uygur Kağanlığı için de tecelli edecek; Uygurlar, 740'larda kendi bağımsızlık arayışlarında kâr elde ettikleri aynı merkezkaç güçler tarafından bir yüzyıl içinde yıkılacaktı.

Bayan Çor Kağan, hükümdarlığı boyunca Tang Hanedanı ile babası tarafından başlatılan yakın siyasi ilişkiyi sürdürdü. Uygur bozkır imparatorluğunun kültürel özelliklerinden biri olan şehir inşasına yatırım yaptı. Başkenti Karabalgasun'u (Ordu Balık olarak da bilinir), eski Türk imparatorluğunun kültürel ve ruhani merkezi olan orta Moğol bozkırındaki Orhun Nehri üzerinde inşa etti. Bu şehrin inşası aynı zamanda bir erk mücadelesinin göstergesiydi. Çünkü Uygurlar, Türk devletleri mirasını aldıklarını ve kendilerini Türk mirasının devamı olarak gördüklerini inşa ettikleri şehir ile meşru kıldılar.

Uygur kent inşa faaliyetleri, hiç şüphesiz, uluslararası kara ticaretinde etkin rol oynayan Soğdların bölgedeki varlığı ile doğrudan ilişkiliydi. Bayan Çor'un liderliği altında bulunan Uygurlar ile Soğdlar arasında sofistike bir şekilde gerçekleşen siyasi ve ekonomik ilişkiler, kısa sürede bir şehir kültürünü de beraberinde getirdi. Soğd münasebetleri Uygurların kültürel ve ekonomik olarak yeni ve güçlü bir devletleşme, toplum modeli inşa etmelerine büyük katkı sundu. Uygurlar klasik Türk bozkır kağanlıklarının aksine yeni bir olguya dayandı; kentleşme. 821 yılında Karabalgasun'u ziyaret eden Arap seyyah Temim İbn Bahr, on iki demir kapı, yaşayan bir şehir ve ticaret ağı ile tahkim edilmiş kentin canlı bir tanımını seyahatnamesinde kaleme aldı. Bu eserde, aynı zamanda kağanın resmi konutu olarak, Karabalgasun kentinden biraz uzakta görülebilen altın bir otağdan bahsediyordu. Nitekim Uygurların gelişen ticari ağları Tang Hanedanı tarafından da desteklenmekteydi. 758 yılında Tang İmparatoru, 755'te Soğdlu general An Luşan'ın isyanını bastırmaya yardım ettiği için kızlarından birini Bayan Çor'a eş olarak gönderdiğinde bu mevcut ilişki somutlaştı. Zira Türk bozkır imparatorluklarında iç siyasi dengeler kadar, dış siyasi ilişkiler de önemli bir yere sahipti.

Uygurların yönetim tecrübesi örneğinde Türk imparatorlukların idari kontrol ve yönetim mekanizmalarındaki karmaşıklığı ve istikrarsızlığı artıran yeni faktörler gündeme geldi. Uygur kent hayatı ve bozkır bölgesindeki yerleşim tarım toplulukları ile konar-göçer boy grupları arasındaki değişken dinamik ilişkiyi kontrol etmek ve düzen altında tutmak için yeni idari pratikler, kurumsal/bürokratik yapılar ve mekanizmalar devreye girdi. Bürokratikleşmeye mecbur olan Uygur Kağanlığı'nın memurları ve Uygur kent hayatı, bozkır bölgelerinin ekonomik yapılarını büyük ölçüde değiştirdi. Bu durum boy yönetimlerinde ilgili idarenin yanı sıra vergi kurumları ve yerleşik yönetimin oluşmasını sağladı. Söz konusu idari yöntemler, boyların iktidarını sınırlandırılması amacına matuf olduğundan ordunun büyük bölümü bu nedenle düşük statülü boylardan teşekkül ettirildi. Bununla birlikte, idari kontrole direnen boy beyleri

nispeten geleneksel erklerini muhafaza etmeyi başardı. Uygur Kağanlığı, artan karmaşıklıkta daha istikrarlı bir eğilim yaşadı. Şehirlerin ve kalelerin inşası (yerleşim hiyerarşisi, bir başkenti, bölgesel şehirleri, kurmayları, kaleleri, Orta Asya'da ticaret ve pazar gelişimini) Uygurların yeni bir devlet stratejisi geliştirdiğinin göstergesidir.

Türk bozkır imparatorluklarında boyların ortak bir yönetimde birleştirilmesi, yerleşik komşularla askerî çatışmalar, istilalar ve işgaller sırasında fethedilen halkları kontrol edecek sistem son derece kritikti. Bu durum yönetimde çoğunlukla, askerî işlevlerin sivil işlevler üzerindeki egemenliğini önceden belirlerdi. Böylece savaş, yönetimin en önemli araçlarından biri haline geldi. Liderin olumlu imajının kahramanca askerî zaferleri bağlamında yaratılması ise boşuna değildi. Nitekim Bayan Çor'un kahramanlıklarını anlatan Şine Usu Yazıtı'nın dikilmesi bu yüzdendi. Askerî-hiyerarşik yapı, kağanların istikrarlı otoritesine ve gücüne belirli katkılarda bulunuyordu. Bir yandan boylar, kağanına ordularda katı disiplinli faaliyetler gösterdiler. Öte yandan, Çinli vakanüvisler boy askerî disiplini ve örgütlenmeyi vaka bazında tanımladılar. Uygur ordu yönetiminin etkinliği, taktik ve askerî başarı ile çağdaş eserlerde yerini aldı. Ancak bunun tersi durumla ilgili birçok örneği de mevcuttu.

Dönüşüm ve İç Karışıklıklar: Uygur Kağanlığında Maniheizm'in Yıkıcı Etkisi ve Türk Beylerinin İsyanı

Uygurların Maniheizm'e geçişi 762'de Loyang'ın ikinci yağmalanması ve işgali sırasında başladı. Uygur kağanı Bögü, şehirdeki bazı Soğdlu Maniheistleri sık sık ziyaret ettikten sonra Maniheizm'i benimsedi. Uygur başkenti Karabalgasun'a geri dönmesinden kısa bir süre sonra Bögü, Maniheizm'in resmi bir din olarak benimsenmesi konusunda kurultayını topladı. Kurultay beyleri daha önceki Türk kağanlıkları gibi yabancı dinlerin onaylanmamasını ifade ettiler. Aksi takdirde benimsenen dinin yönetimin birliğine ve gücüne yönelik bir tehdit oluşturacağını yinelediler. Boy beylerinin bu

tutumuna rağmen, kağana eşlik eden Soğd saray maiyeti, kağanı muhalif söylemleri görmezden gelmeye ikna etti.

Kağanın 765 yılındaki resmi din Maniheizm'i ilanından üç yıl sonra, din değiştirmenin tam olarak ne kadar halkta karşılık bulduğu tartışmalıdır. Zira yeni din boy beyleri tarafından tepki ile karşılanmıştı. Temim İbn Bahr'ın ziyaret ettiği 821 yılına kadar Uygurlar tam olarak din değiştirmemişti. Bahr'a göre, Maniheistlerin yanı sıra *"Mecusi dinini savunan ateşe tapanların"* varlığı da mevcuttu. Minorsky ise Bahr'ın bu yorumunu, *"Magi dininin"* Zerdüştçülük olma ihtimalinin düşük olduğunu ve muhtemelen İbn Bahr'ın Budizm veya Türk boylarının Gök Tengri dini ve Şamanist ritüelleri hakkındaki kafa karışıklığından ileri geldiğini öne sürer. Burada öne çıkan husus ise Maniheizm'in Uygur Kağanlığı'nda baskın din olma noktasına kadar gelmediğinin güçlü bir kanıtı olmasıydı. Nitekim Uygurların Maniheizm'e geçmesi, Tang Hanedanı kayıtlarının hiçbirinde kaydedilmemişti. Uygurlarla ilgili olarak Maniheizm'den ilk kez bahsedilmesi, 807'de Uygurların bazı Maniheistlerin eşliğinde Tang sarayına gelmesiyle gerçekleşti.

Din değiştirme süreci, kurultayda fikir birliği olmaması nedeniyle yavaş ilerleyen bir süreçti. Bögü Kağan esasında Maniheizm'e sponsor oldu ve daha sonra Tang Shu'ya göre Soğdlar onu Çin'i işgal etmesi için cesaretlendirdi. Ancak Bögü'nün sağ kolu Tun Baga bu plana karşı çıktı ve kağanı öldürdü. Kağanın yanı sıra kağan ailesini ve Soğdlardan yaklaşık 2.000 kişiyi de katletti. Böylece Tun Baga Uygurların kağanı olarak Bögü'nün yerini aldı. Barfield, Tun Baga'nın Uygur seçkinlerini önemli bir gelir kaynağından mahrum bırakacağı için Çin'in işgaline karşı çıktığını öne sürmektedir. Bu belirgin bir olasılıktı, ancak yalnızca kağanın ailesini değil, aynı zamanda Soğdlu destekçileri de öldürmesi göz önüne alındığında, Maniheist Soğdların kağan üzerindeki artan etkisinin boy beylerini ve kağanlığın önemli kademelerindeki Türk beylerini rahatsız ettiği de açıktı. Nitekim Uygur Kurultayı'nda din değişikliği boy beyleri arasında kabul görmemişti. Fakat Tun Baga öldükten kısa bir süre sonra, Maniheizm eski haline getirildi.

Din değiştirmenin siyasi bir lider tarafından kararlaştırılması ile halk tarafından sıkı bir şekilde üstlenilmesi arasında gerçek bir fark vardı. Yeni bir dine geçmek genellikle nesiller alırdı. Maniheizm'e geçişle ilgili göz ardı edilemeyecek önemli bir nokta ise, bu durumun konar-göçer bir toplumla uyumsuz olmasıydı. Tang kayıtlarına göre, Maniheistlerin yasaları sadece akşamları yemek yemeyi, su içmeyi, sebzeler yemeyi ve fermente kısrak sütü içmekten kaçınmayı dikte ediyordu. Söz konusu hususlar geleneksel Türk konar-göçer yaşam tarzına doğrudan karşıydı.

Bahsi geçen dönüşüm, daha önce askerî ve büyük ölçüde konar-göçer olan Uygur tebaasının kademeli olarak askerî boy disiplini dışında kentli, yerleşik ve savaşçı vasıflarının zayıfladığı anlamına geliyordu. Bir başka ifadeyle İbn-i Halduncu bir yaklaşımla Uygur halkının bozkır/bedevi asabiyetini kaybetmeye başladığı, hadariyete geçen Uygurların savaşçılık yeteneklerinin zayıfladığı zanaat, ilim ve sanat alanında üretimlerinin arttığı ve çeşitlendiği ifade edilebilir. Uygurlar daha önce Çinlilere başarılı bir şekilde yardım etmiş ve baskınlar düzenlemişti. Ayrıca 759 yılının sonlarında onlara tehdit oluşturan 50.000 askerden oluşan Kırgız ordusunu yenmişlerdi. Uygurlar bölgede etkin bir askerî güçtü. Bu güç ve tutarlı başarı, kağanlığın yumuşama sürecinde bir rol oynamıştı. Nitekim Uygurların, artan güçleri bölgeye daha fazla zenginlik ve ticaret getirdi. Böylece Uygurlar, bozkırdaki konumlarının gerçekte olduğundan daha istikrarlı olduğuna inandılar. Fakat boy beyleri ve kendilerine tabii olmamakta ısrar eden Türk boyları harekete geçmek üzereydi. Zira Kırgızlar sonun başlangıcı için yeniden hazırlık sürecine girmişti.

Uygurlar 790 yılında askerî hâkimiyetlerine iki darbe aldı. Birincisi, güneyde Tibetlilere karşı kaybettikleri savaştı. Bundan kısa bir süre sonra, Karluklar Uygur topraklarının bir kısmını ele geçirdi ve bazı boyları başkente yakın güneye kaçmaya zorladı. Nitekim Türk boyları arasında bitmeyen erk mücadelesi yeniden alevlenmişti. Uygurlar bu yenilgilerden kurtulurken, hâkimiyetlerinde bir dönüm noktası oldu. Nihayet 840 yılında 100.000 Kırgız'ın harekete geçmesiyle kağan öldürüldü ve sonrasında Uygur boyları dağıldı.

Tang Shu, Uygurların düşüşünü *"kıtlık ve koyunların, atların çoğunun öldüğü yoğun kar yağışı"* nedeniyle daha ayrıntılı olarak kaydeder. Uygurların yerleşik yaşam ve Maniheizm ile birlikte tarıma bu kadar bağımlı hale gelmesi, yaşanan kıtlığın boyutlarını artırdı. Hayvanlar beslenemediğinde ve sert bir kışta telef olduğunda, kıtlık nüfusun sadece yerleşik değil, konar-göçer kesimlerini de etkiledi. Diğer taraftan Uygurların daha esnek ve konar-göçer bir yaşam tarzı sürdürmeleri durumunda, hareket edip daha iyi otlaklar bulmaları mümkündü. Yerleşik hale gelen Uygurlar, konar-göçer geleneğini sürdüren Türk boylarına göre daha dezavantajlıydı. Bu da Uygur hanedanlığına karşı boy beylerinin ayaklanması anlamına geliyordu.

Uygurların düştüğü dönemde yaşayan bir Arap yazar olan el-Cahiz, *"onların sayısı iki kat fazla bile olsa Karluklardan üstünlerdi"* der ve Uygurların yıkılışını Maniheizm'e geçişe bağlar. Uygur seçkinleri tarafından Maniheizm'e gösterilen tutarsız destek, şüphesiz gergin ve bölücü bir atmosfer yarattı. Soğd ve Çin etkisinden ayrılması zor olan Maniheist etki, Uygurları ümrana yani yerleşik kent hayatına geçirmekle ve savaşçı niteliklerini törpülemekle kalmamış, aynı zamanda kağanlığın birliğine de zarar vermişti. Kağanlığın son on yılı Karabalgasun'da güç mücadeleleri ve isyanlarla doluydu.

Tang Çini ile Değişen İlişkiler: Uygurlar ve Kırgızların Erk Mücadelesi

Çin ile ilişkileri Bayan Çor ve Bögü'nün saltanatları sırasındaki kadar iyi olmasaydı, Uygurlar kendilerini eski Türk boylarından kurtarıp kendi bozkır imparatorluklarını kurmayı başaramayacaklardı. Esasında Türk devletlerinin kuruluşunda ve yıkılışında Çin ile olan ilişkiler büyük önem arz ediyordu. Arap orduları, 751'de Orta Asya'daki Talas Nehri'nde önemli bir savaşta Tang güçlerini mağlup ettikten sonra Tang, Gansu'nun batısındaki bölgeden çekilmek zorunda kaldı. Bu olaylar Tang hanedanını zayıflattı ve onu, Tang tarafından tüm Shandong bölgesinin kontrolü verilen Soğdlu-Türk General An Luşan'a karşı savunmasız bıraktı. Bu isyan *An*

Luşan isyanı olarak tarihi kayıtlara geçti ve Türk Kağanlığı ile Tang Çini'nin siyasi ilişkilerine büyük bir darbe vurdu. İsyan 755'te başladı ve hızla Tang başkentini ele geçirdi. Bu sırada Uygurların kağanı Bayan Çor Çinli müttefiklerine yardım etmeye hazırdı. 4.000 Uygur atlı birliğinden oluşan bir kuvvetle Tang'ın çağrısına cevap verdi. Böylece Uygurlar Çinlilerin yanında yer alarak 757'de Çin'e ilerledi. Bölgede Uygurlar hızla düzeni sağladı ve General An Luşan öldürüldü.

Bayan Çor, Çin'e kritik askerî yardım sağlamanın yanı sıra küçük kızını da Tang imparatoruna gelin olarak verdi. Buna karşılık Tang imparatoru, 758'de kızı Prenses Ningguo'yu kendisine eş olarak göndererek Bayan Çor'a gerektiği gibi teşekkür etti. Bu ender yaşanan siyasi ilişki Tang'ın Uygurları en önemli müttefikleri olarak gördüğünün göstergesiydi. An Luşan öldürülmüştü, ancak oğlu ve astları Çin'de isyana devam ediyordu. Bayan Çor'un oğlu Bögü Kağan, 762'de geri kalan isyancı grupları bastırmak için başka bir Uygur kuvvetini Çin'e gönderdi. O sırada Bögü, Tang başkentinde Maniheist rahiplerle karşılaştı ve onların dinini benimsedi. Ayrıca Uygurların bu askerî desteklerinden ötürü birçok Uygur'a resmi Çin idari rütbeleri ve unvanları verildi. Bögü Kağan'ın Maniheizm'i resmi Uygur devlet dini olarak kabul etmesi ve ilan etmesi, Uygur sarayında Maniheist keşişlerin ve Soğdlu personelin artan gücü, Uygur tebaası tarafından -özellikle de yerleşik yaşam tarzına geçişe karşı çıkanlar- kabul edilmedi. Üstelik Türk boy beylerinin itirazları, tam da bir Tang bölge valisinin, Çin'deki bir savaşta Bögü Kağan'ı mağlup ettiği sırada gerçekleşti. Tolosi'nin 789'da kağan olarak onaylanması ile Karabalgasun'dan birleşik bir kağanlığı yöneten son Uygur kağanı Öga Kağan arasındaki 52 yılda toplam dokuz kişi kağan olarak hüküm sürdü. Öga tahta çıktığında, Uygurların geleneksel düşmanlarından biri olan Kırgızlar, Uygur Kağanlığı'na karşı 750'lerde başlayan bir dizi saldırıya çoktan başlamıştı. Çin ile siyasi ilişkileri bozulan ve yerleşik merkeziyetçi yapıya sahip olan Uygur Kağanlığı iç siyasetindeki bölünmeleri yönetememiş böylece boy mücadelelerinin ortasında kalmıştı. Esasında güçlü Uygur

Kağanlığı'nın refah dönemlerinde Kırgızlar, vergiye bağlı bir halk statüsüne sahipti. Kağanlığın zayıfladığı dönemlerde Kırgızlar bağımsız devletlerini yeniden kurdular. Kırgızlar, düzenli olarak Çin'e elçi gönderdiler ve Orta Asya, Tibet ve Sincan halkları ile siyasi ve ticari bağlar geliştirdiler. Bununla beraber Kırgızlar, Tang Hanedanlığı ile Uygurlar arasında yükselen siyasi tansiyonu yakından takip ettiler. Nitekim Uygur Kağanlığı hem devletin iç yapısında hem de mevcut savaşlarda ciddi oranda bir güç kaybetmeye başlamıştı.

Uygurların Shahu Dağı'ndaki yenilgisiyle, Tang Hanedanı için yapılması gereken iki şey vardı: Uygur kağanını öldüren Kırgızlarla dostluk bağlarının kurulması ve dağınık Uygurların ortadan kaldırılması. Ta-bu-he-zu adında bir Kırgız elçisi, 842 yılının sonlarında Tiande'ye gelmişti. O dönemde Tang sarayının Kırgız hükümdarına yazdığı tüm mektuplar, imparatorun adına olmasına rağmen, Li Deyu tarafından yazılıyordu. 843 yılında Çin sarayından Kırgızlara bir tür Tang otoritesi kurma çabasıyla geçmişteki olayların anlatıldığı bir mektup gönderildi. Söz konusu mektup, Taizong'un elçisinin 632/633'te Kırgızları yatıştırmak için nasıl gönderildiği ve 647/648'de bir Kırgız beyinin Tang sarayına nasıl geldiği ve burada kendisine ve Kırgız komutanlarına da unvanlar verildiği gibi bilgiler kronolojik bir sırayla anlatılıyordu. Bütün bu olaylar, en azından Çin'in gözünde, Kırgızların Tang otoritesine boyun eğdiğini ima ediyordu. Mektuba göre, Uygurların yükselişiyle Kırgızların Tang hanedanlığı ile bağlantısının kesildiği ifade ediliyordu. Mektup ayrıca Kırgız kağanının, Han Generali Li Ling ile akraba olduğunu ileri sürmekteydi. Li Ling, MÖ 99'da Asya Hunlarına teslim olduktan sonra, hayatının geri kalanını Hun imparatorluğunda geçirmiş ve daha sonra Kırgızlarla bir tutularak Kırgız valisi olarak hizmet etmişti. Çinlilere göre Çin-Kırgız ittifakı Asya Hunlarından itibaren başlamıştı. Zira Çinliler için hanedanlığın kuruluşu Han Hanedanı ile başlamaktaydı ve Tang Hanedanı atalarının o dönemdeki en güçlü temsilcileriydi. Öyle ki Tang Shu'ya göre, Kırgız kağanının adı bu dönemde Tang hanedanının siciline kaydedilmişti. Esasında Tang-Kırgız ilişkileri, yükselen siyasi tansiyonda Uygurların aleyhineydi.

Kırgız elçisinin Çin'e getirdiği söz konusu mektupta ise Kırgızlar, Tang prensesi Taihe'nin akıbetini soruyor; hem prensesi hem de refakatçisini aramak için 400.000 kişilik devasa bir kuvvet göndermeye hazırlandıklarını ifade ediyordu. Bununla beraber mektupta Kırgızların toprak genişlemesine yönelik stratejileri de ifade ediliyordu. Mektuba göre Kırgız kağanının, Uygurların eski topraklarının bir kısmını işgal etme ve Uygurların Tibetlilerle temas kurma çabalarını engelleme niyeti yer alıyordu. Yine Kırgızlar Batı Uygur topraklarındaki hareketliliği de gözlemlendiklerini ifade ediyorlardı. Tang ve Kırgızlar arasındaki bu ilişkinin ana noktası ise bölgedeki kontrolün sağlanmasaydı. Tang'a ait askerler bu kadar geniş bir mesafede kontrol sağlayamazdı. Söz konusu genişleme hanedanın hazinesinin boşalmasına neden olurdu. Diğer taraftan Kırgızlar ile oluşan ittifak, onların bölgeyi kontrolde tutmalarına ve ticaret yollarının aktif bir şekilde işlemesini sağlıyordu.

Li Deyu'nun yazdığı mektupta Kırgızlar, Uygurların kalıntılarını yok etmeye teşvik edilse de Çinliler, Kırgızlara tam olarak güvenemiyorlardı. Kırgızlara yazılan iki mektubun yazıldığı tarihlerde Li, Çinli general Zhang Zhongwu'yu Uygurları yok etmeye çağıran ve birliklerinin ikmalinde ona yardım etmeyi teklif eden bir imparatorluk fermanı da yazdı. Bu ferman, Huichang saltanat döneminin üçüncü yılının (5 Mart-2 Mayıs 843) ikinci veya üçüncü ayına tarihlenmektedir. Söz konusu ferman, Uygurların yakın zamanda bir kez daha yer değiştirdiğini belirtmekteydi. Çin'in iki büyük generali Huo Qubing ve Lijing'i geride bıraktığı için Zhang Zhongwu'yu öven fermanıyla, Zhang'ı "*sınır çimenleri henüz yeşermemişken ve onların süvarileri tehlikedeyken*" Uygurlara saldırmaya çağırdı. Bu ferman, Tang'ın Zhaoyi'de yaklaşan kargaşadan endişe duyduğunu ve bu nedenle birliklerinin çoğunu kuzeyden geri çektiğini ifade ediyordu. Böylece Tang, kuzey sınırını savunmak için Zhang Zhongwu'ya güvendi ve Uygurların yok edilmesi için teşvik etti. Ancak Tang sarayı, Uygurların yok edilmesini tamamlamak için Kırgızlara güvenemezse, Zhang Zhongwu'ya da tamamen güvenemeyeceğinin farkındaydı.

6 Haziran 843 yılında Tang, Uygurlarla yeniden savaşmalıydı. Bu nedenle Tang'ın hem müttefiklerine ihtiyacı vardı hem de son derece yetkin süvari askerlerine. Böylece Çin'in geleneksel Tu-yu-hun ve Sha-tuo birliklerinin yanı sıra yaklaşık 3000 süvari daha hazırlandı. 843 Temmuz ayının başında, General Wen-wu Alp (Çinli Wen-wu He) başkanlığındaki başka bir Kırgız elçisi Chang'an'a geldi. Li Deyu imparator adına Kırgız kağanına bir mektup yazdı. Kırgız kağanına yazılan bu mektup son derece önemli bir tarihi belgeydi. Bahsi geçen mektup, Wen-wu Alp'in gelişinden ve kağanın imparatora armağanlarından bahsedilmesiyle başlar: 100 at ve 10 şahin. Daha sonra kağanın eylemlerini ve yeteneklerini överek, kağanın Tang ile akraba olduğu iddiasını tekrarlar. Ayrıca mektup, Çin'e karşı devam eden iyi niyeti teşvik etmek için, Çin ile ittifakı olan Hun soylu liderlerin (ve bir süreliğine Uygurların) bu sayede güç ve prestij elde ettiği tarihi olayların kısa bir anlatımını sunar. Mektup daha sonra tanıdık bir temaya geri dönmektedir. İmparatorluk mektubu Uygurlara bağlı boyların, Çin ile Kırgızlar arasında yakın bir bağ olduğunu öğrenirlerse, Uygurları terk edeceklerini ve bunun yerine Tang ve Kırgız devletleriyle dostluk bağları kurmayı seçeceklerini öne sürüyordu. Ardından, imparatorun Kırgız hükümdarına ihsan etmeye istekli olduğu imparatorluk ataması konusuna geliniyordu.

Kırgız elçisinin getirdiği mektupta, Kırgız kağanın Türkçe "*Göksel Kağan (Tengri Kağan)*" olacak şekilde bir unvan talep ettiği açıktır. Tang İmparatoru, kağanın imparatorluk atamasında bu terimi kullanmayı reddederek, Tengri Kağan'ın Tang sarayında Uygur hükümdarlarına verilen bir unvan olduğunu savunuyordu. Dahası, Uygurların gücü yok edilmişti ve artık dışlanmaları gerekiyordu. Bu nedenle eski unvanlarının Kırgız hükümdarı tarafından kullanılması uygun değildi. Bunun yerine, geçmişin eski unvanlarına dönmek istediğini ifade etti: Sol Ordugâh Muhafızları Generali ve Kırgız Genel Valisi. Diğer taraftan Tang Hanedanı, Kırgız kağanına imparatorluk ataması vermeye istekli değildi. Ancak Kırgız kağanı, bozkırın önceki Türk hükümdarları tarafından kullanılanlara benzer güçlü bir unvanı

kendine mal etmek istemişti. Söz konusu durum Kırgızların eski Uygur toprakları ve Tarım Havzası üzerinde kontrol sağlamaya yönelik çıkarlarıyla birlikte, onların siyasi anlamda Türk geleneklerinin mirasçıları olarak gördüklerini ortaya koymaktaydı. Fakat mektup, Çin ve Kırgızların, İç Asya Türk devlet geleneğine göre değil, Çin'e dayalı olduğu sürece bir ittifak kurabileceklerini göstermektedir.

Kırgızlar, Uygurların anavatanlarını geri almalarında kendilerine destek olması için 100.000 Tang askeri talep ettiklerini ve ayrıca bu sefer başlayana kadar yaşamak için bir Çin sınır kentini kullanmak istediklerini öne sürdü. Tang, Kırgızlara Uygurlara boyun eğmemeleri gerektiğini öğütlüyordu. İmparator kağana, Uygurların kendilerinden önceki Türkler gibi azalan sayılarına rağmen uluslarını diriltmeyi başaracaklarıyla övündüklerini hatırlattı. Mektupta ayrıca Uygurların henüz yok edilmediğine dair bir bilgi vardı ve bu haberle Çin imparatoru Kırgızları Uygurları tamamen ortadan kaldırmaya teşvik ediyordu. İmparator, Çin'in bozkır üzerinde kontrol sağlamaya çalışmadığını, sadece Kırgızlarla barışı sağlamak istediğini açıkça ifade ediyordu. Zira Tang'ın bölgedeki siyasi ilişkileri kontrollü ve dikkatli sürdürme isteği vardı.

VIII. yüzyılın ikinci yarısında Uygurlar, Kırgızlara karşı sınırda uzun bir duvar ve bir dizi dağ kalesi inşa ettiler. Zira Uygur topraklarına saldırılar Kırgızlar tarafından tekrarlanmaktaydı. Öga Kağan tıpkı diğer soydaşları gibi Kağanlığın batı hattına doğru hareket etmek istiyordu. Bu durum Çin yıllıklarında bir istihbarat bilgisi olarak yer alıyordu. Tang Hanedanı Uygurların teslimiyetini sağlamak için "her yolu" denemeye hazırdı. Diğer taraftan Li Deyu, Uygurların barışçıl bir şekilde boyun eğebileceğini düşünüyordu, ancak askerî harekât olasılığını da göz ardı edemezdi.

Dördüncü Kırgız elçisi General Tatik İznançu'nun gelişi, Huichang hükümdarlığı döneminin dördüncü yılının sekizinci ayında (16 Eylül-15 Ekim 844) gerçekleşti. Elçi, imparator için iki beyaz at getirdi ve yanında Kırgız hükümdarını ilgilendiren çeşitli konuları açıklayan bir belge de vardı. Li Deyu, Kırgız mektubuna cevaben bir mektup hazırlaması için bir kez daha çağrıldı. Li,

Kırgız mektubundaki her bir maddeye yanıt verdiğini belirtmişti. Mektuba göre, Kırgızları en çok endişelendiren konunun Kırgız ve Tang arasındaki iletişim eksikliği olduğu açıkça görünmekteydi.

Kırgız kağanı, General Wen-wu Alp'in dönüşünden beri Kırgızlara Çin elçisi gönderilmediğinden şikâyet etmişti. Çin'in yanıtı ise, Kırgızlara bir mektup gönderilmesi talimatının verildiği ve ardından kağana istenen imparatorluk atamasını vermek için bir yetkilinin gönderileceğine işaret ediyordu. Nitekim Uygur Kağanlığı artık düşmek üzereydi ve batı veyahut güneybatı yönüne doğru çekilecekti. Kırgızların bu hususta ki son mektubu ayrıca kalan Uygurları yok etme ve Uygurların topraklarını tamamen işgal etme arzusunu da belirtiyordu. Hâlâ var olan ve göç eden Uygurlar hakkında uzun süredir endişe duyan Li Deyu, bu plana yürekten olumlu bir cevap yazdı. Şivey halkının (Uygurlara tabi bir boy) güçlü bir kavim olmadığına, Uygurları koruduklarına ve böylece Kırgız kağanına hakaret ettiklerine işaret etti. Li belli ki, Kırgızların onlara saldırıp bölgeyi ele geçirmesi için kağanın öfkesini uyandırmak istiyordu. Ayrıca mektup, Kırgız hükümdarına bu durumun "*düşürülmüş bir şeyi almak kadar basit*" olacağına dair güvence sunuyordu. Li Deyu ayrıca Moğolistan'da bir Kırgız varlığının muhtemelen kalan Uygurların güneye kaçmasına ve Çin'e boyun eğmesine neden olacağını öne sürdü. Her iki durumda da Uygurlar kesin olarak ortadan kaldırılacaktı. Ancak Tang sarayı, Çin sınırından çok uzakta olduğu konusunda ısrar ederek, Kırgızların Tang süvarilerinin onlara yönelik bir saldırıya yardım etmeleri için gönderilmesi talebini kabul etmedi. Bunun yerine, Tang sarayı, An-şi'ye giden ana yollar boyunca asker göndermeyi teklif etti. Böylece herhangi bir Uygur güneybatıya doğru kaçmaya çalışırsa yakalanacaktı. Li, Tang sarayının en azından bazı Uygurların sonbaharda batıya doğru göç etmeyi planladıklarına dair bir haber aldığına dikkat çekti; bu muhtemelen Zhang Zhongwu'nun Uygurlar arasındaki bölünmeye ilişkin istihbaratına atıfta bulunuyordu.

Mektup, bir Tang yetkilisinin, Uygur kağanlarının atamalarını yapmak için kullanılan törenlerin aynısını uygulayarak, Kırgız kağanına imparatorluk ataması yapmak üzere gönderileceğinin

bildirilmesiyle sona eriyordu. Kırgız saldırısından kaçabilecek ve An-şi'ye ulaşmaya çalışabilecek herhangi bir Uygur'u durdurmak için birlikler planı uygulamaya koydu. Bu eylem için Youzhou'dan gelen askerler ve atlar da dahil olmak üzere hem Çinli hem de Çinli olmayan birlikleri kullanmayı amaçlıyordu. Ayrıca, bu seferi kolaylaştırmak için önemli yolların onarılmasını ve savunma için şehir hendeklerinin yanı sıra Uygurların atlarını tuzağa düşürmek için çukurlar kazılarak sınırın manevraya hazırlanmasını önerdi.

4 Haziran 845'te Li Shi, imparatorluk atama belgelerini Kırgızlara götürmek üzere elçi olarak atandı. Bundan kısa bir süre sonra imparator, Kırgız kağanına *Zongying Xiongwu Chengming Kağan* unvanını veren bir ferman yayınladı. İlk unvan *Zongying*, bir boyun (zong) kahraman bir üyesini belirtmektedir. Diğer sıralanan unvanlar ise "*cesur ve savaşçı, samimi ve parlak*" olarak tercüme edilebilir. Uygur hükümdarlarına verilen unvanların aksine bu unvan "*Kağan*" kelimesi dışında, tamamen Çincedir.

Li Deyu'nun birliklerin kaçan Uygurları durdurmak için hazırlanmasını teşvik eden mektubundan kısa bir süre sonra, Zhenwu'nun askerî valisi Li Zhongshun'dan gelen rapora göre, Öga Kağan yerini değiştirmişti ve Tiande'nin 300 li (yaklaşık 100 mil) veya daha az kuzeyindeydi. Ayrıca teslim olmuş bir Uygur askerî valisine göre, Öga'nın yanında sadece 1500 kişi vardı. Bu vali onların yetersiz donanıma sahip olduklarını ve diğer boylara baskın düzenleyerek ve evcilleştirilmiş hayvanları yağmalayarak hayatta kaldıklarını bildirmişti. Li Deyu, Öga Kağan ve askerlerinin zayıflığına rağmen, Çin elçisi Li Shi'yi durdurmak için diğer küçük boylarla birleşecek şekilde konumlanacağından korktuğunu ifade eden bir haber almıştı. Böyle bir uyarı, Öga Kağan'ın güneye, Tiande'ye doğru son hareketine ilişkin bilgilere uyuyordu.

Tang birliklerinin Li Shi'ye Tiande'ye kadar eşlik etmesini ve ardından bir Kırgız birliği gelene kadar orada beklemesini önerdi. Li Shi Tiande'yi yalnızca Kırgızların koruması altında terk edecekti. Görünüşe göre Tiande'ye yakın olmasına rağmen Öga Kağan, Tang sınırını tehdit edecek güce sahip değildi. Kırgız topraklarına giden

bir Tang elçisinin yolunu kesmesi mümkün olsa da bunu gerçekleştirmek için yeterli askerî güce sahip değildi. Li Deyu'nun umudu, Kırgız kağanının 845 sonbaharında Uygurlara saldırmasıydı. Tang birlikleri, güneye veya güneybatıya kaçanları durdurmak için hazır olacaktı. Bütün bu plan harekete geçirilmişti. Kırgızlar Uygurları etkisiz hale getirdi fakat tamamen yok olmalarını sağlayamadı.

Sonuç olarak, Tang desteği ile Türk Kağanlığı'nın yıkılışına neden Uygurlar, Tang desteği ile Kırgızlar tarafından çöküşe sürüklenmişti. 840 yılında Kırgızlar Uygur Kağanlığı'nın başkenti Karabalgasun'u işgal edip yaktılar ve Uygurların kağanını öldürdüler. İki yıl sonra Uygur Kağanlığı Kırgızların eline geçince esasında sona erdi. Sonunda 844'te Uygurları Karabalgasun'dan sürmeyi başardılar, 845 yılına gelindiğinde artık Uygurlar bir tehdit oluşturamayacak durumdaydılar ve bu noktada güneye doğru göç ettiler. En büyük grup güneybatıya Tarım Havzası'na gitti ve diğer grup güneye, bugünkü Gansu'ya göç etti.

Türk bozkır devletlerinde iktisadi unsur göz ardı edilemezdi. Bu noktada Çin'in ekonomik, askerî-politik ve kültürel potansiyeli son derece önemliydi. Çin'den önemli miktarda ipek ve madeni para ithalatının yapan, bir mali sistem ve konar-göçer ve yerleşik ekonominin geliştiği Uygur Kağanlığı ise farklı bir yere sahipti. Nitekim Uygur Kağanlığı'nda siyasi seçkinler yalnızca fetihlerden ve uzak yerleşik nüfuslardan gelen armağanlardan değil, aynı zamanda fethedilen tarımsal nüfustan da vergi toplayarak gelir elde etti. Böylece merkez ve kanat yönetimlerine bir dizi yeni unsur eklendi. Fakat bu unsurlar devletin kalıcı mekanizmasını sağlamakta yeterli değildi. Zira hareketli Türk boyları, merkezi unsurların üzerinde geniş haklara sahipti. Kurultay'da alınan kararlar tek bir hanedana ait değildi. Bu kararların tek bir yere bağlanması ise Türk bozkır geleneğinde vücut bulamazdı. Türk boylarının hızlı çözümlenmesi ise çoğunlukla yönetici hanedan için bir dizi sorunu beraberinde getirirdi.

Uygurlar, MS 744'te kuzey bozkır boyunca uzanan Türk kağanlıklarının kalıntılarından Orta Asya bozkırlarında kendi kağanlıklarını kurdular. Zira onların kağanlıklarının kurulmasının ardında

yine bir Türk kağanlığının yıkılışı vardı. Diğer taraftan Uygurlar, bu dönemde devlet geleneğinde dönüşümlere başladılar. Böylece Uygur Kağanlığı'nda, kademeli olarak özümsedikleri üç temel yabancı etki vardı: güneyde ve doğuda Çin etkisi, güneybatı ve batıda Soğd kültürü ve Soğdların getirdiği Maniheizm. İlk olarak, kurultayda Maniheizm'e karşı bir tepki vardı. Bu tepki, Uygur beylerinin tutarsız ve eksik desteği anlamına geliyordu. İkincisi, Uygur Kağanlığı'nın ömrü, yeni dini benimsediğini ilan ettikten sonra yalnızca 78 yıl sürdü. Özetle, geniş ölçekli dönüşüm için yeterli zaman yoktu. Son olarak, Maniheizm, konar-göçer Türk geleneğiyle büyük ölçüde uyumsuzdu. Maniheizm inancının dönüştürücü unsurları Uygurları da şekillendiren Soğd ve Çin etkilerinden ayırmak zordu. Ancak hepsinin Uygur Kağanlığı içindeki dönüşüm sürecinde rol oynadığı açıktır. Bu etkiler, bir düzeyde uygarlaştırma ve konar-göçer kültürün yumuşaması ve nihayet Uygur Kağanlığı içinde bir miktar bölünmeyi beraberinde getirdi. Üstelik bu dönemde yaşanan iklim felaketleri kağanlığın iktisadi unsurlarını derinden sarstı. Tarımsal ve hayvansal ekonomi durma noktasına geldi. Bununla beraber, yeni kağanların uzun süre tahtta kalamaması ve Çin (Tang Hanedanı) ile gerilen siyasi ilişkiler beraberinde birçok sorunu getirdi. Bu sorunlardan bazıları, Uygurların terk etmeye başladığı çetin konar-göçer Türk geleneğini sürdüren Kırgızlar tarafından nihai olarak yok edilmelerinde rol oynadı.

Kaynakça

Barfield, T. J., *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757*, MA. Blackwell Publishers, Cambridge 1989.

Barthold, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi 1992.

Beckwith, C., "The Impact of the Horse and Silk Trade on the Economies of T'ang China and the Uighur Empire: On the Importance of International Commerce in the Early Middle Ages" *Journal of the Economic and Social History of the Orient 34*, 1991, s. 183-98,

Biçurin, N. Y., *Collected Information about the Peoples Inhabiting Middle Asia in Ancient Times*, Moscow- Acad. of Sciences USSR Press, Leningrad 1950.

Biran, M., *Nomads as Agent of Cultural Change: The Mongols and Their Eurasian Predecessors*, University of Hawai'i Press, Honolulu 2015.

Clauson, G., "The Diffusion of Writing in the Altaic World" *In Aspects of Altaic Civilization*, ed. Denis Sinor, Greenwood Press, Westport CT. 1963, s. 139-44.

Di Cosmo, N., "Ethnogenesis, Co-evolution and Political Morphology of the Earliest Steppe Empire: the Xiongnu Question Revisited", ed. Brosseder, U., ve Miller, B. *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Rheinische Friedrich-Wilhelms Universitat Bonn, Bonn 2011, s. 35-48.

Di Cosmo, N., "State Formation and Periodization in Inner Asian History". *Journal of World History* 10 (1), 1999, s. 1-40.

Di Cosmo, N., *Ancient China and its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

Golden, P. B., "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Činggisid Nomads of Western Eurasia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1982, s. 37-76.

Klyashtorny, S. G., *Runic Inscriptions of Uyghur Khaganate and History of Eurasian Steppes*, Izdatelstvo 'Petersburgskoye Vostokovedeniye', Saint Petersburg 2010.

Kradin, N. N., *Nomadic Societies*, Dalnauka, Vladivostok 1992.

Kradin, N. N., "Nomadic Empires: Origins, Rise, Decline", ed. D. M. Bondarenko ve T. Barfield, *Nomadic Pathways in Social Evolution*, Center of Civilizational Studies, Moscow 2003, s. 73-87.

Mackerras, C., "Relations between the Uyghurs and Tang China, 744-840", *Journal of Turks Civilization Studies*, 2004, s. 95-108.

Mackerras, C., "The Uyghur" ed. D. Sinor, *The Cambridge History of Early Inner Asia* Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 317-342.

Moriyasu, T., "The Sha-chou Uighurs and the West Uighur Kingdom", *Acta Asiatica: Bulletin of the Institute of Eastern Culture*, 2000, s. 28-48.

Rogers, D., "Inner Asian States and Empires: Theories and Synthesis", *Journal of Archaeological Research*, 2011, s. 205-256,

Rogers, D., "The Contingencies of State Formation in Eastern Inner Asia", *Asian Perspectives* 2007, s. 249-274.

Russell-Smith, L., *Uygur Patronage in Dunhuang: Regional Art Centres on the Northern Silk Road In the Tenth and Eleventh Centuries*, Brill, Leiden 2005.

Schafer, Edward H., *The Golden Peaches of Samarkand: A Study of Tang Exotics*, University of California Press, Berkeley CA. 1963.

Sinor, D., "The Establishment and Dissolution of the Turk Empire", *Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, New York 1990, s. 285-313.

Sinor, D. ve Shimin, G., "The Uighurs, the Kyrgyz, and the Tangut (Eighth to the Thirteenth Century)" *In History of Civilizations of Central Asia*, ed. M.S. Asimov ve C.E. Bosworth, UNESCO, Paris 1998, ss. 191-214.

Tamim ibn Bahr, Encyclopedia of Islam.

Taşağıl, A., *Uygurlar 840'tan Önce*, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2020.

Vasyutin, S. A., "Typology of Pre-States and Statehood System of Nomads" ed. Kradin, N. N., Bondarenko, D. M. ve Barfield, T., *Nomadic Pathways in Social Evolution*, Center of Civilizational Studies, Moscow 2003, s. 50-62.

HAZAR-BULGAR SAVAŞLARI

Osman Karatay[*]

960 senesi civarında Endülüs Emevi hükümdarı III. Abdurrahman'ın Yahudi danışmanı Hasday bin Şaprut'tan gelen meraklı mektuba bir cevap yazan Hazar kağanı Yusuf, İsrailiyat anlayışıyla bozkır söylencelerinin harmanlanmasından oluşan şecere kaynaklarına bakarak, muhatabına kendi halkı hakkında bilgi verir: "*Sen mektubunda bizim hangi halktan, hangi boy ve kabileden geldiğimizi soruyorsun. Biz Togarma'nın oğlunun oğullarından, Yafes'in oğullarından (geliyoruz). Bizim atalarımızın şecere kitaplarında Togarma'nın on oğlu olduğunu bulduk, onların adları şöyledir: Birincisi Agiyor/Aviyor, (sonra) Tiras/Turis, Avar/Avaz, Ugin/Uguz, Biz-l, T-r-na, Hazar, Z-nur/Yanur, B-l-g-d/B-lg-r, Savir/Savar. Biz Hazar'ın oğullarından geliyoruz; bu (oğulların) yedincisidir.*"

Bir üst isim olarak görüldüğü anlaşılan Türk ismi listede bulunmuyor ve Hazar, Avar, Oğuz, Bulgar ve Suvar gibi Türk boyları aynı nitelikte ve denklikte, dahası aynı kaynaktan inen topluluklar olarak sayılıyor. O günlerde hükümran bir yapıyı temsil eden Hazar sarayındaki bu bilincin üzerinde dikkatle durmak gerekiyor. Buradaki çeşitli boylar arasında cari derin lehçe farklılıklarını alırsak, belki Bilge Kağan'ın *"kendi halkım"* çerçevesine soktuğu On Ok ve Dokuz Oğuz gibi topluluklardan çok daha geniş bir çerçeve ile etraftaki çeşitli halklar aynı soydan ve kardeş olarak görülüyor. Daha eski bir kaynağa dayanarak bir destandan bahseden 12. yüzyıl Süryani yazarı Mikail ve onu alıntılayan 13. yüzyıldan Bar Hebraus da Hazar ve Bulgarları kardeş olarak niteler. Kuşkusuz diğer boyların

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, TDAE, karatay.osman@gmail.com

yönetici ve mensupları da benzer bilgi ve telakkilere sahiptiler. Ve bu durumun 10. yüzyıla has bir havayı yansıtmadığını, bu çalışmada değineceğimiz olayların geçtiği Yusuf'tan üç asır öncesindeki ortamda da durumun farklı olmadığını görmemiz gerekiyor. Ancak bilgi ve bilinç her zaman uygulama ile başa baş olmayabiliyor.

Göktürk Devleti Kafkasların kuzeyine tamamen hâkim oldu ve hatta 627'den başlayarak Azerbaycan'ı ve Tiflis çevresini de ele geçirdi, fakat 630 yılında yıkılmasıyla Azerbaycan bölgesi yeniden Sasanilerin eline geçti. Bu dönemde Derbent'in hemen kuzeyinde bir Hun topluluğu yaşıyordu. Onların hemen kuzeyinde, İdil Nehri ağzına kadar Suvarlar, Hazarlar ve Barsiller bulunuyordu. Kuban Nehri'nin orta boylarında yoğunlaşmak üzere Bulgarlar yaşıyordu. Onların batısında Aslar ve muhtemelen onlardan çıkıp yükselmiş bir boy olan Utigurlar vardı. Don-İdil üçgeninin içi ise Oğurlarca doldurulmuştu. Böylece, şimdiki Çeçenistan'ın kuzeyindeki düzlüklerde yaşayan Alanları hariç tuttuğumuzda, 7. yüzyıl başlarında Kafkasların kuzeyindeki saha hemen tamamen Türklerle meskûndu.

Bulgarlar daha 603 senesinde, Batı Göktürk Devleti'ni derinden sarsan ve uzun süreli Tardu iktidarına son veren T'ieh-le isyanlarına katılmışlardı. Sonraki yıllarda Göktürkler durumu toparladığında Bulgarlar üzerinde yeniden hâkimiyet kurmaları konusu belirsizdir. Bunu, daha Göktürk Devleti dağılmadan önceki dönemde, 620'lerde Bulgarların bağımsız bir siyaset izleyerek Avar-Bizans mücadelesine katılmalarından anlıyoruz. Vakıa, bu dönemde Göktürkler de Bizans tarafında olduğundan, bir bakıma aynı safta idiler. Ancak erken Göktürk dönemindeki nispeten iyi olduğunu tahmin ettiğimiz ilişkinin (Gumilëv'a göre Bulgarlar Göktürklerin batı sınırlarının koruyucusu idiler) artık geride kaldığı, bir daha gönüllerin birleşemediği görülüyor. Aksine, Bulgarların Göktürklerin amansız düşmanı Avarlarla baş başa verdiğinin kanıtları bulunuyor. 626'daki İstanbul kuşatmasında Avar ordusunda Bulgar birlikleri de vardı. Bunlar Bulgar Devleti'nden gönderilmiş kimseler de olabilir. Bizans Bulgarları kendi yanına çekmeyi başarınca da, ki bir dönem İstanbul'da yaşamış ve muvakkaten Hıristiyan bile olmuş Kubrat ile bu zor olmamışa benziyor, önderleri

Kubrat ülkesindeki Avar birliklerini kovuyor. Bunlar da Göktürklere karşı Bulgarlara yardıma gelmiş Avarlar olabilir.

Bu şekilde bozulmuş ilişkilerin, kısaca Göktürk Devleti'nin batıdaki uç beyliğinde bir devamı olarak görmemiz gereken Hazar dönemine de yansıması kaçınılmazdır. 630 senesinde amcası tarafından öldürülen Göktürk hükümdarı Tung Yabgu'nun şad ünvanlı oğlu Kafkaslarda kalmış, amca ve halefleri başarılı olamayıp Göktürk Devleti tamamen dağıldığında ise, adeta gökten düşen bağımsızlık ile kendi devletine sahip olmuştur. İlk zamanlar Türk ismini taşımayı sürdüren bu devlete, artık kağanlığını ilan eden şadın dayandığı en önemli topluluğa istinaden Hazar Devleti demeye başlıyoruz. Bağımsızlık algısının tam oturması 640 senesinden önce olmamalıdır.

630'lardan sonraki kuşakta ne Bulgarlar ne de Hazarlar konusunda bilgimiz bulunuyor. 610 ve 620'lerde Organa adlı bir beyin yönettiği Bulgarların başında bu yıllarda onun yeğeni Kubrat'ı görüyoruz. Hazarlarda/Göktürklerde ise hiçbir isim bilmiyoruz. Dolayısıyla, aralarında neler geçtiğini de ancak tahminen söyleyebiliriz. Yine 950 yılı civarında yazılan, yazanı ve yazılanı belli olmayan bir Hazar mektubu 630'lara atıfla şöyle der: *"Hazar memleketinde (o zamanlar) hükümdar yoktu. Sadece savaşta zafer kazananları ordunun komutanı olarak atarlardı."* Bu ifadeyi *"kağan yoktu"* şeklinde düzeltmemiz gerekiyor. Zaten mektupta az aşağıda kağan atanması anlatılır.

Çoğul anlatılan savaşlar kimlerle idi? Hazarların bu ilk dönemde yakın çevredeki zaaftan istifade isyan eden küçük dağlı halklarla çekişmeleri muhakkak olmuştur, fakat bu dağlı halklar zaten hiçbir zaman yörünge içinde bulunmadılar ve tarihi bir önemleri de yoktur. Araplar akla geliyor ancak ilk karşılaşma 652 senesinde olmuş, o da acı bir Arap yenilgisiyle sonuçlanmıştı ve Araplar uzunca bir süre bu cephede harekete geçemeyeceklerdir. Üstelik 652 senesinde artık başta bir kağan vardı. Tam yıkılışı 659 senesinde gerçekleşen Batı Göktürk Devleti'nin kısa süreli kağanlarının Hazar üzerinde hâkimiyet kurabilmek için yapmış olmaları muhtemel baskıları (ki, bu konuda hiçbir kayıt bulunmaz) ve kardeş Barsillerle Hazarların, Barsillerin İdil boylarına sürülmesiyle sonuçlanan bir iç savaşını hariç tutarsak, geriye kuzey

ve batıdaki düzlük alanlarda yaşayan diğer Türk toplulukları, daha doğrusu onları çoktan çatısı altında toplamış olan Bulgarlar kalıyor. Dirayetli ve güçlü bir adam olan ve nispeten geniş bir alana yayılmış *"Büyük Bulgar"* adlı bir devlet kuran Kubrat'ın bu süreçte doğu komşuları Hazarlar ile çatışmamış olmasını düşünemeyiz. Ve Hazarlar büyük ihtimalle bu dönemde Bulgarlar karşısında savunmada idiler.

Ancak yine de bu dönemde büyük çaplı mücadelelerden bahsetmek zor. Ayakta kalmaya çalışan Göktürk artçısı bir devletçiğin Bulgarlar için artık bir tehdit olması düşünülemezdi, öte yandan, küçüklüğüne rağmen onu bastırmak ve hâkim olmak da kolay değildi. Nitekim 652'deki Araplarla savaş (ki burada Hazarların Bulgarlardan yardım alması da mümkündür. Dunlop bu özel olay için söylemese de, işbu ilk yıllarda bu ikisinin müttefik olduğunu öne sürer) ve 660'lardan itibaren Derbent cephesindeki gelişmeler Hazar'ın çetin ceviz olduğunu göstermişti. Bunun yerine, Hazar sınırlarında işleri oturttuktan sonra dikkatini daha çok başka yerlere verdiği görülüyor ki, bu sayede Kafkasların kuzeyindeki memleketinden hareketle şimdiki Ukrayna'nın büyük bir kısmını içeren devasa bir devlet kurabilmişti.

Fakat Kubrat'ın Büyük Bulgar'ı en alışıldık cinsten bir bozkır yapılanmasıydı ve onun ölümüyle birlikte de son buldu. Onun ne zaman öldüğü kesin değil. 642 ile 666 arasında bir aralıkta olabilir ama biz onu 665 civarında öldüren görüşleri daha makul buluyoruz. Çünkü artık onun son zamanlarında Hazar iyice güçlenmiş olmalıdır; erken dönemde böyle bir Hazar'dan korkusu yersiz olacaktır. Kubrat Han ölmeden önce beş oğluna başka kavimler (tek aday olarak Hazarlar gözüküyor) tarafından *'köleleştirilmemeleri'* için birliklerini korumaları öğüdünü veriyor. Demek ki böyle bir tehlike vardır ve ayrışmadan direnmekten başka bunun çaresi bulunmuyor. Bu ömrünün son demlerindeki bir öğüttür ve yakın zamanlarda atlatılan gailelere işaret ediyor olabilir. 652 senesinde Derbent'i geçerek Dağıstan'ın güney sahiline yakın Belencer kentini kuşatan İslam ordusunu ağır bir bozguna uğratan Hazarlar bunun meyvesini toplamıyor ve bir cevap vermiyorlar. Ancak 661'den itibaren Arapların elindeki Azerbaycan'a

(Albanya) saldırmaya başlıyorlar. Bu zaman aralığında Hazarların Bulgarlarla meşgul olduklarını, Kubrat'ı üzen son savaşları ise 660 yılı ve hemen öncesinde yaptıklarını düşünmek mantıklı olacaktır.

Nitekim Kırım'da kışlayıp yazın Azak'ın kuzeyindeki yaylalara giden Bulgar göçebelerin 7. yüzyıl ortalarından itibaren topraklarını kaybettikleri için kuzeye geçemedikleri, Kırım'ın sınırlı ortamında göçerliği sürdüremedikleri ve yerleşmek zorunda kaldıkları şeklinde kazıbilim bulgularının gösterdiği sonuçları bu savaşlarla alakalı düşünebiliriz. Öyleyse bu yıllarda Hazarlar artık baskın geldikleri savaşlar veriyorlardı. Artamonov bu tarihi 655 yılına kadar alır ve Hazarları Kırım'a getirtir. Bu da bizim tahminlerimizi doğrular.

Kubrat'ın ölümünden sonra koca Bulgar Devleti'ni vasiyet üzere *'üleşen'* oğullar, öbür taraftan birlikteliği koruma vasiyetini kulak ardı ettiler ve kendi aralarında anlaşmazlığa düşmek için zaman kaybetmediler. Bu durumdan istifade eden Hazarlar da onları baba yurtlarında bastı ve sadece devleti değil, tüm ordayı dağıttı. Theophanes ve onunla aynı kaynağı alıp aynı bilgileri veren Nikephoros'a göre, *"(Kubrat) öldüğünde, kendilerine karşılıklı dostlukları sayesinde mülklerinin korunabilmesi için hiçbir durumda ayrışmamalarını öğütlediği beş oğul bıraktı. Fakat baba nasihatine fazla kulak vermediler ve kısa bir süre sonra her biri halklarından kendi payını alarak ayrıldı. Bayan adlı en büyük oğul babasının buyruğuna uygun olarak bugüne kadar ata toprağında kalmıştır. Kotrag adlı ikincisi Don Nehri'ni geçti ve birincinin karşı tarafına yerleşti; dördüncüsü Tuna Nehri'ne gidip şimdi Avar idaresinde olan Panonya'ya yerleşerek yerel halkın müttefiki oldu. Beşincisi Ravenna Pentapolis'ine (Beş Şehir) yerleşti ve Romalıların haraçgüzarı oldu. Adı Asparuh olan diğer üçüncü kardeş Dnyeper (Özü) ve Dnyester (Turla) nehirlerini geçti ve Tuna yakınlarında yerleşti...*

Bu dağılmanın, dolayısıyla savaşların kısa bir zaman diliminde gerçekleşmediğini görmekteyiz. En sonuncu ve en önemli çatışmalar üçüncü kardeş Asparuk'un ordasıyla Hazarlar arasında gerçekleşmiş gözüküyor ki, bu savaş Ermeni kaynaklarına da yansımıştır. En erken 680'lerin ortalarında yazılmış olması gereken Şiraklı Ananias'a ait *Ermeni Coğrafyası* adlı eser buna yer verir: *"(Trakya'da) iki*

dağ ve bir ırmak, yani Tuna vardır ki, altı ayağı vardır ve bir göl ve Peuke (Bucak) adında bir ada oluşturur. Bulgar Dağları'ndan, Hazarlardan bir kaçkın olan Khubrat oğlu Asparhruk bu adada yaşar ki, Avar ulusunu sürüp oraya yerleşmişlerdir."

Benzer şekilde, işbu savaştan haber veren girişteki mektubun yazarı Kağan Yusuf da merkeze Asparuk'u alır: *"Onda, onun günlerinde atalarımın sayıca az olduğu yazmaktadır. Fakat Allah-u Tekaddes ona güç ve metanet vermiştir. Kendilerinden daha kalabalık ve güçlü halklarla savaşmışlar, ama Tanrı'nın yardımıyla onları kovmuş ve ülkelerini almışlardır. Diğerleri kaçmışlar, onlar da 'Duna' adındaki büyük nehirden geçmeye zorlayıncaya kadar onları takip etmişlerdir. Onlar günümüze kadar 'Duna' nehrinde ve Kuştantiniya yakınlarında kalmışlar, Hazarlar da onların ülkesini almıştır."*

Bizans kaynaklarından Bulgarların Aşağı Tuna boylarına gelişini bütün ayrıntılarıyla birlikte okumaktayız. İlk belirmeleri 679'da olmuş, Bizans'ı ağır bir şekilde yenerek Tuna'nın güneyindeki varlıklarını bir antlaşma ile kabul ettirmeleri ise 681 senesinde gerçekleşmiştir. Asparuk'u Tuna'ya kadar kovalayan Hazarların, dolayısıyla sadece Kafkaslarda kalan Bayan'ın ordasını değil, Don Nehri'nin öte yakasındaki Kotrag'ın halkını da yükündürdükleri görülüyor. Theophanes ve Nikephoros'tan sadece üç oğulun adını öğreniyoruz. Ancak Kotrag'ın özel bir isim olmadığı, Don'un öte yakasında yaşayan Kotragları (Kutrigur, *-gur* boy adı yapma eki) imlediği düşünülüyor. Kalan iki oğulun adını ise diğer kaynaklardan öğrenebiliyoruz.

Aynen Kotrag gibi, Azak'ın kuzeyinde yaşayan Hun kalıntısı *Alçık boyunun ismini (Latin Altziagir, *-gir* boy adı yapma eki) taşıdığını düşündüğümüz Alzeco/Alciocus, kendine bağlı Bulgarlarla birlikte İtalya'ya göçmüştür. Bunlar Langobard kralı Grimuald'ın (662-671) izniyle İtalya'nın kuzeybatısına, Ravenna bölgesine yerleşmiş, uzun süre etnik varlıklarını koruduktan sonra erimişlerdir. Grimuald'ın son senesinde bile gelmiş olsalar, bu Bulgarların Asparuk'un ordasından en az on yıl önce hareketlendikleri anlaşılıyor. Bu aynı zamanda bizim Hazar-Bulgar savaşlarının daha 660 yılı civarında çoktan başlamış olduğu fikrimize destek sunar. Belki

de Hazar'a çok uzakta bulunan Alzeco'nun halkının etkilenmesini daha çok, anılan iki Bizans yazarının *"kardeşlerin birliği korumama"* vurgusunda aramamız gerekiyor. Yani normalde babalarının öngördüğü gibi, birliklerini korusa idiler Hazarların alt edemeyeceği bir güce sahip olan Bulgarlar, Hazarlar tarafından dağıtılmadılar; kendileri dağıldıktan sonra Hazarlar tarafından yenildiler.

Hikâyede anılmayan dördüncü kardeşin ise Kuber olduğunu anlıyoruz. Bu kişi, kalabalık olmadığını tahmin ettiğimiz kendi ordasıyla birlikte 670'lerin başında, yani Asparuk'tan çok önce, Avarlara sığındı. Ona tam güvenmeyen Avarlar, maiyetinden ayırarak güneydeki, Bizans hududunu oluşturan bölgenin (şimdiki Srijem/Srem çevresi) komutanlığını verdiler. Güven eksikliği kendini fazlasıyla gösterince Kuber kendi yolunu çizdi. Bir taraftan Avarlarca Doğu Almanya'dan çağrılarak o bölgeye yerleştirilmiş ama hayal kırıklığına uğramış Sorb adlı Slav kabilesiyle arayı buldu, öbür yandan da kendi bölgesine esir olarak tutulan Bizanslı esirleri serbest bıraktı. Böylece Kuber Sorblar ve Bizanslılarla birlikte isyan bayrağı açıp Avar bölgesinden kaçtı ve Bizans topraklarına girerek Selanik'e doğru ilerlemeye başladı. Bizans'ın Selanik komutanının ona yerleşim vermeyi reddetmesi üzerine geri döndü, ancak İstanbul'dan yapılan müdahale ile Belgrat komutanı onları alıkoydu ve Morava Vadisi'nde yerleştirdi. Bu şekilde, sonranın Sırplarının özünü teşkil edecek olan topluluğu Kubrat Han oğlu Kuber şimdiki yurtlarına getirmiş oldu ve muhtemelen de Bizans idaresinde belli bir özerkliğe sahip olarak Sırpların ilk yöneticisi oldu. Tam yılları bilinmese de kendisinin uzun yaşadığını tahmin ediyoruz, zira Tuna Bulgar'ı kuran Asparuk'un oğlu Tervel'in yazdırdığı 708 yılına tarihli Madara Yazıtı'nda ondan "Makedonya'daki amca" olarak bahsedilir.

Kuzey Kafkas dağ silsilesine Ermeni yazarlar bir dönem Bulgar Dağları derken, daha sonra bunun kullanımdan düşmesi, bu bölgeden ciddi bir nüfus boşalmasına işaret ediyor olabilir. Kalan unsurları şimdiki Karaçay-Balkarların ataları, Don boylarındakileri de daha sonra Orta İdil boylarına giderek ilk Müslüman Türk devleti olan Bulgar'ı kuracak olanlarla eşleştirebiliriz. Böylece, aralıklarla

da olsa 20 yıldan fazla sürdüğünü tahmin ettiğimiz Hazar-Bulgar mücadelesi Kafkasların kuzeyindeki Türk nüfusun büyük ölçüde boşalmasıyla sonuçlanmıştır. Bunların bir kısmı yerlerinde kalıp, bir kısmı da Kırım'a geçerken, önemli bir kısmı İdil ve Tuna boylarına göçmüş, kayda değer bir nüfus da İtalya'ya ilerlemiştir. Macar Ovası'nda kalanları da bunlara eş tutabiliriz.

Bu şekilde, yüzlerce yıldır Kafkasların kuzeyinde birikmiş olan Türk nüfusu hızlı bir şekilde erimiş, daha sonra, 11. yüzyıl ortaları itibariyle bölgeye gelen Kuman-Kıpçak nüfus da burayı dolduracak bir yoğunlukta olmamıştır. Bunların dönüşmüş bir hali olan Nogayların düşük nüfusu, bu geniş alanı etnik olarak tutacak bir niceliğe sahip değildi. Böylece, yüzyıllar öncesine dayanan bir olayın sonucu olarak, bir dönem bizzat Kafkas kelimesini bu silsileye isim olarak verecek yoğunlukta bulunan Türklük burada hayli zayıflamıştır. Kuzey Kafkasların Hazar sahillerinde oturan Suvar-Hazar-Barsıl çizgisinden gelen Hazar nüfus ise 966 yılındaki Oğuz-Rus ortak saldırısıyla darmadağın edilmiş, bunlardan günümüze sadece Kumuklar kalmıştır.

Kaynakça

Artamonov, M. A., *Hazar Tarihi*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2004.

Beşevliev, Veselin, *Pŭrvo-Bŭlgarski Nadpisi*, Izd. BAN, Sofiya 1979.

Brook, Kevin A., *Bir Türk İmparatorluğu. Hazar Yahudileri*, çev. İ. Tulçalı, Nokta, İstanbul 2005.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, yay. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, DOP, Washington 1967.

Dunlop, Douglas M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Z. Ay, Selenge, İstanbul 2008.

Gadlo, A. V., *Etniçeskaya istoriya Severnogo Kavkaza IV-X vv.*, Izd. Leningradskogo Universiteta, Leningrad 1979.

Galkina, Elena S., "K voprosu o roli Velokoj Bulgarii v etnologičeskoj istorii Vostočnoj Evropy", *Studia Slavica et Balkanica Petropolitana*, 1/9, 2011, s. 5-32.

Gjuzelev, Vasil, "Proizhod, prarodina, etimologija na imeto i naj-ranna istorija na Bъlgarite do kraja na VI v.", *Istorija na srednovekovna Bъlgarija VII-XIV vek*, ed. Ivan Božilov – Vasil Gjuzelev, ANUBIS, Sofija 1999.

Golb, Norman - Pritsak, Omeljan, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Cornell University Press, Ithaca and London 1982.

Golden, P. B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, 10. Baskı, Ötüken, İstanbul 2021.

Golden, P. B., *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Ç. Mızrak, Selenge, İstanbul 2006.

Golden, P. B., "Nomads of the Western Eurasian Steppes: Oγurs, Onoγurs and Khazars", *Studies on the Peoples and Cultures ofg Eurasian Steppes*, yay. C. Hriban, Editura Academiei Române, Bucureşti – Brăila 2011, s. 135-162.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraus). *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer R. Doğrul, C.I, 3. baskı, TTK, Ankara 1999.

Gumilëv, L. N., *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, 2. Baskı, Selenge, İstanbul 2002.

Gumilëv, L. N., *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2002.

Hewsen, R. H., *The Geography of Ananias of Širak (Aŝxarhac'oyc'). The Long and the Short Recensions*, Ludwig Reichert, Wiesbaden 1992.

Karatay, Osman, "Hazarların Musevîleşmesine Dair Bir Belge: Genize Mektubu", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 18, Yaz 2008, s. 1-17.

Karatay, Osman, "Hazarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, yay. O. Karatay – S. Acar, Kitabevi, İstanbul 2013, s. 335-408.

Karatay, Osman, *Hazarlar: Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto, Ankara 2014.

Karatay, Osman, *Bulgarlar. Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötüken, İstanbul 2018.

Kokovtsov, Pavel K., *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska v X veke*, Izd. Akademii Nauk, Leningrad 1932.

Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche*, yay. J. B. Chabot, Cilt II, Ernest Leroux, Paris 1901.

Nikephoros, *Short History*, çev. C. Mango, DOP, Washington 1990.

Ninov, Nino, *History of Bulgaria*, Sofia Press, Sofia 1982.

Noonan, Thomas S., "Nomads and Sedentaries in a Multi-Ethnic Empire", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 15, 2006-2007, s. 107-124.

Novosel'tsev, A. P., *Hazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii vostoçnoy Evropı i Kavkaza*, Nauka, Moskva 1990.

Rašev, Rašo, *Prabъlgarite prez V-VII vek*, 3rd ed., Orbel, Sofija 2005.

Romaşov, S. A., "İstoriçeskaya Geografiya Khazarskogo Kaganata (V-XIII vv.) -I-, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 11, 2000-2001, s. 219-338.

Stepanov, Tsvetelin, "Bılgarite ot naydrevni vremeni do vtorata polovina na VII vek", *Istorija na bъlgarite -I-*, ed. Georgi Bakalov, Znanie, Sofiya 2003.

Stepanov, Tsvetelin, *Evolyutsiya na Bılarskata Dırjavnost IV – IX vek*, Un. Izd. Sv. Kliment Ohridski, Sofuya 2023.

Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, çev. C Mango R. Scott, Clarendon, Oxford 1997.

Tryjarski, Edward. "Protobułgarzy", *Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczynegowie*, ed. K. Dąbrowski - T. Nagrodzka-Majchrzyk - E. Tryjarski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975, Warszaw s. 147-378.

Tzvetkov, Plamen S., *Bılgariya i Balkanite ot Drevnostta do Naşi Dni*, Izd. Zograf, Varna 1998.

Zlatarski, Vasil, *İstoriya na bılgarskata dırjava prez srednite vekove,* c.I/1, Nauka i Izkustvo, Sofiya 1970.

Zuckerman, Constantine, "The Khazars and Byzantium - The First Encounter", *The World of the Khazars*, yay. P. B. Golden – H. Ben-Shammai – A. Róna-Tas, Leiden –Brill, Boston 2007, s. 399-432.

PEÇENEK-KUMAN/KIPÇAK MÜCADELESİ: LEBUNİON/LEBUNİUM MEYDAN SAVAŞI (29 NİSAN 1091)

Muallâ Uydu Yücel[*]

Doğu Avrupa topraklarında güçlü bir siyasi varlık ortaya koyan Peçenekler, 11. yüzyılın ikinci yarısında günümüzdeki Bulgaristan topraklarındaki Şumnu ili yakınlarında bulunan Yüz-tepe'de II. Peçenek Kağanlığı'nı kurdular ve Doğu Roma İmparatorluğu ile sınırlarını kendilerinin belirledikleri ilişkilerini 29 Nisan 1091 tarihine kadar sürdürdüler. Bu tarihte her iki devlet arasında yaşanan Lebunion Meydan Savaşı Doğu Roma tarihçisi Anna Komnena'nın ifadesi ile: "*Bir milletin yok olduğu gün*" olarak tarihe geçti.

11. yüzyılda yoğun bir şekilde gerçekleşen Peçenek-Doğu Roma ilişkisi; Peçeneklerin 9. yüzyılda Türkistan coğrafyasında yaşanan olumsuzluklar neticesinde bu yüzyılın sonuna doğru zorunlu olarak önce İtil daha sonra da Ten (Don) ile Özi (Dinyeper) nehirleri boyuna gelip sınırdaş olmaları ile başladı. İlk ilişki de 896'da Tuna Bulgarlarına Doğu Roma'ya karşı yardım etmeleri üzerine gerçekleşti ve sonucunda Tuna boyları ile Karpat eteklerine kadar geldiler. Bölgeye alışmaya ve varlıklarını kuvvetlendirmeye başladıkları 915'ler de ise bu sefer Doğu Roma Tuna Bulgarlarına karşı kendilerinden yardım istedi. Yardım etmeye niyetlendiler hatta hareket bile geçtiler ancak onları Tuna'dan karşı tarafa geçirecek Doğu Romalı komutanların birbirleri ile tartıştıklarını görünce gitmekten

[*] Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, muallauyduyucel@gmail.com

vazgeçtiler. Bu vazgeçiş Doğu Roma'ya pahalıya mal oldu. Kendisini tehdit eden Bulgar kağanı Simeon'a (893-927) hem yenildi hem de bazı isteklerini yerine getirmek zorunda kaldı.

Doğu Roma, Peçeneklerin askerî gücünün farkında olduğu için siyasi ilişkinin yanı sıra onlarla ticaret üzerinden de bir ilişki kurdu. Siyasi ilişkiler Doğu Roma tahtına Joann Tzimisces (969-976)'in geçmesi ile yeniden başladı ve bu imparator Ruslarla yaptığı savaşa Peçenekleri de dâhil ederek yenmeyi başardı. 972'den 1018'e kadar Peçenekler ile Doğu Roma arasında nasıl bir ilişkinin yaşandığını bilmiyoruz, bu noktada maalesef kaynaklar suskun kalmaktadır. Ancak bilinen Bulgar tehlikesini çözen ve Tuna Nehri'nin batısına sahip olan Doğu Roma ile Balkanlara doğru genişleyen ve Tuna Nehri'nin kuzeyinde varlık gösteren Peçeneklerin sınır komşusu olduklarıdır. Yaşadıkları konargöçer hayat tarzı Peçenekleri sürekli akın yapmak zorunda bıraktığı için bundan sonraki akınlarının güzergâhı Doğu Roma sınırları oldu. Nitekim kısa bir süre sonra bu amansız akınlarla karşı karşıya kalan Doğu Roma için Peçenekler en tehlikeli düşman olarak görülmeye başlandılar. O zamana kadar genelde ticarî alanda gerçekleşen *"Peçenek-Doğu Roma dostluğundan"* bundan sonra söz etmek mümkün olamayacağı gibi aksine yerini her iki tarafın çıkarları doğrultusunda kurdukları yeni dostluklara terk etmeleri ile sona erdi.

Bundan sonra Peçenekler daima daha ileriye gitmek fikriyle hareket ettiler ve 1026, 1033, 1034 ve 1036'da Tuna'yı geçerek Moesia (Trakya'nın kuzey ve batı bölgesi) Makedonya'ya kadar Trakya'yı tahrip ettiler. Ancak Peçenekler Balkanlarda kendilerine güvenli yerleşim alanı bulmaya başladıkları bir sırada büyük bir iç mücadele ile karşı karşıya kaldılar ve bu mücadele bir süreliğine de olsa Doğu Roma topraklarına karşı yaptıkları saldırıları sekteye uğrattı. Peçeneklerdeki iç mücadele iki başbuğ arasında iktidara sahip olma üzerinden yaşandı. Tuna'nın kuzeydoğusundaki Özi Nehri'nden Batı Macaristan'a kadar olan topraklarda yaşayan Peçenekler Kitler'in oğlu Turak tarafından yönetiliyordu, Turak'a karşı Balçar oğlu Kegen cesareti ile öne çıkarak rakip oldu. İki başbuğ arasında

yaşanan mücadeleye Doğu Roma'da karıştı ve bu durumu kendi lehine çevirerek her ikisi ile de anlaşarak, her birine yanındayım dedi ama arkadan birbirlerine düşmeleri için elinden geleni yaptı. Yeri geldi ya onları imparatorluğun sadık dostları olarak ilan etti ya Hristiyan olmalarını sağladı ya aralarında hakem rolünü oynadı ya topraklarından bazılarını onlara verdi ya da sarayında esir olsalar da misafir gibi ağırlayarak sonunda istediğini elde etti ve her iki başbuğ döneminde de Doğu Roma'ya saldıramayacak bir Peçenek gücü oluşturdu. Bu arada Peçenek-Doğu Roma mücadelesinde yaşanan savaşlar sonucunda esir alınanlar Doğu Roma tarafından Balkanlara yerleştirildiler ve 1049 yılında Selçuklulara karşı yapılacak seferde kullanılmak istendiler ancak başlarındaki Başbuğ Kataleym'in itirazı bu isteği başarısız bıraktı. Bu Peçenekler Karadeniz'e yakın bir yerdeki Tuna'nın son mecrasında, Yüz-tepe (Şumnu yakınlarında bir yer) dedikleri yeri ele geçirerek yerleştiler. Doğu Roma isteklerini yerine getirmedikleri için onlardan intikam almak istedi ise de başarılı olamadı. Bilakis bu Peçenekler yeniden Balkanları aşarak Doğu Roma topraklarına karşı saldırıya geçtiler ve her iki taraf arasında yapılan Diakene Savaşı'nı kazandılar (1049).

Diakene yenilgisi Doğu Roma ordusunun Edirne'ye çekilmesini sağlarken, Peçeneklerin Trakya'yı 1049-1050 yılının kışında hiçbir karşılık görmeden yağmalamaya devam etmesine sebep oldu. Doğu Roma bütün kışı yeni bir ordu hazırlayarak ve Doğu Anadolu'dan yeni kuvvetlerini Trakya'ya getirmekle geçirdi. Amacı Peçeneklere hak ettikleri cezayı kesmekti ama düşündüğü gibi olmadı. Peçenekler onların hiç beklemediği bir zamanda 8 Haziran 1050 tarihinde Edirne'yi kuşattı. Doğu Roma ordusu Peçeneklerle bir meydan savaşı yapmaya cesaret edemedi. Ancak onların ifadesiyle bu sırada Tanrı ile Meryem Ana yardımlarına yetişti ve kaleden atılan bir taş Peçenek başbuğu Sulçe'nin atıyla birlikte ölmesine sebep oldu. Bunun üzerine de Peçeneklerin moralleri bozuldu ve kuşatmayı bırakıp geri döndüler.

Doğu Roma yaşadıklarından Peçenekleri savaşla durduramayacağını anladı ve askerlerini değişik kalelere muhafız olarak yerleştirip

onların Peçenek akınlarını pusuda beklemelerini, geldiklerinde de onları kaçırmayı başarmalarını sağlayacak bir çareye başvurdu ve bu planda başarılı da oldu. Böylece Doğu Roma şimdilik Peçenek saldırılarından kurtuldu.

Doğu Roma 1050-1051 yılının kışını mümkün olduğunca Peçenek saldırılarına maruz kalan batı illerinden yeni kuvvetler ile ücretli asker toplamakla geçirdi. Bu arada başkente kadar yaklaşan bazı Peçenek birliklerini gece baskını ile bertaraf etti, halkın moralini yükseltmek için de kılıçtan geçirilen bir araba dolusu Peçenek'in kafası başkente getirildi. Bu gece baskını çok işe yaramadı Peçenekler çok kısa süre sonra buna Edirne'yi kuşatarak cevap verdiler. Ancak kendilerine duydukları güven tedbir almamalarına yol açtı, Doğu Roma ordusu da bu durumu kullanarak yine bir gece üzerlerine ani bir saldırı düzenleyerek çoğunu kılıçtan geçirdi. Bu başarının verdiği moralle bazı yerlerde yine Peçeneklere karşı üstünlük sağladı. Bu şekilde Peçenekler Balkanların dışına çıkarılarak, Balkanlar'daki vilayetler kısmen de olsa akınlarından kurtarıldı ve bölgenin güvenliği sağlanmış oldu.

Bu küçük başarı Doğu Roma'ya cesaret verdi ve Peçenekleri tamamıyla Tuna'dan çıkarmak; mümkün olursa da ortadan kaldırmak gibi bir hayale kapılarak harekete geçmesine sebep oldu. Bunun için öncelikle Anadolu'dan ve Balkanlar'dan getirttiği kuvvetleri Bulgaristan valisinin ordusu ile birleştirip Peçeneklerin üzerine gönderdi ancak her iki birliğin komutanı arasında anlaşmazlığın yaşanması Peçeneklerin Doğu Roma ordusunu ağır bir yenilgiye uğratarak bir anlamda önceki yenilgilerinin intikamını almalarını sağladı.

Bu zafer Peçenekleri yeniden Trakya ve Makedonya'da istedikleri şekilde hareket edebilecek duruma getirdiği gibi Doğu Roma'ya da 1050-1051'de kazandığı başarıları tamamen yok saydırdı. Doğu Roma imparatoru Peçeneklerle daha fazla savaşamayacağını anlayarak elçiler gönderip barış istedi. Bunun üzerine Doğu Roma'nın Peçeneklere vergi vermesi şartıyla 30 yıl süreli bir barış yapıldı.

Bu tarihten yani 1053'ten 1059 yılına kadar Peçeneklerin ne yaptıklarına dair bir bilgiye sahip değiliz sadece Doğu Roma

tarihçisi Skylitzes, "*o tarihe kadar inlerine saklandılar, gizlendiler*" demektedir. 1059 yılında ise Doğu Roma'ya karşı harekete geçen Macarlara yardım ettiklerini ancak bu yardımın Macarların Doğu Roma karşısında aldığı yenilgi üzerine tam bir hüsrana dönüştüğünü, yalnız kalan Peçeneklerin de Doğu Roma'ya karşı bir üstünlük sağlayamadıklarını görüyoruz. Doğu Roma bu olaydan sonra yeniden Tuna boylarında hâkimiyet kurdu. Bundan sonra hem Doğu Roma hem de Peçenekler kendi içlerine döndüler ve birbirlerine karşı sakin bir dönem yaşadılar.

1064/65'lerde Doğu Roma yine bir Türk boyu olan Uz tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Ancak tehlike Uzların salgın hastalık ve yaşanan soğuk yüzünden büyük bir kısmının vefat etmesi ile çabuk atlatıldı. Doğu Roma için Peçenekler hem tekrar en büyük tehlike haline geldi hem de Tuna boylarının tek hâkimi oldu. Bu sırada Doğu Roma Anadolu'da Büyük Selçuklu Devleti'nin, topraklarına düzenlediği akınlarla uğraştığı için Balkanlara çok iyi bakamadı bu da Peçeneklerin bu topraklarda istedikleri gibi hareket etmelerine

sebep oldu. Bütün bunlar yaşanırken Doğu Roma'nın tahtına Rómanos Diogenés (1068-1071) geçti. Diogenés adını 1067 yılında Doğu Roma ülkesine akınlar düzenleyen Peçenekler üzerine kazandığı başarılar ile duyurmuştu. Onun ünlenmesini sağlayan davranışı ise esir aldığı Peçenek askerlerinin yanına öldürdüğü Peçeneklerin kesilmiş başlarını koyup imparatora göndermesiydi. O yüzden de Diogenés döneminde, Peçenekler sakin bir hayat sürdüler ve tutsak edilenlerin bir kısmı da orduda ücretli asker olarak görev aldılar. Bu Peçenekler diğer Türk boyları Uz ve Kuman/Kıpçaklar gibi Selçuklulara karşı yapılan savaşlarda da görev aldılar. Doğu Roma kaynaklarının ifadesine göre Romen Diogenés'in Anadolu seferinde Uzlar ve Peçeneklerden atlı birlikler oluşturuldu ve bu birlikler Diogenés'le beraber Malazgirt'e kadar gittiler. 26 Ağustos 1071'de yaşanan Malazgirt Savaşı, Doğu Roma için büyük bir hezimet oldu ve yaşanan bu yenilgiden sonra imparatorluk dâhilinde çıkan karışıklıklardan Peçenekler de faydalandılar. Tuna boylarındaki şehirlere yakın topraklarda yaşayanlar, bu şehirlerdeki Slav veya Rum halkına karşı ani saldırılar düzenleyerek onları çaresiz bıraktılar. Onlarda bu ani saldırılardan ve kendilerine devlet hazinesinden gönderilen ödeneğin azalmasından şikâyet ederek isyan ettiler. İlerleyen süreçte ortak düşmanları olan Doğu Roma'ya karşı da Peçeneklerden yardım istediler. Bunu duyan Doğu Roma hemen vali Nestoras'ı bölgeye gönderdi ancak vali buradaki şehirlerin Doğu Roma hâkimiyetini tanımadıklarını ve bunu önemsemediklerini görünce Silistre'ye hâkim olan Peçenek başbuğu Tatrys (Tatoş, Tatuş)'un yanına gidip onunla anlaştı ve imparatora isyan bayrağını kaldırdı.

Nestoras Doğu Roma yönetiminden memnun olmayan Bulgar Bogomilleri'ni (Pavlikyanlar) de yanına çekti. Peçenekler ve Nestoras birlikte İstanbul önlerinde göründüler ancak bilinmeyen bir sebeple araları açıldı ve geri döndüler. Doğu Roma kaynakları bu geri dönüşü Tanrı'nın Meryem Ana aracılığı ile Doğu Roma'ya yardım ettiği şeklinde yorumladılar. Bu arada Doğu Roma İmparatorluğu'nda taht kavgaları yaşandı ve Peçenekler de bu kavgalara karıştırıldılar. Ama bu karıştırılma Peçenekleri durdurmadı ve Doğu

Roma ordusunun Selanik'te bulunmasını fırsat bilerek Edirne'ye yöneldiler ve surların dışındaki evlere saldırdılar. Bu sırada yanlarında bulunan Kuman/Kıpçak savaşçılarının yardımıyla evleri ateşe verdiler ve pek çok insanı öldürdüler. Böyle yapmalarının sebebi daha önce yaşanan Bryennios isyanı sırasında Edirnelilerin onların elçilerini öldürmüş olmaları idi.

Peçeneklerin bir sonraki Doğu Roma'ya karşı yapacakları saldırıda yol arkadaşları yine Bogomiller oldu. 1078–1079 yıllarında aslen Rum olan Leka adlı Filibeli bir Pavlikan, Peçenek başbuğlarından birisiyle akrabalık kurduktan ve onların yardımını sağladıktan sonra Sofya ve Niş arasındaki yerlerde Doğu Roma imparatoruna karşı isyan hareketine başladı. Ancak kısa bir süre sonra İmparator Nikefor Botaneiates (1078-1081), Leka ile anlaşarak onu yüksek bir memuriyete tayin etti. Bu durumdan memnun olmayan Peçenekler bu anlaşmaya uymayarak akınlarına devam ettiler. Bunun üzerine General Aleksios Komnenos başarılı manevralarla Peçeneklerin arkasına geçip, Trakya'yı onlardan temizledi. Bu sefer büyük bir ihtimalle Aleksios Komnenos'un imparator olmadan önce Peçeneklere karşı yaptığı son seferdir. Nitekim o 1 Nisan 1081'de Doğu Roma tahtına oturdu.

Aleksios Komnenos (1081-1118) ile Doğu Roma İmparatorluğu yeni bir döneme girdi. Özellikle Malazgirt yenilgisinden sonra devlet içerisinde baş gösteren karışıklıklar, taht kavgaları, Balkan yarımadasında Tuna boyundan kopup gelen Peçenek akınları, Adriyatik Denizi yönünde ilerleyen Norman kuvvetleri, halk arasında vergilerin çokluğu yüzünden artan memnuniyetsizlik ve bilhassa Anadolu'nun dörtte üçünün Türkler tarafından ele geçirilmiş olması imparatorluğu çok zor bir duruma düşürmüştü. Aleksios Komnenos hem Anadolu'dan hem de Balkanlar'dan gelen Türk saldırılarına karşı aynı anda mücadele edecek kuvvete sahip olmadığını bildiği için başlangıçta önce tehlikenin büyüğü olan Peçeneklerle mücadeleye ağırlık verdi. Bu arada Balkanlar'daki Peçenekler, Komnenos'a Anadolu'da Selçuklular ile tam bir mücadele etme fırsatını vermedikleri için Selçukluların, Anadolu'ya kuvvetli bir şekilde yerleştiklerini de söyleyebiliriz.

Aleksios Komnenos tahta çıktığında Peçeneklerin asıl kuvvetleri Tuna boyundaki Yüz-tepe'de yaşıyordu. Bu dönemde bazı Peçenek grupları Slavların zorlamaları sonucu yurtlarından ayrılarak Tuna'nın batı kıyısına gelip buradaki birkaç şehri ele geçirdiler. İmparator Aleksios 1083 yılında Normanlarla yaptığı savaşta ordusunda bulunan Pavlikanların kendisini savaş meydanında bırakıp gitmelerini hazmedemedi ve savaş sonrasında bu hareketlerini cezasız bırakmadı ama bu ceza onların isyan ederek Peçeneklerden yardım istemeleri ile sonuçlandı (1086). Peçeneklerin yardımı sayesinde Doğu Roma ordusu Belotaba Kalesi yakınlarında tam bir hezimete uğratıldı ki bu Aleksios'un imparator olduktan sonra Peçenekler üzerine gönderdiği ordusunun aldığı ilk yenilgi olarak tarihe geçti. Peçenekler bu zaferden sonra Filibe civarında uzun süre hiçbir karşılık görmeden, istedikleri gibi hareket ettiler. Aleksios Komnenos bu durumu yine bir Türk komutanı göreve getirerek çözmek istedi ve İznik üzerine gönderdiği kuvvetlerini Rumeli tarafına geçirmek için aslen bir Türk olan Tatikios (Tatik)'u görevlendirdi, ona gerekli tedbirleri almasını ve Peçeneklere karşı mücadele etmesini emretti. Başlangıçta Tatikios emri başarılı bir şekilde yerine getirse de istenilen başarıyı gösteremedi.

Bir sonraki Peçenek-Doğu Roma karşılaşması 1087 yılı ilkbaharında tahtından indirilen Macar Kralı Soloman'a yardım etmek üzere Kuman/Kıpçaklarla beraber başbuğları Çelgü'nün yönetiminde Doğu Roma'ya karşı hareket ettiklerinde oldu. 80.000 kişiden oluşan Peçenek ordusu Lüleburgaz civarındaki şehir ve köyleri tahrip ettikleri sırada Roma ordusu Peçeneklere saldırdı, onları bozguna uğratıp başbuğları Çelgü'yü de öldürdü. Bunun üzerine Peçenekler, Makedonya ve Filibe'den uzaklaştırıldılar ve onlar da geri çekilip Balkan sıradağlarını aşarak Tuna kıyılarına yerleştiler. Bu durum İmparator Aleksios Komnenos'u rahatsız etti ve Peçenek boylarından bazılarına hediyeler, altın ve gümüş paralar göndererek aralarına nifak sokmak istedi ancak başarılı olamadı. İmparator Peçenekleri hediyelerle ikna edemeyeceğini anlayınca, bu defa onları Tuna boylarından tamamen uzaklaştırmak için 1087 yılının haziran

ayında ordusunun başında bizzat kendisi harekete geçti. Bu arada Karadeniz'deki donanmasını Tuna'ya göndererek alınması gereken bütün tedbirleri aldı. Peçenekler bu kadar büyük bir ordunun üzerlerine geldiğini öğrendiklerinde hazırlık yapmak için süre kazanmanın yollarını aradılar. Bu vesileyle 150 kişilik bir elçilik heyeti göndererek barışın yapılmasını ve eğer imparator buna razı olursa da otuz bin kişilik Peçenek atlısının emrine verileceğini ama tekliflerini kabul etmezse saldırıya geçeceklerini bildirdiler. İmparator bu 150 Peçenek elçisinin gönderilmesini hem korkaklıklarına yordu hem de sinsi bir savaş hilesi olarak görüp onlarla buluşmayı reddetti. Elçileri tutuklamak için bahane aramaya başladı ve çok geçmeden de bu bahane Doğu Roma kaynaklarının ifadesi ile Aleksios'un üstün zekâsı ile bulundu. Peçenek elçileri ile görüşürken, Nikolaos adlı kâtiplerinden biri yanına sokularak alçak sesle kulağına: "*Biraz sonra, güneş tutulması olacak istersen bekle.*" diye söyledi ama İmparator inanmadığını söyleyince kâtip doğru olduğunu yeminle tekrar etti. Bunun üzerine Aleksios Peçeneklere döndü ve: "*Ben kararı Tanrı'ya bıraktım; eğer kısa süre içinde herhangi bir gök olayı ile işaret verilirse, bu bilesiniz ki, güvenmediğim kurulunuzun barış önerilerinde içten ve samimi olmadığı anlamına gelecektir. Onları geri çevirmem, yerinde olmuştur aksi olursa ben kuşkularımın yersiz olduğuna inanacağım*" dedi. İki saat geçmeden güneş tutulması oldu ve Peçenekler hayretler içerisinde kaldılar. İmparator onları muhafız birliğinin sıkı koruması altında başkente götürmelerini emretti ancak Peçenekler, Havsa kasabasında iken kendilerini gözetleyen korumaların gevşekliklerinden yararlanarak kaçtılar.

İmparator durumu öğrenince daha çabuk hareket etmesi gerektiğini düşündü zira elçiler döndüklerinde olup bitenleri bütün Peçeneklere anlatacaklar ve onlarda hep beraber hareket ederek üzerine saldıracaklardı, yanılmadı da Silistre'ye yaklaşık 24 km uzaklıkta akan çayın yanına gelerek karargâhını kurmasından çok kısa bir süre sonra Peçenek atlı kıtasının ani saldırısına uğradılar ve hemen kendilerini toplayarak Silistre'ye gittiler. İmparator Aleksios, başarılı olmak istiyorsa önemli bir mevkide bulunan Silistre'yi mutlaka

alması gerektiğini biliyordu. Şehirde bu sırada Peçeneklerin tanınmış beylerinden Tatuş hâkimiyet sürüyordu. Tatuş, Aleksios'un üzerine geldiğini öğrenince Kuman/Kıpçakların yardımını sağlamak üzere şehirden ayrıldı ancak vedalaşırken: "*Kuşkum yok, imparator mutlaka şehri kuşatacak. Onun ordusuyla ovaya yayıldığını görür görmez, hemen ovaya egemen tepeyi ele geçirin; çünkü orası üstünlüğün kurulacağı mevzidir. Orada kalın böylece imparator şehri rahatça kuşatamayacaktır. Ayrıca sizin ona zarar verebileceğinizden çekinerek, arkasında ne olup bittiği ile uğraşmak zorunda kalacaktır. Sizde, gece gündüz ona vur-kaç saldırısı yapacak askerler gönderin*" dedi.

Doğu Romalılar kısa bir süre sonra şehrin surlarını delerek içeriye girmeyi başardılar ama içeride olan iki kaleyi bir türlü ele geçiremediler. Bunun üzerine kuşatmaya ara vererek ne yapmaları gerektiğine dair karar almak için toplandıklarında Peçeneklerin üzerlerine geldiğini gördüler. Savaş meydanına gelen Peçenekler kendi savaş düzenlerine göre dizildiler. Bu ilişkileri detaylı bir şekilde *"Alexıad"* adlı eserinde anlatan ve Aleksios'un da kızı olan Anna'ya göre: "*gerçekten savaş san'atında ve saf saf dizilmekte doğuştan yetenekli*" olan Peçenekler, âdetleri üzere savaş meydanına arabaları, kadın ve çocukları ile beraber gelmişlerdi. Peçenek savaş tekniği icabı arabalar yan yana konularak bir nevi siper teşkil edildi ve arabaların üzeri hayvan derileri ile örtülerek sağlam bir hale getirildi. Çevrede pusular kurdular; uzaktan ok atarak, bölük bölük imparatora doğru ilerlediler. Bu şekilde savaşan Peçenek ordusuna Doğu Romalılar saldırdı. Çatışma gün doğumundan, akşama kadar sürdü; İmparator safların en önüne kadar ileriye çıktı, bir eliyle kılıcını diğer eliyle de Meryem Ana'nın şalını taşıyordu. Savaş müthiş bir şekilde devam ediyordu. Sonunda Peçenekler Doğu Roma ordusunu kaçmak zorunda bıraktılar. Hafif yaralanan İmparator Aleksios da kaçan ordu ile gece boyunca yol alarak Berroé'ye (Eski Zagra'ya) gitti.

Doğu Roma ordusunun Silistre'yi kuşatması üzerine yeterince kuvvete sahip olmadığını gören ve yardım istemek üzere Kuman/Kıpçaklara giden başbuğ Tatuş, savaşın henüz bittiği dakikalarda, Kuman/Kıpçaklarla birlikte, kuzeyden Tuna'yı geçip Silistre'ye geldi.

Savaşa katılmasalar da onun için gelen Kuman/Kıpçaklar ele geçirilen ganimetin paylaşılmasını şöyle diyerek istediler: "*Biz topraklarımızı, evimizi barkımızı bırakarak sizin imdadınıza koştuk; sizinle hem tehlikeleri hem başarıyı paylaşmak için böylesine uzak (uzun) ve zahmetli bir yolu aşıp geldik. Bize düşen her şeyi yapmış bulunduğumuza göre, bizi eli boş göndermeniz haklı olmaz. Gerçekten, savaş olup bittikten sonra buraya gelmişsek, bunun sorumluluğu bize değil saldırıya geçen imparatora düşer. İste bu nedenle, ya aldığınız tüm ganimetleri ve esirleri paylaşırsınız ya da bundan sonra bizi müttefikiniz ve dostunuz değil, düşmanınız olarak görürsünüz*". Ancak bu sözler Peçenekleri ikna etmeye yetmedi ve iki taraf arasında korkunç bir çarpışma yaşandı ve sonucunda Peçenekler tam bir yenilgiye uğradılar.

Kuman/Kıpçak-Peçenek mücadelesinin tek sebebi elbette ki sadece bu ganimet paylaşımı değildi. Bu durum Doğu Roma'nın uzun süredir yürüttüğü hilekâr politikaların da bir sonucu idi. Kuman/Kıpçaklar Peçeneklerin müttefikleri olarak geldikleri bu seferden artık Peçeneklerin en büyük düşmanları olarak geri dönüyorlardı. Öyle ki Kuman/Kıpçaklar bu yapılanı hiçbir zaman unutmayacaklar ve Peçeneklere bu aç gözlülüklerinin bedelini onların tarih sahnesinden kağanlık olarak silinmelerinde en etkili biçimde rol oynayarak ödeteceklerdi.

Bu zaferden sonra Peçenekler Balkan geçitlerini aşarak Balkanların batısındaki toprakları yağmaladılar. İmparator Aleksios Peçeneklere karşı yeni bir ortağa ihtiyacı olduğunu hissetti ve bunu o sırada Kudüs'ten dönen Flandre kontundan yardımcı asker olarak kendisine 500 atlı savaşçı göndereceği sözünü alarak karşılamaya çalıştı. Ardından 1088 yılının baharında Edirne'ye döndü. Burada iken de Kuman/Kıpçak-Peçenek çatışmasını öğrendi ve hemen harekete geçerek Peçeneklere Altın Yaldızlı Ferman gönderip anlaşma yaptı. Tam da bu sırada Kuman/Kıpçaklar Peçeneklerden intikam almak için geldiler, imparatorun Peçenekler ile anlaştığını öğrendiler ama yine de Aleksios'tan, Peçeneklere saldırmak üzere kendilerine geçitlerden geçme izni vermesini istemekten vazgeçmediler. Peçeneklerle henüz barış antlaşması yapmış olan imparator ise: "*Şu sıralar yardıma ihtiyacım*

yok; bol keseden verilmiş armağanları alın ve geri dönün" diyerek teklifi reddetse de elçileri onurlandırıp ağırladı ve onlara birçok hediyeler verdikten sonra, onları barışçıl hislerle uğurladı.

Peçenekler, Kuman/Kıpçak tehlikesinden kurtulduklarını görünce Doğu Roma ile yaptıkları anlaşmayı bozdu ve tıpkı eskisi gibi Doğu Roma ülkesine, komşu şehirlere ve yörelere akınlar yapmaya başladı. Yaşananlar imparatorun moralini bozdu zira böylesine güçlü ve kalabalık bir kuvvetle şimdilik mücadele edecek orduya sahip olmadığını gayet iyi biliyordu. Bundan sonra elindeki imkânlara göre, onlarla uzaktan savaştı, kaleleri ele geçirmelerini önlemek için vur-kaç saldırıları yaptı, pusular düzenledi ama yine de Kypsella (İpsala)'ya kadar gelmelerini engelleyemedi. Beklediği paralı askerlerin henüz gelmemesi, Peçeneklerin yer değiştirmekte ne kadar çabuk olduğunu bilmesi ve onların şimdiden, İstanbul'a doğru olabildiğince hızlı ilerlediklerini görmesi imparatora, çok tehlikeli bir durumda olduğunu hissettirdi ve çare olarak barış istemesine sebep oldu. Peçenek elçileri görüşmeye gelerek anlaşmayı onayladılar. Bu sırada barış antlaşmasının yürürlüğe girmesinden hemen önce, Neantzés adındaki bir Peçenek kendi grubundan ayrılarak imparatorun tarafına geçti. Peçenekler yapılan bu anlaşmaya da çok sadık kalmadılar. 1087/88 kışını akınlar düzenleyerek geçirdiler. Bahar geldiğinde Peçeneklerin Hayrabolu'ya gelişleri yerli halk arasında hoşnutsuzluk yarattı. O sırada Babaeski'de bulunan imparator, artık Peçeneklerin yaptıklarının cezasız kalamayacağına karar vererek, başkente döner dönmez onlara karşı mücadele etmek üzere yeni bir ordu teşkil etmeye çalıştı. 1088-1089 yılını bununla uğraşarak geçirdi. Ordusunu iki alaya böldü, birinci alayın tümü seçkin savaşçılardan oluşurken; ikinci alay savaşta ölen askerlerin henüz sakalı çıkmamış oğullarından oluştu. Bu ikincilere Doğu Roma tarihinde Arkhontopoulos (Bey Oğulları) adı verildi. Bu alay 2000 askerden oluşuyordu. 1088 yılının ilkbaharında Peçenekler Lüleburgaz'a kadar gelince Doğu Roma, bu alayı onlara karşı gönderdi. Bunlar yeni asker ve tecrübesiz oldukları için doğrudan Peçenek karargâhına saldırdılar; ancak, daha önceden bir tepenin eteğinde pusuya yatmış

olan Peçenekler, onların arabalara doğru hızla yol aldığını görünce, üzerlerine saldırdı. Bunu izleyen göğüs göğse çatışmanın sonunda yaklaşık 300 beyoğlu hayatını kaybetti. Doğu Roma bunun karşılığını çok kısa bir süre sonra Aspra (Malkara yakınlarında)'da bulunan Peçeneklerden 300 asker ve çok sayıda esir alarak verdi.

1089-1090 yılı Doğu Roma için çok sıkıntılı geçti. Balkanlar ve Trakya'da Peçenekler, Ege Denizi'nde İzmir Türk Beyi Tzakhas/Çaka ve Marmara sahilinde Selçuklular Doğu Roma'yı tam bir üçlü kıskacın içerisinde bıraktı. Peçenekler öyle kuvvetlendiler ki Trakya'nın büyük bir kısmını ele geçirip İstanbul'u tehdit etmeye başladılar. Aslında Çaka Bey de imparatorun Rumeli'nde karşı karşıya bulunduğu birçok sıkıntıyı özellikle de Peçeneklerle sürdürülen savaşları öğrendiğinde kendisi için en uygun zamanın olduğunu düşünerek bir donanma kurmaya karar verdi. İmparator 1088 yılının sonbaharında Çaka'ya karşı tedbirler almaya başladığı sırada Peçeneklerin yeniden Keşan üzerine yöneldiğini öğrenince İstanbul'dan ayrılıp Keşan'a gitti. Yanında aslen bir Peçenek olan Neantzés de vardı yine imparatora bağlı, pek çok savaşta yer almış Kançu ile Katran adında iki Peçenek beyi de bu seferinde onu yalnız bırakmadılar. Doğu Roma ordusu kısa bir süre sonra Peçenek öncü birliği ile karşılaşıp savaştı ancak yenilmekten kurtulamadı. Aleksios yenilgiye rağmen yoluna devam etti. Kısa bir süre sonra da Maniakés Erleri denilen Latinler imparatora yardıma geldiler. Bu gelişle kendine güveni artan imparator, hemen ertesi gün, savaş düzenine girerek Peçeneklerle savaşmaya karar verdi ise de daha önce taraf değiştirerek kendi yanına geçen Neantzés'in tekrar Peçeneklere yardım etmesi sonucunda her iki taraf arasında beklenen savaşın yaşanmamasını sağladı.

İmparator tekrar barışı denedi ve aslen bir Peçenek olan ve daha sonra imparatorun yanına geçerek güvenini kazanan Tatik'i onlarla barış yapmak üzere gönderdi ancak başarılı olunamadı, bu sırada imparator onların merada otlayan atlarını ele geçirince Peçeneklerin seçkin savaşçıları, savaşmak üzere çayı geçti ve her iki taraf arasında şiddetli bir çarpışma yaşandı. Sonunda Peçenekler çekildi. O gün Doğu Roma ordusu Peçenekleri püskürtmüş olarak ordugâha

döndü. Bu başarı askerlerin moralini yükseltse de Peçeneklerin toparlanarak tekrar gelecekleri gerçeğini değiştirmedi. Aleksios Komnenos, önemli bir askerî mevki olan Çorlu'ya geldi. Peçenekler Doğu Roma'yı takip edip Kuru Kireç denilen, Çorlu Çayı ile şehir arasındaki yere gelerek kamplarını kurdular. Bu şekilde Peçenekler, hisarın dışında, Doğu Roma ordusu ise içinde kaldılar. İmparator Peçenek birliklerinin çok kalabalık olduğunu görünce bir meydan savaşı yapmanın onlara bir fayda sağlamayacağına karar vererek şöyle bir plan düşündü. Şehir halkının arabalarına el koydu, araba kasalarından tekerlekleri dingilleriyle birlikte çıkartarak bunları tepeye surların üstüne taşıttı; sonra onları bu şekilde mazgallara, surların dış yüzüne sırasıyla astırarak her birini mazgal arası çıkıntılara iplerle bağlattı. Hisarın tüm çevresi boyunca, surlar üzerinde yan yana sıra ile dizilmiş, birbirine değen, ikişer ikişer dingille birbirine bağlı tekerleklerden oluşan *"dingilleriyle birlikte asılmış tekerlekler çemberi"* ortaya çıktı. Ertesi sabah, araba tekerleklerinin asılı bulunduğu tarafta Doğu Roma birlikleri; tam karşısında ise tek sıra halinde Peçenekler yer aldılar. Savaş başladığında surların üstüne yakın bir yere gelen Peçeneklerin üzerine dingilli tekerlekler yukarıdan aşağıya itilmek sureti ile bozguna uğramaları sağlandı ve böylece büyük bir zafer elde edildi.

Peçenekler, bu yenilgiden sonra, karargâhlarını Babaeski ve Havsa arasına kurdular. Kış geldiği için imparator, küçük bir muhafız birliğini bölgede bırakarak ordusuyla beraber başkente döndü. Dönerken de askerî birliğe her şehre bölgeyi savunacak sayıda asker yerleştirmelerini; gelecek baharda Peçenekler üzerine yapacağı sefere katkı olması için tüm bölgelerden asker, araba ve bunlara koşulacak hayvanları toplamalarını gerekirse de el koymalarını emretti.

Peçenek akınlarının Trakya ve Makedonya topraklarında bitip tükenmez bir enerji ile devam etmesi Aleksios'u hem çok fazla yordu hem de çaresiz bıraktı. Düşündü ve çareyi Türklere karşı Avrupa'dan yardım istemeye karar vermede buldu. Papaya gönderdiği mektubunda şöyle diyordu: "*Tanrı ve bütün Hristiyan Azizleri adına size, İsa'nın askerleri ya da kim olursanız olun, yalvarıyorum, kendim*

ve Hristiyan Rumların adına konuşunuz. Kendimizi sizin ellerinize teslim ediyoruz. Dinsizlerin boyunduruğu altına girmektense, siz Latinlerin yönetimi altında olmayı tercih ediyoruz. Bırakalım İstanbul Türklere ve Peçeneklere kalacağına size kalsın daha iyi" Aleksios bu yardım çağrısının cevabını ancak birkaç yıl sonra alabildi. Rus tarihçi V. G. Vasilyevskiy Haçlı Seferleri'nin başlamasının en büyük sebebinin Peçeneklerin Doğu Roma'ya uyguladıkları baskı ve saldırıları ile İstanbul kapılarının önünde görülmeleri olarak vermektedir. Aleksios yalnız olduğunu anlamada gecikmedi. Kendisinin iki seçeneği olduğunu çok iyi biliyordu ve bunları uygulamaya koymak zorunda idi. Birincisi onlar gibi savaşan ve aynı soydan gelen Kuman/Kıpçaklarla anlaşarak onları kendi yanında savaşmaya ikna etmek ikincisi de daha önce kendisine 500 şövalye göndereceğini söyleyen Flandre kontunun bu sözünü yerine getirmesini sağlamak.

Görüldüğü üzere Peçenek tehlikesinden bir türlü kurtulamayan Doğu Roma, bu duruma bir son vermek isteyerek olanca gücü ile Peçeneklere karşı harekete geçti ve bu geçiş beraberinde Lebunion zaferini getirdi. Zafere giden savaşın süreci şöyle yaşandı: 1090-1091 yılının kışında bir Peçenek birliği başbuğlarının yönetiminde Ergene boyunu geçerek, Şubat ortalarına doğru Büyükçekmece-Küçükçekmece arasındaki Khoirobakkhoi (Çatalca?)'ye yaklaştı. Daha ayağının tozuyla başkente yeni girmiş olan Aleksios bu haberi alır almaz 500 kadar acemi asker topladı ve 14 Şubat 1091 sabahı gün doğar doğmaz alelacele topladığı bu askerlerle başkenti terk ederek Peçeneklere karşı harekete geçti. İmparator Aleksios süratle Khoirobakkhoi/Çatalca'ya gelirken; gün doğduğunda, Peçenekler de gelip Çatalca Kalesi'ne bitişik tepede konakladılar. O sırada, içlerinden aşağı yukarı 6000 kişi etrafı yağmalamak üzere çevreye dağıldı. Diğerleri ise Çatalca'da kaldı. İmparator Peçenekler ile yapılan savaşlardan artık bıkmış olan askerlerini harekete geçirmek üzere onları cesaretlendirici bir konuşma yaparak, durumun vahametini anlattı. Sözlerini bitirir bitirmez, silahlanıp Büyükçekmece'ye bakan kapıdan dışarıya çıkarak aniden Peçeneklere saldırdı, pek çok Peçenek'i öldürüp kellelerini mızrakların ucuna asarak başkente

döndü. İstanbul halkı esir edilmiş ve kelleleri mızrağa asılmış Peçenekleri bizzat gözleriyle gördükten sonra galibiyete inanabildi. Bu galibiyet Aleksios'a büyük bir ün kazandırdı. Doğu Romalılar için büyük bir zafer olsa da bu yenilgi Peçenekler için bir şey ifade etmedi. Zira onlar eskisi gibi her yeri yağmalamayı ve her şeyi talan etmeyi sürdürdüler. Yine batıda, birçok yeri, küçük hisarları zapt ederek İstanbul'a çok yakın büyük kasabaları da ele geçirdiler. Hristiyanlıkta azizler arasında görülen Theodoros'un onuruna yaptırılan Küçükçekmece'deki kiliseye kadar ulaştılar. Peçeneklerin saldırıları öylesine güçlü olmuştu ki, şehre dua etmeye gelmek isteyenler, Peçeneklerin sürekli yaptığı akınlar sebebiyle, İstanbul surlarının kapılarını açıp çıkmaya bile cesaret edemiyorlardı.

Bu sırada Doğu Roma gerçekten de çok kötü bir durumda idi. Bir taraftan batıda Peçenekler, diğer taraftan Anadolu'da bir Türk beyi olan Çaka ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Çaka'yı bu kadar önemli hale getiren ise bir donanmaya sahip olmasıydı. Bu iki düşman çok geçmeden birbirlerini bulmakta gecikmediler. Zira Çaka Bey'in Doğu Roma'nın Rumeli toprakları üzerine bazı düşünceleri vardı ve bunları uygulamak üzere Peçeneklere Gelibolu Yarımadası'nı işgal etmelerini öğütlemek üzere kısa bir süre önce elçiler göndermiş ve kendisi denizden Peçeneklerde karadan Doğu Roma'ya saldırmak üzere anlaşmışlardı. Bu haberi alan Aleksios, son derece çetin kış şartlarının yaşandığı böyle bir dönemde bu birliktelikle başa çıkamayacağını gayet iyi biliyordu. Bu yüzden bir taraftan en hızlı şekilde her yandan, ücretli asker getirtmek için elinden geleni yaptı; diğer yandan da Peçeneklerle aynı savaş taktiğine sahip Kuman/Kıpçaklara ve Doğu Avrupa'daki ülkelere ve papaya yardım ricası ile mektuplar gönderdi. Gerçi Papalık ve Avrupa yardım teklifine yukarıda belirttiğimiz üzere birkaç yıl sonra olumlu dönse de Kuman/Kıpçaklar hem Silistre'nin intikamını almak hem de ele geçirilecek ganimetin kendilerine verilmesi karşılığında teklife olumlu cevap verdiler.

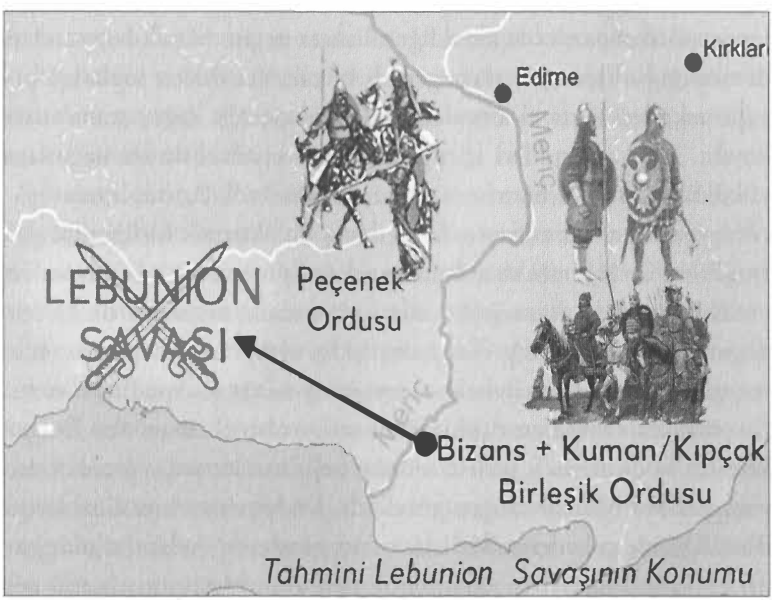
Bu sırada bahar geldi ve düşmanları onu her iki yandan tehlikeye düşürdüğü için, Aleksios hem deniz yoluyla gelebilecek düşmanlarına direnebilmek hem de anakaradakilere karşı rahatça savaş

yürütebilmek üzere, deniz kıyısına geçmenin daha doğru olacağına karar verdi. Bu gaye ile General Niképhoros Melissénos'u Trakya ve Makedonya'daki Peçenek saldırılarından etkilenen yerlere göndererek Enez'i olabildiğince hızlı bir şekilde almasını emretti. Ayrıca bölgedeki Bulgar ve Ulahlar ile diğer yerli halktan bulabildiği kadar ücretli asker toplayarak bir ordu oluşturmasını da istedi. Bu arada kalelerdeki garnizonlara dokunmamalarını zira buraların Peçenek saldırılarına karşı ülkeyi savunacak yerler olduğunu söyledi. İmparatorun kendisi ise, Flandre kontunun gönderdiği 500 şövalyeyi İzmit'ten getirerek İstanbul'dan ayrıldı ve çok kısa süre sonra Enez'e ulaştı. Orada, bir kayığa binerek Meriç'i boydan boya gezdi, iki kıyıyı inceledi ve sonunda askerlerinin konaklayacakları yeri Khoirénos (Choerenos, Chirini: Domuzlu) olarak tespit ettikten sonra geri döndü. Askerlerine de bu yeri göstererek onaylarını aldı. Domuzlu küçük bir köyün yakınındaydı; bir yanında ırmak, diğer yanında ise bataklık vardı; bu yer savunma yapmaya gayet elverişli olduğundan buraya çepeçevre siper kazıldı ve bütün ordu oraya yerleştirildi. İmparatorun kendisi, kalkan kullanan askerlerden oluşan güçlü bir birlikle, kendilerine yandan gelecek Peçenek saldırılarını püskürtmek üzere, ırmak ağzının doğu yanına, Enez'e geçmek üzere ayrıldı.

Domuzlu'da siper arkasında mevzilenmiş birlikler, inanılmaz sayıda Peçenek güçlerinin gelmekte olduklarını öğrenince, bunu, hemen o sırada hâlâ Enez'de olan imparatora bildirdiler. Bunun üzerine o, harekete geçerek gidip ırmağın yukarı ağzında bulunan ordusuna katıldı. Ancak, birliklerinin Peçenek ordusundaki en güçsüz bir bölüme bile denk olmadığını görünce hem ne yapacağını bilemedi hem de ürktü. Kendi ordusunun onlarla başa çıkması imkânsızdı. Bu arada günler geçti ama Peçeneklerde bir hareket görülmedi. Bunun sebebi büyük bir ihtimalle o sırada Çaka Bey'in yardıma gelmesini beklemiş olmalarıydı. Aslında bu bekleyiş Doğu Roma'nın işine yaradı zira bir süre sonra Aleksios beklediği yardıma kavuştu. Domuzlu'da siper arkasında mevzilenmiş birlikler, kampa geldiklerinin dördüncü gününde bozkırlı atlılardan yeni bir kitlenin kendilerine doğru geldiğini haber verdiler. Geleli dört gün olmuştu, önce

gelenleri Peçenekler zannetti ama Peçenekleri kuzeybatı tarafından bekliyordu o yüzden telaşa kapıldı, endişe ve düşünceler içerisinde uzağa doğru baktığında aşağı yukarı 40.000 kişilik bir ordunun kendilerine doğru geldiğini seyretti. Ancak taşıdıkları tuğ onların Peçenekler olmadığını gösteriyordu, ordu yaklaştıkça onların Kuman/Kıpçaklar olduğunu anladı. Ancak bu tehditkâr ordunun, kendisine, kurtuluşu mu yoksa nihai ölümü mü getirdiğini düşünmeye başladı. Kafası karma karışıktı yine kendisinin çağrısı üzerine, henüz daha kış aylarındayken Tuna ötesindeki bozkırlara göndermiş olduğu ferman neticesinde gelen bu Kuman/Kıpçaklar müttefik olarak mı, yoksa kendi soydaşları Peçenekler ile birlikte olmayı tercih ederek mi gelmişlerdi bir türlü karar veremedi. Doğu Roma İmparatorluğu'na nihai ve belirleyici darbeyi vurup, bölgelerini, belki de başkentini yağmalayıp perişan etmek için mi gelmişlerdi? O anda bu tür sorular aklından gelip geçti. Eğer Kuman/Kıpçaklar Peçeneklerle müttefik olurlarsa bunun kendisi için korkunç bir son olacağını ve ordusunun tamamen imha edileceğini de çok iyi biliyordu. Bunlarla uzlaşmayı geleceği için çok gerekli gördüğünden Peçeneklerden önce onlarla konuşmak istedi ve elçi göndererek onları davet etti. Tuna Kuman/Kıpçaklarının ordusunun başında Tugorkan ile Bonyak bulunuyorlardı. Tugorkan daveti kabul etmelerini isterken, Bonyak tam tersi bir görüş bildirdi. Bunun üzerine Tugorkan yanındakilerle beraber Bonyak olmadan gitti ancak daha sonra Bonyak arkadan onlara katıldı. Aleksios onlara mükellef bir ziyafet verdi, şölen masasında imparator elinden geldiğince dostça ve cana yakın davrandı. Eksiksiz ve mükemmel bir şekilde ağırladığı başbuğlar ile öpüştü ve her birine ayrı ayrı değerli armağanlar verdi. Daha sonra, işi garantiye almak, geri dönmemelerini sağlamak için de Peçeneklere karşı savaşacaklarına dair söz verip ant içmelerini istedi. Onlarda ant içtiler ve kendilerine Peçeneklere karşı yapacakları savaşa hazırlık yapmaları için üç gün verilmesini istediler. Ayrıca eğer Tanrı zaferi nasip ederse ele geçecek tüm ganimeti de ikiye böleceklerine dair söz verdiler. Bunun üzerine imparator onları Peçeneklere diledikleri gibi saldırmakta özgür bıraktı; onlara üç gün değil, tam on gün süre verdi ve eğer Tanrı

o zaman zaferi onlara nasip edecek olursa, elde edilecek ganimetin tümünü de onlara bırakacağının sözünü verdi. Bu söz ve beklentiler içerisinde bulunsa da Aleksios için belirsizlik hâlâ devam ediyordu. Aradan üç gün geçti ve Kuman/Kıpçakların sözünün güvenilirliğine ilişkin korkular yine kafasını işgal etmeye başladı. Gerçi Peçenekler ile Kuman/Kıpçakların bulundukları yerlerde durmaları ve sonrasında Kuman/Kıpçakların vur-kaç saldırılarıyla Peçenek ordusunu hırpalamaya başladıklarını görünce çok erken olmasına rağmen bir rahatlama içerisine girdi.

Savaşın yapılacağı yerde Peçenek ve Kuman/Kıpçak ordusu karşı karşıya geldi, birbirlerini belli bir süre incelediler daha sonra Kuman/Kıpçaklar, vur-kaç saldırılarıyla Peçenek ordusunu hırpalamaya başladı. İmparator, Kuman/Kıpçaklar ile anlaşmasının ardından üç gün bile geçmeden soylu savaşçı Antiokhos'u getirtip, ona, Meriç Nehri üzerinde bir köprü yapmasını emretti. O da yan yana dizilmiş tekneleri oldukça uzun yassı kalaslarla birbirlerine bağlayarak çok kısa sürede bir köprü yaptı. Köprünün yapılmasının hemen

ardından imparator kayınbiraderi Pròtostrator Mikhaél Doukas ile kardeşi Başkomutan Adrianos'u yanına çağırarak onlara, atlıları ve yayaları karşıya geçirmelerini emretti; bu geçişin karmakarışık olmasını engellemeleri için de ırmak kıyısında durmalarını; atlıları yayalardan önce ve ordu ağırlıklarının taşındığı arabaları da üzerine yük vurulmuş katırlardan önce geçirmelerini istedi. Yaya askerler karşı kıyıya geçer geçmez, kısa sürede bir siper hendeği kazdırttı ve bunun çevrelediği alana bütün piyade askerlerini yerleştirdi. Daha sonra atlılara da buraya geçmelerini söyledi. Kendisi ırmak kıyısında durarak, geçişi kontrol etti. General Melissénos ise, daha önce imparatordan yazılı olarak aldığı talimata uygun olarak her yandan devşirdiği birlikleri bir araya getirdi ve yakın çevreden topladığı piyade askerleri zorla el konulan öküzlerin çektiği kağnı arabalarına koydu. Ayrıca kendileri için gerekli tüm eşyaları da bu kağnılara yükledikten sonra, hemen imparatora gönderdi. Ancak bunlar görünüşte, imparatora karşı sefere çıkmış bir Peçenek birliği gibi göründüler. Öyle ki uzaktan onların gelişini gören birisi, kendisinden emin bir şekilde parmağıyla onları göstererek, imparatorun önünde bunların Peçenekler olduğunu iddia etti. Buna imparator bile inandı ve böyle bir kalabalıkla savaşamayacağından tedirgin oldu. Bu yüzden de imparatoriçenin anne tarafından akrabası olan Bulgar kökenli Rodoméros'u getirtti ve onu keşif incelemesi yapmak üzere yaklaşmakta olanlara doğru gönderdi. Rodoménos kısa süre sonra döndüğünde gelenlerin Melissénos'un gönderdiği adamlar olduğunu bildirdi. İmparator çok sevindi; derhal ordugâhının alanını genişlettirerek yeni gelenleri de ordunun geri kalanına ekledi ve ırmak üzerinden geçişi onlarla birlikte yaptı.

Kuman/Kıpçaklar, imparatorun tüm ordusuyla ırmağı geçmeden önce batı tarafında bırakmış olduğu siper hendeğiyle çevrili alanı hemen ele geçirerek kamplarını orada kurdular. Ertesi gün, imparator ırmağın akıntısı boyunca aşağı yönde hareket edip, Philokalos (Hellen dilinde güzel şeyleri seven; süs düşkünü manasına gelse de günümüzdeki adı ve tam yeri tespit edilememiştir) denen sığ geçit yerini işgal etmek üzere iken güçlü bir Peçenek birliğinin saldırısına

uğrayarak çarpışmaya başladı. Çarpışma sırasında her iki taraftan da çok ölen oldu ancak zaferi Peçenekleri tam bir bozguna uğratan imparator göğüsledi. Bu ilk çarpışmanın sonunda her iki ordu da kendi ordugâhlarına döndüler. Bu arada Doğu Roma birlikleri tüm geceyi arazide geçirdiler ve gün doğduğunda, oradan ayrılarak Lebounés/Lebunion Dağı (Hisar Dağı) denilen yere geldiler. Burası, ovaya hâkim bir konumdaydı. İmparator bu dağa tırmanarak keşif yaptı ancak bu kadar yüksek bir yerde tüm orduya yetebilecek genişlikte düz bir alan bulunmadığını görünce de aşağıdaki birliklerinin tümü için yeterli olacak kadar geniş bir arazide siper hendeği kazdırmaya ve adamlarını orada konaklatmaya karar verdi. Bu sırada Neantzés, yeniden Peçeneklerin yanından ayrılıp imparatorun hizmetine geçmek için geldi ise de imparator onu görünce, yaptığı ihaneti hatırlayarak zincire vurdurdu.

İmparator bu önlemleri alırken Mauropotamos (Rumcada: Kara Dere) Deresi'nin kıyısında konaklayan Peçenekler bir taraftan, gizlice Kuman/Kıpçakları kendi yanlarına çekmek için uğraştılar; diğer taraftan da imparatora barış isteğinde bulunan elçiler gönderdiler. İmparator, bunların niyetlerini anladı ama Doğu Roma'dan geleceğini umduğu ücretli askerler gelinceye kadar onlara oyalayıcı cevaplar vermeyi tercih etti. Bu arada Peçenekler, Kuman/Kıpçakları ikna etmek için çok uğraştılarsa da başarılı olamadılar. Tam aksine Kuman/Kıpçaklar imparatora giderek: "*Ne zamana kadar meydan savaşını erteleyeceğiz? Bilesin ki artık daha fazla beklemeyeceğiz; yarın sabah gün doğunca ya kurdun ya da kuzunun etini yiyeceğiz*" diyerek artık savaşın başlaması gerektiğini söylediler. Bu sözlerle Kuman/Kıpçaklar ertesi gün savaşacaklarını, ancak karşılarında kimin olacağını Doğu Roma'nın belirleyeceğini ima ediyorlardı. Kurt olarak tanımladıkları Peçeneklerle savaş gerçekleşmezse o zaman kuzu olarak betimledikleri Doğu Roma ile savaşacaklarını ifade ediyorlardı. İmparator Aleksios, en beklenmedik kararları aniden alabilen Kuman/Kıpçakların ağızlarından çıkan sözlerin ne kadar ciddi olduğunu gayet iyi anladı ve onlara ertesi gün savaşın yapılacağına dair söz verdi. Ancak içindeki kuşku onu çekincede bıraktı. Kuman/Kıpçaklar da Peçenekler kadar

korkunçlardı: ani bir feveran, müttefiklerini acımasız bir düşmana dönüştürebilirdi. Tam da savaş meydanında, aynı milletten gelen boylar barışıp, oklarını birlikte Doğu Roma ordusuna yöneltebilirlerdi. Bu arada meydana gelen sevindirici bir olay imparatorun karışık ruh haline bir miktar rahatlama ve cesaret getirdi. Bu tarihi günün bir gün öncesinde, gün batımından önce, beş bin kişilik bir kuvvet Kuman/Kıpçak kampından ayrılarak gelip Doğu Roma kampına katıldı. Bunlar kaynaklarımıza göre Ruslar olup Kuman/Kıpçaklarla birlikte Rus Karpatlarından gelmişlerdi. Cesareti ile ünlü Knyazları Vasilko Rostislaviç (d.1066-öl.1124) daha 1091 yılında Kuman/Kıpçakların Macaristan seferine katılmış, 1092 yılında da yine onlarla Lyahlar üzerine yürümüştü. İşte şimdi de yerinde oturup kalmamış, imparatorun kızı Anna'nın ismen bahsetmediği, Aleksios'un huzurundaki yemeğe katılan ikinci derecedeki liderler arasında yerini almıştı.

Kuman/Kıpçaklar ne kadar kararlı olduklarını ima dolu sözleri ile göstermiş olsalar da Aleksios'u Peçenekleri tek başlarına yenebileceklerine tam olarak inandıramadılar. Ama yapacak bir şeyi olmadığını çok iyi bilen Aleksios hem onları kırmamak adına hem de biraz daha zaman kazanmak isteğiyle komutanları ile askerlerine ertesi gün Peçeneklere saldırı için hazırlanmalarını emretti. Bu sırada yerli halktan Rumlar gibi Ortodoks Hristiyan olan 5000 kadar Ulah, imparatorun tarafına geçtiler. Dindar bir kişiliğe sahip Aleksios, Tanrı'ya zaferi kendisine tattırması için askerleri ile beraber dua ederek kaderini ona teslim etti. Biraz dinlendikten sonra hafif donanımlı birliklerini ağır teçhizatla silahlandırdı. Bu arada askerlerinin yeteri kadar demiri olmadığını bildiğinden topları ve zırhları demir renginde ipekli kumaşlarla örttü. Günün ilk ışıklarında güçlü zırhına bürünmüş olarak siperden çıktı ve borazanla askerlerine saldırıya hazırlanmaları işaretini verdi.

Lebunion denilen yerin eteğinde, imparator, ordusunu bölümlere ayırdı ve phalanxlarını[2] yığdı. İmparatorun kendisi, önde

2 Eski Yunan'da askerlerin savaşlarda aldığı diziliştir. Ağır piyade birimleri kalkan ve mızrak kullanarak hem kendilerini hem de soldaki askerin yarısını kollarlardı. Mızrakları öne doğru eğilir, arka saflardakilerin mızrakları gitgide yukarı doğrulurdu. Bu diziliş özellikle süvariler karşısında etkili olmalarını sağlıyordu.

ve merkezde dururken, sağ kanatla sol kanatta, komuta, Geòrgios Palailogos ile Konstantinos Dalassenos'un oldu. Yine komutan Monastras, askerleriyle, silahını kuşanmış bir şekilde, yüksek bir yerde, Kuman/Kıpçakların sağında yer aldı. Kuman/Kıpçaklar, imparatorun saflarını dizmekte olduğunu görür görmez, silaha sarıldılar ve kendi usullerine göre savaş düzenine geçtiler. Kuman/Kıpçakların solunda, Doğu Roma ordusunun Türk asıllı komutanı, Ouzas/Oğuz bulunuyordu; batı tarafta ise Keltlerle, Humbertopoulos mevzilenmişlerdi. İmparator ordusundaki safların çevresini atlı birlikleriyle sarılmış bir hisar burcu hâline getirdikten sonra, saldırı emri verdi. İşte tam bu sırada Doğu Roma askerleri, bir orman gibi kalabalık Peçenekler ile onların sur gibi kullandıkları korkunç arabalarından duydukları korku nedeniyle, bir ağızdan, Tanrı'ya, kendilerine acısın diye yalvardılar ve ardından doludizgin, Peçeneklerle savaşmak üzere ileri atıldılar. İmparator da herkesin önünde atını dörtnala koşturdu. Doğu Roma ordusunun dizilişi hilâl biçimini aldığı sırada aynı anda hücuma Kuman/Kıpçaklarda katıldı. Kuman/Kıpçakların kendilerine doğru saldırıya geçtiğini gören bir Peçenek başbuğu sonucun belli olduğuna kanaat getirip Peçeneklerle-İmparator arasında yapılacak barışta arabulucu olabileceğini düşündü ve saf değiştirip aynı dili konuştuğu Kuman/Kıpçakların tarafına geçti. Bu durum Aleksios'un hoşuna gitmedi, şüphelendi ve askerlerine bu geçişi durdurmalarını emretti. İşte bu geçiş bir anlamda Peçeneklerin de yenilgisini beraberinde getirdi. Kısa bir süre sonra Peçenek safları yarılarak iki ordu göğüs göğse çarpışmaya başladı. Görülmemiş bir kıyımla Peçenekler kılıçtan geçirildi. Bu kıyım öylesine korkunç oldu ki, Anna'ya göre "*Sanki Tanrı bu halkı terk etmişti*" Bu şekilde Aleksios savaş meydanında Peçeneklere karşı üstün bir başarı gösterdiği sırada vakit öğleye yaklaşıyordu. Askerlerinin sıcak güneşin altında susuz kaldığını görünce birkaç adamını çağırıp onlara "*köylülere gidip şarap tulumlarını su ile doldurup askerlere getirmelerini*" söylemelerini emretti. Köylüler büyük bir istekle kendilerini Peçenek zalimliğinden kurtaran askerlere su getirip onları serinlettiler. Askerler suyu içtikten sonra tekrar Peçeneklere

saldırdılar. Akşam olduğunda zaferi göğüsleyen taraf Doğu Roma ve Kuman/Kıpçaklar oldu. Aleksios, ordusuna toplanarak kampa geri dönmeleri emrini verdi. Savaş sırasında oldukça fazla Peçenek esir alınmıştı. Esir alınan Peçenekler zincire vurularak boyunlarından ipler veya kayışlarla bağlandılar. Bu sefer Doğu Roma Peçeneklerin boyunlarına ip geçirmeyi başarmıştı zira Silistre yakınlarında yapılan savaşta da yanlarında kayış ve ip getirmişler ancak bunları Peçenekler yerine kendilerini bağlamak zorunda kalmışlardı ki bunu da hiçbir zaman unutmamışlardı. Şimdi kader cilvesini göstermiş ve Doğu Roma Peçeneklerden bunun da intikamını almıştı. Böylece 29 Nisan 1091 Salı günü sadece kalabalık bir asker grubu değil Anna'nın ifadesi ile "*aynı zamanda kadın ve çocuklarıyla bir millet tümüyle yok edildi*" O günden sonra, İstanbullular şöyle nakaratlı bir şarkı söylediler: "*Bir gün eksik yaşadıklarından, Peçenekler (İskitler) Mayıs'ı göremediler*"

Savaş sonrasında gerek Kuman/Kıpçak gerekse Doğu Roma birlikleri, kendi ordugâhlarına çekildiler. Böylesine korkunç bir günü yine korkunç bir gece takip etti. Yorgun Doğu Roma savaşçılarının yanında bulunan Kuman/Kıpçakların hemen yakınında aynı boydan olduğu için içlerinde merhamet duyabilecekleri kendileri ile aynı dili konuşan büyük sayıda esir bulunması, Aleksios'un yakın danışmaları ve komutanları tarafından son derece tehlikeli olarak değerlendirildi. İmparator yemeğini yemek üzere sofraya oturduğu an, komutan Synesios kızgın bir tavırla içeri girerek ona: "*Ne oluyor ne biçim iş yapıyorsun*?" diye sordu ve devam ederek: "*Her askerin 30 ya da daha fazla Peçenek kölesi var. Kuman/Kıpçak kalabalığı yanı başımızda. Eğer, askerlerimiz, yorgunluktan uyuduklarında Peçenekler birbirlerini çözüp kurtarır ve kılıçlarını çekip onları kıyımdan geçirirse o zaman ne olur? Öyleyse esirlerin çoğu hemen öldürülsün diye tez elden buyruk ver*" dedi. Kana susamış bu adamı öfke ile başından kovmakla birlikte sadece Peçeneklerin üzerinde bulunan silahların toplanıp bir yere konulmasını ve esirlerin başına nöbetçiler dikilmesini emretti ve sonrasında da zor ve yorucu bir günün ardından gelen bir rahatlama ile gece uykusuna çekildi. Gecenin geri kalanını katliama

uğrayan Peçeneklerin bağırtılarını ve çığlıklarını duymadan sakin bir şekilde geçirdi. Sabah olduğunda imparator durumu öğrenir öğrenmez hemen Synesios'tan kuşkulandı, itirazına rağmen onu çok sert sözlerle aşağılayarak zincire vurdurdu. Ancak araya yakın akrabalar ile adamları girerek onun bağışlanmasını sağladılar. Anna çok taraflı olarak babasını bu katliamın dışında tutmak istedi zira hem insanlığa aykırı olan hem de Hristiyanlıkta büyük günah olarak telakki edilen *"esirlerin toplu kıyımı"*nın suçunu, bir Türk olan Synesios'a yüklemeye çalışıyordu. Yine babasının insafsızlığını ve insanlıktan uzak suçunu bir başkasına mal etmekle onu korumak istedi. Ancak böylesine büyük bir imparatorun emrini dinlemeyerek böyle bir hadiseyi gerçekleştiren Synesios ne hikmetse cezalandırılmayarak bağışlandı. Yine Anna'ya göre durumu öğrenen Kuman/Kıpçakların çoğu imparatorun onlar için de korkunç bir son hazırlamasından korktular (?) ve gece vakti, tüm ganimetleriyle, Tuna'ya doğru yola çıktılar. İmparator, cesetlerin leş kokusundan uzaklaşmak için sabahleyin ordugâhı kaldırdı ve Domuzlu'dan 18 km uzaklıktaki, Kala Dendra (Rumcada: Güzel Ağaçlar) denilen yere doğru harekete geçti ve bu sırada yanına askerleri ile komutan Melissénos da geldi. Daha sonra yol boyunca Peçeneklerin yenilgisi hakkında sohbet ettiler. İmparator, Kala Dendra'ya vardığında Kuman/Kıpçakların aceleyle yola çıktığını öğrendi ve yaptıkları anlaşma gereğince onlara ait ne varsa hepsini katırlara yükleterek gönderdi. Yanında kalanlara güzel bir ziyafet vererek zaferini kutladı.

Anna'nın zaferi anlatırken başlarda "*Rum ordusu, sayısız kalabalık olan İskit (Peçenek) ordusunun en küçük bir bölümüne bile denk değildi.*" demesi, Peçeneklerin sayılarının oldukça fazla, Doğu Roma'nın ise oldukça az olduğu anlamına gelmektedir. Nasıl oluyor da bu kadar az bir kuvvetle Doğu Roma Peçenekleri yenebildi? Kanaatimizce İmparator Aleksios becerikli, askerî dehası fazla, kurnaz ve güçlü bir komutandır ama bütün bunlar bu kadar fazla ve savaşmakta usta kalabalık bir ordu karşısında zaferin kazanılmasını sağlamada yeterli olamazdı. Doğu Roma'nın böyle büyük bir zafer kazanmasının ardında yatan gerçek Kuman/Kıpçaklardır. O yüzden Lebunion

zaferinin gerçek galibi hiç kuşkusuz Kuman/Kıpçaklardır diyebiliriz. Anna bu yenilgiden sonra Peçenekler hakkında o ana kadar verdiği bilgilerin az olduğunu şu cümlelerle ifade etmektedir: "*Aslında Peçeneklerle ilgili olarak anlatılabilecek olanların, sanki Adriyatik Denizi'ne parmağımın ucuyla dokunmuşçasına yalnız bir ikisini anlattım*"

Bu savaş, Peçenek tarihi için bir dönüm noktasıdır. Zira bu yenilgi ile Peçenekler bir daha güçlü bir boy ve kağanlık olarak varlıklarını devam ettiremediler. Doğu Roma kaynakları da buna bağlı olarak Peçenekler hakkında bu tarihten itibaren detaylı bilgiler vermediler. Verdikleri bilgilerde de genellikle kendi hâkimiyetleri altındaki Peçenekleri anlattılar. Daha geç dönem kaynaklarında kendilerine yer bulan Peçenekler ise Aleksios Komnenos döneminde Balkanları tarumar eden Peçenekler değil; zamanında soydaşları ile birlikte hareket etmeyip Uzların yanında kalan Peçeneklerdir. Lebunion Savaşı'ndan sonra sağ kalanların bir kısmı Tuna boyuna ve Macaristan'a gittiler. Doğu Roma'nın eline esir düşenler ise ya öldürüldüler ya da Makedonya'ya yerleştirildiler. Özellikle de Moglena şehri yakınlarına kalabalık bir Peçenek grubu yerleşerek burayı kendilerine yurt edindiler.

Sonuç olarak Peçenekler Balkanlarda daima Doğu Roma'nın en acımasız rakibi ve düşmanı oldular, bir anlamda onlara 11. yüzyılın ikinci yarısında Balkan topraklarında *"Bozkırla Mücadele"* dönemini yaşattılar. Vur-kaç taktiğini iyi bilmeleri, atlı süvari olmaları ve meydan savaşlarında turan taktiğini kusursuz uygulamaları zaferleri elde etmelerinde çok önemli bir rol oynadı. Sürekli esir ve ganimet almaya dayalı savaş ve saldırı stratejileri zamanla düşmanlarını yordu, yıprattı ve başa çıkılamaz bir bela olarak görülmelerini sağladı. Yine ortak hareket etmek için anlaştıklarına karşı açgözlü bir tutum sergilemeleri de sonlarını farkında olmadan getirdi. Doğu Roma onlara karşı bir şey yapamayacağını anladığında her zamanki gibi Türkü Türk'e kırdırmak yöntemini tercih ederek Kuman/Kıpçaklardan yardım istedi; Kuman/Kıpçaklar da Silistre kuşatması sırasında kendilerine yapılan ihaneti unutmadıklarından yıllar sonra da olsa intikamlarını alma fırsatını iyi değerlendirdiler.

Kaynakların dili ile *"ganimete son derece düşkün Peçenek milletinin"* siyasî varlığı, bu savaşla tarihte başka hiçbir Türk devletinin yaşamadığı bir sonla sonuçlandı ve bir milletin ödeyebileceği en ağır bedeli ödeyerek tarih sahnesinden bir daha güçlü bir siyasî varlık ortaya koymamak üzere ayrılmalarına sebep oldu.

Kaynakça

Attaliates, M., *Tarih*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

Bryennios, N., *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sana Yayınları, İstanbul 2010.

Cedrenus, G., *George Kedrenos: Compendium Historiarum,* Ed.I.Bekker, Corpus Scriptorum Historia Byzantinae, II, Bonn 1838.

Constantionos Porfhyregenitus, *De Administrando İmperio*, Greek Text. Ed. Gy. Moravcik, Eng. Trans. J.R.H.Jenkins, Washington DC 1967.

Golubovskiy, P., *Peçenegi, Torki i Polovetsiy do Naşestviye Tatar*, İstora Yujno-Russkiy Stepey IX-XIII vv., Kiev 1884.

Komnena, A., *Alexıad*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.

Kurat, A.N., *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.

Ostrogorskiy, G., *Doğu Roma Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan/, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Psellos, M., *Mikhail Psellos'un Khronographıa'sı*, Çev. I. Demirkent, TTK Yayınları, Ankara 1992.

Peçenegi, İzdatelstvo Lomonosov, Moskva 2013.

Rasovskiy, D. A., "Peçenegi, Torki ve Berendi Na Rus i Ugrii", *Seminarium Kondakovianum* VI, Prag 1933.

Skylitzes, I., *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope*, Corpus Scriptorum Historia Byzantinae, Ed. J. Bekker, II, Bonn 1839.

Skylitzes, J., *A Synopsis of Byzantine Histories 811-1057,* Translated by John Wortley, Cambridge Unıversty Pres, 2010.

Uydu Yücel, M., *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2020.

Uydu Yücel, M., "Balkanlardaki Peçenek-Kuman/Kıpçak Mücadelesi ve Bu Mücadelenin Lebunion Savaşına Etkisi", *JIEES,* C.3, S.1, s. 94-127.

Togan, A. Z., "Peçenekler", *İA*, C. IX, s. 535-543.

Vasilevskiy, V. G., "*Vizantiya i Peçenegi (1048-1094)"*, Trud I, Sankt-Peterburg 1908.

Zlatarskiy, V. N., *İstoriya na Pıvalı Bulgarskogo Tsartsvo*, I-II, Sofia 1918.

Zonaras, I., *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

BATI TÜRK DEVLETİNİ (TÜRKİYE) KURAN SAVAŞ: DANDANAKAN

Erkan Göksu[*]

Sultan Gazneli Mesud 19 Mayıs 1035'te Cürcan'da büyük bir bezm meclisi kurdu. Uzun süredir kendisini meşgul eden asi Harezmşah valisi Harun'un ortadan kaldırılmasını kutlayacaktı. O ve yaranı bütün gece eğlendiler. Bu sırada Nişabur'dan yola çıkan iki atlının çok önemli bir haberle son sürat Cürcan'a at sürdüklerinden haberleri bile yoktu. Öğlen vaktinde Cürcan'a varan atlılar doğruca Sahib-i Divan-ı Risalet Ebu Nasr'ın huzuruna çıktılar. Ebu Nasr, o sırada müellif Beyhaki ile yemek yemekteydi. Hemen onları kabul etti. Haberciler *"Nişabur'dan geliyoruz. Gece gündüz hiç durmadık. Her menzilde at değiştirerek Nişabur'dan Cürcan'a iki buçuk günde ulaştık"* dediler. Ebu Nasr meraklandı. *"Ne oldu, bu aceleye sebep nedir?"* dedi. Haberciler *"Bilmiyoruz, Ebu'l-Fazl-ı Suri böyle emretti"* deyip ellerindeki mektubu uzattılar. Ebu Nasr yemeği bıraktı, mektubu alıp okumaya başladı. Biraz sonra yerinden sıçradı. Yaşadığı korku ve telaş yüzünden belliydi. Olup bitenlere şahit olan Beyhaki, onun bu halinden gelen haberin hayra alamet olmadığını anladı. Ebu Nasr, hemen atını eyerlemelerini söyledi. Ellerini yıkayıp elbisesini giydi. Beyhaki'ye dönüp *"Ben saraya, Sultan'la görüşmeye gidiyorum, sen de benim arkamdan oraya gel"* dedi. Ancak saraya gittiğinde kimseyi bulamadı. Sultan Mesud kuşluk vaktine kadar şarap içmiş, sonra da yatmıştı. Biraz sonra Beyhaki de geldi. Onu gören Ebu Nasr meraklı bakışlarına daha fazla dayanamadı. Beyhaki'ye döndü

[*] Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, erkangoksu@hotmail.com

ve şöyle dedi: *"Selçuklu Türkmenleri kalabalık bir şekilde Ceyhun'dan geçip, çöl yolundan Merv tarafına gelmişler ve Nesa'ya yerleşmişler... Ey Beyhaki, Horasan elden gitti. Hemen Hace-i Bozorg'e (Vezir Abdussamed'e) git ve bu durumu anlat."*

Sahib-i Divan-ı Risalet Ebu Nasr'ın Selçuklu Türkmenlerinin Horasan'a inişiyle ilgili bu endişesi yersiz bir korku ya da o günlerde çok revaçta olan bir müneccim kehaneti değildi. O, tıpkı Gazneliler gibi 10. yüzyılın ikinci yarısında tarih sahnesine çıkan Selçuklu Türkmenlerinin Mâverâünnehir, Harezm ve Horasan'da yarım asrı aşkın süredir devam eden varoluş mücadelelerine, askerî kabiliyetlerine ve özellikle de 1025'te Selçuklu reisi Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud tarafından Kalencar Kalesi'ne hapsedilmesinden ve 1032'de burada ölmesinden sonra Horasan'a inen Yabgulu Türkmenlerinin bölgedeki Gazneli idaresi için ne kadar büyük bir tehdit hâline geldiklerine şahitlik etmişti. Divan Reisi Suri, gönderdiği mektupta Horasan'a girip Nesa'ya yerleşen Selçuklu ve Yınallı Türkmenlerin 10.000 atlı olduklarını belirtmişti ki, bu sayının her geçen gün artacağı muhakkaktı. Her ne kadar bu Türkmenlerin reisleri Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, Suri'ye gönderdikleri mektupta yaşadıkları sıkıntılar sebebiyle Mâverâünnehir'de ya da Harezm'de yaşama imkânlarının kalmadığını, bu yüzden Hüdavend-i Âlem Büyük Sultan Mesud'u velinimet olarak görüp onun himayesine sığındıklarını belirtiyor ve kendilerine Horasan'da yurt verilmesi hâlinde içlerinden birinin dergâhta rehin olarak bulunmasını, diğerlerinin Sultan'ın emrinden çıkmayıp verilecek her vazifeyi yapacaklarını, Balhan Kuh, Dihistan, Harezm hududu ve Ceyhun'un diğer taraflarından gelecek saldırılara karşı sınırı muhafaza edeceklerini, Gaznelilere sıkıntı çıkaran diğer Türkmenleri Horasan'dan sürüp çıkaracaklarını söylüyorlarsa da bunun böyle olmayacağını herkes biliyordu.

Sahib-i Divan'ı Ebu'l-Fazl-ı Suri'nin gönderdiği mektup şu şekildeydi:

> *"Selçuklular ve Yınallılar, 10.000 atlı ile Merv tarafından Nesa'ya geldiler. Orada bulunan Türkmenlerle Harezmliler ve Selçuklulardan başka bir grup, onları kendi başlarına geçirdiler. Bendelerine göndermiş*

oldukları mektubu zatıâlileri meseleye vakıf olsun diye size arz ediyorum: Emirü'l-müminin'in mevlaları olan Yabgu, Tuğrul ve Davud'dan eş-Şeyhu'r-reis, el-celil, es-Seyyid Mevlâna Ebu'l-Fazl-ı Suri b. el-Mu'tez'in huzuruna. Biz kullarınız için eskisi gibi Mâverâünnehir ve Buhara'da kalmak mümkün olamadı. Çünkü Ali Tegin yaşadığı sürece aramızda çok dostluk vardı. O öldü gitti, memleketin işleri iki tecrübesiz oğlunun eline kaldı ve Ali Tegin'in sipahsaları olan Tuniş (Tuneş), bu çocukları, padişahlığı ve orduyu avucunun içine almıştır. Bizim bunun hal ve tavrı yüzünden orada olamayacağımız anlaşıldı. Harun'un öldürülmesi Harezm'de büyük bir tesir yaptı; bu cihetten orada kalmak da mümkün değildir. Biz şimdi büyük Sultan, dünyanın sahibi, velinimet Emir'in himayesine sığınıyoruz. Siz hâlimizi Hace Abdussamed'e yazınız, o bize şefaat etsin, o bizimle dosttur. Her kış bahara kadar Harezmşah Altuntaş -Tanrı rahmet eylesin- bizim kavim ve kabilemize yardım eder, hayvanlarımıza kendi vilayetinde yer verirdi. Eğer Hace-i Bozorg yardım eder ve yüce rey de muvafık görürse, bizden bir kişi dergâhta bulunsun ve diğerleri Emir'in ferman buyuracağı bir hizmetle meşgul olsun. Biz de Emir'imizin sayesinde rahat edelim. Çölün başında yer alan Nesa ve Ferave vilayetleri bize verilsin, biz de ev ve barkımızı oraya nakledelim, rahat edelim ve Balhan Kuh, Dihistan, Harezm hududu ve Ceyhun'un diğer taraflarından bir fesatçının bu tarafa geçmesine meydan vermeyelim, Irak ve Harezm Türkmenlerini sürüp çıkartalım. Eğer bu tekliflerimiz kabul edilmezse vaziyetin kesp edeceği halden Tanrı'ya sığınırız. Bizim, yeryüzünde yaşayacak yerimiz yok ve kalmadı. Yüce meclisin haşmet ve heybeti büyüktür, onun için doğrudan doğruya oraya müracaat etmeye cesaret edemedik, bu işin hallini Hace'ye yazdık, ona bıraktık." Beyhaki, *Tarih-i Beyhakî*, (Terc. Necati Lügal-Haz. Hicabi Kırlangıç), TTK Yay, Ankara 2019, s.436-437.

Gaznelilerin Selçukluları Horasan'dan Çıkarma Girişimleri

Ebu Nasr, Sultan'ın uyanmasını beklerken Beyhaki de Vezir Abdussamed'e gidip durumu anlatmıştı. *"Lahavle"* çeken vezir, atına binip Suri'nin yanına geldi. Mektupları okuduktan sonra *"Şimdiye kadar*

çobanlarla uğraştık, başımıza ne işler geldi, hala fitne durulmadı. Şimdi ise başımıza vilayetler alan emirler üşüşüyor. Allah sonumuzu hayretsin" dedi. Bu işin Sultan'ın aldığı yanlış kararların neticesi olduğuna dair sitemkâr sözler söyledikten sonra durumu dikkatlice değerlendirip Sultan'a arz etmek gerektiğini söyledi. O sırada Ebu Nasr, Sultan'ın uyumakta olduğunu söyleyince hiddetlendi *"Şimdi uyuyacak zaman mıdır? Uyandırıp onu bu meseleden haberdar etsinler"* dedi. Durumu öğrenen Sultan Mesud, büyük öfkeye kapıldı. Türkmenlerin bu isteğini kabul etmediği gibi, büyük bir saygısızlık olarak nitelendirip cezalandırılmalarına karar verdi. Bazı tecrübeli devlet adamları onu sakinleştirmek, meseleyi başka bir yolla çözmek için tavsiyede bulundu ise de o dinlemedi. Hemen bir ordu kurulmasını emretti ve bu orduyu Selçukluların üzerine gönderdi.

Nesa Muharebesi ve Geçici Barış

Sultan Mesud'un emriyle hazırlanan orduya on kumandan (salar) tayin edildi. Bunların başına da Hacib Begdoğdu geçirildi. Begdoğdu, on kumandan (salar) tarafından sevk ve idare edilecek çok başlı bir ordunun başarılı olamayacağının farkındaydı. Bu yüzden görevi kabul etmek istemedi. Ancak Sultan Mesud'un ısrarlarına dayanamayıp ordunun başına geçti. Hemen Nesa'ya yürüdü ve Selçuklulara ani bir baskın verdi. Yaşadıkları tecrübelerin de etkisiyle her an her şeye hazırlıklı olan Selçuklular, bu baskın karşısında ağırlıklarını bırakıp süratle güvenli bölgelere, çöllere çekildiler. İlk tehlikeyi atlattıktan sonra Gazneli ordusunu uzaktan takip etmeye ve en zayıf anlarını beklemeye başladılar. Gazneli ordusunun su bulmak için Nesa yakınlarındaki bir köye ilerlediğini görünce pusuya yattılar. Uygun an geldiğinde ok yağmuruyla başlayan Selçuklu taarruzu, Gazneli ordusunu şaşkına çevirdi. Çoğu Selçuklu oklarına hedef olurken, bazıları da Selçuklu atlılarının kılıçlarına yem oldular. Çok azı ise kaçıp canını kurtarabildi. Begdoğdu da kaçıp canını kurtarabilenlerdendi. (29 Haziran 1035)

Ele geçirilen ganimet, Selçuklular için büyük öneme sahipti. Ama uzun süredir mağlubiyet yüzü görmeyen Gazneli ordusunu yenmek ganimetlerden daha değerliydi. Ancak hemen rehavete kapılmak niyetinde değillerdi. Hemen bir elçi gönderip Sultan Mesud'a karşı bir saygısızlık yapmak istemediklerini, Begdoğdu üzerlerine gelince mecburen savaşmak zorunda kaldıklarını ve eski taleplerini ifade ettiler. Taleplerinin kabul edilmesi durumunda sultana tabi olacaklarını dile getirdiler.

Sultan Mesud, bu talep karşısında olumlu tavır takındı ve Ağustos-Eylül 1035 yılında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre; Nesa, Tuğrul Beye; Dihistan, Çağrı Bey'e; Ferave de Musa Yabgu'ya verildi. Buna karşılık Selçuklular da sultana tabi olacaklarına, bu üç vilayetle yetineceklerine ve üç Selçuklu beyinden (Tuğrul, Çağrı, Musa Yabgu) birinin rehin olarak Gazneli sarayında bulunacağına dair söz verdiler. Bu antlaşma ile Selçuklular, üzerinde yaşadıkları bölgede *"mülteci"* olarak değil, o bölgenin dihkanı, yani resmi ve hukuki idarecisi olarak bulunma hakkını elde etmiş oluyorlardı. Onlar artık yeni bir yurt kazanmış ve devletleşme sürecine girmişlerdi.

Serahs Muharebesi

Gaznelilerle Selçuklular arasında yapılan bu antlaşma ile Selçukluların Gaznelilere tabi olup onların kontrolü altına girdikleri düşünülse de aslında durum hiç de öyle değildi. Zira bir müddet sonra Tuğrul ve Çağrı beylerin Sultan Mesud'a tabiliğinin laftan ibaret olduğu anlaşıldı. Bu beyler tabilik şartlarının hiçbirini yerine getirmedikleri gibi, Sultan Mesud tarafından kendilerine gönderilen hil'at, sancak ve davul gibi hâkimiyet alametlerini önemsemeyip, Mesud'un elçileriyle alay ettiler. Bu arada şöhretleri, buna bağlı olarak da sayıları iyice artıyor, çevredeki Oğuz-Türkmen kitlelerinin katılımıyla her geçen gün daha güçlü bir hale geliyorlardı. Bir müddet sonra tekrar Sultan Mesud'a müracaat ederek, artık bulundukları yerlerin kâfi gelmediğini bildirdiler. Merv, Serahs ve Baverd gibi şehirlerin de kendilerine verilmesini talep ederek, buna karşılık Gazneliler Devleti'ne bağlı kalacaklarını, orduya asker sağlayıp hizmetten ayrılmayacaklarını

söylediler. Mektubun sonunda ise istekleri kabul edilmez ve kendilerine karşı bir askerî harekâta girişilirse, aradaki hürmeti kaldıracaklarını ve kendilerini müdafaadan çekinmeyeceklerini de belirtiyor, böylelikle Gaznelilere karşı tehditkâr bir vaziyet alıyorlardı.

Selçukluların bu cesur, hatta cüretkâr taleplerinden haberdar olan Sultan Mesud, çok sinirlendi. Ancak hala meselenin ciddiyetini kavramış değildi. Selçuklu Türkmenlerini küçümsüyor, bu meseleyi üzerinde fazla durulmayacak bir hadise olarak görüyordu. Bu yüzden bizzat ilgilenmeye bile gerek duymadı. Hacib Sübaşı'ya bütün Horasan ordusunu toplayıp onların üzerine gitmesisin emretti. Kendisi ise yeni bir Hint seferine çıkmıştı. Onun bu hareketi, yani devletin en önemli bölgelerinin başında gelen Horasan'daki bu badireyi halletmek için bizzat ordusunun başına geçmek yerine Hindistan'a gitmesi, devlet adamlarınca uygun bulunmadı. Hatta Sultan Mesud bu yüzden açıkça eleştirildiyse de onun dışındakilerin verilmiş emre uymaktan başka yapacakları bir şey yoktu.

Hacib Sübaşı da sultanın bu kararını onaylamayanlar arasındaydı. Ancak emri alınca çaresiz Selçuklu Türkmenlerine karşı harekete geçti. O sırada Merv'de bulunan Selçuklular, Sübaşı'nın üzerlerine gelmekte olduğunu haber alınca, yine bütün ağırlıkları ile kadınları ve çocukları ulaşılması güç bölgelere, çöllerin içine gönderdiler. Atlı birliklerden oluşan bir ordu oluşturup Serahs bölgesine yöneldiler ve Gazneli ordusunu beklemeye başladılar.

Selçukluların daha önce kazandıkları başarıları ve askerî güçlerini çok iyi bilen Hacib Sübaşı, onlarla karşılaşmanın kendisi, ordusu ve Gazneliler için ciddi bir tehlike olduğunun farkındaydı. Bu yüzden onlardan çekiniyor, işi ağırdan alıyordu. Ordusunu oluşturan askerler arasında da Selçuklular karşısında bir tedirginlik ve korku peyda olmuştu. Hindistan seferinde olan Sultan Mesud ise bir an önce Selçukluların üzerine yürümesini ve onların ezilmesini istiyor, hatta gönderdiği mektuplarla Sübaşı'yı azarlayıp ona bir an önce harekete geçmesini emrediyordu. Sultanın ısrarlı ve sert emirlerine daha fazla direnemeyen Hacib Sübaşı o sırada Serahs bölgesinde bulunan Selçukluların üzerine yürüdü.

Nişabur'dan Selçuklular üzerine yürüyen Hacib Sübaşı'yı Selçuklular Serahs'ta, Talhab mevkiinde karşıladılar. Ağır Gazneli ordusu Selçukluların hızlı harekât ve manevraları karşısında çaresiz kalıyor ve onlara karşı bir tedbir geliştiremiyordu. Sonunda daha fazla dayanamayan Gazneli ordusu, bozgun halinde dağılmaya başladı. Selçuklular, çok sayıda esir ve ganimet ele geçirdi. Hacib Sübaşı ise çok az sayıda gulamla birlikte canını kurtarıp kendini Herat'a atabildi. Gazneli ordusu Beyhaki'nin ifadesiyle utanç verici bir hezimet yaşamıştı. (1 Haziran 1038)

Selçukluların Gazneliler karşısında kazandıkları bu ikinci zafer, Gaznelilerin Horasan hâkimiyetini sarstı. Hatta bazı kaynaklara göre Horasan'ın büyük kısmı Selçukluların eline geçti. Bu bakımdan Serahs Savaşı'nın Selçuklu tarihi bakımından önemi büyüktü. Savaş sonrasında otağ kurup kurultay yapan Selçuklu beyleri, yıllardır güvenli bir yurt bulma amacı etrafında gelişen siyasi ve askerî faaliyetlerine yeni bir yön vererek, devletleşme sürecine girdiler. Düzenledikleri kurultayda Tuğrul Bey'i hükümdar olarak kabul edip, Türk hâkimiyet anlayışına göre sahip oldukları bölgeleri kendi aralarında üleştirdiler, yani taksim ettiler. Bu taksime göre Tuğrul Bey'in liderliği ön plana çıktı ve kendisine Horasan'ın merkezi olan Nişabur verildi. Merv şehri Çağrı Bey'e, Serahs da amcaları Musa Yabgu'ya bırakıldı. Böylece Selçuklu Devleti'nin kuruluşunun ilk aşaması gerçekleşmiş oluyordu.

Selçukluların Nişabur'u Ele Geçirmesi

Serahs zaferinden sonra Selçuklular artık Horasan'ın hâkimi gibi görülüyordu. Selçukluların devletleşme süreci başlamış, ancak henüz tamamlanmamıştı. Bu aşamadan sonra ilk iş, Horasan'ın merkezi konumunda olan Nişabur'un fethiydi. Zira bu önemli şehir, her ne kadar Serahs zaferinden sonra yapılan taksimde Tuğrul Bey'e verilmiş ise de henüz Selçukluların hâkimiyetinde değildi. Nişabur üzerine önce Selçuklu ailesinin bir başka değerli üyesi İbrahim Yınal gönderildi. İbrahim Yınal, Serahs zaferinden on iki gün sonra 200 kişilik bir kuvvet ile Nişabur'a geldi ve şehri savaşmadan ele geçirdi. Hutbeyi

Tuğrul Bey adına okuttu. Ardından Tuğrul Bey de 3000 teçhizatlı süvari ile şehre girdi. O şehre girerken iple koluna asılı bir yay, göğsünde (veya kemerinde) de üç ok bulunmaktaydı. Şehir halkı tarafından büyük sevinçle karşılanan Tuğrul Bey, Horasan'ın yeni hâkimi olarak selamlandı. O da kimsenin endişeye düşmemesini, bölgede adaleti hâkim kılacağını söyleyerek halka güvence verdi. Ardından Tuğrul Bey, Sultan Mesud'un Nişabur'daki tahtına oturdu ve böylece devletin kuruluşuna dair önemli işlemlerden birini daha tamamlamış oldu. Hemen icraatına başlayan Tuğrul Bey, Horasan valilerinin adetini devam ettirerek, haftanın ilk gününü halkın şikayetlerini dinlemeye ve davalarına bakmaya ayırdı. Bu arada Tuğrul Bey, Abbasi Halifesi el-Kaim Bi-emrillah tarafından Nişabur'a gönderilen elçiyi bölgenin hükümdarı olarak kabul etti. Artık bu, Tuğrul Bey'in İslam dünyasındaki en büyük manevi otorite tarafından bir hükümdar olarak kabul edilmesi anlamına geliyordu. Böylece devletin kuruluşu da son safhasına gelmiş bulunuyordu. Artık bu kuruluşun tamamlanması için tek engel kalmıştı. O da Gazneliler Devleti idi. Gazneliler engeli aşıldığı takdirde, devletin kuruluşu tamamlanmış olacaktı. Bu da ancak kesin sonuçlu bir savaş neticesinde mümkün olabilirdi.

Gaznelilerin Karşı Atağı

Selçuklular karşısında çok ihmalkâr davranan Sultan Mesud, Gazneli ordusunun iki savaşta da mağlup edilmesi ve ardından Nişabur'un kaybedilmesiyle durumun ciddiyetini kavradı. 50 bin kişiyi bulan büyük bir ordu topladı ve ordusunun başında Selçuklular üzerine yürümeye karar verdi.

Sultanın ordusu öyle büyük bir orduydu ki ilk bakışta Selçukluların hiç şansı yok gibi görünüyordu. Özellikle 300 savaş fili, Gazneli ordusunun haşmetini artırıyor, sultanın yenilmez bir ordu topladığından söz ediliyordu. Fakat işin iç yüzü hiç de öyle değildi. Sultan Mesud'un bir süredir devam eden yanlış tutum ve kararları, kumandanlar ve askerler arasında büyük bir huzursuzluğa sebep olmuştu. Bazı komutanlarını görevden alıp bazılarını haksız yere öldürtmüş, bu da ordudaki emir-komuta zincirini sarsmıştı.

Komutanlarına ve askerlere karşı çok sert davranıyor, kimsenin görüş ve düşüncelerine itibar etmiyordu.

Sultan Mesud, Selçukluları Horasan'dan temizlemek üzere 6 Ekim 1038 tarihinde harekete geçti. Onun ilk hedefi, Huttelan'da yağma faaliyetlerinden bulunan Karahanlı meliki Böri Tegin oldu. Böri Tegin'i etkisiz hale getirdikten sonra Selçuklular üzerine yürüyen Mesud, önce Belh'e, ardından da Serahs'a yöneldi. Bu sırada bölgede faaliyette bulunan ve sultanın harekâtını takip eden Çağrı Bey, Gazneli ordusunu karşılamak üzere Ulya-abad'a geldi. Burada yapılan savaşı Gazneli birlikleri kazandı (6 Nisan 1039). Ancak bu savaş, kesin sonuçlu bir muharebe değildi. Gazneliler kazandıkları zaferden, Selçuklular ise yaşadıkları mağlubiyetten fazla etkilenmediler.

Selçuklu beyleri, Çağrı Bey'in tek başına yaptığı ve mağlup olduğu bu harekâtın ardından, bir durum değerlendirmesi yapmak ve sonraki adımları kararlaştırmak üzere, Serahs'ta bir araya geldiler. Toplam kuvvetleri 20 bin civarındaydı ve bu sayıyla Gazneli ordusuna karşı koyabilmeleri çok zordu. Tuğrul Bey ve bazı Selçuklu beyleri, Gazneli ordusuyla bir meydan savaşına girilmesinin tehlikeleri üzerinde durdular. Hatta bazıları gerekirse Horasan'ı terk etmekten söz ettiler. Buna karşılık Çağrı Bey, çile çekilmeden ve tehlike göze alınmadan yurt ve devlet sahibi olunamayacağını söyledi. Ulya-abad'da mağlup olmakla birlikte Gazneli ordusu hakkında fikir edindiğini, onların sayı ve teçhizat bakımından kendilerinden üstün, fakat sürat, hareket kabiliyeti ve metanet bakımından zayıf olduklarını söyleyerek uygulanacak akıllıca bir savaş taktiğiyle onları yenmenin mümkün olduğunu söyledi.

Dönemine göre tam bir savaş ve strateji uzmanı olan Çağrı Bey'in fikri ağırlık kazanınca Gazneli ordusuna karşı bir meydan savaşı hazırlığına girişildi. İki ordu Ramazan ayının 18. gününe denk gelen 13 Haziran 1039'da Serahs yakınlarındaki Talhab'da bir kez daha karşı karşıya geldi. Hava çok sıcaktı. Küçük çatışmalar olsa da savaş bayramdan sonraya ertelendi. 20 bin kişilik Selçuklu ordusuyla fillerle destekli 50 bin kişilik Gazneli ordusu arasındaki muharebe, 27 Haziran'da başladı. Selçuklu ordusu Gazneliler karşısında

tutunamadı ve civardaki çöllere çekildi. Beyhaki'nin ifadesiyle çöl için gerekli teçhizatları yanında bulunmayan Gazneliler, Selçukluları takip edemedi. Bu yüzden Sultan Mesud bu galibiyetten de kesin bir sonuç elde edemedi.

Selçukluların Çekilmesi ve Muharebe Planları

Çöllere çekilen Selçuklular ise tekrar bir durum değerlendirmesi yaptılar ve çete savaşı da denilen vur-kaç taktiğine dönmeyi uygun buldular. Sultan Mesud onların bir daha karşısına çıkmaya cesaret edemeyeceklerini düşünüp Serahs'a yürürken, Selçuklular her fırsatta vur-kaç taktiğiyle Gazneli ordusuna saldırıyor, onları ok yağmuruna tutuyorlardı.

Bu arada havalar iyice ısınmış, Gazneli ordusunun su, ot ve yiyecek stokları azalmıştı. Bu sırada bir yandan ani baskınlarla Gazneli ordusuna büyük kayıplar verdiren Selçuklular, bir yandan da Gazneli ordusunun güzergâhı üzerindeki su kuyularını tahrip ederek Sultan Mesud'u son derece sıkıntılı bir durumda bıraktılar. Bunun üzerine durumu değerlendiren Sultan Mesud, Selçuklulara bir barış antlaşması teklif etmek zorunda kaldı. Mesud'un Veziri Ebu Nasr Ahmed bin Abdussamed aracılığıyla teklif ettiği bu antlaşmayla Selçukluların ele geçirdikleri Merv, Nişabur ve Serahs şehirlerini boşaltmaları, buna karşılık Nesa, Ferave ve Baverd'i almaları, Gazneli ordusunun ise Herat'a dönmesi kararlaştırıldı. Asıl barış görüşmeleri ise Herat'ta yapılacaktı.

Ancak bu antlaşmanın geçici bir antlaşma olduğu meydandaydı. Sultan Mesud, Herat'a çekilir çekilmez Selçuklulara meyli olduğunu düşündüğü devlet adamlarını cezalandırdı. Çöl şartlarında savaşabilecek birlikler oluşturmaya çalıştı. Selçuklular da anlaşmaya göre terk etmek zorunda oldukları yerlerden çekilmedikleri gibi, Türkistan'dan yeni Oğuz-Türkmen kitlelerini davet etmek ve güçlerini artırmakla meşgul oldular. Bu arada fırsat buldukça Gaznelilere yönelik ani baskın hareketlerine devam ettiler. Dolayısıyla bu anlaşma, her iki taraf için de kesin sonuçlu bir savaş için hazırlıklarını tamamlama fırsatından başka bir şey değildi.

Gazneli Ordusunun Harekâtı

Sultan Mesud, 8 Kasım 1039'da Herat'tan hareket edip Buşenc'e geldi. Harekât öncesi yapılan müzakerelerde Selçuklulara karşı onlar gibi hızlı hareket edebilecek hafif zırhlı ve teçhizatlı bir ordu kurulması gerektiği kararlaştırıldığından ordu buna göre teçhiz edilmişti. Ancak 1040 yılında Horasan'da yaşanan kıtlık, insanlar kadar ordudaki binit ve yükletleri, özellikle atları da etkilemişti. Gazneli ordusundaki atların önemli bir kısmının telef olmuş, süvarilerin bir kısmı piyade olurken bir kısmı da at yerine deveyle yetinmek zorunda kalmışlardı. Bu yüzden Herat'tan Buşenc'e gelen Gazneli ordusunun büyük kısmı piyadeden oluşuyordu. Sultan Mesud, önce ani bir harekâtla Tus üzerinden Nişabur'a yürümek ve şehri ele geçirerek Tuğrul Bey'i yakalamayı düşündü. Ancak bunu başaramadı. Ardından Baverd ve Nesa'ya yürüdü. Selçuklular ise ağırlıklarını Balhan dağlarına göndermiş, onu bekliyorlardı. Hemen çöle çekildiler ve Gazneli ordusunun Nesa'ya girişine müdahale etmediler. Sultan Mesud birkaç gün Nesa'da kaldıktan sonra Nişabur'a yürüyüp şehri ele geçirdi (16 Ocak 1040). Ancak Tuğrul Bey şehirden ayrılmış olduğundan onu yakalayamadı. Kışı Nişabur'da geçirmeye karar veren Sultan Mesud, Horasan'da baş gösteren kıtlık sebebiyle büyük sıkıntı yaşadı. Ordunun ihtiyacı olan erzakın temini aksadığı gibi binit ve yükletler için gerekli ot bile Damgan'dan develerle getiriliyordu.

Sultan Mesud bu şartlar altında kışı geçirdikten sonra Selçuklulara kesin bir darbe indirmek için harekete geçti. Onları Horasan'dan atmak veya en azından kendisine tabi hale getirmeye kararlıydı. 14 Mart 1040'ta 100.000 kişilik bir ordu ile Nişabur'dan hareket etti. Tus, Baverd, Meymene üzerinden Serahs'a geldi. Kıtlığın etkisiyle perişan vaziyette bulunan Serahslılar, şehrin kapılarını Gazneli ordusuna açmadılar. Sultan Mesud burayı savaşla almak zorunda kaldı. Gazne ordusunun ileri gelenleri, Sultan Mesud'la görüşüp kıtlığın had safhada olduğunu, askerlerin ve hayvanların bitkin düştüğünü, Selçuklularla bu şekilde savaşa girmenin doğru olmayacağını söylediler. Herat'a gitmeyi, burada bir süre kalıp

askerlerin ve hayvanların güçlenmesini beklemeyi önerdiler. Ancak Sultan Mesud bu öneriyi reddetti. Hatta kumandanlarını korkaklık ve ihanetle itham ederek ısrar etmeleri halinde boyunlarını vurdurtacağını söyledi. 16 Mayıs 1040'ta hareket emri verip Serahs'tan yiyecek ve içecek temin edebileceği Merv'e doğru yola koyuldu.

Selçukluların Gaznelileri Takibi: Yıldırma ve Yıpratma

Sultanın harekâtından haberdar olan Selçuklular ise hemen bir araya gelip durumu değerlendirdiler. Uzun süren savaş ve çarpışmalar, takip ve kovalamalar, Gazneliler kadar Selçukluları da yıpratmıştı. Beyhaki'nin ifadesiyle, *"Tuğrul Bey bile birçok günler ayağından çizmesini ve sırtından zırhını çıkaramadı. Uykuya varsa kalkanını başına yastık yapardı. Selçukluların en ileri geleni bile böyleyse, kim bilir diğerleri ne haldeydi."* Çarpışmalar art arda devam ediyor, bölgedeki kıtlık Selçukluları da etkiliyordu. Gazneliler gibi onların da sinirleri gerilmiş, maneviyatları bozulmuştu. Ancak Türkmen hayatı, güç tabiat şartları karşısında hayatta kalma sanatıydı. Başlarının çaresine bakmasını biliyor, bu bakımdan Gaznelilere göre çok daha iyi vaziyette bulunuyorlardı. Savaşı bu sinir harbinden galip çıkanın kazanacağı muhakkaktı.

Bununla birlikte, bazı Selçuklu beyleri yorulmuş, ümitsizliğe kapılmışlardı. Çarpışmaların başladığı ilk dönemlerde olduğu gibi geri çekilmeyi isteyenler oldu. Tuğrul Bey bile Dihistan ve Cürcan'a, hatta Orta İran'a gitmek fikrinde idi. Ancak Çağrı Bey, bir kez daha onların bu fikrine şiddetle karşı çıktı. Sarsılmaz inancı, hiçbir şart altında kırılmayan ümidi ve özgüveniyle, *"Ülke almak ve yurt tutmak, cesaret işidir. Hükümdarlık, korkaklıkla alınmaz. Bin can feda etmek gerekse de ben savaş ve cenkten başka bir işte yokum. Unutmayın ki, devlet de bu uğurda ölmek de meliklerin işidir. Ya devlet başa ya kuzgun leşe"* dedi. Gazneli ordusunun daha kötü bir vaziyette olduğunu belirterek, mecliste bulunan herkesi, Selçukluların yorgun, bitkin ve maneviyatı bozulmuş bu Gazneli ordusu karşısında başarılı olabileceğine ikna etti. Yoksa bu onların son şansı olabilirdi.

Bu kararın ardından Selçuklular, Sultan Mesud'la son savaş için hazırlıklarını yaptılar. Sonra çöl yoluyla Serahs'a gelip ağırlıklarını 16 menzil uzağa, çöl içlerine gönderdiler. Ardından da Merv yönünde ilerlemekte olan Gaznelilerle temas ettiler. Daha önce de yaptıkları gibi Gaznelilerin güzergâhı üzerindeki su kuyularını tahrip etmeye, ani baskınlarla Gazneli ordusuna ağır kayıplar verdirmeye başladılar. Bir yandan da Gazne ordusunu fark ettirmeden çöle doğru çekiyorlardı. Gazneli ordusu ise susuzluk ve ani baskınlarla uğraşmaktan bitkin hale gelmişti. Ordu, çaresizlik, yılgınlık ve öfke içinde dalgalanıyor ne sultan ne de emirler ve kumandanlar askerleri sakinleştirebiliyordu. Sultanın sert tavırları büyük tepkiye sebep oluyor hem kumandanların hem de askerin ona karşı itimadı gittikçe daha da sarsılıyordu. Askerlerde savaş isteği kalmamış, firar edenler, hatta Selçuklulara katılanlar bile olmuştu.

Dandanakan Savaşı

Tarihler 21 Mayıs 1040'ı (6 Ramazan 431) gösterirken, Selçukluların taarruzlarıyla başlayan muharebeler, 23 Mayıs 1040 (8 Ramazan 431) tarihinde Dandanakan Hisarı önünde yapılan nihai hücumla sona erdi.

Dandanakan'da meydana gelen muharebe hakkında en geniş ve en canlı bilgiler, yirmi sene Gaznelilere hizmet eden Ebu'l-Fazl Muhammed bin Hüseyin el-Beyhaki'nin kaleme aldığı Tarih-i Beyhaki isimli eserde yer alır. Beyhaki, sefer esnasında Sultan Mesud'un yanında resmi yazışmaların yürütüldüğü Divan-ı Resail görevlisi olarak bulunduğundan hem olaylara hem de Selçuklularla Gaznelileri arasındaki resmi yazışma trafiğine bizzat şahitlik etmiştir. Bu durum, onun verdiği bilgileri paha biçilmez hale getirmektedir. El-Beyhaki'nin bu eseri, Dandanakan Savaşı'nın bütün ayrıntılarını gözler önüne sermektedir.

Gazneli devlet adamı ve tarihçisi Beyhaki'ye, göre Ramazan ayının sekizinci perşembe günü (23 Mayıs 1040) Sultan Mesud harekât emrini verdi. Bir fersah ilerledikten sonra, kalabalık Selçuklu Türkmenleri ortaya çıkıp Gazneli ordusuna hücuma başladılar. Her

taraftan saldırıyorlar; bir taraftan püskürtülseler diğer taraftan hücuma geçiyorlardı. Gazneli askerleri ne yapacaklarını şaşırıp çaresiz kalıyor, Selçuklulara karşı koyamıyorlardı. Ancak yine de ilerlemeye çalışıyor, Selçuklu taarruzu altında yola devam etmeye çabalıyorlardı.

Gazneli Ordusunun Yürüyüş Düzeninin Bozulması

Gazneli ordusu bu zor şartlar altında ilerlemeye çalışırken, sultanın hassa birlikleri arasında bulunan bazı gulamlar, başıboş hareket etmeye başladılar. Selçuklu taarruzlarına karşı gerektiği gibi karşılık vermiyor, adeta savaşmaktan kaçıyorlardı. Gazneli ordusunun kumandanı Begdoğdu, gözleri, elleri ve dizleri rahatsız olduğundan bir fil üzerindeki mahfede seyahat ediyor ve bu durumu görse de müdahale edemiyordu. Zira bir müddet önce Sultan Mesud'un hışmına uğramıştı. Sultan onu sadece azarlamakla kalmayıp, orduyu kumanda işini ondan daha düşük seviyede olan emirlere vermişti. Etrafındakiler duruma müdahale etmesini isteyince onlara dönüp *"Benim işten el çektirildiğimi bilmiyor musunuz? Ertegin'e söyleyin. Sultan orduyu kumanda emrini ona ve serhenglere verdi. Ben ne yapabilirim?"* diyordu. Hal böyle olunca gulamların serkeşliği devam etti. Ardından süvariler de işi tembelliğe vurup adam akıllı savaşmamaya başladılar.

Gazneliler için durum her geçen dakika daha da kötüye doğru giderken, Selçuklular hücumlarını artırdılar. Vaziyeti gören Sultan Mesud ve bazı kumandanlar durumu kurtarmaya çalışıyor, büyük mücadele veriyorlardı. Sultan, eline kılıç verilmiş bir güneş gibi yerinden ayrılmadan, geri adım atmadan savaşa devam ediyordu. Ama bu yeterli olmadı. Büyük bir bozgun yaşamasa da Selçuklular, Gazneli ordusundan birçok deve, at, kumaş ve türlü ganimet alıp götürdüler. Gazneli ordusundan geriye neredeyse bir şey kalmadı.

Gazneli ordusu, Selçuklu taarruzu altında ilerleyerek, öğlen vakti bir konak yerine ulaştı. Buradan su kuyularına kadar üç fersah mesafe vardı. Ordu perişan ve düzensiz bir şekilde su kenarına gelip konakladı. Bütün Gazneli ordusunda büyük bir yeis ve üzüntü vardı. Kimse bu seferin sonunda selamet görmüyordu. Hatta bazıları hızlıca kaçabilmek için gizlice yürük develer ve kuvvetli atlar

hazırlıyor, değerli kumaşları, altın ve sikkeleri toplayıp saklamaya çalışıyorlardı. Kıyametin kopması muhakkakmış gibi birbirleriyle vedalaşanlar bile vardı.

Vaziyet, sultanı da etkilemişti. O da çok üzgün ve ümitsizdi. Fakat elden geldiğince bunu belli etmemeye, mümkün olduğu kadar cesur görünmeye çalışıyordu. İkindi vakti geldiğinde, emirlerin huzuruna çıkmasına izin verdi. Ordunun ileri gelenleri, emir ve kumandanlarını çağırıp, savaş divanını topladı. Onlara şöyle dedi:

- Bugün olan oldu, giden gitti. Merv'e iki konak yolumuz var. Oraya ulaşınca bütün arzularımız hasıl olmuş sayılır. Süvariler bugün hiçbir gayret göstermediler. Hindular da bir iş yapmadılar. Onların bu tavrı diğer askerlerin de şevkini kırdı. Nasıl olur da sadece on Selçuklu askeri hücum ederken, bizim beş yüz adamımız kaçar? Harezm savaşını bu askerlerle yapmadık mı? Ne oldu da bu hale geldiler? Hele saray gulamlarına ne demeli? Ordunun merkezinde bulunmalarına rağmen bugün neden hiç gayret göstermediler?

Sonra Emir Begdoğdu'ya döndü:

Bu gulamlara ne oldu ki Selçukluların hücumları karşısında hiçbir varlık ve cesaret göstermiyorlar? Onların böyle davranmasının sebebi nedir?

Emir Begdoğdu şöyle cevap verdi:

- Efendimiz. Kâfi derecede atları yoktur. Mevcut atlar da arpasızlıktan zayıftır. Ama doğrudur, yine de yapmaları gerekeni yapmadılar. Bendeniz onların terbiyesini veririm, yarın ellerinden geleni yaparlar.

Bir müddet daha konuşmalar devam ettikten sonra, sultan toplantıyı bitirdi. Diğer emirler dağıldıktan sonra, Emir Ebu Sehl-i Zuzeni ve Vezir ile birlikte baş başa kalınca çaresizce sordu:

Bu iş kontrolden çıktı. Durumu kurtarmak için ne yapmak lazımdır?

Vezir şöyle cevap verdi:

- Sultanım, buraya gelmemek lazımdı. Diğerleri bu fikri ortaya attıkları vakitte ben aleyhinde bulundum, bağırdım, çağırdım. Ebu Sehl benim şahidimdir. Fakat madem bu noktaya gelindi, şimdi

geri dönmek doğru olmaz. Begdoğdu'yu huzurunuza davet edip gönlünü alınız. Zira Herat'tayken sizin davranışlarınızdan cesaret alan Ebu'l-Hasan Abdülcelil ile Begdoğdu arasında çok sert bir tartışma yaşanmış, hatta Ebu'l-Hasan'ın hacibi Ertegin, Begdoğdu'ya öyle laflar etmiş ki ihtiyar Türk hırsından ağlamış. Begdoğdu gibi bir emiri küstürmek doğru değildir. Ordudaki başıbozukluğun ve Begdoğdu'nun müdahale etmemesinin bir sebebi de Ebu'l-Hasan'ın ve hacibi Ertegin'in bu davranışlarının cezalandırılmaması, Begdoğdu'nun gönlünün alınmaması, özür dilenmemesidir. Biraz önce Begdoğdu, divanda onları görünce yine hiddetlendi. Bu ihtiyar Türk, gerçi şimdi hastadır, kendisi iş görecek bir halde değildir. Fakat gulamlar üzerinde büyük nüfuzu vardır. Begdoğdu onlara "Öl!" dese ölürler. Kendisine o kadar bağlıdırlar. Eğer onların manevi kuvvetleri takviye edilirse iş görürler ve cesurca savaşırlar. Hindulara gelince, onların da kumandanlarını çağırıp hizaya sokmak meseleyi çözecektir.

Sultan, vezirinin tavsiyesini dinledi. Bir adam gönderip Begdoğdu'yu çağırttı. Elleri, ayakları ve gözleri rahatsız olan Begdoğdu gelince, onu taltif edip gönlünü aldı ve şunları söyledi:

- Sen bizim amcamız yerindesin. Seni üzen adamlarla meseleyi şimdilik çözemedik. Hele bir Gazne'ye gidelim, bununla ilgili nasıl bir emrimizin sadır olacağını görürsün. Sadece hacibi değil, Ebu'l-Hasan da cezasını görecektir. O, Ertegin'i işine yarasın diye seçti, beğendi ve kendisine hacib yaptı. Eğer liyakatsizliği görülürse tabii ki o vazifeden uzaklaştırılır.

Begdoğdu yeri öptü. Konuşmak için izin istedi.

- O, şimdiye kadar daima siz sultanımız tarafından taltif edildi. Zira aynı zamanda da Gazne emirinin kale komutanıdır. Orada kendisinden başka kimseyi gözü görmez. Onun yaptığı tecavüze karşı sultanın bir ceza, ferman buyurması lazımdır. Yoksa bu kâtip Ebu'l-Hasan kimdir? Bendeniz, ona hak ettiği cezayı veremeyecek kadar aciz değilim. Eğer meclisinize hürmetim olmasa idi o benden çoktan layık olduğu karşılığı görürdü. Böyle bir adamdan şikâyet etmek, benim için ar sayılır.

Sonra da konuyu gulamların Selçuklular karşısında gayretsiz savaşmalarına getirdi.

- Gulamlar meselesine gelince. Onların gevşek davranmalarının sebebi atsızlıktandır. Eğer sultanımız onlara iki yüz kadar kuvvetli seçme Arap atı verirse, iş düzelir.

Sultan Mesud onu dikkatlice dinledikten sonra, hemen o akşam sözü edilen Arap atlarının tedarik edilmesini emretti. Sonra Hinduları çağırıp terbiyelerini verdiler. Bunların kumandanları da söz aldı:

- Biz sultanın önüne gidip aç olduğumuzu söylemekten sıkılıyoruz, utanıyoruz. Ama bizim askerlerimiz açtır. Atlar zayıflamıştır. Dört gün oluyor ki bizden hiç kimse arpa ve un yüzü görmemiştir. Böyle olmakla beraber biz ölünceye kadar hizmette kusur etmeyiz. Bu gece bütün adamlarımıza gerekenleri söyleyeceğiz.

Beyhaki'nin anlattığına göre, gecenin ilerleyen saatlerinde Ebu Sehl, kendisini yanına çağırır. Kederli ve telaşlı bir şekilde perişan vaziyeti anlattıktan sonra, hizmetkârlarına *"her ne kadar ortada bir hadise yoksa da ihtiyatlı olmak lazım"* deyip bütün nakit ve eşyalarını almalarını ve yürük develere yüklemelerini emreder. Kendisi de devesini ve eşyasını hazırladıktan sonra, Beyhaki'ye *"Vaziyet çok kötü, beni korkutuyor. Allah hakkımızda hayırlısını versin. Sen de bildiğin gibi hareket et"* der. Bunun üzerine Beyhaki de çadırına gelip hazırlığını yapar. Görülüyor ki Gaznelilerde sultan dahil herkes, zaferden ümidini kesmiştir.

Gazneli Ordusunun Dandanakan Hisarı'na Ulaşması

Yine Beyhaki'nin anlattığına göre, Sultan Mesud gecenin büyük bir kısmını uykusuz geçirdi. Çalıştı, gulamlara at verdi, hazine vesaire hususunda ihtiyati tedbirler aldı. Bütün kumandanları da aynı şekilde hareket ettiler. Sonra sabah namazını kıldılar. Ardından davullar ve kösler çalındı. Gazneli ordusu, sonu meçhul bir yola doğru yürümeye başladı.

Sultanın etrafında elli altmış kadar yedek yürük deve vardı. Bundan başka maiyetinde üç yüz kadar baştan aşağı silahlı gulam,

on iki tane zırhlı fil ve pek çok mühimmat bulunuyordu. Yarım fersah kadar gittikten sonra, Selçukluların naraları işitilmeye başladı. Selçuklu askerleri dört bir taraftan hücum ettiği andan itibaren, Gazneli askerlerinin çoğu kaçmaya çalıştılar. Kaçamayanlar ise çaresiz karşı koydular. Böylece şiddetli bir savaş başladı.

Tuğrul ve Çağrı Bey'in nerede, ordunun ne tarafında olduğu bilinmiyordu. Ama seçme savaşçıları öne sürüp kendilerinin de ordunun gerisinde durdukları söyleniyordu. Bu sırada Selçuklular, Gazneli ordusunun ağırlıkları ve mühimmatı üzerine hücum ettiler. Gazneli askerleri olanca gayretleriyle karşı koysalar da pek fazla başarılı olamıyor, büyük zayiat veriyorlardı. Sultan Mesud ve Gazneli ordusu, Selçuklu atlılarının bu müthiş taarruzu altında kuşluk vaktine kadar ilerlemeye devam ettiler. Sonunda güç bela Dandanakan Hisarı'nın önüne vardılar.

Selçuklu Hücumu ve Gaznelilerin Hezimeti

Buraya varınca biraz rahatlayan Sultan Mesud, yüksek bir yerin üzerinde durdu ve su istedi. Diğerleri de durdular. Selçuklular ise karşıda bekliyorlardı. Herkes çok üzgün, yorgun ve susuzluktan bitkin bir haldeydi. Çevredeki büyük ırmaklar kurumuş, içlerinde bir damla su kalmamıştı. Gazneli askerleri hisar duvarına gelip su istediler. Hisar halkı yukarıdan su testileri sarkıtıyor, onlar da susuzluklarını bir nebze gideriyorlardı. Ancak bütün askerlerin ve hayvanların su ihtiyacını bu şekilde karşılamak mümkün değildi. Bu durumu gören Sultan Mesud, çare olarak hayvanların su içtikleri göleti/havuzu kullanmayı düşünüp göletin yerini sordu. Ona hisarın içinde beş tane kuyu olduğunu, bundan askerlerin su ihtiyacının karşılanabileceğini, hisarın dışındaki dört kuyunun ise Selçuklular tarafından kullanılmaz hale getirildiğini, ancak bir saat içinde temizlenebileceğini söylediler. Bunun dışında en yakın su kuyusunun buradan beş fersahlık mesafede olup bunların dışında başka bir su kaynağının olmadığını ilave ederek bu durumda burada konaklamaktan başka çarenin olmadığını belirttiler.

Bu cevap Sultan Mesud'u sinirlendirdi. Aklından *"Böyle şey mi olur? Bu yedi sekiz kuyu, koca orduya nasıl yetecek? Burada mı konaklayalım, yoksa gölet kenarına ya da daha ileriye mi yürüyelim?"* gibi sorulara cevap ararken ordunun nizam ve intizamı tamamen bozuldu. Saray gulamları develerden indiler. Savaşacağız bahanesiyle Taziklerden (Arap ve İranlılar) ve daha zayıf olan herkesten atlarını alıp o atlara bindiler. Halbuki daha geçen gece kendilerine Arap atları verilmişti. Sonra birden 370 kadar gulam, aslan alametleriyle birlikte Gazneli ordusundan yüz çevirip Selçuklu Türkmenlerinin tarafına geçtiler. Daha önce Böri Tegin zamanında kaçıp Selçuklulara katılan gulamlar onları karşıladı. *"Yar, yar"* yani *"dost dost"* diyerek birbirlerine sarıldılar. Sonra da hep birlikte savaşmaya başladılar. Vaziyet öyle bir hal aldı ki, herkes kendi derdine düştü. Gazneli ordusunda saf ve düzen kalmayıp herkes kaçmaya başladı. Kıyamet kopmuş gibiydi. Artık bozgunu durduracak hiçbir şey yoktu.

Muharebe'nin Sonucu

Sultan Mesud ise savaşmaya devam ediyordu. Selçuklular ona hamle yapıyor, ancak o, elindeki zehirli harbe (kısa mızrak) ile mücadeleye devam ediyordu. Birkaç Selçuklu süvarisi nara atıp ona yaklaşsalar da sultan onları püskürtüyordu. Sultanın oğlu Melik Mevdud da atının üzerinde savaşmaya devam ediyor ve askerleri yanına çağırıyor, onlara talimatlar vererek savaşa teşvik ediyordu. Ancak onu dinleyen, talimatlarına uyan kimse kalmamıştı. Biraz sonra o da babasının yanına geldi ve var gücüyle savaşmaya devam etti. Selçuklular, savaşa devam eden az sayıdaki Gazneli askerini birer birer saf dışı ediyor, Mesud ve Mevdud'un etrafını sarmaya çabalıyorlardı. O sırada Sultan Mesud'un yanında bulunan Abdürrezzak, Ebu Nasr ve diğerleri sultana *"Kaçmaktan başka çare yoktur"* deseler de sultan bunları dinlemeyip savaşmaya devam ediyordu. Öyle ki, öldürülmesine veya esir düşmesine ramak kalmıştı. Nihayet Camedar Hacib sultana Türkçe olarak seslendi:

- Efendimiz. Eğer hemen şimdi savaş meydanını terk etmezseniz düşman eline esir düşeceksiniz.

Bunun üzerine kendisine gelen sultan, hezimeti kabul edip savaşmayı bıraktı. Üzengisini çevirip savaş meydanını terk etti. Havuz yoluna doğru hareket edilmesini emretti. Önüne kuru bir ırmak çıktı. Bu ırmağın öteki tarafına geçenler kurtuldu, geçemeyenler ise Selçukluların eline düştü.

Savaş Sonrası ve Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu

Savaşın neticesi belli olup Gazneli birlikleri tamamen etkisiz hale geldikten sonra, hemen savaş meydanında bir taht kuruldu. Tuğrul Bey tahta oturdu ve bütün beyler, emir ve kumadanlar, onu Horasan meliki ve Horasan ve Acem ülkelerinin padişahı olarak selamlayıp biat ettiler. Daha sonra adet üzere savaşın neticesi çevre hükümdarlara birer fetihname gönderildi.

Bir müddet sonra da Merv'de bir kurultay toplandı. Selçukluların şöhretleri artmış, Horasan halkının gönlünde onlara karşı büyük bir saygı ve sevgi oluşmuştu. Horasan'da dağınık halde bulunan ya da iki güç arasındaki mücadelenin neticesini bekleyen herkes onların yanında toplandılar. Selçuklu beyleri bir araya gelip kurultayı topladıklarında, her yerde ve her konuda birlikte hareket etmeye söz verdiler. *"Aramızda bir ihtilafın çıkmasından Allah'a sığınırız. O zaman şaşkın düşmanlar, korkmadan üzerimize gelir. Meşakkatle ele geçirdiğimiz mülk, elimizden çabuk gider. O zaman pişmanlık fayda vermez"* dediler. Bu birlik ve beraberlik mesajlarından sonra, Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah'a gelişmeleri bildirmek ve icazet-i padişahi almak için bir mektup kaleme alındı. Tuğrul Bey'in yay şeklindeki tevkii ya da tuğrasıyla gönderilen bu mektupta, Sultan Mahmud'un amcaları Arslan Yabgu'ya yaptığı zulümden, oğlu Sultan Mesud'un Horasan'daki kötü idaresinden, kendilerine karşı katı ve uzlaşmaz bir tavır sergilendiğinden, onun bu tavrına karşı kendilerini korumak ve adaleti tesis etmek üzere hareket ettiklerinden bahsediliyor, kurulan devletin tanınmasını talep ediyorlardı:

"Biz kullarınız, Al-i Selçuk bin Lokman, Abbasi Devleti'nin istek ve arzularına her zaman itaat eden, itaatkâr, farz ve sünnetlere bağlı bir topluluğuz. Vaktimizin çoğunu gaza ve cihada harcardık. Bizim önder ve serverimiz Arslan (İsrail) adında bir amcamız vardı. Yeminü'd-Devle Sultan Mahmud -Allah kabrini nurlandırsın- hiçbir suç ve cürmü, cinayet ve hıyaneti olmadığı halde onu tutuklayıp mahruse-i Kalencer-i Hind'e gönderdi. Orada ölene kadar yedi sene hapis tuttu. Aşiret ve akrabalarımızdan ve bize bağlı olanlardan birçok kimseyi de tutuklayıp kalelerde ölene dek hapsetti. Mahmud -Allah ona rahmet etsin- ölünce onun yerine oğlu Mesud bin Mahmud tahta oturdu. Mülkün işlerini ve adaleti ayağa kaldırıp hakkıyla yerine getirmedi. Oyun, oynaş, gezme ve eğlenceyle meşgul oldu. Bu nedenle mülk ü millet başıboş kalıp ihmal edildi. Ehl-i bid'at fesat için güç ve fırsat buldu. Horasan'ın ayan ve önde gelenleri bizden onlara yardım ve destek için ayaklanmamızı ve onları himaye etmemizi istediler. Sultan Mesud'un emirleri ve orduları kaç defa üzerimize geldiler. Biz ve onlar arasında defalarca harb u darb meydana geldi. Kaide-i devlet ve alamet-i ikbal olan nusret ve zafer, çoğu zaman bizimle oldu. Sonunda 'Yardım ancak Allah'ın yanındandır' ayetinde olduğu gibi Allah'ın yardımı ve hazret-i mukaddes-i nebevi'nin ikbal ve yardımı ile zafer bizim oldu. Biz galib ve zapt eden olduk. Şükür bu bağış ve nimete, hamd bu nusrete. İnsanlar arasında saadet, adalet ve insaf ile hareket edip zulüm ve cebr yolundan kaçındık ve istiyoruz ki bu iş İslam dininin kanun ve adeti üzere, Halifenin fermanıyla olsun. Bu mektubu, mutemed Ebu İshak el-Fukkai eliyle gönderdik."

Ardından Türk hâkimiyet telakkisine göre ülkeyi hanedan azası arasında taksim ettiler. Sultan Tuğrul Bey'e Nişabur ve ileride fethedilecek batı bölgeleri (İran ve Irak), Melik Çağrı Bey'e Merv merkez olmak üzere Serahs, Belh ve Horasan'ın Ceyhun ile Gazne arasında kalan doğu kısmı ve Musa Yabgu'ya da Büst, Herat, İsfizar, Buşenc ve Sistan verildi. Diğer Selçuklu melik ve beyleri Arslan Yabgu'nun

oğlu Kutalmış, Yusuf Yınal'ın oğlu İbrahim Yınal ve Çağrı Bey'in oğulları Kavurt ve Yakuti de muhtelif bölgelerin fethiyle görevlendirildi. Bunların dışında, vezir tayini, devlet teşkilatının oluşturulması, kanun ve yasaların çıkarılması, para basımı gibi devlet ve saltanat işlerinin temel şartları yerine getirildi. Böylece Selçuklu Devleti'nin kuruluşu resmen tamamlandı.

Sonuç olarak; 1035'te Horasan'a inen Selçuklular, beş yıl boyunca süren muharebeler ve çatışmaların ardından 23 Mayıs 1040'ta Dandanakan'da Sultan Mesud komutasındaki Gazneli ordusunu mağlup ettiler. Horasan'daki Gazneli hâkimiyetine son veren Selçuklular, bu savaştan sonra kendi devletlerini, Büyük Selçuklu Devleti'ni kurdular. Bu devletin siyasi sınırları kısa sürede doğuda Aksa-yı Türk'e yani Doğu Türkistan'a, batıda Akdeniz kıyılarına, kuzeyde Kafkasya'ya, güneyde Umman'a kadar uzandı. Dahası doğu Türklüğünü batıya taşıyarak başta Türkiye Cumhuriyeti Devleti olmak üzere hem Ortadoğu'da hem de Avrupa'daki batı Türklüğünün temelini oluşturdu. Bu yüzden Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasını sağlayan Dandanakan Savaşı, sadece Türk ve İslam tarihi için değil dünya tarihi için de bir dönüm noktasıydı. Hatta Hüseyin Nihal Atsız, Dandanakan Savaşı'nı *"Türkiye"* olarak isimlendirdiği Batı Türk devletinin kuruluşu olarak kabul etmişti. Ona göre Gaznelilerle yapılan bir sıra çarpışmalardan sonra 1040'ta kazanılan Dandanakan Savaşı ile Horasan'da kurulan bağımsız devlet, İslam müverrihlerinin Selçuk Devleti olarak isimlendirdiği bizim devletimiz, yani *"Türkiye"*ydi. Bu konuda kaleme aldığı bir yazısında şöyle diyordu: *"Bizim ilk padişahlarımız Horasan'da yaşayıp ölmüş, fazla olarak da o bölgeye ebedi Türklük damgası vurmuştur. Velhasıl 1040 yılının 23 Mayıs'ında kazanılan Dandanakan Meydan Savaşı'nın akabinde kurulan devletimiz bugüne kadar aralıksız gelen bir devlettir."* Her ne kadar onun bu görüşü, günümüzün yerleşmiş kalıp ve kanaatleri arasında pek yer bulamasa da Dandanakan'ın Türk tarihi içindeki yerini ve önemini tebarüz ettirmesi bakımından önemliydi.

Kaynakça

Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, I-II., (Yay. Erdoğan Merçil), Terc. 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Akkuş, Mustafa, İzzetullah Zeki, "Târîh-i Beyhakî'ye Göre Selçuklu-Gazneli İlişkileri ve Selçuklu Algısı", *USAD*, 5, (Güz 2016), s.181-204.

Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Neşr. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999.

Aristakes, *History*, (Trans. R. Bedrosian), New York 1985.

Atsız, Nihal, *900 üncü Yıldönümü*, Türkiye Ticaret Matbaası, İstanbul 1955.

Atsız, Nihal, *Makaleler I*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1997.

Ayan, Ergin, "Selçukluların Şâhmelik ile Macerası ve Harezm'i Fethi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2, (2014) s.13-38.

Ayan, Ergin, "Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyasî Meşruiyet Süreci", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, III/5, (2012), s.17-37.

Ayan, Ergin, *Sultan Tuğrul Bey*, Kronik Yay, İstanbul 2020.

Barthold, V. V, Moğol *İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara 1990.

Barthold, V. V, "Mâverâünnehir", *İA*, VIII, s.408-409.

Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, (Terc. Necati Lügal-Haz. Hicabi Kırlangıç), TTK Yay, Ankara 2019

Buhârâlı, Eşref, "İstahrî ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Mâverâünnehir", *TDA*, Sayı: 99, 1995, s. 29-77

Cahen, Claude, "Le Malik-nameh et l'histoire des origines seljukides", *Oriens*, Vol. 2, No. 1, Oct. 31, 1949, s. 31.

Durdu, Arslan, *Gazneli Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi SBE, Bolu 2022.

Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, (Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge-İngilizceden Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay., Ankara 1999.

el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Türkçe terc, Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999.

er-Râvendî, *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, (Neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım Müctebâ Meynovî), Tahran 1333 (Türkçe terc, Ahmet Ateş), I-II. Cilt, TTK Yay., Ankara 1999.

Gerdîzî, *Târîh-i Gerdîzî (Zeynü'l-Ahbâr),* (Tashîh ve Mukâbele: Abdu'l-hayy Habibî), Tahran 1363.

Göksu, Erkan, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDAD)*, 96/191, Mart-Nisan 2011, s. 97-116.

Göksu, Erkan, "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri", *Turkish Studies*, 5/2 2010 (Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları II), s. 986-1011.

Göksu, Erkan, "Târîh-i Güzîde'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Bey Dönemi", *History Studies (International Journal of History)*, Volume III/1 (2011), s. 289-300.

Göksu, Erkan, *Okla Yükselen Millet*, Okçular Vakfı Yay, İstanbul 2018.

Göksu, Erkan, *Afganistan ve Hindistan'ın İhtişamlı Hanedanı Gazneliler*, Selenge Yay, İstanbul 2021.

Göksu, Erkan, *Büyük Selçuklular (1040-1157)*, Selenge Yay, İstanbul 2020.

Göksu, Erkan, *Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları: Selçuklular*, Kronik yay, İstanbul 2019.

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Padişahan-i Selçukiyan)*, Çev. ed. Erkan Göksu, İstanbul 2015.

Hunkan, Ömer Soner, "Mâverâünnehir'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", *Bilig*, Sayı 40, Kış/2007, s. 35-77.

İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb* (Seçmeler), (Çeviri, not ve açıklamalar: Ali Sevim), TTK Yay, Ankara 1989.

İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târihi Haleb*, IV, (Tahkik: Sehil Zükkâr), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1988.

İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fi Tarihi Haleb*, I, [el-Mektebetü'ş-Şâmile]

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, (Çev: Abdullah Köşe, M. Beşir Eryarsoy, Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın; Redaktör: Mertol Tulum), I-XII, İstanbul 1985-1987.

Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM*, 13, 1958, s. 117-130.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, MEB Yay., İstanbul 1992.

Koca, Salim, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Giresun 1997.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, (Kuruluş Devri)*, TTK. Yay., Ankara 2000.

Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989,

Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, (Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu), TTK Yay, Ankara 2015.

Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ (Tabaka-i Selçukiyye)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, TTK Yay, Ankara 2015.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, s. 177-180.

Piyadeoğlu, Cihan, *Güneşin Ülkesi Horâsân-Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012.

Reşidü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh-Selçuklu Devleti*, (Türkçe terc, Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), 2. Baskı, İstanbul 2011.

Sevim, Ali, "Dandanakan", *DİA*, VIII, s. 456-457.

Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I-Sultân Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, XVIII/22, TTK Yay, Ankara 1997.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1999.

Şebânkârеî, *Mecmau'l-Ensab (Hanedanlar Tarihi)*, Çev: Fahri Unan, TTK Yay, Ankara 2021

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyâsî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 2002.

Urfalı Mateos Vekayi-namesi (92-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yinanç), TTK Yay., Ankara 2000.

Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, (Neşr. İ. Afşar), Tahran 1332.

I. KILIÇARSLAN-DANİŞMEND GAZİ MÜCADELESİ

Ergin Ayan[*]

Tarihte Malazgird savaşından sonra Anadolu'da Ahlatşahlar, Saltuklular, Mengücekliler, Artuklular, Danişmendliler, Türkiye Selçukluları gibi altı devlet veya beyliğin kurulduğu bilinmektedir. Bunlara Dilmaçlılar ve Yınallılar da ilave edilebilir. Bu devletler Anadolu'da hâkimiyetlerini sürdürmek için tatbik sahasına koydukları siyasette zaman zaman birbirleriyle savaşmışlar, bazen de müttefik olarak Bizans İmparatorluğu'na, Gürcü ve Ermeni krallıklarına ve Haçlılara karşı birlikte mücadele etmişlerdir. Anadolu'da hâkimiyet kurmak ve böylelikle devletlerin geleceğini emniyet altına almak için devletler arasında evlilik yoluyla akrabalıklar da kurulmuştur. Nitekim buna benzer ilişkiler Danişmendli Devleti ile Selçuklular arasında da gerçekleşmiştir. Görülüyor ki, Anadolu Türk tarihi bakımından ele alındığında yukarıda saydığımız devletler ortak köklere, siyasi, sosyal ve tarihi müştereklere sahiptir. Bu devletler Türkiye Selçuklu tarihi yönünden ele alınınca Anadolu Türk tarihinin cereyanı üzerinde müessir olan devletlerdendir, bunlar tarihleri boyunca birbirine benzer bir siyaset gütmüşler, yani Müslim ve gayrimüslim tebaalarını adil bir şekilde yönetmişler ve ülkelerini sosyal eserlerle donatmışlardır.

Gerek oynadıkları siyasi rol gerekse hâkim bulundukları coğrafi sahaların genişliği bakımından, yukarıda zikredilen devletlerin en güçlüleri Danişmenliler ve Türkiye Selçukluları idi. Hatta, denebilir ki, muhtelif coğrafi sahalarda kurulan Selçuklu devletlerinden biri

[*] Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, alpsunkar@hotmail.com

olması ve bir hanedan mensubu olan Kutalmışoğlu Süleymanşah tarafından tesis edilmesi cihetinden Türkiye Selçukluları bir adım daha önde gidiyordu. Selçuklular devrindeki Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da görülen siyasi oluşumların hâkimiyetlerinin, yaklaşık yüz yıl sürdüğü ve 13. yüzyılın ilk yarısında çoğunun tarih sahnesinden çekildiği görülüyor. Bunlar için tehdit birbirlerinden değil, dışarıdaki Türkiye Selçukluları ile Eyyubiler gibi büyük devletlerden gelmiştir. Bu cümleden olarak Selçuklular; Danişmendliler, Mengücekliler ve Saltuklulara, Eyyubiler de Yınallılar ile Ahlatşahlara son verdiler. Artuklular ile Dilmaçoğulları varlıklarını Moğol istilasından sonra da sürdürdülerse de eski güçlerini koruyamadılar. Bu çalışma yukarıdaki devletlerden Türkiye Selçukluları hükümdarı I. Kılıçarslan ile Danişmend Gazi arasındaki ilişkileri konu almaktadır.

Danişmend Gümüştegin Ahmed Gazi[1] Malazgirt Zaferi'nden sonra Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in Malazgird seferi sırasında tahrip etmiş bulunduğu Sivas'a girerek, Danişmendli hanedanını kurmuştu (1071). Daha sonra Sivas'ı merkez yaparak Niksar, Tokat, Elbistan ve havalisini topraklarına kattı. Şimdi açıklamamız gereken nokta Sultan I. Kılıçarslan'ın hükümdarlığı sırasında doğu kısmında bulunan belli başlı bir siyasi teşekkül olan Danişmendlilerle olan münasebetlerinin tayinidir. Böylece I. Kılıçarslan'ın, Danişmend Gazi ile olan ilişkilerini hem müttefik hem de rakip olarak teker teker ele alalım.

1097 yılında Haçlıların İznik'i kuşattığı sırada I. Kılıçarslan Malatya kuşatması ile meşgul idi. Anna Komnena, Malatya kuşatmasından dönen I. Kılıçarslan'ın, Haçlılar karşısında başarılı olamayınca başkenti olan İznik'e gönderdiği haberciler vasıtasıyla *"Bundan*

1 İbnü'l-Esîr'in Gümüştegin b. Danişmend Taylu olarak zikrettiği Dânişmed Gazi, Ahmed Gazi ve Gümüştegin Gazi'nin kim ya da kimler olduğu hususunda tartışmalar sürüp gitmektedir. Kaynakların tetkikinden anlaşıldığına göre Danişmend Gazi'nin Türk adı "Gümüştegin", İslâmî adı da "Ahmed"dir. O halde Gümüştegin, Dânişmend Gazi'nin oğlu değil bizzat kendisidir. İbnü'l-Esîr'in kaydettiği Taylu ise Gümüştegin Ahmed Gazi' in babasının Türk adıdır. Araştırmamızda Danişmend Gazi olarak zikredeceğimiz bu tarihi ve destansı şahsiyet Süleymanşah'ın dayısı ve tâbiî olarak, bu zamanda Sivas, Amasya ve Tokat bölgesinde Danişmendli beyliğini kurmuştur.

böyle, en uygun saydığınız neyse onu yapın" dediğini söyler. Nitekim Türkler, Bizans kumandanı Butumites ile sultanın hanımına (Çaka Bey'in kızı) ve İznik'te bulunan herkese saygılı davranılacağını vaat eden bir anlaşma yaparak şehri 20 Haziran 1097'de teslim etmeyi kabul etmişlerdir. Böylece şehir Haçlıların değil doğrudan Bizans'ın yönetimine geçmiştir.

Böyle bir anlaşmaya lüzum görülmesinin sebebini, I. Kılıçarslan'ın kuvvetlerini yeniden toplamak, Danişmendliler ile barış ve Haçlı tehlikesine karşı bir ittifak anlaşması tesis ederek kuvvetlenmek düşüncesinde aramak gerekir. Yirmi iki seneden beri Selçuklulara başkentlik yapmakta olan İznik'in Haçlılar tarafından kuşatılması altı hafta sürmüştü. İmparator Aleksios kentte Selçuklardan kalan büyük serveti Haçlı liderlerine verdi. Buna karşılık Haçlılar da İznik'i yağmalamadılar. Kentteki Türkler kurtuluş akçesi karşılığında serbest bırakıldılar.

Haçlı ordusu İznik'ten ayrıldıktan sonra 29 Haziran'da tekrar yola çıkıp Eskişehir-Akşehir-Konya-Ereğli yolu üzerinden Antakya'ya inmeyi planlarken, Kılıçarslan, İznik önünden çekildikten sonra Haçlıları durdurmak amacıyla yeni bir savaşa hazırlanmak üzere Anadolu'daki Türk kuvvetlerini toplamaya teşebbüs etti. Kılıçarslan, göründüğüne göre Danişmend Gazi ile Kayseri Selçuklu Beyi Hasan'ı[2] acilen yardımına çağırdı. Suriye Selçuklu Meliki Rıdvan ile Dimaşk Atabeği Tuğtegin'den de yardımcı kuvvetler istedi. Fakat Suriye'den gelen birlikler henüz kendisine katılamadan Dorylaion (Eskişehir) yakınlarında Haçlılarla savaşa tutuştu.

I. Kılıçarslan çeşitli askerî taktik ve stratejilerle Haçlı ordularına zarar verse de onların güneye doğru ilerlemelerine mâni olamadı.

2 Osman Turan, Haçlı savaşları esnasında I. Kılıçarslan'ın yanında kahramanlıklar gösteren Kapadokya Emiri Hasan Bey'in, aslında Süleymanşah b. Kutalmış'ın Antakya seferine giderken İznik'te yerine naib olarak bıraktığı Ebu'l-Kasım'ın kardeşi Ebu'l-Gazi olduğu ve Haçlılarla savaşları dolayısıyla bu unvanı kazandığı kanaatindedir. Ereğli muharebesine çekildiği dağda çok şehid verdiği, bundan ötürü dağın da ona nisbetle Hasandağı adını aldığı, onun namına Alemdağı'nda türbe ve ziyaretgâhlar teşekkül ederek Selçuklular devrinde çok ziyaret edildiği de anlaşılmaktadır. *Danişmendname*'nin kahramanları arasında Turasan (Tur-Hasan) adıyla tanılan şahsiyet de o olmalıdır.

Önce Selçuklu başkentini, sonra da sultanî çadırlarını ve hazinesinin büyük bir kısmını kaybeden sultan kaçışı sırasında Selçuklu ordusuna katılmak için geç kalmış olan Suriyeli Türklerden bir birliğe rastladığında onlara, Frankların tahmin ettiğinden daha çok sayıda ve daha kuvvetli olduklarını söyledi.

Dorylaion Savaşı'ndan sonra Türkler artık Marmara ve diğer sahil bölgelerini kaybetmiş olarak Orta Anadolu'da toplanmaya başladı. Ayrıca bu savaştan sonra Haçlıların Anadolu'da ilerleyişinin önünde hiçbir engel kalmadı. Konya yönünde ilerlemekte olan Haçlılara karşı yıpratmaya yönelik saldırılar devam ettiği gibi, ekinler ve su kaynakları da tahrip edilerek iaşe imkânları yok ediliyor ve şehirler boşaltılıyordu. Bununla birlikte Haçlıların sayıca çok üstün olmaları, Türklerin alışık oldukları tarzda bir meydan savaşı yapmaya izin vermeyen; onların en önemli silahı olan oku etkisizleştiren ağır zırhlı donanımları ve Bizans'ı dahi endişeye sevk eden savaş usulleri, tüm zorluklara rağmen ilerlemelerine imkân sağlıyordu. Haçlı ordusu I. Kılıçarslan'ın geri çekilirken yakıp yıkarak çorak hale getirdiği bölgelerden ilerleyerek Akşehir ve Sultandağı üzerinden Konya'ya ulaştı. Burada erzak ikmali yapan ordu, Ereğli'ye geldiğinde ikiye ayrıldı.

Haçlılar için Konya'dan Toros dağlarındaki tek geçitten, Gülek Boğazı'ndan ilerleyip en çabuk şekilde Antakya'ya ulaşmak mümkündü ama hızlı hareket edemeyen bu büyük orduyla çok sarp ve dar olan bu geçidin aşılması oldukça güç olurdu. Haçlılar savaş yeri olan Eskişehir Ovası'ndan başlayarak, taburlar, sıkı dizilerle ileri yürüyüşe yeniden koyuldular ve Herakleia (Ereğli)'da Danişmend Gazi ve Emir Hasan ile karşılaştılar; Anna Komnena'nın rivayetine göre yalnız Hasan'ın komutası altında bile ağır donanımlı seksen bin yaya asker bulunmakta idi. Kayseri bölgesindeki arazileri için endişeye düşmüş bulunan her iki bey de her halde burada görünmelerinin Haçlıları Toros silsilesi yoluyla deniz kıyısına ulaşma girişimine zorlayacağını düşünüyorlardı. Gerek iki ordunun da çok kalabalık olması yüzünden, gerek savaşta hiçbirinin ötekinin önünden kaçma durumuna düşmek istemediği için, çok şiddetli bir savaş gerçekleşti; Türkler, düşmanlarına göre daha gözü kara savaştığından, sağ kanadı

komuta eden Bohemond, bunu görerek, birlikleriyle ordunun geri kalanından ayrıldı ve doğrudan Sultan Kılıçarslan'ın üzerine saldırdı. Bu saldırı Türkleri korkuttu ve Haçlılara sırt çevirip kaçmalarına yol açtı. Haçlılar, imparatorun öğütlerine uyarak, düşmanı kovalarken pek ileriye kadar uzanmadılar, Türklerin hendekle çevrili konakladığı yere girdiler ve burada kısa bir süre dinlendiler. Yolda, Augustopolis yakınında bir kez daha Türklerle karşılaştılar ve saldırıp onları kaçırttılar. Bundan sonra Türk ordusu yok oldu. Savaştan sağ çıkanlar her yöne dağıldılar, eşlerini ve çocuklarını geride bırakıp kendi canlarının derdine düşerek kaçtılar, çünkü artık Lâtinlere karşı çıkabilecek halde değillerdi, kendi güvenliklerini kaçmakla sağladılar. Ardından Haçlılar Türkler tarafından terk edilmiş bulunan Ereğli'ye girdiler.

10 Eylül civarında Haçlı reisleri Tankred ve Baudouin birbirinden ayrı iki yoldan Toros geçitlerine doğru yola çıkarken, esas ordu da kuzey doğu istikametinde Kayseri'ye doğru hareket etti. Eylül'ün sonuna doğru Haçlılar, Türklerin terk etmiş oldukları Kayseri'ye vardılar. Burada durmayarak, hemen bu sırada Danişmendli Türkler tarafından kuşatılmakta olan, zengin ve daha ziyade Ermeniler tarafından iskân edilmiş Komana (Placentia) şehrine yöneldiler. Haçlı ordusu yaklaşınca Türkler ortadan kayboldular ve Bohemund'un kendilerini takip etmesine rağmen ele geçirilemediler. Şehir ahalisi kurtarıcılarını sevinçle karşıladı; Haçlılar Bizans kumandanı Tatikios'tan burasını imparator adına idare etmek üzere bir vali tayin etmesini talep etti. Tatikios, önceden Robert Guiscard ile doğuya gelen, sonradan imparatorun hizmetine giren Provence'lı bir şövalye olan Pierre d'Aulps'u buraya vali tayin etti. Haçlıların bundan sonraki ilerleyişlerinin sonu 1097'de Antakya'da son buldu. Haçlılar, Urfa ile Antakya ve bir yıl sonra da Kudüs'te Haçlı devletlerini kurarak hedeflerini gerçekleştirmiş oldular.

Haçlıların Anadolu'ya ilk defa geldikleri sıralarda Orta Fırat boylarından Toros Dağları'na kadar küçük küçük Ermeni devletleri mevcuttu. Ermeni asıllı olan Filaretos'un kurmuş olduğu devlet kısa sürmüştü. Aralık 1084 tarihinde Kutalmışoğlu Süleymanşah Antakya'yı Filaretos'un elinden almıştı.

1094 yılında Thoros adlı bir Ermeni prensi Urfa'yı Bozan adlı Selçuklu kumandanından yıllık muayyen bir meblağ karşılığında almış ve valilik sıfatıyla şehre hâkim olmuştu. Hetum'un oğlu *"Curopalat"* Thoros, Urfa halkı tarafından öldürüldüğü vakit (9 Mart 1098), Haçlı Kontu Baudouin gelip Urfa'ya hâkim oldu. Thoros'un kayınpederi olan Gabriel de Malatya'ya sahip bulunuyordu. Ermeniler, Filaretos zamanından beri hâkimiyet icra ediyorlardı. Bunlardan biri olan Kogh-Vasil (Hırsız Vasil), Keysun'a ve Kaban'a hâkim idi. Kogh-Vasil zamanında Araplar devrinde tahrip edilmiş olan Keysun surları tekrar inşa edildi. Kilikyanın muhtelif bölgelerine hâkim olan diğer Ermeniler de vardı ki bunlar Ruben oğulları diye tesmiye ediliyorlardı. Malatya'ya ise Gabriel, Antakya hâkimi Filaretos tarafından tayin edilmişti. Filaretos öldükten sonra, Gabriel hâkimiyeti eline almış, Türklerin Bizanslıları mağlup ettiklerini görünce, karısını Bağdad'a göndermiş ve o halife tarafından Malatya beyliğini kendisine tevdi eden bir ferman getirmişti. Fakat, Gabriel Ermeni ve Süryani halkın nefretini kazanmıştı[3].

Anadolu Türk hükümdarları yerli Hıristiyan halka Haçlılardan çok daha iyi davranıyorlardı. Bu nedenle Ermeni ve Süryani tarihçiler Danişmend Gazi ve Kılıçarslan'a övgüler yağdırırlar. Kaynakların bu hususlarda verdikleri malumatı tetkik ve tahlil ettiğimizde çıkarılan sonuca göre Bizans'ın doğrudan hâkimiyetinden çıkan bu bölgede valilikler şeklinde idare edilen şehirlerde istikrarsızlık, halkın hukukunu tehdit eder görünümdedir ve devlet kategorisine sokulabilecek en ufak bir emare bulunmamaktadır. Ulaştığımız bu genel sonucun, Haçlıların bölgede hâkimiyet kurma teşebbüslerine ne derece yardım ettiğinin, kaynaklara göre vereceğimiz örneklerde açıkça görülebileceğini sanıyoruz.

Haçlılar, Urfa ve Antakya'yı zapt ettikten sonra mühim bir kuvvetle Sümeysat üzerine yürüyerek orada kendileri için Urfa, Antakya ve Malatya arasında tehlike teşkil eden şehrin hâkimi Balduk'u kuşattılar. Fakat Balduk'un şiddetli bir çıkış hareketi ile Haçlılar

3 Gabriel etnik köken, dil ve kültür olarak bir Ermeni, fakat inanç olarak Rum idi (Ortodoks).

kayıplara uğrayıp çekildiler, ikinci ve daha kuvvetli bir muhasaraya dayanamayacağını anlayan Balduk şehri on bin dinar karşılığında Franklara satmaya mecbur oldu.

Haçlıların bu ilerlemeleri ve Gabriel ile münasebete girişmeleri dolayısıyla Danişmend Gazi, (493) 1098 yılında, büyük bir ordu ile Sivas'tan Malatya üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Malatya ilk Selçuklu yayılması sıralarında Bizanslılar tarafından surlar ve burçlar ile tahkim edilmiş olduğundan fethi kolay değildi. Bu sebeple Danişmend Gazi yollarını ve civarı ile bağlarını keserek şehri teslim olmaya zorladı.

Görüldüğü gibi Danişmend Gazi, vasıtasız olarak hükmettiği topraklara daha önce I. Kılıçarslan'ın kuşatmış olduğundan bahsettiğimiz Malatya'yı fetih ve ilhak etmekte bir beis görmemiştir. Malatya'yı doğrudan kendi hâkimiyet alanına katmak istemekle Danişmend Gazi'nin I. Kılıçarslan'la sembolik ve stratejik olarak karşı karşıya geleceği şüphesizdir. Malatya'nın fethi ve ilhakı, Danişmendlilerin Türkiye Selçuklularıyla hedeflerinin kesiştiği nokta olması bakımından anlamlıdır. Fakat, Danişmend Gazi'nin bu fetih teşebbüsü sırasında Haçlı Kontu Bohemond'u esir aldığını aşağıda göreceğiz.

Danişmend Gazi ordusunun başında Malatya'yı kuşatınca Gabriel, Malatya'yı onlara vereceğine dair Haçlılara üç defa yemin etmişti, Bohemond'a adam gönderip onu yardıma çağırdı ve Malatya'yı kendisine vermeyi vaat etti. Bohemond ve Richard, askerlerini alıp Danişmend Gazi'ye karşı yürüdüler. Bunu haber alan Danişmend Gazi, Malatya ovasına, Haçlılara karşı asker sevk etti. O, birçok yerde de pusular kurdu, kendisi de birçok askerle beraber bizzat Haçlıların karşısına çıktı. Bohemond ve Richard, tedbirsizce hareket edip emniyetteymişler gibi kaygısızca ilerlediler. Onların askerleri, her türlü zırh ve harp teçhizatlarını terk etmiş bir vaziyette, bir cenaze alayını takip eden kadınlar gibi yürüyorlardı. Onlar, silah ve teçhizatlarını uşaklarına tevdi etmişlerdi, kendileri de bir esir kafilesi gibi boş elle yürüyorlardı. Danişmend Gazi'nin askerleri Gafina mevkiinde aniden Haçlı askerlerinin üzerine atıldı. Şiddetli bir muharebe başladı. Franklarla Ermeniler kılıçtan geçirildiler,

Bohemond ve kuzeni olan Salerno Kontu Richard da esir edildi (15 Ağustos 1100). Bütün Hıristiyanlar bu felaketi duyunca büyük korku içine düştüler. İslam alemi ise bundan büyük sevinç duydu. Çünkü onlar Bohemond'u büyük bir Haçlı kralı diye biliyorlardı. Urfa Kontu Baudouin ve Antakya Haçlıları olan ve biteni duyunca Danişmend Gazi'nin takibine çıktılar. Danişmend Gazi ise, Bohemond'u ve Richard'ı, zincirle bağlı oldukları halde, Niksar'a (Neocaesarea) götürdü. Bunu haber alan Baudouin, Urfa'ya geri döndü.

Haçlıların felaketinden ve Danişmend Gazi'nin Sivas'a dönüşünden sonra Urfa kontu Baudouin de Bourg, Gabriel'in daveti üzerine Malatya'ya geldi. Gabriel onun hâkimiyetini kabul etti ve kızı Morfia'yı da ona verdi.

1101 Haçlı Seferi

Kudüs'ün ilk kralı Godefroi de Bouillon, 18 Temmuz 1100 tarihinde öldü. Antakya Prinkepsi Bohemond, Niksar'da esir tutulduğu sıralarda, Urfa Kontu Baudouin de Boulogne Kudüs Kralı seçildi. Papa II. Urbanus 29 Temmuz 1099'da ölünce 14 Ağustos 1099'da yerine papa seçilen II. Pascalis onun Haçlı çağrısı misyonunu devam ettirdi. Anlaşıldığına göre şimdi Kudüs Krallığı, popülasyonun artması için daha fazla Haçlı nüfusunun Ortadoğu'ya gelmesini istiyordu. Papa Pascalis, Aralık ayı içinde Fransa'daki kilise merkezlerine mektuplar göndererek din adamlarını yeni bir Haçlı seferinin oluşturulması için görevlendirmişti.

Papa Pascalis'in çabaları ve Kudüs Latin Krallığı'nın çağrısı ile yeni Haçlı orduları Ortadoğu'ya doğru akıyordu. I. Haçlı seferine katılanlardan sayıca daha kalabalık olan bu ordu 1101 yılında üç ayrı ordu halinde Anadolu'ya girdi. Birinci ordu Milano Başpiskoposu Anselm de Buis'in yönetiminde Lombardlar, Blois kontu Etienne kumandasındaki Fransızlar ve İmparator IV. Heinrich'in mareşali Konrad'ın yönetimindeki Almanlardan oluşuyordu. İkinci ordu, Nevers kontu II. Guillaume kumandasında Fransız ordusuydu. Üçüncü ordu ise, Aquitania dükü IX. Guillaume kumandasında Fransızlar ve Bavyera (Bayern) dükü I. Welf yönetimindeki

Almanlardan oluşuyordu. Birinci Haçlı ordusu 1101 İlkbaharında İstanbul'a vardı. Bizanslılar tarafından hemen Anadolu'ya geçirilerek İzmit yöresindeki Kibotos'ta karargâhlara yerleştirildi.

Bu ordunun niyeti Kudüs'e gitmek değildi. Anadolu veya Suriye'de yeni yerler ele geçirmek niyetinde idiler. Ayrıca, Danişmend Gazi'nin eline geçen Bohemond'un da kurtarılması gerekiyordu. Onun Niksar'da esir tutulmasına göz yumulamazdı.

Haçlılar 3 Haziran 1101'de İzmit'ten yola çıktılar. Bohemond'u kendi reisleri kabul eden Lombardlar, Danişmend ilini zapt edip, Niksar'a varmak ve Bohemond'u kurtarmak amacıyla, evvelce Haçlıların geçtiği yollar yerine, kuzeyden, İç Anadolu'dan geçen bir yolu tercih ettiler. Aleksios, Lombardlara bu yolu geçmenin mümkün olmadığını anlatmaya çalıştı, Türklerin arasından geçmek mümkün değildi. Ama Lombardlar dinlemediler. Birinci ordudaki Fransız ve Almanlar da Lombardlarla beraber gitmeyi kabul ettiler. Haçlı ordusu hem kendine çok güveniyordu hem de yeni yerler alıp, zenginleşmek iştahlarını kabartıyordu. İmparator Aleksios, Haçlıları izlemeleri gereken yol konusunda ikna edemeyince yanlarına I. Haçlı seferleri komutanlarından Toulouse kontu Raymond'u danışman, kendi komutanlarından Tzitas'ı beş yüz kişilik Peçenek birliği ile birlikte kılavuz olarak verdi. Birinci Haçlı ordusu İznik, Osmaneli, Gölpazarı, Nallıhan, Ayaş yolunu takiben Ankara'ya doğru yola çıktı. Bu yol zorlu ve dağlardan geçen Hacılar Yolu'ydu.

Aslında ordunun büyük çoğunluğunu teşkil eden Lombardlar, en büyük vazifelerinin Niksar'da esir tutulan Bohemond'u kurtarmak olduğu düşüncesinde idiler ve bunu ilan ettiler. Kont Raymond ve Etienne'nin itirazlarına rağmen Biandrate kontu ve Milano başpiskoposu isteklerini kabul ettiren Lombardları desteklediler. Anlaşıldığına göre Eskişehir Selçukluların elinde olduğundan Tzitas, Bizans sınırları içinde kalan bu yolu tercih etmişti. Haçlı ordusunun Ankara üzerinden Niksar'a gideceği belliydi. Bu güzergâh sadece Selçuklu değil aynı zamanda Danişmendli topraklarını da tehlike altına sokuyordu.

Sultan I. Kılıçarslan edinmiş olduğu tecrübelerden elindeki kuvvetlerle bu büyük Haçlı ordusuyla başa çıkamayacağını anlamış

olacak ki Danişmend Gazi ile anlaştı, diğer Türk beylerine de mektuplar yazarak tehlikeyi anlatıp, yardım istedi. Bunun üzerine en azından Halep meliki Rıdvan, Harran emiri Karaca, Artuklu Belek gibi beyler yardım yollamışlardı[4].

İzmit'ten çıktıktan üç hafta sonra Haçlılar Ankara'ya ulaştılar. Ankara Kalesi Haçlılar gelmeden önce Türkler tarafından boşaltılmıştı. Haçlılar Ankara Kalesi'ne girdiler ve orada bulunan iki yüz Türk muhafızını kılıçtan geçirdiler, sadece altı kişi kaçıp kurtulabilmişti. Haçlılar yalnız Niksar'ı alıp esirleri kurtarmayı değil Bağdad'ı da nasıl yıkacaklarını münakaşa ediyorlardı. Fakat Haçlılar kaleyi anlaşmaları gereğince Doğu Roma İmparatorluğu'na teslim ettiler. Haçlılar burada iki gün dinlendikten sonra, Çankırı'ya doğru yola çıktılar. Bu yol yine Doğu Roma yerleşimleri içinde kalıyordu. Tzitas, Türklerin yoğun olarak yerleştiği bölgelerden geçen yolları kullanmak istemiyordu (25 Haziran 1101).

Haçlılar için zorluklar başlamıştı. Bölgeye gelen Kılıçarslan Haçlı ordusunun önünde geri geri gidiyordu. Bu sırada yiyecek ve içecek kaynakları tahrip ediliyordu. Haçlılar 2 Temmuz'da Çankırı'ya vardılar. Kılıçarslan, Danişmend Gazi ve diğer yardıma gelenlerle birleşmişti. Bütün birleşmelere rağmen Albertus'a göre iki yüz altmış bin kişiden daha kalabalık olan Haçlı ordusuna karşı Türk ordusu ancak yirmi bin civarındaydı. Fakat şehirde bulunan kuvvetli Türk garnizonu müdafaa ettiği için etrafını yakıp yıkarak Kastamonu (Constamne)'ya doğru çekildiler. Türkler bundan sonra takibe

4 Aksarayi bu konu ile ilgili şu bilgileri vermiştir: "Melik Danişmend, Mardin, Meyyafarikin (Silvan), Amid, Harput, Erzincan ve Divriği meliklerine adam göndererek, 'Büyük bir düşman Müslümanların üzerine gelmektedir. Eğer hep birlikte yardıma gelmezseniz, bu fitne uzaklaştırılamadığı gibi fazlalaşır. İslam'a büyük zarar ve ziyan verir, bu zarar ve ziyan her tarafa yayılır' dedi. Aynı şekilde Kılıçarslan'a da birini göndererek, Kürtlerin de harekete geçip yardıma geleceğini; Yüce Tanrı'nın kendisine zafer bağışlaması durumunda masraflarının karşılığında ona, ganimetin beşte birinden (hums) başka yüz bin dinar (altın para) ödeneceğini; ayrıca Elbistan'la birlikte kızını ona vererek akrabalık bağını yenileyeceğini söyledi. Kılıçarslan, din gayreti ile İslam'ı korumak için o bölgenin diğer melikleriyle birlikte etrafına bir miktar adam toplayarak kafirlere karşı gazaya çıktı. Kırk bin kişi toplanıp müttefiklere katıldı"

koyularak su ve yiyecek maddelerini yok ederek pusu kuruyorlar; perakende kuvvetlere saldırıyor ve böylece Haçlı ordusunu perişan ediyorlardı. Issız yerlerden geçen ve kıtlığa uğrayan Haçlılar gruplara ayrılarak gıda aramaya gidiyor; taze arpa ekinlerini ateşte kurutup yiyorlar ve Türkler tarafından sarılıp imha ediliyorlardı. Haçlılar yollarda kendilerini karşılayan Hıristiyanları bile öldürüyorlardı.

Bu kadar nispetsiz bir kuvvetle savaşmayı doğru bulmayan Kılıçarslan Türklerin çok iyi bildiği yıpratma savaşları veriyordu. Haçlı ordusuna gece gündüz demeden saldırılıyordu. Okla, fırsat düşerse kılıçla Haçlılara durmadan zayiat verdiriliyordu. Türk saldırılarına mâni olamayınca Haçlılar dağınık değil bir bütün kitle halinde yürümeyi denemek istediler. Ama bu sefer de açlık başladı. Hiçbir yerde yiyecek yoktu, yiyecek aramaya gidenler bir daha geri gelmiyordu. Haçlı ordusu açlıktan bezmiş kendi içinde birbiri ile çelişkiye düşüp, kavga ederek ilerliyordu. Haçlı ordusu Temmuz başlarında Kastamonu'dan Amasya istikametinde çok büyük müşküllerle ilerliyor ve yollarda kayıplar veriyordu. Türklerin nefesini enselerinde hisseden Haçlılar bundan çok tedirgin olmuşlardı.

Bu tarihlerde Çukurova Ermenilerinin büyük bir kısmını etrafında toplamış olan Ruben'in oğlu I. Konstantin 1100 tarihinde öldü. Yerine I. Thoros çıktı. Thoros'un hâkimiyetinin (1100-1129) ilk yıllarında Doğu Roma ve Haçlılar Çukurova'yı ele geçirmek için mücadele ederken, Ermeniler de dağlardan düz alana inmeye çalışmışlardır. Bir yandan yeni Haçlı ordularının Niksar'a doğru hareket ettikleri haberi, öte yandan Gabriel'in Baudouin'in himayesine girmesi dolayısıyla Danişmend Gazi'nin artık bir müddet Malatya'nın fethinden vazgeçmek zorunda kaldığı anlaşılıyor.

Türk hücumlarından korunmak amacıyla liderlerin bir bütün halinde ilerlemek hususunda verdikleri karara uyan Haçlılar, bundan sonra on dört gün boyunca yollarına birbirlerinden ayrılmadan devam ettiler. Fakat gün geçtikçe yiyecek sıkıntısı arttığı gibi, yolları da çıplak arazi ve dağlar arasına düştü. Türkler tarafından tahrip edilmiş bölgede Haçlılar paraları olmasına rağmen alışveriş yapacak hiçbir pazar yeri bulamadılar. Albertus bu arada bin kişilik bir yaya

grubun Kastamonu civarında yiyecek aradıklarını, buldukları arpa başaklarını pişirip yemek için ateş yaktıklarını fakat ateşin dumanlarını gören Türkler tarafından fark edilerek bu vadide kıstırıldıklarını ve Türklerin çıkardıkları yangından kaçamayarak feci şekilde öldüklerini belirtmekte, bu haberin Haçlı karargâhında duyulunca dehşet ve korku yarattığını, Haçlıların daha aynı gün bir araya toplanıp hemen yola koyulduklarını ve altı gün boyunca hiç ara vermeden yürüdükten sonra vardıkları ovada Türk ordusunun hücumuna uğradıklarını anlatmaktadır.

Merzifon Savaşı

Altı gün henüz sona ermişti ki Hıristiyan güruhlarının yolunda Türkler Danişmend Gazi, Kılıçarslan, Karaca, Melik Rıdvan, Paflagonya Dağları'ndan gelen adamlarla birlikte yirmi bin okçu Haçlıları sardı. Haçlılarla işlerin nasıl yürüdüğünü ve sorunlarını keşfetmiş olan Türkler savaşmaya karar verdiler. Haçlı ordusu Paflagonya'nın zorlu geçitlerinden ovaya doğru giderken, Cuma günü saat dokuzda dinlenmek için kamp kurdu ve bir anda Türkler, her zamanki gibi yüksek sesle bağırarak üzerlerine geldiler ve tüm orduyu kuşattılar ve her iki taraf da şiddetli bir şekilde savaştı. Şimdi Türkler, kampa ani bir şekilde hücum ederken, kendilerine meydan okuyan Hıristiyan askerlerini oklarla öldürdüler. Galyalılar ve Lombardlar, yolculuktan yorgun ve bitkin olmalarına rağmen, bunca sürekli saldırıya karşı öfkeyle ayağa kalktılar ve yedi yüz Türk düşene kadar onları sık sık geri püskürttüler. Gerçekten de Hıristiyanlardan hiçbiri vurulmamıştı, çünkü bir araya gelmişlerdi ve Türkler o gün onları dağıtmayı hiç becerememişti. Türkler, o gün Hıristiyanları katletmekle bir yere varamadıklarını, ancak kendi taraflarının çoğunun düştüğünü görünce, akşam karargâhlarına kederli olarak döndüler.

Ertesi gün Konrad, kız kardeşinin oğlu olan yeğeni Bruno ve üç bin Alman askeri ile yiyecek aramaya Merzifon'a doğru ilerledi. Haçlı kampından 4-5 km ileride, içi yiyecek dolu bir kale, Türkler tarafından boşaltılmış, Haçlılara tuzak kurulmuştu. Açlıktan gözü dönmüş Haçlılar buldukları her şeyi yüklenip, geri dönerken,

Türkler saldırdı. Almanlar, ellerine geçenleri, hayvanlarını ve yedi yüz askerini kaybedip, perişan bir halde ordugâha döndüler. Bu sırada ordugâh da bir gün önceki gibi Türklerin saldırısı altındaydı.

4 Ağustos günü Türkler saldırmadı. Haçlı kampı tamamen sarılmıştı. Kimse yiyecek aramaya dışarı çıkamıyordu. Yakındaki suya atlarını, yük hayvanlarını götüremiyorlardı. Umutları bitmiş, yok olmanın sınırında olduklarını fark etmişlerdi. Çareleri kalmamıştı, açlık ve susuzluktan ölmemek için Türklere saldıracaklardı. 5 Ağustos Pazartesi günü ilk ışık ağarırken, Milano piskoposu, o gün bir savaş olacağını önceden bildirdi ve bir vaaz vererek, hepsini suçlarını itiraf etmeye çağırdı ve onları takdis etti. Kont Raymond da yanında getirdiği Kutsal Mızrak'ı teşhir etti. Burgond Dükü Stephen kendi adamlarından bir birlik oluşturdu. Kont Raymond Turkopolleri ve Provanslıları kendi bölümünde tuttu; İmparator IV. Henry'nin konnetablı Konrad, Şvablardan, Saksonlardan, Bavyeralılardan, Lotringenlilerden ve bütün Almanlardan bir kıta teşkil etti. Ayrıca Franklardan da bir birlik oluşturuldu. Milano piskoposu da Lombardlardan bir kıta düzenledi. Bu şekilde bu beş kıta sağa ve sola yerleştirildi ve Türklere karşı çıktı, çoğu zaman onları kaçırdı ve onlara karşı savaşı yeniledi. Fakat Türkler, kurnazca ve muharebe tecrübelerinden dolayı kısa bir kaçıştan sonra aniden atlarını dizginleyerek ok yağmurunu yenilediler ve hem atları hem de insanları ağır yaralarla yok ettiler. Gece karanlığında şövalyeler kaçtılar.

Türkler de yorgundu, kendi karargâhlarına çekildiler. Bütün gün dalga dalga gelen Haçlılarla boğuşmuşlar, üç bin ölü vermişlerdi, ama savaş daha bitmemişti. Haçlı karargâhı orada duruyordu ve hala güçlüydü. Derken Türkler Haçlı karargâhından kaçanların haberini aldılar. Demek düşman yılmıştı. Hemen sabah yapacakları saldırıya hazırlanmaya başladılar. Sabahın ilk ışıkları ile birlikte, Türkler dörtnala Haçlı karargâhının içine girdiler. Karargâhtan kaçamayanlar ya öldürüldü ya esir alındı. Doğunun esir pazarları o gün esir alınmış olan kadın ve çocuklarla doldu. Yağma ile vakit kaybedilmeden kaçanların peşine düşüldü. Kısa süre sonra yaya askerlere erişildi ve hepsi kılıçtan geçirildi. Türk atlıları Haçlıları iki gün boyunca takip ettiler.

Bulduklarına aman vermediler. Sonunda Doğu Roma topraklarında çok fazla içeri girdikleri düşünülerek, takibe son verildi. Raymond de Saint-Gilles'in Turkopolleriyle birlikte Sinop'a doğru kaçtığı söylendi. Sinop, Doğu Roma hâkimiyetindeydi ve sağlam surlarla korunuyordu. Anna Komnena'nın kaydına göre, Raymond ve Tzitas adamlarıyla birlikte Bafra (Paurae)'ya kadar kaçabilmiş ve buradan kendilerini İstanbul'a götürecek bir gemiye binmişlerdi. Sinop'a doğru kaçarken Bafra civarında yakalanan bir kısım kuvvetler orada tamamıyla yok edildi, ki bu takibin Emîr Belek tarafından yapıldığını Albert d'Aix kaydeder. Bu, Haçlılara karşı kahramanlığı destan olan Artuk oğlu meşhur Belek olup Doğu Anadolu'dan yardıma geldiği rivayet edilen Türk beylerinden biri idi. Türkler Haçlılara ait bütün servetleri aralarında taksim ettiler.

Haçlı liderlerinin hepsi kurtulmuştu: Albert Biandrate, Etienne de Bourgogne, Etienne de Blois, Konrad ve Raymond sağ salim İstanbul'a dönmüşlerdi. Milano başpiskoposu Anselm de Buis de kurtulmuştu, ancak dönüş yolunda perişan düşmüş ve İstanbul'a vardıktan kısa süre sonra burada ölmüştü.

Birinci Haçlı ordusunun zayiatı çoktu. Askerlerinin beşte dördünü kaybetmişlerdi. Hayalleri yıkılmıştı, zar zor İstanbul'a dönmüşlerdi. Bir daha Anadolu'dan geçmeye cesaret edemeyerek, Filistin'e deniz yolu ile gitmeye çalıştılar. Kılıçarslan ve Türk ordusu memnundu. Kendilerine olan güvenlerini tekrar kazanmışlardı. Ama zaferin sefasını fazla süremeden, İkinci Haçlı ordusunun Konya'ya vardığı haberini alıp harekete geçtiler.

İkinci Haçlı Ordusu

Nevers Kontu Guillaume yönetimindeki Fransızlardan oluşan bu ordu, Haziran ortalarında İstanbul'a varmıştı. İkinci ordu, birinci orduya yetişmek üzere hemen yola çıkarak, onun peşinden Ankara'ya geldi. Ankara'da birinci ordunun takip ettiği yön pek anlaşılamadı ve ikinci ordu Konya'ya Kulu ve Cihanbeyli üzerinden giden yola saptı. Bu ordu daha Konya'ya varmadan, Kılıçarslan ve Danişmend Gazi kuvvetlerinin bir kısmı muhtemelen Kayseri ve Niğde

yoluyla dağlar üzerinden hızla at sürerek, Merzifon savaşından sekiz gün sonra İkinci Haçlı ordusunu yakaladılar (13 Ağustos 1101). Türkler Haçlıları bulur bulmaz hücum etmeye başlamışlardı. Ama bu Haçlılar hem yolda daha yıpranmamışlardı ve hem de daha moralleri yerindeydi. Haçlı ordusu, saldırılara rağmen ileri yürüyüşüne devam ediyordu. Kılıçarslan bu Haçlı ordusu için de ötekine benzer bir taktik uyguladı. Haçlıların önüne geçerek, ağır ağır geri çekilmeye başladı. Böylece önlü arkalı Konya'ya gelindi. Haçlılar Konya'ya saldırdılar ama herhangi bir sonuç alamadılar. Onlar hala Birinci ordunun başına gelenleri bilmiyorlardı. Konya'da oyalanmak istemediler, ileri yürüyüşe devam ettiler. Konya önlerinde Haçlılar bir gün konaklamışlardı. Sonra güneye doğru üç gün ilerlediler. Bu üç gün boyunca içecek hiçbir şey bulamamışlardı. Susuzluk ve yorgunluktan iyice güçten düşünce de etrafları Türkler tarafından çevrildi. Savaş bir gün sürdü. Haçlıların tümü kılıçtan geçirilmişti. Sadece Guillaume ve birkaç şövalye kaçarak, Doğu Roma elinde bulunan Ermenek (Germanikopolis) Kalesi'ne sığınabildiler. İkinci ordudan sadece bir avuç insan Antakya'ya ulaşabildi.

Ereğli Savaşı

Sultan Kılıçarslan daha İkinci Haçlı ordusu ile uğraşırken, Üçüncü Haçlı ordusu gelip, Anadolu Selçuklu topraklarına girmişti. Fransız ve Almanlardan oluşan bu ordu, Doğu Roma İmparatoru Aleksios'un sözünü dinleyerek, 1097 Haçlı seferlerinde takip edilmiş olan yolu takip etti. Bu yolun Doğu Roma sınırları içinde kalan kısmını sorunsuz geçmişlerdi. Nihayet terk edilmiş olan Philomelion (Akşehir) yakınlarında Türk topraklarına girdiler ve Akşehir ile Salimia'yı (İsmil) yağmaladılar. Tam bu sıralarda Kılıçarslan ile Danişmend Gazi 160 km ötede Haçlılarla boğuşmakta idiler. Kılıçarslan ve Danişmend Gazi, Haçlı ordusu ile göğüs göğse savaşırken, Üçüncü Haçlı ordusu da susuz ve yiyeceksiz yıpranıyordu. İkinci Haçlı ordusunun işini bitiren Kılıçarslan ile Danişmend Gazi, Ereğli'ye çekildiler. Üçüncü Haçlı ordusu, Konya üzerinden doğuya doğru yürüyerek, 5 Eylül'de Ereğli'nin batısına geldi. Burası içinden Ereğli

Irmağı'nın aktığı kısmen bataklık olan Avlos veya Olos ovasıydı. Uzun zamandır susuzluk çekmiş olan Haçlılar bol ve temiz suyu görünce doğrudan suya koştular. Halbuki nehrin karşı yakasında Türkler mevzilenmişti. Türkler su içmeye gidenlerin üzerine şiddetli bir ok ateşi yolluyorlardı. Haçlılar daha ne olduklarını anlamadan, Türkler hücum ettiler. Kısa sürede Haçlılar Türk kuvvetleri tarafından sarıldılar. Kaçanlar oklanıyor, kalanlar ok veya kılıçla öldürülüyordu. Bu kadar kalabalık bir ordu savaşmak yerine darmadağın olmuştu. Üçüncü Haçlı ordusu Kılıç Arslan'ın ve diğer beylerin kuvvetleri tarafından imha ediliyordu. Ordunun başındaki Akitanya Dükü Guillaume, dört yüz şövalye ile kaçıp gitti. Sayısı yüz binleri aşan Haçlı ordusu Ereğli yakınlarında yok edilmişti.

Her üç savaşta da kaçabilenler Haçlı şefleriydi. Bazı şövalyeler de kaçabilmişti. Ama geri kalan çok büyük asker yığını yok olup gitmişti. Bu seferler Kudüs Krallığı'nı kuvvetlendirmek için düzenlenmişti. Sonuçta ise birkaç Haçlı şefi ile çok az sayıda kılıç artığı Kudüs'e varabildi. Bu da Kudüs Krallığı'nı kuvvetlendirmekten acizdi.

Malatya'nın Fethi ve Danişmend Gazi'nin Ölümü

Haçlılarla mücadele sırasında çok verimli bir iş birliği yapmış olan Selçuklu Kılıçarslan ile Danişmend Gazi'nin yolları savaşlardan hemen sonra ayrılmıştı. Ortak tehlike ortadan kalkınca, herkes kendi menfaati doğrultusunda hareket ediyordu. Kılıçarslan da Danişmend Gazi de Malatya'yı istiyorlardı. Malatya'yı ilk alan Danişmend Gazi oldu. Danişmend Gazi 18 Eylül 1101'de Çarşamba günü Malatya'ya girdi.[5]

Şimdi bu bölgede kuvvetlenmekte olan Danişmendliler, Anadolu Selçuklularını tedirgin ediyordu. Türkler şehrin bütün servetini yağmaladılar, çünkü Danişmend Gazi, insanlardan başka, şehrin diğer bütün şeylerini askerlere terk etmiştir. Böylelikle o, insan telefatının önünü aldı. Danişmend Gazi kendi memleketinden ekmek,

5 Süryani Mikail Malatya hâkimi zalim Gabriel'in, yaptığı fenalıkları daha da çoğaltığını, merhametsizce yağma icra ettiğini ve insanları öldürdüğünü, bundan dolayı, iki askerin şehri Türklere teslim ettiklerini kaydetmiştir.

öküz ve diğer zaruri şeyler getirtip bunları halka dağıttı. Uzun senelerden beri esir olarak kendi topraklarında bulunanları serbest bıraktı ve şehre iade etti. Böylelikle Malatya, Danişmend Gazi zamanında birçok iyilik gördü ve bereket ve refah çoğaldı. O, adil ve Allahtan korkan bir adam olan Basilig adlı birisini oraya *"catapan"* tayin etti. Gabriel ise adaletle yüzleşti, Türkler onu ağır işkencelere maruz kıldılar. Bazı Hıristiyanlar da aziz piskoposun öldürülmesini, bazı prenslere yaptığı tazyiki ve işlediği diğer cinayetleri hatırlayıp, işkencelere iştirak ettiler ve böylelikle intikam aldılar. Onu, ağır işkencelerden sonra öldürdüler ve cesedini köpeklerin önüne attılar. Gabriel bu suretle parçalanıp köpeklere yem oldu.

Zikredilen Bohemond, Danişmend Gazi'nin elinde Niksar'da hapisteydi. Antakya'da yerine yeğeni Tancred bakıyordu. Antakya Haçlı Devleti sürekli etrafına saldırarak, çevresini çok rahatsız ediyordu. Bu saldırılardan hem Doğu Roma İmparatorluğu hem de Halep Melikliği zarar görüyordu. Hatırlanacağı gibi Halep meliki Rıdvan, Haçlılarla yapılan savaşlarda Anadolu Selçuklularının yanında savaşmıştı. Halep Antakya'nın tehdidi altındaydı.

Kılıçarslan, herhalde Halep Meliki Rıdvan'ın da etkisi ile babası Süleymanşah'ın ele geçirdiği ama Haçlıların 1098 de aldıkları Antakya'yı, tekrar geri almak istiyordu, bu maksatla Maraş yakınlarına geldi.

Kılıçarslan'a Halep'den de lojistik ve askerî yardım gelecekti. Anadolu Selçuklu ordusu Antakya'ya doğru yürüyecek iken, Danişmend Gazi tutsak almış olduğu Bohemond ve Richard'ı kurtuluş akçesi karşılığı Malatya'ya gönderdi ve Mayıs 1103'te Haçlılara teslim etti. Aynı zamanda eski Antakya Beyi Yağısıyan'ın esir bulunan kızının da serbest bırakılmasını sağladı. Göksün ve Ra'bân Ermeni prensi Kogh-Vasil, Bohemond'un tesliminde aracı oldu.

Bu serbest bırakma Kılıçarslan'ın gıyabında gerçekleşmişti ve Kılıçarslan bu konuda Danişmend Gazi ile mutabık değildi. Kılıçarslan Danişmend Gazi'ye yazdığı mektupta: *"Türk ırkının evlâdı, biraderim Danişmend, bugüne kadar Türklerin zaferlerine yardım ettin. Fakat şimdi ismin ve şöhretin düştü. Zira Hıristiyanların en tehlikelisi olan Bohemond'u az para ile ve bana danışmadan salıverdin"* demişti.

Türklerin Bohemond'a *"Hıristiyanların Küçük Tanrısı"* adını verdiklerini de bir Haçlı kroniği zikretmektredir. Danişmend Gazi, aldığı fidyeden bir miktarını da Kılıçarslan'a vermiyordu. Bu nedenle Ağustos 1103 tarihinde Maraş civarında Selçuklu ve Danişmendli kuvvetleri karşılaştılar. Kılıçarslan galip geldi. Danişmend Gazi, bu savaştan sonra bir daha kendini toparlayamadı ve 1105 tarihinde öldü.[6] Ortaya çıkan bu anlaşmazlık sonucu Kılıçarslan, Antakya seferinden vazgeçerek, geri döndü. Bu tarihlerden sonra Dilmaçoğullarının Kılıçarslan'a bağlı hale geldiği sanılmaktadır.

Bohemond'un serbest bırakılması ile ilgili görüşmeler, Haçlılarla epeydir devam ediyordu. Danişmend Gazi'nin, Bohemond'u serbest bırakması Müslüman dünyasında iyi karşılanmadı. Haçlılar, Mardin ve Haleb taraflarına hücuma geçtiler ve pek çok yağmalar yaptılar. Bohemond'un serbest kalması ile Haçlıların morallerinin yerine geldiği ve etrafa yaptığı saldırıları artırdıkları görüşü yaygındı. Bu nedenle İbnü'l-Esîr *"Müslümanların başına gelen bu felaketler (Halep ve çevresine yapılan Haçlı akınları sonunda ölen Müslümanlar kastediliyor), onun yaptığı bütün iyilikleri silip götürdü"* demektedir.

Kaynakça

Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, Çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1987.

Aksarayi, *Musameretu'l-ahbar*, Türkçe terc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

Albert of Aachen, *Historia Ierosolimnitana,* Trans. Susan B. Edgington, New York 2007.

Altan, E., *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112),* Ankara 2018.

Anna Komnena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1996.

Anonim, *Haçlı Tarihi,* Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2013.

Anonymi, *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitorum*, Neşr. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1890.

Ayan, E., "Ermeni-Haçlı İşbirlikleri", *Ermeni Araştırmaları,* Kasım 2007.

Azimi, *Tarih-i Haleb,* Neşr. İbrahim Zerur, Dimaşk 1984.

Blumenthal, *U-R., Bemerkungen Zum Register Papst Paschalis II.*,Perspectivia.net Quellen und Forschungen aus Italienischen Bibliotheken und Archiven, Band 66, 1986.

6 Danişmendname'ye göre Melik Danişmend bir kale kuşatmasında Gürcü Ehron'un attığı bir ok ile yaralandı. Atının boynuna yıkılan Melik Danişmend'i geziler alıp, Niksar tarafına gittiler. Kaleye geldiklerinde Melik Danişmend vefat etti. Cenabi, kendi devrinde Danişmend Gazi'nin mezarının büyük bir ziyaretgâh olduğunu, onun hakkında yöre halkının büyük bir saygı beslediğini burada yatanın mübarek biri olduğuna inandıklarını kaydeder.

Bon, C. L., *La Chronique de Godefroid de Bouillon,* Paris 1848.
Brundage, J., "An Errant Crusader: Stephan of Blois", *Traditio,* 1960, Vol. 16.
Caffaro, *Genoa and the Twelfth-Century Crusades*, Trans. Martin Hall-Jonathan Phillips. London-New York, 2016.
Chalandon, F., *Regne d'Alexis I Komnene (1081-1118),* Paris 1900.
Danişmendname, Haz. Necati Demir, Niksar 1999.
Demirkent, I., *Haçlı Seferleri,* İstanbul 1997.
Demirkent, I., *Türkiye Selçuklu Hükümdarı I. Kılıç Arslan,* Ankara 1996.
Demirkent, I., *Urfa Haçlı KontluğuTarihi,* I-II, Ankara 1990.
Ekkehard von Aura, *Chronik,* Trans. W. Pflüger, Leipzig 1893.
Ertuğrul, A., *Anadolu Selçukluları Devrinde Yazılan Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü'ş-Şefik Ve'l-Haidü'l-Halik'i Cilt I*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009.
Fink, H. S., "The Foundation of the Latin States", *A History of the Crusades,* Ed. K. M. Setton, London 1969.
Fulcher of Chartres, *A History of The Expedition to Jerusalem,* Trans. Rita Ryan, Tennessee 1969.
Fulcherii Carnotensis, *Historia Hierosolymitana (1095—1127)*, Trans. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1913.
Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi Kutsal Toprakları Kurtarmak*, Çev. İlcan Bihter Barlas, İstanbul 2009.
Hagenmeyer, H., "Chronologie de l'Histoire du Royaume de Jérusalem. Règne de Baudouin I (1101-1118)", *Revue de l'Orient Latin*, IX, Paris 1902.
Hagenmeyer, H., *Die Kreuzzugsbriefe Aus Den Jahren 1088-1100 Eine Quellensammlung Zur Geschichte Des Ersten Kreuzzuges,* Innsbruck 1901.
Hefele, C. J., *Histoire Des Conciles d'Apres Les Documents Originaux*, V, Paris 1912.
Histoire anonyme de la Premiere Croisade, Ed. L. Brehier, Paris 1924.
Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi,* II, İstanbul 1332.
İbn Bibi, *el-Evamirü'l-'Ala'iyye fi'l-Umuri'l-'Ala'iyye, (Selçuk Name)*, I, Hazırlayan: Mürsel Öztürk, Ankara 1996I.
İbn Haldun, *el-İber,* IV, Farsça Terc. Ebdülmuhammed Ayeti, Tahran 1383
İbn Kalanisi, *Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi,* Çev. Onur Özatağ, İstanbul 2015.
İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih,* X, Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1991.
İbnü'l-Kalanisi, *Zeylü Tarih-i Dimaşk,* Neşr. H. F. Amedraz, Beyrut 1908.
James Lea Cate, "The Crusade of 1101", *A History of the Crusades,* Vol. I, Philadelphia 1958.
Kadı Ahmed Gaffar-i Kazvini, *Tarih-i Cihan Ara,* Tahran 1963.
Kesik, M., *Cenabi Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-Zahir Fi Ahvali'l-Evail Ve'l-Evahir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.
Kesik, M., "Cenabi'ye Göre Danişmendliler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 4, İstanbul 2001, s. 227-250.

Kugler, B., *Albertus von Aachen*, Stutgart 1885.
Kugler, B., *Boemund Und Tankred Fürsten Von Antiochien,* Tübingen 1862.
Maalouf, Amin, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri,* Çev. M. A. Kılıçbay, İstanbul 1998.
Mann, H. K., *Lives of the Popes in the Middle Ages*, London 1925.
Mayer, E., *Geschichte Der Kreuzzüge,* Stutgart 1989.
Melikoff, I., *La Geste De Melik Danismend,* Paris 1960.
Michaud, *Histoire des Croisades,* I, Paris 1860.
Monod, B., *Essai Sur Les Rapports Pascal II Avec Philippe I (1099-1108),* Paris 1907.
Müneccimbaşı, *Camü'd-Düvel,* Yay. Ali Öngül, İzmir 2001.
Müneccimbaşı, *Sahaifü'l-Ahbar,* Neşr. Ahmed Nedim, İstanbul 1868.
Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi,* Çev. H. D. Andreasyan, Haz. İlhan Aslan, İstanbul 2017.
Orderici Vitalis, *Eclesiasticae Historiae,* IV, Parisii 1852.
Radulph von Caen, *Patrologia Latina*, CLV, Ed. J-P Migne, Paris 1844-1855.
Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1960.
Rey, G. E., "Risumi Chronologique de l'Histoire des Prince.s d'Antioche", *Revue de l'Orient Latin*, IV, Paris 1896.
Riant, C., *İnventaire Critique Des letters Historiques des Qroisades,* I-II, Paris 1881.
Roux, J-P., *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl,* Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, 2015.
Runciman, S., *A History of the Crusades*, Cambridge 1995.
Runciman, S., *Haçlı Seferleri Tarihi,* Ankara 1998.
Sevim, A., "İbnü'l-Kalanisi'nin Zeylü Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I (H.436-500=1044/45-1106/07)", *Belgeler,* C. XXIX, S. 33, TTK, Ankara 2008.
Sıbt İbnu'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan,* XIX, Neşr. Müslim Barudi, Beyrut/Lübnan 1434
Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihael'in Vakayinamesi (1042-1195)*, Hrand D. Andresyan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Basılmamış Tercüme, 1944.
Sybel, H., *Geschichte Des Ersten Kreuzzugs,* Leipzig 1881.
Thomaschek, W., "Zur Historischen Topographie Von Kleinasien Im Mittelalter", *Sitzungsberichte Der Philosophisch-Historischen Classe Der Kaiserlichen Akademie Der Wissenschaften,* Wien 1891.
Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 1971.
Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1987.
Uzunçarşılı, İ. H., *Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Amasya Vilayeti ve Kaza ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeler,* İstanbul 1345 (1928).
Willermus Tyrensis, *Haçlı Kroniği Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine,* II, Çev. E. Ayan, Ankara 2018.
Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına,* Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2016.
Yıldız, M. K., "Birinci Haçlı Seferinde Cenova: Rolü, İmtiyazları ve Gelişimi", *The Legends Journal of European History Studies*, S. 2, 2021, s. 106-129.

ALAEDDİN KEYKUBAD-CELALEDDİN HAREZMŞAH İLİŞKİLERİ VE YASSIÇİMEN MUHAREBESİ

Altay Tayfun Özcan[*]

1222'de Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad, Anadolu'daki kalelerin bir kısmının onarımı meselesi üzerinde durduktan sonra Kayseri'ye hareket etmiş ve buraya ulaştığında Halife'nin elçilerinin, huzuruna çıkmak üzere Malatya'da bulunduklarını öğrenmişti. Bu ziyaret Sultan için şüphesiz ki şaşkınlık uyandırıcıydı. Çünkü Halifeliğin bir başka heyetini ağırlamasının üzerinden çok geçmemişti. Nihayetinde, başında Muhiyeddin İbn'el Cevzî'nin bulunduğu elçilik heyeti, Kayseri'ye ulaştı ve bunu, Sultan'ın huzuruna çıkması takip etti. Alaeddin Keykubad, alışılagelmiş merasimin ardından ziyaretin, bir Moğol ordusunun Halifelik sınırında belirmesiyle ilgili olduğunu anladı. Halifeliği telaşa sürükleyen hadise, 1221-1222'de Moğol komutanları Cebe ve Sübedey'in Harezmşah Muhammed'i takiple İran'a ulaşmalarının ardından çevre bölgelere keşif seferi düzenleyerek sonunda Diyarbakır ve Erbil yakınlarına kadar sokulmalarıydı. Moğolların Harezmşah Sultanlığı topraklarını işgal etmelerinin üzerinden çok geçmemişti ve ordularının Bağdat'ın yakın çevrelerine gelmesi benzer olayların başlarına gelebileceğini düşünen insanlar üzerinde endişeye sebep oluyordu. Heyet ile Alaeddin Keykubad arasındaki temaslar devam ettikçe Sultan, elçilerin kendisinden 2.000 kişilik bir süvari ordusu talep ettiğini ve benzer talebin diğer Müslüman devletlere de yöneltildiğini öğrendi. Her

[*] Prof. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, altayfun@gmail.com

ne kadar Alaeddin Keykubad, bu isteği talebin çok daha üstünde, 5.000 süvariyi hazır ederek yerine getirdiyse de bu ordu Musul'a ulaştığında Moğol tehlikesi ortadan kalkmıştı.

Alaeddin Keykubad, Halifeliğin talebini yerine getirmekle örnek bir hükümdar resmi çizmişti. Bununla birlikte, Moğol tehlikesini engellemek için askerî yolların değil, diplomatik yolların kullanılması gerektiğine inanıyordu. Nitekim, Abbasi heyetini dinledikten sonra maiyetiyle yaptığı baş başa görüşmede halifeliğin asker talebini yersiz bulduğunu ifade etmiş ve "*kaynaktan coşarak akan, bütün muhaliflerini ezip geçen, devleti genç, bahtı açık olan ve ateş denizi gibi kaynayıp gelen bir ordunun önüne iyilik, nezaket, tatlılık ve tevazudan başka yolla gitmek olmaz*" sözleriyle diplomasiyi işaret etmişti. Sözlerini, Moğollara karşı takip edilmesi gereken yolu tam bir diplomat edası ile çevresindekilere izahı takip eder. Bu uzun anlatının özü, Halifeliğin Müslüman devletlerin ordularını Moğollara karşı organize etmek yerine temsilcilerini organize ederek "*kendi ülkelerinin selameti, din ve devlet işlerinin yolunda gitmesi ve İslam bahçesinin canlı kalması için kendi elçisinin yönetiminde Han'ın huzuruna göndermektir*" Bu heyetin tatlı dille itaat arz etmesinin han tarafından kabul edilmesi halinde olacakları ise şöyle öngörmüştür: "*karşılıklı konuşma sonucunda dostluğun ve barışın temelleri sağlam bir şekilde atılır, fesat yolu tıkanır ve durum bugünkü hâliyle korunmuş olur*"

Alaeddin Keykubad'ın Moğollara itaat arz ederek Müslüman ülkelerin sınırlarından uzak tutulacağına yönelik analizinin ne ölçüde doğru bir gelecek tasavvuru olduğu bir başka çalışmanın konusu. Ancak bir noktada kesinlikle haksız olduğu açık. Alaeddin Keykubad, tehlikenin sadece Moğol atlıları ile geleceğini öngörüyordu. Halbuki kısa süre sonra, tehlikenin öncelikle Moğol saldırılarının ortaya çıkardığı bir dalgalanma ile kendisini göstereceğini anlayacaktı. Harezmşah Sultanı Muhammed'in oğullarından Celaleddin'in, ülkesinin Moğollar tarafından ele geçirilmesinin ardından sığındığı Hindistan macerasının bitmesinden sonra İran'a gelmesi Alaeddin Keykubad için öncelikli tehdidin yönünü de bir anda değiştirdi.

Celaleddin Harezmşah, 1221'de ülkesinin Moğol istilasından kurtulmasının mümkün olmadığını görerek önce Gazne'ye çekilmiş ve bunu, Sind Irmağı'nın da güneyine geçişi takip etmişti. 1224'e kadar Hindistan'da tutunsa da bu ülkenin şartlarının kendisi için pek de uygun olmadığını görerek İran'a yönelmeye karar verdi. Bundan yaklaşık üç yüzyıl sonra Hindistan'da bir devlet kuran Babür'den farklı bir karar alması, İran'daki şartların kendisi için daha uygun bir vaziyette olmasıyla yakından ilgiliydi. Nitekim, 1221'de Cebe ve Sübedey'in saldırılarına karşı koyamayarak itaat eden İran kentlerindeki Moğol kontrolü 1224'e gelindiğinde iyice zayıflamıştı. Bu şartlar altında İran'a gelişi bölgedeki mevcut durumu hızla değiştirdi ve bölge üstünlüğünü ele almayı başardı. Dahası, kardeşi Gıyaseddin Pirşah'a da boyun eğdirerek Harezmşah Sultanı unvanını takındı ve böylelikle babasının yok olmuş devletini farklı bir coğrafyada yeniden kurmayı başardı. Bunu, Celaleddin'in, aralarında Tebriz, Maraga ve Gence'nin de bulunduğu pek çok kenti ele geçirmesi ve ardından da Gürcü Krallığı'nın üzerine yürümesi takip etti. Ağustos 1225'te Kerbi'de Gürcüler üzerine zafer kazandığında artık Kafkasya'nın en büyük gücü hâline gelmişti. Ataларının mirasını kaybetmiş bir kişi olarak geldiği topraklarda elde ettiği bu başarılar şüphesiz ki çok önemliydi. Bununla birlikte artık bir hükümdar olma iddiasında olduğu için öncelikle çevredeki devletlerle münasebet kurması gerektiğini biliyordu. Bu, aynı zamanda, üzerine yönelebilecek olası bir Moğol seferine karşı ortak bir cephe kurmak açısından da önemliydi. Bu gibi nedenlerle 1225'te Gürcistan seferini tamamlamasını müteakip Alaeddin Keykubad ile temasa geçmeye karar verdi ve Mucireddin Tahir b. Ömer el-Harezmî başkanlığındaki bir heyeti Anadolu'ya uğurladı.

Harezmli elçilik heyeti 1225'te Kayseri'de Sultan Alaeddin Keykubad'ın huzuruna çıktı ve izzeti ikram ile karşılandıktan sonra efendilerinden gelen mektubu Sultan'a sundular. Mektubunun şu çok önemli kısmında Harezm hükümdarı Celaleddin, Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ı milliyet ve din birliği temelinde ortak oldukları için ittifak kurmaya davet ediyordu:

"*Aramızda, Allah'ın hamdi ve minneti ile cihad ve muharebe işlerinde yardımlaşma konusunda milliyet ve din birliği vardır. (...) Batı padişahları arasında sizin yüce makamınız 'yüceliği daim olsun', fitne fücurlara karşı sağlam bir settir. Doğuda ise keskin kılıcımızla kafirlerin fitne ateşini söndüren biziz. O halde böyle bir milliyet yakınlığı ile dostluk yolunu açık tutmalı, birlik dairesine girmeli, menfaatlerin sağlanmasında ve zararların önlenmesinde düşünce ve iş birliği içinde olmalı ve şöyle demeliyiz (şiir)*"

Mektubun bu ve diğer kısımlarında Celaleddin ittifakın kime yönelik olduğunu belirtmemişse de Alaeddin Keykubad kendisine teklif edilenin Moğollara karşı ittifak olduğunu çok iyi biliyordu. Zaten İbn Bibi'nin aktardığı üzere Sultan ile Harezmli elçi baş başa kaldıklarında konuştukları ana eksen de Moğollar olmuştu. Alaeddin Keykubad, kaleme aldırdığı cevap mektubunda Moğollarla ilgili sessizliğini devam ettirdi. Ancak kendisiyle temas kurmasından ötürü Celaleddin'i övgü dolu ifadelerle kutladı ve temasların daha da artması dileklerini sundu. Mektup boyunca devam ettirdiği nezakete karşın Sultan Alaeddin Keykubad, kendisinden talep edilen ittifaka sıcak baktığını gösterir bir beyanda bulunmamaya özen gösterdi. Alaeddin Keykubad'dan gönderilen mektubu özet hâlde veren Nesevî'nin eserinde ise bunun tam tersi bir perspektif sunulur ve Türkiye Selçuklu Sultanı'nın Ahlat hâkimine yönelik bir iş birliği teklifi ilettiğini beyan eder. İbn Bibi'nin aktardığı mektubun muhtevasına aykırılık teşkil eden bu kayıt, muhtemelen Türkiye Selçuklu Sultanı'nın Harezmli elçilerle sohbeti sırasında ifade ettiği bir beyanı yansıtmaktadır. Öyle görünüyor ki Nesevî, bu konuşmayı mektubun muhtevası olarak sunmakla efendisi lehine politik bir tutum takınıyordu. Bu açılardan bakıldığında Selçuklu Sultanı'nın Harezmşah Celaleddin'e gönderdiği mektubunda Halifelik elçilerinin huzuruna geldiği 1222'deki siyasetinden sapmayarak Moğollara yönelik bir askerî tutum takınmama düşüncesini devam ettirdiğini; ancak Harezmlilerin gücünü de bir kenara itmeyerek Eyyubîlere karşı takip edebileceği bir genişleme siyaseti için onları

kullanmaya yönelik bir söylem içinde olduğunu saptamak mümkün görünmektedir.

Alaeddin Keykubad ile Celaleddin Harezmşah arasındaki mektuplaşma trafiği, Selçuklu Sultanı'nın ilk mektubunda verdiği söze uygun olarak artarak devam etti. Bununla birlikte, iki taraf arasında gidip gelen elçilerin kimlikleri kaynaklara yansımışsa da beraberlerinde taşıdıkları metinler 11 Kasım 1228 tarihinde Celaleddin'in katında kaleme alınmış mektuba kadar bu kadar şanslı olmadı. Bunun nedenlerinden birisi iki devletin sınırlarının Erzurum'dan Ahlat'a uzanan sahada Eyyubî kontrolü altında bulunan merkezler tarafından kesilmiş olmasıydı. Ancak yine de engellerin aşıldığı anlarda Harezm-Selçuklu ilişkileri sağlandı ve ilk temasta vaad edildiği şekilde dostluk pekiştirildi. Bu, sadece her iki tarafın da mektuplarında vurguladıkları *"din ve milliyet temelinde ortaklık"* düşüncesiyle ilgili değildi. Aynı zamanda süreç içerisinde, sınırlarının ötesinde daha etkin olabilmenin birbirleri ile iyi ilişkiler kurmaktan geçtiğini görmeleriyle de ilgiliydi. Tehlikelerin dostlukları pekiştirdiği gibi karşı karşıya kaldıkları sorunlar da iki tarafı birbirine yaklaştırıyordu. 1226 yılında yaşananlar böyle bir etki yapmış ve iki taraf neredeyse müttefik bir güç olabilecek kadar yakınlaşmışlardı.

Harezmşah Celaleddin'in Alaeddin Keykubad'a gönderdiği elçisi Sedîd ül-Merendî'nin Erzurum meliki Cihanşah tarafından katledilmesi 1226 baharında Erzurum sınırlarındaki Harezm etkinliğini bir anda artırdı ve Celaleddin'in komutanlarından birinin idaresindeki bir ordunun Cihanşah'ın kontrolündeki sahayı vurmasıyla neticelendi. Sefer, Harezmliler için büyük bir başarıyla neticelenmişti. Bununla birlikte bu ordu, Celaleddin'in karargâhına dönerken Ahlat'ın efendisi Hacib Ali'nin baskınına uğrayarak sefer sırasında ellerine geçen yağmayı kaybetti. Celaleddin, yenik ordunun Mugan'a dönmesinden sonra şimdi gözlerini Ahlat'a çevirdi ve ordusuna yeni hedef olarak burayı gösterdi. Erzurum-Ahlat hattında bu olaylar sürerken güneyde ise daha farklı bir askerî hareketlilik yaşanıyordu.

Alaeddin Keykubad, 1226 Nisan ayına gelindiğinde, eskiden kendisine tâbi bir hükümdar iken kısa süre önce Eyyubî Sultanı

Melik Kamil'e biat eden Diyarbakır Artuklu hükümdarı Melik Mesud'un üzerine sefere çıkmıştı. Harekâtı iki kol üzerinden yürütmeye karar vermiş, bu maksatla Muzafferüddin Çavlı'yı Adıyaman ve Kahta üzerine, bir diğer komutanı Esedüddin Ayaz'ı da Çemişkezek'e sevk etmişti. Bununla birlikte 1226 yazında, bu sırada Melik Kamil'e muhalefet eden Melik Eşref'in Selçuklulara elçi göndererek ele geçirdikleri yerlerden çekilmelerini talep etmesi bir anda bölgeye yönelik bakış açılarını değiştirdi. Bu talep üzerine "*ben Melik Eşref'in emir ve arzularına göre hareket eden bir naib miyim?*" diye söylenen Alaeddin için durum bir anda değişmişti. Öyle görünüyor ki, Alaeddin Keykubad, Eyyubîlerle bir çatışmanın olası olduğu günlerde Celaleddin'e yönelik siyasetini de değiştirmeye karar verdi. Daha önce gönderdiği mektubunda, Harezmşah'ın ittifak talebini cevapsız bırakan Alaeddin Keykubad şimdi onu ittifaka davet etmekle kalmıyor, savaşa da davet ediyordu:

> *"Sultan Tuğtap'ta iken Rum hükümdarı Alaüddin'den aldığı bir mektupta Eyyubîlere karşı hasmane hareket etmesi ve kendisine bu hususta yardım edileceği bildiriliyordu. Mektupta ilave olarak Sultan nasıl Moğollarla uğraşıyorsa kendisinin de civara yerleşmiş olan Hıristiyanları defetmeye ve ellerinden şehirler almaya çalıştığını, şimdi ise her ikisi de serbest olduklarından kuvvetlerini Eyyubîler yani şu adi ve zalim herifler üstüne çevirmenin mümkün olduğunu söylüyor. Nihayet 'küçük cihadı bitirin, sıra büyüğüne geldi' diyordu".*

Selçuklu elçileri Celaleddin'in huzuruna çıkmak üzere yol alırken Eyyubî ordusu da Selçuklulara müdahaleye hazırlanıyordu. Bunu, Eyyubî ordusunun 1226 yılı yazında Kahta'yı kuşatmakta olan Çavlı'nın ordusunun üzerine ilerlemesi takip etti. Kuşatmayı kaldırarak düşman kuvveti üzerine ilerleyen Selçuklu komutanı vuku bulan muharebede Eyyubî kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratmakla kalmadı komutanını da esir ederek Sultan Alaeddin Keykubad'ın huzuruna gönderdi. Selçuklu Sultanı'nın, bu günlerde, Celaleddin'in Melik Eşref'e biat etmiş olan Erzurum ve Ahlat'a yönelik saldırılarını nasıl karşıladığı kaynaklara yansımamıştır. Bununla

birlikte Kahta'daki muharebenin gölgesinde bu faaliyetlerin Selçuklular tarafından memnuniyetle karşılandığını tahmin edebilmek mümkündür. Ancak 1227 yılında Selçuklu-Eyyubî ilişkilerinin düzelme eğilimine girmesi ve sonunda Alaeddin Keykubad'ın Melik Eşref'in kız kardeşi ile evlenerek iki devletin müttefik hâle gelmesi vaziyeti bir anda değiştirdi. Celaleddin'e sunulan ittifak daveti de böylelikle geçersiz hâle geldi ve dahası bu tutum değişikliği Harezmşah Sultanı'nı Eyyubîlerin bölgedeki tek düşmanı hâline getirdi.

Alaeddin'in bu politik değişikliği, Celaleddin açısından elbette arzu edilen bir gelişme değildi. Eyyubî kontrolü altındaki Erzurum ve Ahlat üzerinde emelleri bulunan Celaleddin için bu yeni denge, müttefik bir güç olarak konumlandırmaya çalıştığı Selçuklulara yönelik siyasetinin iflas etmesi manasına geliyordu. Ancak yine de iyi ilişkilerini devam ettirmeye mecburdu. Çünkü olası tek düşmanı Eyyubîler değildi. Doğudan üzerine yönelebilecek bir Moğol saldırısına karşı Selçukluları potansiyel bir müttefik olarak görüyor veya öyle olmalarını umuyordu. 1228'de Alaeddin Keykubad'ın Erzincan üzerine çıktığı sefer münasebetiyle kaleme aldırdığı mektubunda Türkiye Selçuklu Sultanı'nı destekler ifadeleri, 1226'yı 1227'ye bağlayan süreçte yaşanan değişimin, Alaeddin'e yönelik tutumunda farklılığa yol açmadığına işaret etmektedir. Nitekim 11 Kasım 1228 tarihli mektubunda Alaeddin Keykubad'ın Erzincan dolaylarına yaptığı seferi haklı bir sefer olarak görüyor, saldırılar sırasında Erzurum melikinin Selçuklulara biat etmiş olmasını da akıllıca buluyordu. Ancak Celaleddin'in övgü dolu ifadelerinin arka planında, ufukta yeni bir Selçuklu-Eyyubî çatışmasını öngörmesi bulunuyordu. Bir açıdan da haklıydı, nitekim Alaeddin'in seferinin Erzurum'a yönelmesi ihtimalini endişe ile karşılayan Melik Eşref, Ahlat valisi Hüsameddin Ali'yi Erzurum'a sevk etmişti. Alaeddin için bu gelişme, Eyyubîlerle yeni bir savaşı göze alması manasına geliyordu. Kahta'da olduğu gibi bir zafer kazanabilirdi, ancak böylesi bir karşılaşmanın daha önceki gibi iki devletin komutanları arasındaki bir muharebe ile sınırlı olmayacağını, her iki tarafın da gücünü eritebilecek büyük bir savaşa dönüşebileceğini şüphesiz ki biliyordu. Doğu

sınırlarında Celaleddin'den Melik Eşref'e ve hatta olası bir Moğol saldırısına kadar pek çok sorunun kol gezdiğini gören bir hükümdar için böylesi bir savaş olasılığını göze almak çok zordu. Bundan ötürü de Cihanşah'ın tâbiyetini yeterli görerek Erzurum sınırlarına bir saldırı denemesinde bulunmayarak geri çekildi. Bununla birlikte Celaleddin, yukarıda bahsedilen mektubundan anlaşıldığı kadarıyla, Alaeddin'in seferine devam edeceğini düşünerek Erzurum'a gelmiş bulunuyordu. Celaleddin, bu hareketiyle Alaeddin ile birlikte ortak bir askerî harekât düzenlemeyi düşünen bir hükümdar olarak kendisini göstermektedir. Alaeddin'in çekilmesini bir hayal kırıklığı ile karşılamış olduğunu varsaymak mümkünse de 11 Kasım 1228 tarihli mektubunda böyle bir serzenişe yer vermez. Bu, öyle anlaşılıyor ki mektubunda "*itimad buyurunuz ki büyük işlerin temeli atılsın ve iki devletin yardımlaşması hasıl olsun*" sözleriyle, ortak bir sefere çıkmak arzusunu taşımasından ileri geliyordu. Muhtemelen aklında olan şey, Ahlat'a yönelik planladığı seferde Selçukluların yanında yer almak ve Eyyubîlere karşı ortak bir savaş yürütmekti. Ancak bu riskli bir durumdu. Selçuklular için Celaleddin'in daha önce Ahlat'ı kuşatması, Kahta'da Eyyubîlerle karşı karşıya geldiği günlerde bir sorun teşkil etmiyordu. Ancak 1227'den itibaren durum değişmiş, Alaeddin Keykubad Eyyubîleri karşısına almak istemeyen bir politika benimsemiş ve iki taraf arasındaki ilişkiler bir akrabalık bağının kurulmasıyla sağlamlaştırılmıştı. Erzurum üzerine ilerlememesi de bu siyaseti 1228'de devam ettirdiğini açık şekilde gösteriyordu. Böylesi bir durumda Alaeddin'in Eyyubîlere karşı saldırgan bir politika takip eden Celaleddin ile ittifak kurması bir yana, iyi ilişkilerini sürdürmesi dahi mümkün değildi. 1225'te başlayan Selçuklu-Harezm ilişkileri, Alaeddin'in Eyyubî yanlısı bir tutum takınması ile Celaleddin'in Ahlat'ı ele geçirme tutkusu arasındaki çelişkiden kaynaklanan bir krize doğru sürüklenmek üzereydi.

Celaleddin, Alaeddin Keykubad'a gönderdiği mektubun üzerinden dokuz ay geçtikten sonra, 1229 Ağustosu'nda Ahlat'ı ikinci kez kuşattı. Bu sırada Celaleddin, Melik Cemaleddin Ferruh ile daha başka önemli kimselerin başkanlığındaki bir elçilik heyetini de

Alaeddin Keykubad'a göndermişti. Bu heyet ile ilgili bilgi veren İbn Bibi, bu ziyaretin sebebini veya Sultan'a sundukları mektubun içeriği hakkında bilgi vermemektedir. Bununla birlikte Sultan Alaeddin'in cevap mektubuna bakıldığında içeriği bilinmeyen bu mektubun Ahlat'ın kuşatılması haberinin verilmesi ile ilgili olduğu ve hatta Selçuklulardan bir yardım talebini de içerdiği üzerinde durulabilir. Bu konuda gerçek ne olursa olsun, Selçuklu Sultanı'nın Celaleddin Harezmşah'a cevabı tam bir ültimatom ile Celaleddin'i uyarmak oldu.

Mektubuna Celaleddin'i Gürcistan taraflarındaki faaliyetlerini övüp bunu tamamlamasından sonra ülkesine davet eden Sultan bundan hemen sonra uyarılarına girişir. Onun, "*insan şeytanlarından olan garaz sahiplerinin yoldan çıkarmalarına, hile ve aldatmalarına kanarak* (...) *İslam'ın kubbesi olan Ahlat'ı*" kuşattığını, ancak bunun "*rablerin rabbinin razı olmayacağı bir davranış*" olduğunu ifade eden Alaeddin, Harezmşah'a "*yürüyüş dizginini o şehirden çevirip (...) müşrik ülkelerden birine*" yöneltmeyi tavsiye etti. Bunu, uzun uzadıya Moğollara karşı takip etmesi gereken siyasete ilişkin tavsiyeleri izledi. 1223'te Halifeliğin Moğollara yönelik takip etmesi gerektiğini düşündüğü yolu bu sefer Celaleddin'e ifade eden Alaeddin Keykubad, babası Harezmşah Muhammed'i hatırlatarak Moğollarla mücadele etmek yerine onlara elçi gönderilerek barışı sağlamaya çalışması üzerinde durur. Bu bakış açısını "*ümidimiz odur ki, tatlı dille ve mal gücüyle alevi dünyanın her yanını sarmış, doğu taraflarını yakıp kül etmiş olan bu fitne ateşi söndürülür*" sözleri ile devam ettirerek ancak bu şekilde insanlığın kurtuluşunun sağlanabileceğini, böylelikle de çabalarının ebediyen unutulmayacağını beyan eder. Ardından da sözlerinin dinlenmemesi durumunda kendisini açık şekilde savaşla tehdit eder:

> "*Eğer garaz sahiplerinin sözlerine uyar, sözlerimize kulak asmazsanız, o zaman bize sultanlığın gereğini ve Müslümanlığın görevini yerine getirmek ve Mutlak Padişah olan Allah'ın 'eğer müminlerden iki topluluk birbiriyle savaşırsa aralarını düzeltiniz; eğer biri diğerine saldırırsa, saldıranlarla Allah'ın buyruğuna dönmelerine kadar savaşınız;*

eğer dönerlerse aralarını adaletle bulunuz, adil davranınız, şüphesiz Allah adil davrananı sever' ayetini okuruz. Halkın menfaatini korumaktan ve onların başına gelecek felaketi savuşturmaktan başka bir şey düşünmeyiz. Eğer bize göz değer de o konuda başarısızlığa uğrarsak, hiç olmazsa Yüce Allah'ın bize verdiği emanetin dışına çıkmamış, onun emirleri doğrultusunda çaba harcamış oluruz. Yok, eğer gaip perdesinden zafer bize yüzünü gösterir de amacımıza ulaşırsak, tabii bu bizim de dileğimiz. 'Kötülüğe ilk sebep olan daha zalimdir. İnanana ve sakınana selam olsun'"

Alaeddin'in ültimatom mektubu, içeriğinin tüm sertliğine rağmen Celaleddin tarafından yeteri derece iyi analiz edilemediği ve tehditlerin göz ardı edildiği görülüyor. Ahlat'ı ele geçirerek ordusunu rahatlatabileceği ve şimdiye kadar çekilen sıkıntılara bir karşılık verebileceğini düşünen Harezmşah, Sultan'ın öfkesini de yatıştırabileceğini düşünüyordu. İbn Bibi, Celaleddin'in değerlendirmelerini şu şekilde eserinde aktarmıştır:

"Ahlat şehri iyice sıkıştı. Yiğit askerlerimizin orada kazanacağı başarı bizi ferahlatacaktır. Böylece bu kadar zaman çektiğimiz zahmet boşuna gitmeyecek. Eğer Sultan'ın bu konudaki şefaatinin reddedilmesi, onun aklının köşesine ayrılık tozu kondurursa bundan sonra dileyeceğimiz özürler onu ortadan kaldırıp yok eder. Onun şerefli hatırını almak için elimizden ne geliyorsa onu yaparız. Siz şimdi selametle geri dönün ve ona samimi dileklerimizi bildirin. Sizden sonra da elçilerimiz varacak ahidnameleri ve mektuplarınızın cevaplarını getirecekler".

Selçuklu elçileri geri dönerken Ahlat kuşatması da şiddetini artırarak devam ediyordu. Celaleddin'in bu cüretkâr tavrı bölgede Eyyubî ve Selçuklu egemenliğinden sıkılan veya Harezmşah'ın bir sonraki hedefinin kendileri olduğunu düşünmeye başlayan melikleri de kendine çekiyordu. Bir süre önce saldırıya uğrayan Erzurum meliki Cihanşah da bunlardan birisiydi ve Harezmşah'a ilk biat edenlerden olmuştu. Celaleddin, her ne kadar daha önce yaptıklarından rahatsızlık duyuyorsa da bölge siyasetinin ateşinin iyice arttığı günlerde

Erzurum gibi önemli bir bölgenin efendisinin kendisine boyun eğmesini kendisi açısından yararlı görüyordu. Bununla birlikte bunun, bölgedeki dengeleri aksi yönde değiştirme ihtimali de vardı ve sonuç öyle de oldu. İbn Bibi, bu sarsıntıyı Cihanşah'ın, Celaleddin'i Selçuklu Sultanı'na karşı *"kışkırttığı"* kaydı ile gösterir, ancak kışkırtma ile neyi kastettiğini belirtmez. Bunun, ana ekseninin Selçuklu elçilerinin Celaleddin ile ilgili olarak Cihanşah'a söyledikleri olsa gerektir. Onlar bu görüşmede o kadar ileri gitmişlerdi ki Celaleddin'i, adını zikretmeksizin, şeytan olarak tanımlamaktan geri durmamış ve Erzurum melikini de onun yanında durmaması için tehdit etmişlerdi:

> "*Kendini dost gösteren, fakat melek yüzünün altında şeytan huyu saklayan düşmanın aldatmasına ve baştan çıkarmasına kapılıp da içinde bulunduğun cihanın efendisinin emniyet ve asayiş yolundan sapma. Onun devletinin ve ülkesinin muhalifleriyle dostluk ilişkisi içine girme ki bundan sonraki günlerinin damağına zehirli içecek dökülmesin. Nefis hevesine kapılarak hayat merdivenlerinden ölüm çukuruna düşmeyesin*"

İbn Bibi'nin *"kışkırtma"* iddiası ile anlatmaya çalıştığı şey, Selçuklu elçilerinin Celaleddin ile ilgili bu tanımlamaları ise, sonu binlerce kişinin ölümü ile biten bir savaşın sorumluluğunu Cihanşah'ın omuzlarına yüklemek bence haksızlık etmek olur. Egemenlik haklarını korumak üzere, daha önce kötü bir mazisi bulunan bir hükümdarın huzuruna giden Cihanşah'ın, Selçuklu elçilerinin Celaleddin ile ilgili sözlerini aktarmak, Harezmşah'ın güvenini kazanmanın en kestirme yoluydu. Bu etik olarak sorgulanabilir. Ancak burada asıl hatalı olanlar, hassas bir süreçten geçildiğini bilmelerine karşın Cihanşah gibi Selçuklulara itaatten çıkabileceği muhtemel bir kişiye Celaleddin ile ilgili çok ağır ifadeleri barındıran sözleri sarf eden Selçuklu elçileri Şemseddin Altunabe ve Kemaleddin Kamyar'dı. Temaslarında kontrolsüz davrandıkları açık olan bu iki diplomatın, Celaleddin ile Alaeddin arasındaki gerginlikteki payı sadece Erzurum'daki sözleriyle sınırlı olmayacaktı.

Bir süre önce Selçuklulardan bir ültimatom alan, ancak buna rağmen ilişkilerin yeniden düzelebileceğine yönelik olumlu bir tutum sergileyen Celaleddin, bundan sonra Selçuklulara yönelik siyasetini radikal bir şekilde değiştirdi. Bu değişim, öyle görünüyor ki sadece Celaleddin tarafından da paylaşılmıyordu. Nitekim elde bulunan bilgiler, Celaleddin'in yakın çevresinde Selçuklulara yönelik saldırgan bir siyaset takip edilmesini savunan bir kesimin de varlığını göstermektedir. Mesela eserini 1307'de kaleme alan Korykoslu Hayton, Harezmlilerin Türkiye sınırlarına geldiklerinde bu ülkeyi ele geçirmeye niyetlendiklerini ifade eder. Nesevî de Selçuklu elçilerinin getirdiği hediyeleri yetersiz bulan veziri Şerefülmülk'ün onları şu sözlerle tehdit ettiğini belirtir: "*Eğer Sultan müsaade etse yalnız askerimle gider memleketinizi zapteylerim*" Bu söz, kesinlikle o an düşünülmüş bir fikir olmasa gerek. Ben bu beyanları, Harezmliler arasında Selçuklulara sadece *"din ve milliyet ortaklığı"* temelinde yaklaşmayan, saldırganlıklarını Selçuklu sınırlarına da yaymayı hedefleyen bir kesimin, tabir yerindeyse bir şahinler sınıfının varlığının izleri olarak değerlendiriyorum. Celaleddin, Alaeddin Keykubad'ın siyasi tutumunu değiştirmesine paralel kendi siyasi paradigmasını da bu sınıfın görüşlerine uygun olarak dizayn etti. Ahlat'ı ele geçirdikten sonra kaleme aldırdığı zafernamede Anadolu'yu ele geçirmeye niyetli olduğundan bahsetmesi, bu kararın ilk dışavurumuydu. 1229'da Moğolların İran'a yönelik yeni bir taarruzunun başladığı bir sırada bu alternatif aynı zamanda bir kurtuluş gibi de görünüyor olmalıydı. Celaleddin'in Ahlat fetihnamesinde kullandığı bu söylem, öyle anlaşılıyor ki kısa süre içerisinde tüm doğuya yayıldığı gibi Anadolu'ya ve Alaeddin Keykubad'ın katına da ulaştı. Bu, büyük bir kriz demekti, ancak sadece Selçuklu sınırlarını alakadar etmeyen, bölgenin tamamını içine alan bir kriz demekti.

Alaeddin Keykubad'ın, kendi sınırları içerisinde bulunmayan Ahlat'ın Celaleddin tarafından kuşatılmasını büyük bir soruna dönüştürerek sonunda Celaleddin'in oklarını üzerine çekmesi büyük bir diplomasi hatası olarak kendisini gösteriyor. Alaeddin'i, Harezmşah'a bir ültimatom göndermesine iten nedenleri değerlendirmek bir

ölçüde mümkün. Şimdiye kadar Selçukluların iyi ilişkiler içerisinde bulunduğu bir devletin, Selçukluların müttefiki konumundaki, hatta akrabalık ilişkisi içerisinde bulunduğu bir devletin egemenliği altında bulunan bir kenti kuşatması Selçukluların bir şekilde protesto etmelerini gerektirecek kadar önemli bir gelişmeydi. Alaeddin, Celaleddin'e ültimatom mektubunu gönderirken belki de onun ilk kuşatmasında olduğu gibi yine buradan çekilebileceğini düşünüyor ve bunun kendisinin bölgedeki prestijini de artırabileceğini hesap ediyordu. Böylesi bir gelişme, Ahlat'ın Selçuklu merkezine ulaşan doğu ticaret yollarının kavşak noktasında bulunmasından ötürü ekonomik olarak da Alaeddin'in yararınaydı. Çünkü kuşatmanın devam ettiği her bir an, ticaret yollarının tıkanması ve Konya'daki hazineye akan gelirlerin de kesilmesi manasına geliyordu. Öyle anlaşılıyor ki bu gibi hususlar, Alaeddin Keykubad'ın Ahlat kuşatması üzerine Celaleddin'e sert bir mesaj vermesine neden olmuştu. Ancak gelişmeler beklenmedik şekilde gelişmiş ve elçileri Şemseddin Altunabe ve Kemaleddin Kamyar'ın Cihanşah'ı uyardıkları sırada kullandıkları dil -ki yukarıda da ifade edildiği üzere İbn Bibi'nin Cihanşah'ın Celaleddin'i kışkırttığı kaydına neden olan ifadeler bunlar olmalı- bir anda Alaeddin'in Harezmşah'ı düşman olarak bulmasını beraberinde getiren bir süreci ortaya çıkarmıştı. Şemseddin Altunabe ve Kemaleddin Kamyar'ın iki taraf arasındaki ilişkileri çıkmaza sürükleyen tutumları, Alaeddin'in yanına dönmelerinden sonra, bu sefer de Sultan'ı savaşa teşvik etmeleriyle devam etti. Gelinen noktada, Celaleddin'in kendisine saldıracağına dair emareleri gören Alaeddin Keykubad'ın Harezmşah ile savaşmak üzere hazırlıklara girişmekten başka bir çaresi kalmamıştı. Ancak bu, sadece kendi ordusuna dayanarak kazanabileceği bir mücadele olamazdı. İbnü'l Esir'in, "*Sultan Alaeddin bu iki müttefikten korkup o sırada Harran'da bulunan Melik Kamil'den kardeşi Melik Eşref'i Dımaşk'tan getirtmesini rica etti. (...) Sultan Alaeddin, Celaleddin Harizmşah'tan korktuğu için birbiri ardına elçiler gönderiyordu. (...) öyle ki rivayete göre Sultan Alaeddin Melik Kamil ve Melik Eşref'e bir günde beş defa elçi gönderiyordu*" kayıtları, ile İbn Vasıl'ın benzer beyanı güç dengesinde yaşadığı eksiklik ile

ilgiliydi. Selçukluların Harezmşah kuvvetleri karşısında tutunamamalarıyla ilgili kayıtlara bakıldığında Alaeddin'in Eyyubî yardımını neden bu kadar çok istediği daha iyi anlaşılabilir. Bu, teke tek kaldıklarında Selçukluların zafer kazanmasının mümkün olmadığı bir muharebe olacaktı. Neticede bu diplomasi trafiği *"Sultan'ın hareminin namahrem ellere düştüğünü görürseniz"*e kadar vardı. Kendi kız kardeşlerinin akıbetinin gündeme getirilmesi öyle görünüyor ki Eyyubîler için yeterliydi. Eyyubî kuvvetleri, Melik Eşref'in komutasında kendilerini Sivas'ta beklemekte olan Alaeddin Keykubad'ın yanına doğru ilerlemeye başladılar.

Selçuklularla Eyyubîler arasındaki askerî işbirliği ve orduların hareketliliği Erzurum meliki Cihanşah tarafından Celaleddin'e bildirildiğinde öncelikli planları iki ordunun birleşmesine fırsat verilmeden onlara müdahale etmek oldu. Celaleddin hızlı davranarak komutanlarına, hazırlıklarını bitirerek kendisine katılmaları manasına gelen kırmızı oklar gönderdi ve bunu, Harput'a doğru ilerleyişi takip etti. Bununla birlikte Harput'a varmadan ağır bir rahatsızlık geçirmesi, planlarının suya düşmesine ve Eyyubî ordusunun Anadolu içlerine girerek Sivas'a yönelmesine neden oldu. Celaleddin iyileştiğinde artık iki ordu birleşmiş bulunuyordu. Harezmşah çok büyük bir fırsatı kaçırmıştı. Bundan sonra olduğu yerde düşman kuvvetlerinin gelişini beklemeyi tercih edebilirdi, hatta düşman ordusunun üzerine yürümesi karşısında daha da doğuya çekilerek Selçuklu-Eyyubî ordusunun lojistik imkanlarını daraltabilirdi. Üç yüzyıl sonra Safevî şahı İsmail bunu Yavuz Sultan Selim'e karşı yapmış ve bunun neticesinde Osmanlı ordusu, ilerleyişin sıkıntılarının gölgesinde adeta isyan edecek bir noktaya gelmişti. Buna karşın Celaleddin farklı bir yolu tercih etti. Çevre bölgelere dağılmış askerlerinin bir araya gelmesini beklemeden kendisine karşı oluşmuş ittifakın üzerine yürümeye karar verdi. İbn Bibi'nin bir kaydı Celaleddin'in acelesinin, muharebe meydanında iyi bir konum elde etmekle ilgili olduğunu gösteriyor. Bunun yanında rakiplerinin çevreden gelebilecek yardımlarla daha da güçlenmesini de engellemeye çalışmış olabilir. 1229'da Büyük Han Ögedey'in emri ile İran'a

yönelen Çormakan Noyan'ın kendisine karşı ilerleme kaydetmesi de acele etmesinin bir diğer nedeni olarak ele alınabilir. Celaleddin, 1230'da bir zafer elde edebilirse Moğollarla girişeceği artık kesinleşmiş olan mücadeleye, elindeki gücü çok daha artırarak adım atabileceğini hesap etmiş olabilir. Neticede hızlı davranan Celaleddin, karargâhını otlağı geniş ve ırmak kenarında bulunan bir alana kurarak avantajlı bir mevki elde etti. Bunu, Harezmşah'ın öncüleri ile Selçukluların öncüleri arasındaki ilk çatışma takip etti.

Celaleddin'in öncü ordusunun komutanı Ayter Han idaresindeki Harezmli askerler 7 Ağustos 1230'da Selçuklu öncülerini Erzincan'ın Akşehri yakınlarındaki Yassıçimen'de öylesine ağır bir yenilgiye uğrattı ki bunun yarattığı korkunç etki Alaeddin Keykubad'ı bile dehşet içerisinde bıraktı. Nesevî bu durumu "*Lakin şu korkunç haberi aldığı zaman ne yapacağını şaşırdı. Ağzı dili tutuldu. Geri çekilmek, boğazları muhafaza etmek düşüncesinde karar kıldı*" sözleriyle izah ederken bu kadar açık bilgi vermeyen İbn Bibi de Alaeddin'in Melik Eşref tarafından teskin edildiğini söyleyerek Nesevî'nin kayıtlarındaki ruh hâlini doğrular. Bunu, Melik Eşref'in ordusunun Harezm merkez ordusuna doğru ilerleyişi ile üç gün boyunca vadilerde çatışmaların yaşanması takip etti. Ancak muharebenin nihai neticesi 10 Ağustos 1230'da Yassıçimen'de alındı. Selçuklu-Eyyubî ittifakının merkezini Melik Eşref kontrol ederken kanatları Alaeddin Keykubad idare ediyordu. Muharebe, Celaleddin'in Selçuklu-Eyyubî ordusunun sol kanadına saldırması ile başladı ve bir süre sonra muharebenin ana ekseni bu kol üzerinde odaklandı. Selçukluların Harezm saldırılarıyla hırpalandığı anda merkezden gelen Eyyubî desteği onları yeniden mücadelede ayakta tuttu. Bu takviye ile müttefikler Harezmlileri öteye attılar ve böylelikle Celaleddin'in kuvvetleri tepedeki üstün konumlarını kaybederek ovaya doğru çekilmek zorunda kaldı. Nesevî burada Harezmşah kuvvetlerinin büyük bir taarruzla karşı karşıya kaldığını ifade ettikten sonra sözlerini "*Sultan'ın ordusu dayanamadı, ceylan sürüsü gibi dağıldı*" sözleriyle sürdürür. Buna karşın, Melik Eşref ve Alaeddin Keykubad, muhtemelen Harezm kuvvetlerinden daha güçlü bir

mukavemet beklemiş olmalarından olsa gerek bu çekilişi sahte ricat olduğunu düşünerek ileri atılmaktan geri durdular. Ancak bir süre sonra Harezm ordusunun kaçtığı anlaşılınca takip emri verildi. Bu emir, Harezm ordusunun perişan olmasıyla neticelendi ve böylelikle Harezmşah Celaleddin, Selçuklu-Eyyubî ittifakı karşısında bir daha gücünü toparlayamayacağı kadar büyük bir yenilgi aldı.

1225'te Celaleddin Harezmşah'ın dostluk hislerini sunmak ve ittifak teklif etmek üzere gönderdiği elçilik heyeti ile başlayan Selçuklu-Harezmşah ilişkileri, 1230'da Erzincan'da gerçekleşen Yassıçimen Muharebesi ile feci bir sonla neticelendi. Zaferin ardından fatihler ile Celaleddin arasında bir uzlaşı sağlandıysa da bu yenilgi Harezmşah için sonun başlangıcı oldu. Elinde bulundurduğu kuvvet ile Moğollarla mücadele edemeyeceği açık olan Celaleddin'in bir yabancı güç olarak geldiği topraklarda tutunabilmesinin yegâne yolu, Alaeddin Keykubad ile kurduğu ilişkilerde dile getirdiği *"din ve milliyet birliği"*ydi. Bu ortaklık iki tarafı birbirine bağlamışsa da Celaleddin'in Erzurum ve Ahlat üzerindeki emelleri bir anda kendisinin düşman bir güç kimliğine bürünmesine yol açtı. Yassıçimen Muharebesi'nde esir edilen Selçuklu askerlerinin öldürülmesini emretmesini anlattığı satırlarında İbn Bibi onunla ilgili söylediği "*yüreği şeytanın elinde oyuncak oldu*" sözü, Yassıçimen'de sadece bir muharebeyi değil, aynı zamanda kahraman kimliğini de yitirdiğini gösteriyor.

Hadiselerin sonunu iyi bildiğimiz bugünün penceresinden sekiz yüzyıl önceki bu kanlı savaşa baktığımızda, Moğol tehlikesi kapıya kadar gelmişken onlara karşı ittifak kurma potansiyeline sahip üç devletin mücadeleye tutuşmalarına şaşmamak elde değil. Ancak bugünün muhasebesine düşen, tarihteki diğer bazı olaylar için de söz konusu olduğu gibi, süreci doğru analiz etmek ve benzer kazaların olmaması için önlemler almak. Şüphesiz ki Yassıçimen Muharebesi temelde siyaseti yönlendiren hükümdarların takip ettikleri yanlış siyasetin bir sonucuydu. Ancak bunun altında, tüm bu süreci olgunlaştıran daha başka aktörlerin varlığını da görmek gerekiyor. Bir kaynak yazarı olan İbn Bibi'nin savaşın vuku bulmasında Cihanşah'ı bir kışkırtıcı olarak göstermesi, daha o zamanda meseleye bu

şekilde bakan insanların olduğunu gösteriyor. Ancak İbn Bibi'nin de ötesine geçmek gerekiyor. Bazı tarihçiler, bu aktarıma bağlı kalarak Cihanşah'ı, tabir yerindeyse bir günah keçisi olarak öne çıkardılar. Ancak Cihanşah'tan daha çok Selçuklu elçileri Şemseddin Altunabe ve Kemaleddin Kamyar'ın tutumlarına odaklanmamız gerekiyor. Elçilerden ilkinin, Şemseddin Altunabe'nin, Celaleddin'in huzuruna çıkarken uymaları gereken adetleri sağlık bahanelerini gerekçe göstererek yerine getirmemeleri; Cihanşah'a, Celaleddin ile ilgili yakışıksız sözler söylemeleri ve sonunda Alaeddin'i de savaşa teşvik etmeleri, Yassıçimen'in daha çok bu iki diplomatın hatalarının gölgesinde vuku bulduğunu göstermektedir. Belki takındıkları bu tutum, Alaeddin'in takip ettiği siyasetin bir yansıması da olabilir. Bir başka ifade ile elçilerin cüretkâr davranışları, Alaeddin'in ültimatom mektubunun verdiği cesaretle sergilenmiş olabilir. Gerçekten de Alaeddin'in Ahlat'ın kuşatılmasını çok sert bir dille protesto etmesi ve rakibini açıkça savaşla tehdit etmesi, gücünün çok ötesinde bir cesaretin ürünü olması bir tarafa yersiz ve ölçüsüz bir karardı. Meseleyi çok daha serinkanlılıkla karşılayarak, çözüm arayışını, Moğollara karşı takip edilmesini tavsiye ettiği türden bir *"tatlı dil"* ile çözmek yoluna gidebilirdi. Onun bu heyecanı, elçilerin tutumlarını da etkilemiş olabilir. Ancak neticede onlar bu ortamı daha da geren bir atmosfer yarattılar. Erzurum hâkimi Cihanşah ile görüşmelerinde kullandıkları dil ve Konya'ya gelmelerinden sonra da Alaeddin'i savaşa teşvik etmeleri Yassıçimen Muharebesi'ne giden süreçte belirleyici olduğu görülmektedir.

Alaeddin başlangıçta diplomatik teamüllere uygun bir pozisyon almasına karşın, Ahlat kuşatması sonrasında bu kimliğinin dışına çıkarak sert bir üslup takındı. Bununla birlikte Celaleddin'in daha makul bir diplomatik tavır sergilediği görülmektedir. Celaleddin'in, Selçuklu elçisi Şemseddin Altunabe'nin huzurda yer öpmeleri adetine uymamasını sorun etmemesi ve bunun üzerine elini öpmesine izin vermesi veya Alaeddin'in tonu çok sert ültimatom mektubunu olgunlukla karşılayarak kendisini yatıştırma yoluna gideceği sinyallerini vermesi ikili ilişkiler bağlamında onun Selçuklu Sultanı'na göre daha

yapıcı bir tutum sergilediğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, Selçuklu elçileri Şemseddin Altunabe ve Kemaleddin Kamyar'ın kendisiyle ilgili Erzurum meliki Cihanşah'a sarf ettiği sözleri öğrenmesi bu süreci sona erdirdi. Bu açıdan bakıldığında Yassıçimen, Selçuklu diplomasisinin hatalarının bir neticesi olarak kendisini göstermektedir.

Kaynakça

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. M. Öztürk, TTK yay., Ankara 2013, s.375.

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H.D. Yıldız, TTK yay., Ankara 1990.

Bartold, V. V., "Mesto Prikaspinskih Oblastey v İstorii Musul'manskogo Mira", *Soçinenie*, Tom. II/I, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1963.

Bunyatov, Z. M., *Gosudarstvo Harezmşahov-Anuşteginidov 1097–1231*, Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Moskva 1986.

Çakmak, M. A., "Moğol Baskısı Üzerine Celaleddin Harizmşah'ın Hindistan'a Çekilmesi ve Buradaki Faaliyetleri", *Geçmişten Günümüze Türkiye-Hindistan İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Yayına hazırlayanlar Y. Pustu, U. C. İmamoğlu, A. Yürükçü, TTK yay., Ankara 2022, s. 63-82.

Demirci, M., "Yassıçemen Savaşına Giden Süreçte Alâeddin Keykubad ile Celâleddin Harezmşah Arasındaki Diplomatik Münasebetler, Elçiler ve Mektuplar", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Y.7/ 7, 2022, s. 18-36.

Galstyan A., "Zavoevanie Armenii Mongol'skimi Voyskami", *Tataro-Mongolı v Azii i Evrope*, red. S.L. Tihvinskiy, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1977, s. 166-185.

İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l Umûri'l-Alâiyye*, II, Çev. M. Öztürk, TTK yay., Ankara 2014.

İbnü'l Esir, *El-Kâmil'de Selçuklular*, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar A. Özaydın, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2022.

Jackson, P., "Jalal al-Din, the Mongols and the Khwarazmian Conquest of the Panjab and Sind", *Iran*, Vol. 28/ 1990, s. 45-54.

Kafesoğlu, İ., *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, TTK yay., Ankara 2000.

Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latinceden çeviren ve notlandıran A. T. Özcan, Kronik kitap yay., İstanbul 2023.

Nesevî, *Celâlüttin Harezemşah*, çev. N. Asım, MEB yay., İstanbul 1931.

Özcan, A. T., *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.

Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, Tom. I/II, perevod O.İ. Smirnova, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1952.

Taneri, A., "Celaleddin Harezmşah", *DİA*, C. 7/ 1993, s. 248-250.

Turan, O., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK yay., Ankara 1958.

Uyumaz, E., *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi*, TTK yay., Ankara 2003.

Yınanç, M. H., "Celaleddin Harezmşah", *MİA*, C.III, Ankara 1978, s. 49-53.

1402 ANKARA SAVAŞI
(Yıldırım Bayezid- Emîr Timur Mücadelesi)

Hayrunnisa Alan[*]

On derviş bir kilimde uyur
iki padişah bir iklime sığmaz...

Yaklaşık iki bin yıllık dilimini yazılı kaynaklardan takip edebildiğimiz Türk tarihinde sayısı yüz yirmiyi aşkın irili ufaklı hanedan tarihi içinde hâkimiyet mücadelesi için yapılan savaşlardan biri de Emîr Timur ile Yıldırım Bayezid arasında cereyan eden Ankara Savaşı'dır (1402). Bu savaş Osmanlı Devleti'nde özellikle *"merkezi"* kuvvetlendiren bir sistem kurma gerekliliğinin adeta temel referans kaynağı olmuş, bu yönü ile de Türk tarihi içinde sonuçları itibariyle uzun soluklu büyük etki yaratan bir savaştır. Bu çalışmada söz konusu savaş sebepleri, icrası ve sonuçları olmak üzere üç ana nokta üzerinde incelenecektir.

Ankara Savaşı elim bir olay olarak Osmanlı Tarihi ile ilgili eserler içinde kısmen bahse konu olduğu gibi bazı modern çalışmalarda da kendine yer bulmuştur. Ankara Savaşı'nın sebepleri konusunda popüler metinlerden klasik tarih kitaplarına kadar geniş bir yelpazedeki yazılara baktığımızda farklı yorumlar dikkatimizi çeker. Bu yorumlar Timur ve Yıldırım Bayezid'in şahsiyetleri üzerinden bazen ilahi takdir ve cezalandırmanın örneği, bazen açgözlü ve şuursuz savaş düşkünlüğünün sonucu, bazı eserlerde gururunun esiri olmanın sonucu

[*] Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, hayrunnisa.alan@medeniyet.edu.tr, hayrunnisa.alan@gmail.com.

meydana gelmiş gibi açıklanır. Bazı çalışmalarda olayın özellikle Timur'un kişisel hırsı yüzünden kitleleri peşinden sürüklemesiyle meydana geldiği gibi pek de somut olmayan duygusal açıklamalar yer alırken bazen de dönemin politik ve siyasi durumunun neticesinde yaşanan bir olay olarak yorumlandığını görebiliriz. Savaşın sebebi olarak gösterilen bu değerlendirmeleri doğrulama veya yanlışlama şansımızın olmadığını bu yüzden de bilimsel tartışma alanının dışında tutmak gerektiğini düşündüğümüz için Ankara Savaşı'nın sebeplerini iki ana noktadan incelemenin yerinde olacağı görüşündeyiz[1].

I. Savaşın Esas Sebebi:
   Tarafların Hâkimiyet Anlayışı
II. Savaşın Zahiri Sebepleri:
   a) Erzincan Emîrliği Meselesi
   b) Anadolu Beylerinin Bayezid'i Timur'a Şikâyeti
   c) Mülteciler Meselesi (Kara Yusuf ve Sultan Ahmet Celayirî)
   d) Sivas'ın Timur Tarafından Alınışı

Ankara Savaşı'nın Esas Sebebi: Tarafların Hâkimiyet Anlayışı

Bu konu diğer bütün faaliyetleri de şekillendirdiği, başka bir ifade ile tarafların davranışlarının dayanağını oluşturduğu için çok önemlidir. Bu yüzden bunu ana sebep olarak değerlendirmek ve diğer gelişen olayları ise zahiri sebep olarak tavsif etmek yerinde olacaktır.

Tarafların hâkimiyet anlayışlarını ortaya koyduğumuzda yukarıda literatürde karşımıza çıktığını işaret ettiğimiz, aç gözlülük, savaş hırsı, kibre kapılma gibi olayların sebeplerini sadece hükümdarların şahsına indirgeyen dönemin genel durum ve ruhunu yok sayan veya ilahi ceza gibi tarih biliminin konusu dışında kalan, doğrulanması ya da çürütülmesi mümkün olmayan bu yüzden de ilmi sayamayacağımız ifadelere bir çerçeve çizebilir ve gerçeği ortaya koyabiliriz.

1 Bu tasnifimiz 1992 yılında tamamladığımız yüksek lisans tezinde yaptığımız bir tasnif olup o tarihten sonra yapılan çalışmalardan bir noktada farklılık göstermektedir. Durumu daha iyi yansıttığını düşündüğümüz için tezimizdeki şekli i korumak istedik.

Timurlu dönemi hükümranlık anlayışı muhtelif çalışmalara konu olmuştur. Onun hâkimiyet anlayışını *"bu dünya iki hükümdara az gelir, Allah birdir o halde Allah'ın yer yüzündeki vekili de bir tane olmalıdır"*, *"bir kadının iki kocası olamayacağı gibi bir devletin de yalnız bir hâkimi olmalıdır"* sözlerinin en açık şekilde yansıttığı ifade edilmektedir. Bu sözler bir parça İslam-İran literatüründeki bakış açısını da yansıtmaktadır. Öte yandan Timur'u besleyen önemli bir gelenek de bozkır kültürü idi. Timur dönemi literatüründe bu kültür *"Cengizi gelenek"* tabiri ile ifade ediliyordu. Bu iki kültür havzasındaki siyasi kültür Timur'a güçlü bir lider olma ve cihanşümul bir idare kurma ilhamı vermekteydi. Timur'un faaliyetleri ve seferleri, hâkimiyet altına aldığı yerler, muhtelif hükümdarlara yazdığı mektuplarda vurguladığı tüccarların karşılıklı gelip gitmesi, yolların açık olması, İbn-i Haldun ile görüşmesinde ondan Mısır'dan batıda olan yerler hakkında bilgi istemesi gibi hususlar bu geniş hâkimiyet anlayışını ve buna ilişkin bilgi birikimini göstermektedir.

Timurlu kaynaklarının onu büyük hükümdar sahipkıran olarak göstermelerinin yanı sıra Osmanlı tarih yazıcılığında da o *"Cihangirlik sevdasına düşmüş"* biri olarak görülmekteydi. Arap kaynaklarında ise kurnaz ve acımasız biri olarak betimlenen Timur bu emeline ulaşmak için Cengiz'in mirasçısı olma imajını kullanmıştır. İlk andan itibaren duruma göre Çağatay Hanlığı'nın adını, kendi gücünün karşı konulamaz olduğunu, İslam alemini müfsitlerden temizleme ve putperestlerle mücadele ve cihad gibi kavramları bağlamına uygun şekilde kullanmıştır. Timur tarafından Mısır sultanına gönderilen mektupta "*Ebu Said Bahadır Han tanrının rahmetine kavuştuktan sonra Cengiz Han'ın neslinden büyük padişahlar kalmadılar. Tevaif-i müluk peda oldu. Alemde bir herc-ü mercdir başladı. Eski usuller prensipler bozuldu. Böyle bir zamanda Cengiz Han neslinden olan Emîr Timur bu taht ve saltanata gölgesini atınca İslam memleketlerini müfsitlerden temizledi…*" denmektedir. Bu ifadeden açıkça Timur'un ve çevresindekilerin onu Cengiz Han'ın mirasçısı ve Cengiz Han'dan sonra geniş ülkeleri tek bir idare altında toplamayı başaran ve çeşitli parçalanmaları ortadan kaldıran bir şahsiyet olarak

gördükleri anlaşılır. Timur'un *"Hülagu tahtı"* olarak betimlenen İlhanlılara ait bütün toprakları oğlu Miranşah'ın idaresine tevdi etmesi bu fikrin bir tezahürüdür. Anadolu'daki beyliklerin kendi yüksek hâkimiyetini tanımalarını istemesinde, Toktamış'a Altın Orda tahtını ele geçirmesi için yardım etmesinde ve sonra Toktamış Han ile yaptığı mücadelede onun bu cihan hakimiyeti kurma fikrinin yansımalarını görürüz. Elbette bunu yaparken meşruiyet meselesini halletmek zorunda kalmış bunu da yeri geldiğinde *"Cengizi gelenek"* ile bağ kurarak yeri geldiğinde bu gelenek dışında önemli bir referans kaynağı olan İslam kültürüne dayanarak çözmüştür. Timur *"Cengiz'in mirasçısı"* imajını doğrudan doğruya kendi adını kullanarak değil de Cengiz Han soyundan birini *"Çağatay tahtına"* oturttuğu kukla han üzerinden ve Cengiz Han soyundan Saray Mülk Hanım ile evlenerek aldığı *"Güregen"* (damat) sıfatıyla düzenlemiştir. Önce Suyurgatmış Han daha sonra Mahmut Han onun ordusunda bir komutandan daha güçlü bir konuma ulaşamamış, bir hükümdarın bütün sorumluluk ve yetkilerini Timur kullanmıştır. Timur bu şekilde Cengiz'in mirasçısı olarak, Osmanlıların ancak Selçuklulara bağlı uç beyliklerden biri olarak meşruluğunu kabul ediyor ve Türkiye Selçuklularının İlhanlılara itaat etmesinde olduğu gibi şimdi de Selçukluların yerini alan Osmanlıların İlhanlıların yerini alan Hülagu tahtını verdiği oğlu Miranşah'a itaat etmesini istiyordu.

Osmanlı zaviyesinden baktığımızda bu dönemde Yıldırım Bayezid'in şahsında gelenekselleşmiş bir düşüncenin yıkılmak istendiği anlaşılmaktadır. Bu Büyük Selçuklulardan itibaren Orta ve Doğu Anadolu'nun İran'da kurulan devletlere bağlı sayılması olayının yok sayılarak Bizanslılara karşı yaptıkları faaliyetlerle *"Gaziler Sultanı"* sayılan Osmanlı padişahları için bu gaza topraklarının meşru bir hâkimiyet bölgesi olarak görülmesi düşüncesidir. Yıldırım Bayezid Rumeli ve Anadolu'dan oluşan yeni bir siyasi teşekkül kurmak için faaliyete girişmiş ve Anadolu'daki faaliyetlerini meşrulaştırmak düşüncesiyle Mısır'daki Abbasi halifesinden Selçuklu sultanlarına verilen *"Sultanu'r-Rum"* unvanını istemiştir. Memluk kaynaklarına göre bu unvan kendisine verilmişti. Yıldırım Bayezid'ın Anadolu'daki

faaliyetleri, İstanbul'u muhasara için Anadolu (Güzelce Hisar) Hisarı'nı yaptırması onun vizyonunun göstergesidir. Niğbolu zaferi gibi İslam dünyasında yankı uyandıran başarılarına ilaveten Fırat Havzası'na ulaşması, Memluk sarayında Timur'a karşı kendilerine herkesin yardım edeceği, kendileri için asıl tehlikenin Osmanoğlundan geleceği (Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı alması ve İslam aleminin liderliğini elde etmesini düşünürsek aslında Timur dönemi Memluk sarayının endişesinde haklı olduğunu görürüz) fikrini uyandıran gelişmelerdi. Bunlardan aşağıda zahiri sebepler bahsinde ayrıntılı olarak söz edeceğiz.

Ankara Savaşı'nın Zahiri Sebepleri

Bu başlık altında sıralayacağımız olaylar Timur'un Ön Asya seferleri ile Yıldırım Bayezid'in Anadolu'daki faaliyetleri sonucu ortaya çıkan siyasi değişikliklerin neticesidir. Timur'un Ön Asya seferinin esas sebebi *"Hülagu tahtı"* veya *"Azerbaycan ve mühlakatı"* olarak ifade edilen ve oğlu Miranşah idaresine bıraktığı yerlerin idaresinde ortaya çıkan sıkıntılardı. Yani aslında sefer doğrudan Yıldırım Bayezid ve Osmanlılar üzerine değildi. Timurlu kaynaklarını takip ettiğimizde Timur'un Hindistan seferinden döndükten sadece dört ay sonra İran'a yönelik sefere çıktığını görüyoruz. Semerkand'a geldiğinde Miranşah'ın eşi ve Cengiz soyundan gelen bir hanım olan Hanzade Timur'un huzuruna çıkarak tehlikenin büyüklüğünden bahsetmiş ve bizzat Azerbaycan'a gitmesi gerektiğini ifade etmişti. Hanzade'nin Kasr-ı Bağ-ı Çınar'da Timur'un huzuruna çıkmasından önce de Azerbaycan olayları *"yüce kulağa ulaşmıştı"* yani Timur burada olup bitenleri (Hindistan seferinden hızla ağırlıkları beklemeden Semerkand'a dönmesine bakılırsa) daha Hindistan'da sefer de iken öğrenmişti. Bu gelişmeler Timur'u hızlı bir şekilde hareket e geçmek mecburiyetinde bırakmış görünüyor. İlk önce Horasan bölgesinin idaresinde bulunan diğer oğlu Şahruh Mirza'nın emîrlerinden Seyyid Hoca, Şeyh Ali Bahadır, Cihan Melik Mülket, Pir Muhammed Polad'ı önden gönderdi ve Şahruh'un da Azerbaycan'a

yönelmesini istedi. Bu emîrler Herat'a gidip durumu Şahruh'a bildirirken Timur'un görevlendirdiği Süleymanşah Bey doğrudan Tebriz'e yönelmişti. Yine Timur Hoca Akbuga ile Celalü'l-İslam'da Tebriz'e gönderilmişlerdi. Bunlardan Celalü'l-İslam'ın mali kayıtlar ile uğraştığını biliyoruz. Nitekim bunlar Tebriz'e gelince, naipleri, vergi tahsildarlarını tutuklamışlar, defterlere el koymuşlar ve *"Divan-ı ala'ya ait olan ama Emîrzade Miranşah tarafından toplanıp harcananlar"* ile ilgili gerekli soruşturmayı ve incelemeyi yapıp durumu rapor etmişti. Bölgede yaşanan idari sıkıntının kaynağının sadece Miranşah'ın attan düşmesine bağlı olarak geçirdiği beyin sarsıntısı sonucu bütçeyi ölçüsüz harcaması ve Mevlana Muhammed Kuhistani, Kutbüddin Nai, Habib Udi ve Abdülmümin Guyende'nin ifsad etmesi olmadığı, meselenin bundan daha büyük olduğu anlaşılıyor. Timurlu sarayına yakın tarihçiler zikretmese de İbn-i Arapşah'da zikredilen Miranşah'ın babasının yaşlanması ve tahttan çekilmesi gerektiği fikrinde olduğuna dair rivayetinin gerçekliğini kanıtlayamayız. Ancak Timur'un Hindistan seferinden dönüşü ve Ön Asya seferine çıkmasındaki süratinden, Yezdi'nin Hanzade'nin Timur'un huzuruna çıkışından önce Azerbaycan'dan gelen haberler hazretin (Timur'un) kulağına ulaştığına dair ifadesine bakılırsa haberlerin Emîr Timur Güregen'i bir hayli endişelendirdiğini söyleyebiliriz. Daha muahhar bir kaynak olan ve hanedan üyesi olup bir bölgenin idarecisi olanların maiyetinde yer alan emîrlerin adlarına yer veren *Muizzü'l- ensab*'da Miranşah'ın adının altında hiçbir emîrin ismine yer verilmediğine bakılırsa onun kabahati akli dengesini yitiren birininkinden fazla idi ki suçundan sorumlu tutuldu. Timur'u acilen Ön Asya'ya sefere çıkmaya sevk eden bu durumu bir kenara bırakırsak, Ön Asya'da Timur ile Yıldırım Bayezid'in karşı karşıya kalmaları ile sonuçlanan süreçte gelişen olayları ve sorunları şu başlıklar altında toplayabiliriz.

1) Erzincan Emîrliği ve Taharten
2) Anadolu Beyleri'nin Bayezid'i Timur'a şikâyeti
3) Mülteciler Meselesi (Kara Yusuf ve Sultan Ahmet Celayirî)
4) Sivas'ın Timur tarafından alınışı

Esasen Timur'un İlhanlı coğrafyasını ele geçirmek üzere hareket etmesi, Tebriz'e kadar ilerlemesi ve takip ettiği politikalar sonucu bölgede kendisine taraftar topladığı kadar ona muhalif bir grubun ortaya çıkmasını sağladı. Bu gruplaşmalar Timur'un 1387'de Tebriz'i ele geçirmesini takip eden süreçte gelişen olaylar sonucunda iyice belirginleşti. Timur, İlhanlılara başkentlik yapan ve gelişmiş büyük bir merkez olan Tebriz'e kadar ilerlemişti. 1393'te tekrar harekete geçti 1395'te Kafkaslardan kuzeye yöneldi. Toktamış Han ile ikinci kez karşılaşmış onu yendikten sonra Kafkaslar üzerinden Semerkand'a dönmeden önce Azerbaycan tahtını ve burada düzeni sağlama işini oğlu Miranşah'a havale etmişti. Timurlu kaynaklarının *"Beş Yıllık Sefer"* olarak anlattıkları bu sefer ile İlhanlı sonrası ortaya çıkan Sultan Ahmet Celayirî, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Erzincan emîri Taharten, Kafkaslardaki Gürcü, Ermeni gibi Hristiyan, Şirvanşahlar gibi Müslüman hâkimleri de idaresi altına almak istedi. Bunlardan Şirvanşah İbrahim, Akkoyunlular gibi bir kısım yerel hâkimler Timur'un yanında yer alırken Sultan Ahmet Celayirî, Karakoyunlular gibi bir kısmı onun itaat isteğine olumlu cevap vermedi. 1393-1395 Timur'un Ön Asya seferi esnasında iyice berraklaşan bu kutuplaşma Kadı Burhaneddin Ahmed ve Mısır sultanı Berkuk'un ölümü, Toktamış'ın Timur karşısında yenilmesi ile yeni bir noktaya geldi. Kadı Burhaneddin'in ölümü sonucu Sivas Osmanlı'ya katıldı, Karamanoğullarına ait Konya, Larende, Aksaray Osmanlıların eline geçti. Kadı Burhaneddin'in ölümünden sonra ona ait olan yerleri ilhak eden Yıldırım Bayezid Malatya'nın da Kadı Burhaneddin'e ait olduğundan bahisle Malatya'yı da ele geçirdi. Bu sırada Malatya Memluk Sultanlığı'na bağlı idi. Memluk sultanı Nasırüddin Ferec bunu kabul etmedi ancak Berkuk kadar güçlü bir sultan değildi. Böylece Yıldırım Bayezid 1399 da başta Malatya olmak üzere Kahta, Divriğ, Behisni, Darende kalelerini topraklarına kattı. Bu şekilde Fırat'a kadar olan yerler Osmanlıların eline geçmiş oldu. Anadolu'nun siyasi birliğinin sağlanabilmesi için sıra Fırat'ın doğusundaki Harput, Diyarbakır ile Erzincan ve Erzurum'a gelmişti. Yıldırım Bayezid Erzincan emîri Taharten'e kendisine itaat etmesini bildirdi. Timur'un yüksek

hâkimiyetini tanımış olan Erzincan emîri Taharten, Bayezid'e vergi vermeyi kabul etti ancak Kemah'ı Osmanlılara veremeyeceğini bildirdi. Osmanlı müverrihi Mehmet Neşri, Yıldırım Bayezid'i Malatya, Divriğ, Darende ve Behisni'yi alması için Karakoyunlu Kara Yusuf'un yönlendirdiğini belirtir. Buraları aldıktan sonra Erzincan'a varıp burayı alarak Kara Yusuf'a verdiği ancak şehir ahalisinin isteği üzerine Taharten'i onlara bey nasb ettiğini ancak Taharten'in ailesini Bursa'ya sürüp getirdiğini belirtir. Nizamüddin Şami ve Yezdi gibi Timurlu tarihçileri Timur'un Sivas'ı almasına sebep olarak Yıldırım Bayezid'in talebi ve Taharten'in Timur'a müracaatını gösterirler. Yıldırım Bayezid'in Anadolu'daki bu faaliyetleri ile Emîr Timur ile Yıldırım Bayezid komşu haline gelmiş oldu.

Emîr Timur'u Anadolu'ya özellikle Yıldırım Bayezid üzerine sevk eden yalnızca Taharten değildi. Anadolu'da beylikleri Bayezid tarafından ellerinden alınan beyler Timur'a giderek yurtlarının kendilerine geri verilmesini rica etmişlerdi. Nitekim Oruç b. Adil'in ifadesiyle "*Taharten Bey, Germiyanoğlu, Menteşeoğlu, Aydınoğlu, Saruhanoğlu, İsfendiyar Bey elçisi ile Temür Han'a vardılar, hallerini bildirdiler, Temür Han türlü türlü haberle Yıldırım Han'a elçi gönderdi, cevaplaştılar sulh olmadı*" Anadolu beylerinin şikayetleri bir diğer Osmanlı kaynağında şöyle akis bulmuştur "*Germiyanoğlu İpsala hapsinden veziriynen kaçdı, ayuculara, maymunculara uydu, Temür'e vardı, Menteşeoğlu saçın sakalın yolıttı ışık oldup vardı, Aydınbeyoğlu, çerçilik ederek ve nihayet İsfendiyar elçisiylen nöker olup varup Timur'a ulaştılar*" Beyliklerini ve hâkimiyet yerlerini Bayezid'e kaptırmak istemeyen Anadolu beyleri gibi hâkimiyet alanlarını Timur'a kaptırmak istemeyen Sultan Ahmet Celayirî ve Karakoyunlu Kara Yusuf'ta Timur'a itaat etmemişlerdi. Timur'un 1393'te bölgeye geldiği sırada Sultan Ahmet Celayirî, Mısır sultanı Berkuk'a sığınmıştı. Timur bölgeden çekilince eski hâkim olduğu yerleri tekrar ele geçirmeye çalıştı. Bunda başarılı da olduğu anlaşılıyor. 1399'da Timur oğlu Miranşah'ın bölge idaresinde zaafa uğramasıyla tekrar Azerbaycan'a yürüyünce Sultan Ahmet ve Kara Yusuf bu kez Bayezid'e sığındılar. Timur tarafından yabancılardan çok Müslüman

memleketlerine zarar veren, yol kesen eşkıyalar olarak tanımlanan ve kendisine teslim edilmesini istediği Kara Yusuf ile Sultan Ahmet Celayirî, Bayezid'in yanında çok uzun süre kalmadı. Birincisi sekiz ay ikinci ise iki ay burada kalmışlardı. Timur'un Anadolu'ya girmesinden hemen önce ikisi de buradan ayrılmıştı.

Timurlu kaynaklarından Devletşah *Tezkire*sinde Ahmet Celayirî'nin musikiden, şiirden anlayan, tezhip, ok, yay yapımı gibi sanatlarda üstad ve hattat bir şahsiyet olduğunu fakat afyon kullandığını, bazen önemsiz bahanelerle adamlarını tahkir edip öldürttüğünü, bu yüzden emîr ve serdarlarının onu Timur'a şikâyet ettiklerinden bahsetmektedir. Bu bilgilere ilaveten Miranşah'ın idaredeki zaafı, Bağdat önlerinden dönmek zorunda kalması, kuşatma altındaki Alancık'dan oğul Celayirî'nin kurtulması, Gürcüler ile ittifakları hakkında anlatılanlar Timurlular için onun önemli rakip olduğunu gösteriyor. Böyle bir rakibin Bayezid'e sığınması önemli bir hususdur. Karakoyunlu Kara Yusuf'a karşı tutumda da benzer bir durum görülmektedir. Esasen bunlar İlhanlı bakiyesi yapılar idi ve özellikle Karakoyunlular konar-göçer geleneğe mensup, boy yapısına, hafif süvari orduya sahiptiler. Bunların savaşçılık özelliği bakımında Timur'un dikkatini çektiğini biliyoruz. Dolayısıyla Timur ile Bayezid arasındaki mektuplaşmalarda bu iki hükümdarın önemli bir tema olması boşuna değildi.

Bölgede oluşan kutuplaşma Timur'un Sivas'ı alışı ile taraflar arasında sıcak çatışmanın başladığı bir aşamaya gelmiş oldu. Feridun Bey Münşeatı'ndaki mektuplar ve Memluk kaynaklarına baktığımızda Timur'un Sivas'ı almakla Yıldırım Bayazid'e gözdağı vererek kendisine boyun eğmesini sağlamak istediğini düşünmek mümkündür. Timur'un Halep naibine gönderdiği mektubunda "*İbn-i Osman denen bu çocuğun, edebinin kıtlığını duyup kulağını çekmek istedik ve onun ülkelerinden Sivas ve diğer yerlerde onun vaziyeti hakkında sizin de duyduğunuz şeyleri yaptık*" ifadesi dikkat çekicidir. Timur'un Sivas'ı almasını sadece gözdağı vermekle açıklamak biraz eksik kalacak gibi görünmektedir. Sivas şehrinin konumuna baktığımızda karşımıza tarih boyunca önemli yolların düğüm noktasında olan bir şehir

çıkar. "*Bu yollardan biri Fars ve Mezopotamya'nın kadim merkezlerini Karadeniz kıyılarına (Sinop veya Samsun) bağlıyor ve Anadolu'da doğudan batıya doğru uzanan bütün dağ sıralarının güneydoğu-kuzeybatı istikametindeki umumi alçalmalardan yararlanarak Diyarbakır, Harput, Malatya ve nihayet Tecer Dağı geçitlerinden geçip Kızılırmak'ı Eğri Köprü'de aşıp Sivas'a varıyordu. Buradan da Kalın Suyu vadisi ile Çamlıbel geçidine tırmanıp oradan Yeşilırmak Havzası'na ve Karadeniz kıyısına iniyordu. Güneybatı da ikinci yol Akdeniz kıyıları ile Konya ve Kayseri tarafından gelerek, Kızılırmak'ı Kesik Köprü'de geçiyor ve Sivas'tan sonra Kızılırmağı boylayıp Zara'da ikiye ayrılıyor, kollardan biri Karabayır geçidi üzerinden Kelkit Vadisi'ne (Koyulhisar) ve oradan Karadeniz kıyısına (Ordu) iniyor; ötekisi de Erzincan ve Erzurum'a yöneliyordu. Batıya doğru uzanan bir yol, Yıldızeli'nden Akdağ Madeni ve Yozgat üzerinden Ankara'ya gidiyordu*" Coğrafyanın belirlediği bu konumu ile Sivas tarih boyunca bir ulaşım ağının düğüm noktası olmuştu. Timur böyle bir merkezi ele geçirmekle (1400) bu merkeze hâkim olan (Yıldırım Bayezid) ve bu merkezde yapılan ticaretten beslenen yapılara da (Memluk ve Altın Orda) darbe vurmuş oluyordu. Dış ticaret ve büyük ticaret yolunu (modern literatürde ipek yolu) ve kollarını kontrol etmeye çalışan Timur'un ele geçirdiği Tebriz, Bağdat, Hama, Humus, Dımaşk, Mardin, Malatya, Sivas, Erzincan, Erzurum gibi şehirler bu ağın önemli noktalarıydı. Şüphesiz aynı bilgi ve istek buraları kontrol etmeye ve Timur'a kaptırmamaya çalışan diğer hükümdarlarda da vardı. Sivas'ın Timur'un eline geçmesi ile Yıldırım Bayezid durumun ciddiyetini anlamış, İstanbul'un muhasarasına son vermiş ve Anadolu'ya geçmişti.

Savaş

Timur 1399 yılı baharında harekete geçmiş, Azerbaycan'da ortaya çıkan idari boşluğu kendine göre gidermiş, Sivas'ı almıştı (1400 Ağustos). Malatya, Hama, Humus, Şam, Bağdat gibi yerleri ele geçirdikten sonra adeta Irak-ı Arap ve Acem, Azerbaycan ve Kafkaslarda kendine karşı koyacak veya arkadan vuracak hiç kimse bırakmamıştı. Böylece 1401-1402 kışını geçirdiği Karabağ'dan hareketle tekrar Anadolu'ya

girdi. Timur, 1402 Mart'ında Karabağ kışlağından harekete geçti. Bir süredir devam eden ve tarafların birbirinin nabzını tutmaya ve zaman kazanmaya çalıştığı elçi teatilerine ve mektuplaşmalara bir yenisi eklendi. Timur, Taharten'in ailesinin iadesini ve Yıldırım'ın oğullarından birini kendi yanına göndermesini istiyordu. Bu son istek hiç şüphesiz Yıldırım Bayezid'den kendisine tam itaat beklediği anlamına geliyordu. Aslında her iki taraf savaş için son hazırlıklarını yapmış, toplayabilecekleri askerler toplanmış ve savaş düzeni alınmıştı. Timur Kemah üzerinden Sivas'a geldi burada ordusunu teftiş etti. Etrafta olan askerlerin tam teçhizatlı olarak Sivas'ta toplanmalarını emretti. Bu emir gereği Yezdi'nin ifadesiyle *"tümen tümen, koşun koşun, hezare hezare geldiler"* her birliğin kendine has surette giyim ve koşumları vardı. Siyah, beyaz ve sarı renkli olarak tam teçhizatlı bir şekilde resm-i geçit yaptılar. Yıldırım Bayezid'in elçilerini bu her bölüğün farklı renkte giyimli olduğu, tam donanımlı birliklerin arasında dolaştırmış ve sonra gitmelerine izin vermişti. Elbette bu bir güç gösterisiydi. Timur Sivas havalisindeyken "*o diyarın mesalik ve tarikini iyi bilenler*" gelip Timur'un huzuruna çıkmış Tokat yolunun ormanlık ve zorlu olduğunu, Yıldırım'ın ordusuyla Tokat'a geldiğini haber vermişler, karavullar (öncüler) da bunları görmüşler ve aynı haberi getirmişlerdi. Bu haberler üzerine Ali Sultan Tavacı'yı önden Kayseri'ye göndermiş kendisi de peşinden altı menzille Sivas'tan Kayseri'ye gelmişti. Şehri aman ile aldı ve ilerlemeye devam etti. Timur, Miranşah'dan torunu Emîrzade Ebu Bekir ve çok tecrübeli bir emîr olan Emîr Şeyh Nureddin'i karavul (öncü) tayin etti. Bir yandan da Ankara Kalesi'nin kuşatılmasını emretti. Yıldırım Bayezid'in emîri olan Yakup Ankara Kalesi'ni müdafaaya başladı. Bu sırada karavullardan Yıldırım Bayezid'in 4 fersah (yaklaşık 25 km) yaklaştığına dair haber gelince Ankara Kalesi'nde muhasara ile meşgul olan askerlerin de dönüp gelmesini emretti ve mevzi aldı.

Bilindiği gibi İslam öncesinden beri Türk devletlerinde merkez sağ ve sol kol uygulaması umumi bir durumdu. Timur bu taksimata kanatlar eklemek suretiyle yedili bir düzen geliştirmişti: 1) Kol (merkez) 2) merkezin sağ kolu 3) merkezin sol kolu 4) Cavaungar

(sol kol) 5) Cavaungarın kanbülü (sol kolun kanadı) 6) Baraungan (sağ kol) ve 7) Baraungar'ın kanbülü (sağ kolun kanadı). Ayrıca öncü ve artçılarda mevcuttu. Bu yapıya uygun olmak üzere merkezinde bizzat kendisinin bulunduğu Timur'un ordusu oğulları ve onların maiyetinde tecrübeli emîrlerden oluşuyordu. Ayrıca Yezdi'nin ifadesine göre kırk koşun (binlik) askerde donanımlı olarak ihtiyaca göre yönlendirilmek üzere hazır tutuluyordu. Hindistan ganimetinden zincirli fillerde Timur'un ordusunda yer alıyordu.

Bir Timurlu kaynağı olarak Yezdi'nin Osmanlı ordusu hakkında verdiği bilgiler de son derece ayrıntılıdır. Bayezid'in ordusunu oluşturan unsurlar arasında *"peser-i Las Efrenc"* diye ifade ettiği ve Yıldırım'ın karısının kardeşi olduğunu belirttiği Sırp birliklerinin dikkat çektiği anlaşılıyor. Baştan aşığı zırhlı ve gözlerinden başka hiçbir uzvu açık olmayan bu askerler Osmanlı ordusunda yer almıştı. Yezdî'nin *Zafername*sinde paşa yerine padişah yazması ve Anadolu beyliklerinden gelen ve Osmanlı saflarında yer alan askerler ile Kara Tatarlardan söz etmemesi dikkat çekicidir. Osmanlı ordusunda ilk bozulmanın Süleyman Çelebi'nin komutasındaki kısımda olduğuna göre saf değiştiren askerler acaba burada mı yerleştirilmişti. Neşri Tarihi'nde belirtildiğine göre "*Emîr Süleyman ki Aydın ili sancağını ve Karesi sancağını ve Saruhan sancağını yirdi, anunla bile gelmişti. Ve ikinci oğlu Mustafa Çelebi Hamid ili sancağı ve Teke ili sancağı ile gelmişti. Mehmet ki Sultan Çelebidirler Amasya'da olurdu cem'i Rum leşkeriyle gelmişti*" Burada adı geçen yerler ile buraların hâkimi iken Timur'a gidip şikâyette bulunan Anadolu beylerinin örtüştüğü görülür. Bu durum saf değiştiren askerler meselesinin doğruluğuna işaret eder.

Orduların büyüklüğü meselesi de üzerinde durulan bir başka husustur. Osmanlı ordusunun 70 bin civarında olduğu yaygın olarak kabul edilmektedir. İsmail Aka tarafından neşredilen Timur'un Ankara Savaşı Fetihnamesi'nde verilen sayı da budur. Timur'un askerî kapasitesi için 100-150 bin rakamı genel kabul görmektedir. Bu bilgilerden Yıldırım Bayezid'in savaşa bütün gücü ile katılamadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Taharten vasıtasıyla Trabzon Rum imparatoru, Bizans imparatoru ve Pera'daki Cenevizliler Timur'a elçi

göndermişler ve Yıldırım'a karşı Timur'a yardım teklif etmişlerdi. Bu yüzden o, Rumeli'de şehirlerin hepsinde muhafızlar bırakmak mecburiyetinde kalmıştı. Yıldırım fırsattan istifade ederek isyan eden Eflak beyi Mirçe'ye karşı da asker bırakmıştı. Timur'un ordusu ile ilgili olarak verilen 140 bin kişilik ordunun tamamının Ankara yakınlarında toplandığı meselesine ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Her ne kadar Ankara Savaşı'ndan önce Kafkaslardan Basra Körfezi'ne kadar olan yerlerde askerî harekât yapmış, Karakoyunlu, Celayirli, Memluklu güçlerini tamamen sindirmiş ve güç kaynaklarını dağıtmış olsa da ele geçirdiği yerlere idareci ve daruga tayin ettiğini; yine bu darugaların maiyetine az sayıda asker bıraktığını da biliyoruz. Savaştan önce hatunların ve ağırlıkların Sultaniye'ye gönderildiğini biliyoruz ki bunlar için de bir miktar güvenliği sağlayacak birlik tahsis edilmiş olmalıdır. Ancak her halükârda Timur ordusunun Bayazid'in ordusundan daha kalabalık, filler ile takviye edilmiş, kendine sadakati konusunda şüphe olmayan bir ordu olduğu aşikârdır.

Elçilerin geliş gidişleri, tarafların birbirini yoklaması, vakit kazanması süreçlerinden sonra kaçınılmaz olan savaş Ankara yakınlarında meydana geldi. Savaşın Ankara yakınlarında olduğu konusunda kaynaklarda hiçbir ihtilaf yoktur ancak tam olarak nerede olduğu konusunda Çuluk ve Çubuk olmak üzere iki yer adı geçmektedir. Osmanlı kaynakları Çubuk, Timurlu kaynakları ise Culuğ ismini vermektedir. Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı'na odaklanan en güncel çalışmayı yapan Halil Çetin çalışmasında bu konuya ayrıntılı olarak değinmiş ve yeni bir görüş olarak Culuk üzerinde durulabileceğini göstermiştir. Savaş yeri olarak Osmanlı ordusunun susuzluk çekmesine dair rivayetlerin Çubuk Çayı savaşın geçtiği yer olarak kabul edilirse anlamını yitireceğini de belirtmiştir. Yapılan son çalışmalar da Çubuk ovası merkezlidir.

Savaşın seyri en öz şekilde Timur'un Ankara Savaşı Fetihnamesi'nde anlatılmaktadır. 804 yılı Zilhicce ayının 28'i Cuma günü Ankara'nın doğu tarafında buraya yarım fersah mesafede büyük bir vuruşma oldu. Sabahın erken vakitlerinde başlayan savaş ikindi namazına kadar sürdü ve taraflar büyük çaba sarf ederek savaştı.

Yıldırım Bayezid'in ordusunun sol kanadı bozulup (yukarıda Süleyman Çelebi idaresinde olduğunu belirtmiştik) hezimete uğratıldı ve sağ ve sol kol dağıldı. Yıldırım Bayezid kendi merkez birliği ile "*bir yıldız saati direnip, her tarafa hamle edip savaştı. Yaklaşık 3000 atlı ile ordugâhın ortasında bulunan yüksek bir dağın eteğine sığınıp, dağın tepesine çıktılar. Merkezi çevreleyen çember misali kuşatıldı dağın tepesinden ovanın düzlüğüne indirerek Ülker yıldızı gibi bir arada olan yanındaki adamlarını Büyükayı yıldız kümesi gibi dağıttılar*". Bir gürz darbesiyle atından aşağı yıkıldığı, o an kendinin Bayezid olduğunu açıklayarak beni canlı olarak efendinize götürün dediği yine Fetihname'de anlatılır. Ancak Bayezid çembere alınıp takip edildiğine göre kendini tanıtmasa da onun Bayezid olduğu biliniyordu. Osmanlı kaynaklarından Aşıkpaşazade Germiyanoğlu'nun Yıldırım Bayezid'i tanıdığından ve onun işaretiyle etrafının sarılarak esir edildiğinden bahseder.

Ankara Savaşı'nın tarihi konusunda da gün farkıyla değişik tarihler kaynaklarda yer alır. Arapça kaynaklarda (Makrizi, İbn-i Arapşah, İbn-i Hacer gibi) 1 Muharrem 805, 5 Muharrem 804 Zilhicce gibi tarihler vardır. Şerafeddin Ali Yezdi'nin Çağatayca tercümesinde 19 Zilhicce Cuma tarihi verilmişken Farsça metinde *"dehom Zilhicce"* tarihi verilmiştir. Ayın ışığı olmadan geçen son üç gün anlamına gelen kelime savaşın tarihi konusunda Fetihnamedeki tarih ile örtüşmektedir.

Böylece 28 Zilhicce 804 (29 Temmuz 1402) Cuma günü gerçekleşen Ankara savaşı ikindi vakti Yıldırım Bayezid'in esareti ve Emîr Timur'un zaferiyle sonuçlandı. Esir edilen Osmanlı padişahı elleri bağlı olarak Timur'un huzuruna getirildi. Timur kendisine bir hükümdara davranılması gerektiği gibi davrandı, izzet ve ikramda bulundu. Bayezid, Timur ile görüştüğü zaman oğulları Musa ve Mustafa'nın savaşta kendisiyle beraber olduğunu ve onların akıbetlerini düşündüğünü, şehzadelerin durumlarının araştırılmasını istedi. Tavacılar[2] şehzadelerin durumunu araştırdı ve bu araştırma

2 Askerlerin kayıtlarını tutan ve komutanlar ile hükümdar arasındaki haberleşmeyi sağlayan görevliler.

sonunda Musa bulunarak babasının yanına getirildi. Fetihname suretinde Mustafa'nın da adı geçmekteydi. Timur, Bayezid'i Anadolu'da gittiği her yere götürdü ve otağının önüne kurdurduğu çadırda muhafaza ettirdi. Bayezid'in esareti döneminde Çelebi Mehmed babasını kurtarmaları için fedailer gönderdi. Bunlar lağım kazarak esir Osmanlı padişahına ulaşmaya çalıştı[3] fakat gün ağarınca durum anlaşıldı. Bunun üzerine güvenlik tedbirleri artırıldı. Ayrıca olayla ilgisi olduğu düşüncesiyle Hoca Firuz da idam edildi. Timur bu olaydan sonra yolculukları esnasında herhangi bir duruma karşı Bayezid'i iki at arasına yerleştirilen kafes şeklindeki bir taht-ı revan ile naklettirdi. Neşri'nin verdiği bilgiye göre Bayezid'i kurtarmak için başka teşebbüsler de oldu. Anadolu ileri gelenleri birleşerek Bayezid'i Timur'dan satın almayı denedi ve doksan bin floriye Timur'u ikna etseler de bu parayı kendi aralarında temin edemediler. Zira her yer yağmaya uğradığı için bu parayı toplamak mümkün olmadı. *"Kostantiniyye tekfurundan istikraz (borç alma)"* etme yoluna gidildi ve bunun için Mehmet Kutbüddin İzniki'nin babası gönderildi. Fakat bu zat Kostantinopol'e ulaşmadan Yıldırım'ın ölüm haberi geldi ve bu teşebbüs de sonuçlanmadı.

Yıldırım Bayezid'in esareti yedi ay kadar sürmüştü. Bu süre içinde savaştan sonra Timur'un ülkesini yağmalamasına tanık oldu ve kafes içinde kendi yurdunda dolaştırıldı. Yine Timur'un komutanları tarafından Bursa'da ele geçirilen hanımı ve kızının yakalanmasına tanıklık etti. Yezdi'nin anlatımına göre Timur'un askerleri savaştan sonra on bin kişilik ve daha küçük kollara ayrılarak bütün Anadolu'yu yağmaladı, bu arada on bin kişilik bir birlik Bursa'ya gönderildi. Emîr Şeyh Nureddin Bursa ve civarını yağmalamak

3 Timurlu çadır yerleşimini düşündüğümüzde lağım kazarak Bayezid'in çadırına ulaşma fikrine ihtiyatla bakmak gereklidir. Timurlu dönemine ait minyatürler incelendiğinde hükümdar çadırlarının etrafına baskı tekniği ile desenlendirilmiş kumaşlardan çit çekiliyordu. Böylece herkesin rahat girip çıkamayacağı korunaklı bir alan içinde hükümdar ve ailesine ait çadırların bulunduğu bir özel alan elde ediliyordu. Şerafeddin Ali Yezdi' in 1486 tarihli bir yazması için hazırlanan minyatürde bu betimlenmiştir. Timur'un kendi çadırının önünde kurdurduğu bir çadıra Yıldırım Bayezid'in yerleştirildiği düşünülürse bunun fark edilmemesinin mümkün olamayacağı kendiliğinden anlaşılır.

üzere giden birlik içindeydi. Bu komutan Bursa'dan elde edilen ganimet ve hanesine dahil olanlarla *"Yıldırım Bayezid'e ait olanlarla"* Kütahya'da Timur'un huzuruna çıktı. Las Efrencin kızı Destine (Yezdi'de isim bu imla ile yazılmıştır) kızlarıyla diğer ona (Yıldırım) ait şeyler ile kocasının yanına gönderildi. Yezdî, Despina Hatun'un Timur'un tavsiyesi ile Müslüman olduğunu belirtir. Muhtemelen Bursa'ya ulaşan Timurlu birlikleri Süleyman Çelebi ile gidemeyen hanedan mensuplarını ve hazineden kalanları ele geçirmişlerdi. Emîr Nureddin'in getirdiği hanedan üyeleri arasında yer alan ve ismini bilmediğimiz Bayezid'in kızı Timur'un torunu Ebu Bekir Mirza ile nikâhlanmıştı. Timurlu kaynağında yer alan Timur'un emir ve izni ile nikâhlandığı vurgusu Timur'un Osmanlı hanedanına duyduğu saygıyı gösterir. Dünürlük ilişkileri bu dönemde siyasi ittifak, asalette denklik, meşruiyet sağlama gibi çeşitli anlamlar taşıyordu. Dolayısıyla Şerafeddin Ali Yezdi'nin bu kaydı dikkat çekicidir. Timur Ön Asya'nın en muktedir hükümdarının kızını bölgenin idaresine bıraktığı torunlarından biri ile nikahlamıştır. Timur'un Bayezid'in kızını torunu ile nikahlaması onu ve hanesini tahkir etmek istemediğini gösterir. Yine Timurlu tarihlerindeki anlatım ve üslup da tahkir etme çabası görülmez. Ancak yine de Yıldırım Bayezid esir bir hükümdardı ve bütün bunlar rıza ile değil cebri olarak yaşanmıştı. Bayezid bütün bunlara tanıklık etmişti. Bayezid esaret döneminde fazla yaşamadı, Timur Eğirdir'i zapt etmekle meşgulken Bayezid hastalandı. Timur, padişahın tedavisi için İzzeddin Mes'ud Şirazi ve Celaleddin-i Arabi'yi görevlendirdi. Bu zatlar devirlerinin en meşhur hekimleriydi. Sonuç olarak Yıldırım Bayezid savaştan yedi ay sonra 14 Şaban 805 (9 Mart 1403 Perşembe) günü vefat etti. Hastalanarak, zehirlenerek, intihar ederek öldüğü hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Ankara Savaşı'ndan sonra Süleyman Çelebi, İsa Çelebi elçileri vasıtasıyla Timur'a itaat ettiklerini bildirmişlerdi. Bayezid'in bu gelişmelerden haberdar olup olmadığını bilmiyoruz ama muhtemelen haberdar olmuştu. Büyük keder ve üzüntünün tesiriyle vücut savunma sisteminin çökebildiğini modern çalışmalar göstermektedir. Vücut savunma sisteminin çökmesi sonucu

hastalanıp vefat etmiş olması ihtimaller arasındadır. Köprülü intihar etmiş olabileceği üzerinde dursa da bu konu şimdilik tartışmalı kalmaya devam edecektir.

Timur savaştan sonra ileri harekâtına devam ederek sağa sola asker sevk etti ve sistemli bir şekilde aman malı ve ganimet toplattı. Emîrzade Ebu Bekir Bahadır ile emîr Cihanşah Bahadır'ı Bursa'ya; Emîrzade Halil Sultan'ı da zafer müjdesini vermesi için Semerkand'a gönderdi. Kendisi ise Ankara'dan Sivrihisar'a oradan Karahisar ve Kütahya'ya gelerek buranın ahalisinden aman malı aldı daha sonra ise Foça ve İzmir'i fethetti. Ardından Karabağ'a döndü buradan Semerkand'a yöneldi ve 1404 yılında başkentine ulaştı.

Savaşın Sonuçları

Ankara Savaşı'nın sonuçlarını savaşın cereyan ettiği dönemde kısa ve uzun vadeli sonuçları veya uzun vadeli etkileri olarak iki noktadan değerlendirmek mümkündür. Kısa vadedeki sonuçlarını Timurlu, Bizans, Beylikler ve Osmanlı açısından değerlendirebiliriz.

Timur Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'i yenerek, Hoten'den İstanbul'a kadar olan yerlerde bulunan bütün siyasi yapıları ya ortadan kaldırdı ya da baş eğdirdi. Böylece bütün bu alanı kontrolü altına aldı. Timur ele geçirdiği yerleri oğulları ve onların vefatıyla da oğlunun soyundan gelen münasip bir mirzanın idaresine havale ediyordu. Tebriz merkez olmak üzere Hülagu tahtı olarak kısaca ifade edilen İlhanlıların idaresi altına giren yerler Miranşah'a tevfiz edilmişti. Bu tevfiz edilen yerlerin hepsinin ele geçirilmiş olması şart değildi. Tayin edilen mirza o bölgeyi ele geçirmek ve yönetmekle görevlendiriliyordu. Yazımızın başında kısaca işaret ettiğimiz üzere Miranşah kendisine havale edilen yerlerde idareyi sağlayamadı ve Timur Hindistan seferinden hızla Azerbaycan'a gelmek zorunda kaldı. Ankara Savaşı'ndan sonra Timur sefer sonunda elde ettiği yerleri Miranşah'ın oğlu Mirza Ömer'e verdi. Miranşah ve diğer oğlu Ebu Bekir Mirza (Yıldırım Bayezid'in kızı ile evlenmişti) da Ömer Mirza'nın maiyetinde yer alacaktı. Ömer Mirza b. Miranşah'a verilen yerler Hürmüz'e kadar Fars ve Kirman, Rey'den Azerbaycan'a kadar Irak-ı Acem, Arran, Mugan,

Karabağ, Gilanat, Şirvan, Şemahı, Derbend, Gürcistan, Abhaz, Hicaz'a kadar Diyarbekir ve Irak-ı Arap, İstanbul'a kadar Rum diyarı, İskenderiye ve Nil'e kadar Şam diyarından oluşmaktaydı. Timurlu kaynağı Nizamüddin Şami'nin ifadesine bakılırsa Bizans da Timur'un hâkimiyetini tanımış, hediye ve para göndermişti. Timur'un öngörüp görmediğini bilemeyiz ancak doğuya Hıtay üzerine sefere çıkarken ona batıda sorun çıkaracak hiçbir güç bırakılmamıştı.

Timur Ankara Savaşı'nı takiben Anadolu'daki eski beyliklerin hepsini canlandırdı. Bursa'da hapiste olan Karamanoğlu Mehmed ve Ali Beyleri iltifatla kabul ederek Mehmet Bey'i Karamanoğulları Beyliği'ne tayin etti. Ayrıca Antalya ve Alaiye başta olmak üzere topraklarına ilaveler de yaptı. İsfendiyar Bey'e kendi topraklarına ilaveten Kastamonu ve Çankırı'yı verdi. Hristiyanlardan fethettiği İzmir Kalesi'ni Aydınoğlu Musa Bey'e tevcih etti. Saruhanoğulları Beyliğini de Saruhanoğlu Hızırşah'a verdi. Böylece Yıldırım Bayezid'in saltanatı döneminde aşağı yukarı tamamlanmış olan Anadolu siyasi birliği dağıldı. Bunun tekrardan sağlanması Fatih Sultan Mehmet devrinde gerçekleşecekti. Anadolu siyasi birliğinin sağlanamayışı Osmanlıların Rumeli'deki faaliyetleri açısından her zaman büyük bir problemdi. Bu durum özellikle Osmanlı Karaman münasebetlerinde bariz şekilde görülüyordu.

Ankara Savaşı'ndan en kârlı çıkan tarafın Bizans İmparatorluğu olduğunu söylemek yanlış olmaz. Timur Anadolu'ya yöneldiğinde Yıldırım Bayezid İstanbul'u kuşatmakla meşguldü. Anadolu yakasında Güzelce Hisar'ı yaptırmış fakat muhasaraya devam edememişti. Böylece Niğbolu zaferinden sonra Osmanlılar tarafından iyice sıkıştırılan ve her an düşmesi beklenen Bizans İmparatorluğu elli yıl daha yaşama imkânı buldu. Bu kadarla da kalınmamıştı. Çünkü Osmanlılara haraç veren bir durumundan Emîr Süleyman'la yaptıkları anlaşma gereği Anadolu'da Kartal, Gebze, Pendik ile bazı adaları ve Misivri'ye kadar Karadeniz sahilini ve Rumeli'de Selanik ve Teselya'yı da elde edecek bir konuma geldiler. Bütün bu yerlere ilaveten Osmanlı ailesinden Yıldırım Bayezid'in küçük oğlu şehzade Kasım ve Fatma'yı da rehin olarak aldılar.

Ankara Savaşı'nın sonuçları Osmanlılar için çok daha karmaşık ve çok yönlü oldu. Savaşın Osmanlıların aleyhine gelişmesi üzerine Şehzade Süleyman ve Çelebi Mehmet savaş meydanından ayrıldılar, Musa ise Timur'a esir düştü. Mustafa bulunamadı, İsa da son anda esir olmaktan kurtuldu. Şehzade Kasım ise yaşı küçük olduğu için Bursa'da bırakılmıştı. Savaşın kaybedildiği anlaşılınca Veziriazam Ali Paşa ile Murat Paşa ve Yeniçeri ağası Hasan Ağa şehzade Süleyman Çelebi'yi alarak süratle Bursa'ya gelip hazineden taşıyabildikleriyle aile ve çocuklarını alarak buradan ayrıldılar. Anadoluhisarı'ndan Rumeli'ye geçerek Edirne'ye ulaştılar. Süleyman Çelebi burada hükümdar ilan edildi. Çelebi Mehmet şehzadeliğinde sancak merkezi olan Amasya'ya gitti. Şehzade İsa ise Balıkesir taraflarına çekildi. Bunlara Timur'un yarlık vererek babası Yıldırım Bayezid'in cenazesi ile Bursa'ya gönderdiği Şehzade Musa'yı da eklemek gerekir. Böylece kardeşlerin her biri bir yerde hükümdarlığını ilan etmiş olduğu Osmanlı Tarihin'de *"Fetret Devri"* olarak anılan dönem başladı. Bu süreç Çelebi Mehmed'in kardeşlerine galebe çalarak tek başına Osmanlı tahtına hâkim oluşuna kadar devam etti. Her ne kadar modern literatürde Fetret devri Çelebi Mehmet ile sona ermiş olarak tanımlansa da aslında II. Murat döneminde *"Düzmece Mustafa"* meselesi ile Ankara Savaşı'nın etkilerinin devam ettiği görülür. Düzmece Mustafa meselesi ve bunun yarattığı olumsuzluklar savaşın uzun vadeli etkilerinden biriydi ve aynı zamanda hafızalarda Ankara Savaşı ve sonrasında yaşananları hatırlatan bir durumdu.

Ancak bunların ötesinde savaşın uzun vadede özellikle Osmanlı aydın ve bürokratlarının zihninde yarattığı etkiden de söz etmek gerekir. Onların tarihi hafızasında Ankara Savaşı ve sonrasında yaşananlar *"aman fetret olmasın"* fikrinin kuvvetli bir dayanağı, tarihî ve müşahhas bir örneği olmuştur. Bu düşüncenin Osmanlı Devleti'nin merkezileşme serüveninde etkisi olduğuna kuşkumuz yok gibidir. Merkez güçlü olsun ve fetret olmasın düşüncesi ile gereken düzenlemelerin son derece sistematik bir şekilde yapılmış olduğu anlaşılıyor. Çelebi Mehmed'in, Timur'dan sonra tahta çıkan oğlu Mirza Şahruh'un töreye gönderme yaparak kardeşlerini ortadan kaldırmak

yerine onlara bir yer vermesinin töreye uygun olacağı şeklindeki telkinine töreye bağlı olmakla birlikte bazı meseleleri kendi tecrübeleri ile çözdüğü şeklinde cevap vermesi dikkat çekicidir. Münşeat mecmuaları ve buralardaki bilgilerin otantikliği meselesi ne kadar tartışmalı olursa olsun 16. yüzyıl bürokratının hazırladığı bir münşeatta Çelebi Mehmet'e bunun söyletilmesi Osmanlı bürokrat ve aydınlarındaki merkezin kuvvetlenmesi ve törenin tecrübe ile takviye edilmesi, yeni yol ve uygulamaların da yapılmasını meşrulaştırdığı muhakkaktır. Merkezi kuvvetlendirme politikası elbette sadece bir hükümdar ile sınırlı değildi. Osmanlı teşkilatı incelendiğinde hükümdarı/merkezi güçlü kılmaya yönelik düzenlemelerin yapılmış olduğu görülmektedir. Bunu temin için ekonomik, siyasi, askerî gücün temerküz edeceği yapılanmaların (güç odaklarının oluşmasının) önüne geçilmiş olduğu anlaşılıyor. Hanedan ve hükümdarın şahsında tezahür eden devlete/hanedana alternatif üretecek, onun gücüne halel getirebilecek bir güç merkezi oluşmasına adeta izin verilmemiştir. İlginç olan durum bunun bir şekilde üleşilerek yapılmış olmasıydı. Toprak üleşilmiştir ama sadece emîr veya beyler üzerinden değil, araziyi ekecek mamur edecek nüfus ile de paylaşılmıştır. Tımar tevcih hakkı da yani toprak tasarrufu temelde devlete/hükümdarın iradesine aittir. Ticaret esnaf odaları aracılığı ile hammadde temin ve dağılımı yine devlet eliyledir. Burada da paylaşım esastır ve hanedana alternatif olacak kapital sahibi oluşmamıştır. Ulema yine medreseler üzerinden tek bir zümre veya aileye soya ait kılınmadan yetiştirilmiştir. Köklü ulema aileleri olsa da bunlar mali ve askerî yapıya nüfuz etme, hanedana alternatif üretme konumuna gelememiştir. Askeriye yeniçeri, tımarlı ve yerli kulu olarak farklı gruplar üzerinden çeşitlendirilmiş ve hükümdar askerî olarak bunların hiçbirine mahkûm olmamıştır. Konar-göçer boylar yekpare bırakılmamış, kendi aralarından seçilen kethüdalar aracılığı ile idare edilmek üzere üç-beş bin çadırlık bölümlere ayrılmıştır. Böylece kethüdaların adı ile anılan yeni taifeler oluşmuş, bunlar yeni fethedilen yerlere küçük gruplar halinde yerleştirilmiştir. Bu sayede elbette mamur alanlar sağlanmış olsa da bir yandan da başka bir

boya dayanarak yeni bir hanedan oluşmasının önü kesilmişti. Zira Türk tarihindeki büyük hanedanların hemen tamamı bir boya mensuptu. Böylece askeriye, ulema, tüccar, konar-göçer boyların beyleri vs. hiçbirinde yeni bir hanedan çıkaracak gücün toplanmasına izin verilmemiştir. Merkezi kuvvetlendirme politikasında Ankara Savaşı tecrübesinin çok etkili bir örnek olarak Osmanlı yönetici elitinin hafızasında yer ettiğine şüphe yoktur. Bu da bu savaşın yapısal değişime etki eden önemli bir savaş olduğunu düşündürmektedir. Osmanlı Devleti'nde merkezi güçlendiren uygulamalar İran, Orta Asya ve Avrasya sahasında kurulan diğer Müslüman Türk hanedanların hiçbirinde görülmemektedir. Kanaatimizce Ankara Savaşı, İslam dünyasının batı ucunda kurulan Osmanlı Devleti idarecilerinin zihninde önemli bir tecrübe olarak yer almış, tarihi sonuçları itibariyle savaşın galiplerinden daha derin etkiler bırakmıştır. Zihniyet değişimine katkı sağlaması yönüyle Ankara Savaşı Türk tarihindeki en önemli savaşlardan biridir.

Kaynakça

Aka, İsmail, "Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnamesi", *TTK Belgeler*, XI/15, 1981-1986, s. 1-23.

Aka, İsmail, "Timurlularda Hakimiyet Anlayışı, *Türk Kültürü*, XXXVII/430, 1999, s. 84-85.

Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991.

Alan H., "Türklerde Devlet Kurma Biçimi (Modern Öncesi Dönem)", *Türklerde Devlet Sempozyumu Afyonkarahisar 2017, Bildiriler*, İstanbul 2018.79-109

Alan, Hayrunnisa, *Osmanlı Timurlu Münasebetleri*, MSÜ, Sosyal Bilimler Enst. Yl Tezi, İstanbul 1992.

Alan, Hayrunnisa, "Timurlularda Hükümranlık Anlayışı Kaynak ve Uygulama", *Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu 26-27 Mayıs 2005 Bildiriler*, (Ed. A. Kara- Ö. İşbilir) İstanbul 2007, s. 13-22.

Alan, Hayrunnisa, "Emir Timur Döneminde İpek Yolu", *İpek Yolu*, (ed. A. Taşağıl), Türk Kültürüne Hizmet Vakfı yay. İstanbul 2015, s. 257-277

Alan, H., "Tavacı", *DİA*, s. 40.

Ankara Meydan Muharebesi 1402, Ankara Genel Kurmay Basımevi 1995.

1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım-Timur) Bildiriler Kitabı, ed. Mustafa Alkan, TTK Ankara, 2014.

Ataol, Murat, "Ankara Savaşı'nın Geçtiği İleri Sürülen Sahaların Topografik ve Hidrolojik Analizi", *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi Bildiriler*, Ankara 2013 s. 243-253.

Aşıkpaşazade, (neşr N. Atsız), *Tevarih-i Al-i Osman*, İstanbul 1947.

Bıyıktay Ömer Halis, *Yediyıl Harbi İçinde Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, Askeri Matbaa 1934.

Çetin, Halil, *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, İstanbul 2009.

Clavio, *Kadisten Semerkan'a Seyahat* (Çev. Ö. R. Doğrul) Tarihsiz.

Demir, Mustafa, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi Sivas Tarihi*, Ege Ünv. Sosyal Bil. Enst. Basılmamış Dr. Tezi, İzmir 1996.

Devletşah Semerkandi, *Tezkire-i Devletşah*, (çev. Necati Lugal), İstanbul 1977.

Doerfer, G. Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, I, Weisbaden 1963.

Dennis, George T. (çev M. Delilbaşı), "1403 Tarihli Bizans- Türk Antlaşması" DTCF D. XXIX/1-4, 1971-1978, s. 153-166.

Dersca, Marie Mathilde Alexsandrescu, *La Campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Bükreş 1942.

Elam Nilgün, "Ankara Savaşı'nın Osmanlı Bizans İlişkilerine Etkisi", *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi, Bildiriler Kitabı Ankara 9-12 Ekim 2012*, Ankara 2014, s. 159-189.

Emecen, Feridun, "İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayazıd", *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım- Timur) Bildiriler Kitabı Ankara 9-12 Ekim 2012*, Ankara 2014, s. 3-8.

İnalcık Halil, "Osmanlı Veraset Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *A. Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, XIV, 1958, s. 79.

İnalcık Halil, "Mehmet II" İA, VII, s. 516.

İnalcık, Şevkiye, "İbn-i Hacerde Osmanlılarla İlgili Kayıtlar", *DTCF Dergisi*, VI/4, 1948.

Kanat Cüneyt, *Timurlu-Memluk Münasebetleri*, Ege Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Dr. tezi, İzmir 1996.

Kastritsis, Dimitris j., *The Sons Of Bayazıd*, Brill, 2007.

Kastritsis, Dimitris j., *Bayezid'in Oğulları 1402-1413 Osmanlı İç Savaşında İmparatorluk İnşası ve Temsil*, (çev. Ayda Arel), İstanbul 2010.

Kılınç, Emrah, *Yukarı Fırat Havzası Beyi Emir Taharten*, Hacettepe Ün. Sosyal Bilimler Ens. Yl. Tezi, Ankara 2017.

Köprülü Fuat, "Yıldırım Bayezid'iin Esareti ve İntiharı Hakkında I Demir Kafes Rivayeti", *Belleten* I/2 (1937), s. 591-603.

Köprülü F., "Yıldırım Bayezid'in İntiharı Meselesi", *Belleten*, VII/26 (1943), s. 291-599.

Mansura Haidar, "Timurlular Devletinde Hakimiyet Anlayışı", *Türk Kültürü*, XXII/258, 1984. Mehmet Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma Neşri Tarihi*, I, (yay. F. R. Unat- M. A. Köymen) Ankara 1987.

Nizamüddin Şami, *Zafername*, (çev. N. Lugal) Ankara 1987.

Oral Tanju, *Terceme-i Zafername Şerafeddin Ali Yezdi*, Marmara Ün. Sosyal Bil. Enst. Umumi Türk Dili Anailim Dalı, yayınlanmamış Dr. Tezi İstanbul 1991.

Oruç b. Adil (neş. Nihal Atsız), *Tevarih-i Al-i Osman*, İstanbul 1947.

Piyadeoğlu Cihan, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Filin Kullanılmasına Dair Bazı Tespitler", *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildiriler*, II, İstanbul 2015, s. 60-90.

Salman, Hüseyin, "Timur ve Anadolu I Timur'un Uluborlu ve Eğridir'i Zaptı", *Tarih Dergisi*, 39, İstanbul 2011, s. 85-96.

Stange, Guy Le Doğu Hilafetinin Memleketleri, (çev. Adnan Eskikurt-C. Tomar), İstanbul 2015.

Steingas, Comprehencive Persian Dictionary

Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)* (çeviri ve notlar Ahsen Batur), İstanbul 2013.

Şerafeddin Ali Yezdi, *Zafername* (nşr. A. Urunbayev) Taşkent 1972

Turks A Journey of A Thousand Years 600-1600 (Ed. David Roxburgh), London 2005.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi* I, TTK, Ankara.

Yınanç M. Halil, "Bayezid I", *İA.*, V., İstanbul 1992, s. 231-234.

Yücel Yaşar, *Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakındoğu 1393-1402*, Ankara DTCF Basımevi, Ankara 1980.

Yücel, Yaşar, *Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları 1393-1402*, TTK, Ankara 1989.

Yüksel, Musa Şamil, Dönemin Arap Kaynaklarına Göre "Ankara Savaşı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/1, Temmuz 2010, s. 351-369.

Yüksel, Musa Şamil, "Arap Kaynaklarında Timur", *Bilig*, Güz 2004/31, 2004, s. 85-126.

Yüksel, Musa Şamil, "Timurlu Siyaset Teorisinde Sultan", *Ankara Ün. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46, 2009, s. 231-247.

Yüksel, Musa Şamil, "Timur, Tarih ve İbn-i Haldun", *Emir Timur ve Mirası Uluslarası Sempozyum 2005, Bildiriler*, İstanbul 2007.

OSMANLI FETRETİ: KARDEŞLERİN TAHT İÇİN MÜCADELESİ (1402–1413)

Feridun M. Emecen[*]

Küçük bir beylikten kısa sürede büyük bir imparatorluğa dönüşecek Osmanlıların uzun tarihi içinde ciddi *"travmatik"* etkileri olan önemli hadiseler arasında Fetret Devri denen dönem önemli bir yere sahiptir. Osmanlı Devleti'ni merkezî bir imparatorluğa dönüştürme çabası içindeki Yıldırım Bayezid'in 1402'de Ankara Savaşı'nda büyük cihangir olarak dünya fatihliğine soyunan Emir Timur karşısında mağlubiyete uğramasının ardından ortaya çıkan kaos, bunu bir yüzyıl kadar sonra geniş şekilde anlatarak kendisinden sonrakilere miras bırakacak olan Osmanlı tarihçilerinin kaleminden şekillenerek ders çıkarıcı bir mahiyete bürünmüştür. Yıldırım Bayezid'in oğulları arasında başlayan taht mücadelesi, yıpratıcı bir hale dönüşerek zorluklarla ve büyük gayretlerle kurulmaya çalışılan merkezî devletin sonunu oluşturacak derecelerde siyasi parçalanmaya yol açmıştır. 1402'den itibaren kardeşler arasında sivrilerek idareyi tamamen ele geçiren Çelebi Mehmed'in duruma hâkim olduğu 1413'e kadar geçen bu karışıklık ve mücadele ortamı *"Fetret Dönemi/Devri"* olarak anılmış ve Modern Osmanlı tarih yazımında bu kargaşa dönemini işaret etmek üzere yaygın bir kullanım alanı bulmuştur.

Bununla birlikte söz konusu dönemi Fetret değil şehzadeler arasında bir iç savaş şeklinde adlandırmak gerektiği ileri sürülmüştür.

[*] Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, femecen@29mayis.edu.tr

Aslında *"Fetret"* terimi sadece belirsizlikleri değil buna yol açan mücadeleleri ister iç savaş, ister isyan isterse taht kavgası hatta yine ister kısa isterse uzun bir zaman dilimi olsun, tamamını kapsayacak bir kavram olarak bu devri tanımlamak üzere kullanılabilir bir özellik gösterir. Bilindiği üzere Fetret: *"bir şeyin şiddetini kaybedip gevşemesi ve zayıflaması"*nı ifade eder, *"zaaf, gevşeme, gücünü ve tesirini kaybetme"* anlamlarını taşır. Terim olarak ise Hz. Îsâ ile Hz. Muhammed arasında geçen tebliğsiz/ara dönemi niteler; bu zaman diliminde yaşayanlara da *"Fetret ehli"* adı verilir. Keza Kur'an'ın indirilişi esnasında vahyin kesintiye uğradığı kısa dönemler için de kullanılmıştır. Bu anlamda İslam tarihçileri devletlerin tarihinde merkezî otoritenin zayıflayıp yönetim boşluğunun doğduğu yıllara, yine tasavvufta müridin seyrüsülûkte gevşeklik gösterdiği dönemlere de bu adı vermiştir. Kısaca Fetret kelimesi terminoloji haline gelerek anlam genişliği kazanmış ve bu taht mücadelesini kapsamak üzere tercih edilen bir kavramsallaştırmayı doğurmuştur.

Yıldırım Bayezid'in esaret hayatı sürerken vefat etmesi, öncelikle hanedan mensupları arasında daha önce hiç görülmemiş ölçüde büyük bir mücadeleyi başlatarak, Osmanlı tarihinde asla unutulmayacak gelişmelere zemin hazırladı. Onun oğulları arasında başlayan yıpratıcı mücadeleler yahut kardeşlerin iktidar mücadelesi derin travmatik izler bıraktı. Aslında babalarının sağlığında şehzadelerin her biri diğer Türk beyliklerinde olduğu gibi beyliğin muhtelif yerlerinde idareci olarak görev yapıyordu. Kendilerine bağlı askerî kuvvetlere sahiplerdi ve bulundukları bölgede daha müstakil bir idari tasarruf dâhilinde hareket edebiliyorlardı. Ama muhtemelen Yıldırım Bayezid onlar üzerinde merkezî gücü kuvvetle hissettirebilecek bir siyaseti tercih ederek I. Murad'ın beylik yahut *"gevşek devletleşme"* anlayışından merkezî yapılanmaya geçişin ilk uygulamalarını başlatmıştı.

Bu sistem içinde şehzadelerin gücü babalarına bir alternatif teşkil edebilecek seviyede değil görünüyordu. Bilindiği üzere Türk devlet geleneği, tahta kimin geçeceği konusunda bir veraset sistemini ön görmemişti. Saltanat ancak Tanrı'nın bir ilahi takdiriydi,

"devlet kuşu" kimin başına konarsa o tek hâkim olurdu. Bu durum pek çok Türk-İslam devletinde yoğun bir rekabete, iç kavgalara sebebiyet vermiş; oğul babaya, baba oğullarına, kardeşler de birbirine düşerek, devletin kısa sürede parçalanmasına yol açmışlardı. Osmanlı beyliği daha ortaya çıkış yıllarında buna bir ölçüde *"müşterek bey"* modeliyle bir çare aramış gibiydi.

Osman Bey, son yıllarında hastalığının da etkisiyle işleri bir ölçüde oğlu Orhan'a bırakmıştı. Orhan Bey ise yine yaşlılığı devresinde Rumeli kesimindeki gaza işlerini büyük oğlu Süleyman Paşa'ya tevdi etmiş, onun vefatıyla gelişen olaylar içinde diğer oğulları arasında bir rekabet yaşanmış, sonunda I. Murad duruma hâkim olmuş ama büyük ve travmatik bir mücadele vuku bulmamıştı. Kaynaklardan anlaşıldığına göre ilk defa sağlığında oğlunun tehdidine maruz kalan I. Murad olmuştu. Oğlu Savcı Bey, daha önceki Osmanlı uygulamalarını da akılda tutarak, Bizans imparatorlarına da benzer tarzda Rumeli ve Anadolu olmak üzere ikili bir idarenin peşine düşmüştü. I. Murad Rumeli yakasında iken Bursa'da isyan etmiş, Bizans imparatorunun büyük oğlu Andronikos ile işbirliği yapmıştı. Her ikisi de babalarına karşı başlattıkları mücadeleyi kaybedeceklerdi.

Yıldırım Bayezid ise tahta çıkar çıkmaz kendisini destekleyenler ile birlikte iktidara tam sahip olabilmek için kardeşi Şehzade Yakub'u *"elimine"* etmişti. Hatta bizzat kendisi babasının Kosova meydanında hayatını kaybetmesinde (1389) parmağı olduğu yolunda dahi suçlanmıştı. Bütün bu durum taht mücadelesinde o sıralarda yoğun bir iç hesaplaşmanın yaşandığı noktasında ipucu sağlar. Yıldırım Bayezid her şeye rağmen oğullarını memleketinin çeşitli yerlerine idareci olarak göndermekten çekinmedi. Çünkü devlet geleneği her türlü muhtemel olumsuz gelişmelere rağmen bunu gerektiriyordu. Yaptığı en önemli iş ise onları kendi gücünün tartışılmaz olduğuna ikna edecek ve kontrol altında tutacak mekanizmaları geliştirmiş olmasıydı. Yaptığı hızlı ve ani seferlerde oğulları kendi askerleriyle ona katılmaya can atıyorlar, hatta bazen Niğbolu Savaşı (1396) sırasında görüldüğü üzere onun hızına yetişmeye bile çalışıyorlardı.

Ankara Savaşı sırasında (1402) durum başlangıçta bundan farklı değildi. Fakat savaşın kaybedileceği anlaşıldığında şehzadeler maiyetlerindeki askerî güçleri tamamen yitirmeyi göze alamayıp bir ölçüde sonraki gelişmeleri de düşünerek, idare bölgelerine çekilmeyi tercih edeceklerdi. Yıldırım Bayezid'in esir düşmesinin ardından parçalanan ve küçülen Osmanlı Devleti'nin kimin idaresi altında nasıl toparlanacağı esas meseleyi oluşturacaktı. Hâsıl olan boşluk ortamında da şehzadeler arasında babalarının yeri için mücadeleye girişmek artık kaçınılmaz görünüyordu.

Netice itibarıyla Yıldırım Bayezid'in geride bıraktığı her biri birer sancakta idarecilik yapmakta olan oğulları Ankara Savaşı sırasında harp meydanından çekilip kendi idare bölgelerine kapağı atmışlardı. Büyük şehzade Süleyman Manisa merkezli Saruhan sancağı beyi idi ve Aydın, Balıkesir merkezli Karesi sancaklarının askerlerini toplayarak savaşa katılmıştı. Mustafa Çelebi, Hamid (Isparta) ve Teke ili taraflarının idarecisiydi. O sırada on bir yaşındaki Çelebi Mehmed ise Amasya sancağı beyiydi, bu yörenin askerleriyle Ankara Savaşı için babasının ordusuna dâhil olacaktı. Diğer oğulları İsa ve Musa çelebilerin idarecilikleri konusunda karışıklıklar bulunmakla birlikte İsa'nın Antalya, Musa'nın ise Kütahya'da sancak sahibi olduğu bilgisi mevcuttur.

Savaş sırasında Süleyman, İsa ve Mehmed çelebiler askerlerini alıp çekilmişlerdi. Mustafa ve Musa ise babaları gibi Timur'un eline düşmüştü. Timur Mustafa'yı rehin olarak almayı tercih edip onu Semerkant'a götürdü. Musa Çelebi'yi ise babasıyla birlikte Germiyanoğlu Yakub Bey'in yanında bırakmıştı. Yıldırım Bayezid'in küçük oğlu Kasım da Bursa'da kalmıştı, bu dönemde vuku bulan siyasî karışıklıklarda rol almamıştı. Daha sonra ağabeyi Süleyman tarafından kız kardeşi Fatma ile birlikte Bizans imparatoru II. Manuel'e rehin olarak bırakılacaktı. Yine Yusuf adlı bir başka şehzade Bizans'a gitmişti, onun Hristiyan olarak Demetrios adını aldığı ve ölümüne kadar İstanbul'da yaşadığı rivayet edilir. Bu durumda babalarının mirası üzerinde kavgaya tutuşabilecek güçte üç şehzade bulunuyordu. Timur tarafından 1403 yılı baharında serbest bırakılan Musa Çelebi de az sonra bunların arasına girecekti.

Osmanlı tahtına aday pozisyonda bulunan bu dört kardeş, Ankara Savaşı'ndan sonra oluşan şartlar gereğince Timur'a bağlılık sunmuşlardı. Bunlar içinde en büyük şehzade konumundaki Süleyman, akıllıca bir hareketle Timur *"vartası"* sırasında herhangi bir saldırıya uğramamış olan Rumeli yakasına geçmişti. Yanında Bayezid'in yakın adamları ve idareciler de vardı. Osmanlı tarihçileri, onun maiyyetinde bulunan üst düzey idareciler arasında Yıldırım Bayezid'in veziri Çandarlı Ali Paşa, Subaşı Eyne Bey ve yeniçeri ağası Hasan'ı da sayarlar. Hülasa yeniçeri ocağının mensupları Rumeli yakasında Süleyman'ın yanında idi. Böylece başlangıçta Emir Süleyman müstakbel Osmanlı beyi olarak her kesimden kabul görmüş durumdaydı. Süleyman Rumeli yakasına geçtiğinde kardeşi İsa Çelebi de onunla birlikteydi. Aslında İsa Çelebi, Ankara Savaşı'nın hemen ardından Bursa'ya gelmiş, ardından da ağabeyisi Emir Süleyman'a tabi olarak onunla Rumeli yakasına geçmişti.

Musa, İsa ve Mehmed Çelebiler, ilk başta ağabeyleri Süleyman'ın yüksek otoritesini kabul etseler de, babalarının ölümünden sonra boşalan tahta sahip olmak için birbirleriyle mücadeleye girişmeleri uzun sürmeyecekti. Bu şekilde Yıldırım Bayezid'in mağlubiyeti ve vefatıyla başlayan, onun oğulları arasında mücadeleyle geçen, karışıklıklar ve belirsizliklerle kendisini gösteren Fetret dönemine girilmiş oldu. Taht için her biri kendisini Yıldırım Bayezid'in meşru varisi gibi gören, içte ve dışta tutarlı siyaset takip eden rakipler arasında zaman zaman birbirlerinin üstünlüklerini kabul ettikleri ama çoğu kez mücadeleyle geçen büyük bir kargaşa dönemi başladı. 1413'ten itibaren Çelebi Mehmed'in kat'i şekilde duruma hâkim olduğu, hükümdarlığının genel çerçevesiyle herkesçe tanındığı, nisbî bir istikrarın da sağlandığı zamana kadar, sürekli bir mücadele içinde geçen bu pek karışık yıllar, tam anlamıyla hâkim bir otoritenin bulunmadığı, devletin parçalanmış halinin sürdüğü bir istikrarsızlık dönemi olarak tanımlandı.

Yıldırım Bayezid'in büyük oğlu Süleyman Çelebi yahut döneminin kaynaklarında isimlendirildiği gibi Emir Süleyman, önce maiyyeti ile birlikte Bursa'ya uğradı ve Timur'un buraya yöneldiğini

duyunca, hazineyi ve devletin evrakını alarak Edirne'ye gitti. Ardından Timur'un Anadolu'daki beylikleri yeniden ihya projesinin bir yansıması olarak ondan Rumeli'deki Osmanlı arazisinin hükümdarı olduğunu tasdik eden bir *"yarlık"* almayı başardı. Timurlu tarihçilere göre Bursa yöresi için aynı alicenaplığı görmedi. Timur Osmanlı çekirdek coğrafyası olan bu bölgeyi İsa Çelebi'ye vermişti. İsa Çelebi muhtemelen Bursa yöresine ağabeyi ile birlikte gittiği Rumeli kesiminden döndüğü 1402 sonbaharında hâkim olabilmiş, ardından da Timur ona bu vaziyeti tasdik eden bir yarlık göndermişti. Bu arada Mehmed Çelebi de, Tokat ve Amasya havalisindeki hâkimiyetini Timur'un vesayeti altında aynı şekilde meşrulaştırmış durumdaydı. Öyle ki 1403 tarihli sikkesinde tabilik bağlarının işareti olarak Timur'un adına da yer vermişti.

Rumeli yakasına geçen Emir Süleyman artık babasının meşru vârisi gibi davranıyordu. Rumeli yakasında Osmanlı toprak bütünlüğü bazı gerilemelerle birlikte yine de muhafaza edilmiş haldeydi. Burada kudretli uç beylerine ait bölgelerin dinamik yapısında ciddi bir bozulma vuku bulmamış görünmekteydi. Bu yakada durumu kontrol altına alabilen şehzadeler devleti tekrar toparlayabilecek bir güç kaynağına sahip olabileceklerini düşünüyorlardı. Büyük şehzade olarak Emir Süleyman böyle bir avantajı daha ilk anda yakalamış durumdaydı. Nitekim Osmanlı Devleti'nin meşru hükümdarı olarak kendisini tanıtırken Bizans, Venedik ve Cenevizlilerle siyasi ilişkiler kurmaya çalışıyordu. 1403'te Bizans imparatoru ile yaptığı anlaşma hayli önemliydi ve buna göre Selanik şehri Bizans'a bırakılıyordu. Gelibolu ise Osmanlıların elinde kalıyordu. Anlaşmaya Venedik, Ceneviz, Sırp despotu Lazareviç ile Bodonitza markisi de dâhil olmuştu. Emir Süleyman bu şekilde Rumeli yakasındaki Hristiyan güçlere verdiği tavizlerle meşruiyetini açık şekilde resmileştirme peşinde koşuyordu. Ayrıca kendi liderliği altında kardeşlerinin idare bölgelerini bütünleştirdiğine inanıyordu. Fakat kardeşleri onunla aynı kanaatte değildi. Onlar Türk töresinin veraset konusundaki uygulamalarını biliyorlardı, üstelik taht iddiasından da vaz geçecek gibi hiç görünmüyorlardı.

Kısa süre sonra özellikle de Timur'un ordularını Anadolu'dan çekmesi üzerine Bayezid'in diğer şehzadeleri arasında devletin kadim merkezi Bursa'ya hâkim olma yolunda katı ve yıpratıcı bir iktidar mücadelesi baş göstermekte gecikmedi. Emir Süleyman Rumeli yakasında gerçek bir hükümdar gibi davranırken Anadolu'daki kardeşleri Çelebi Mehmed ve İsa Çelebi, Bursa'nın kontrolü için kavgaya tutuşmuşlardı. Timur Bursa'yı önce Yıldırım Bayezid'in kardeşi Savcı'nın oğluna bırakmıştı, fakat İsa Çelebi bir şekilde buraya gelip şehre hâkim olmuştu. Onun Bursa üzerindeki kontrolü çok sürmedi. Çelebi Mehmed Germiyan beyi II. Yakub Bey ile ittifak kurarak 1403 ilkbaharında Ulubat'ta kardeşi İsa'yı yenilgiye uğratmıştı. Çarpışmadan önce iki kardeşin arasını bulma yolundaki teklifler ve gayretler netice vermemişti. Bunun için öne sürülen teklif, Bursa dâhil onun doğu kesimlerinin Mehmed Çelebi'de, Batı Anadolu sancaklarının yani Germiyan, Karesi, Saruhan, Aydın ile birlikte Karaman'ın İsa Çelebi'de kalması yönündeydi. Fakat İsa Çelebi için böyle bir teklif hayli anlamsız bir mahiyet taşıyordu. Zira bu sayılan yerler Timur tarafından eski sahiplerine yani kurucu bey ailelerine iade edilmişti ve İsa Çelebi ancak onlarla mücadele ederek böyle bir otoritenin sahibi olabilirdi. Öncelik başlangıç itibarıyla ana toprak haline getirilmiş yerlere verilebilirdi ve Bursa'ya hâkim olabilmek bu açıdan son derece mühimdi. Bu şartlar altında savaşın kaçınılmaz hale geldiğine artık herkes kani olmuş görünüyordu.

Savaşta mağlup olan İsa Çelebi kaçarak Bizans imparatoruna sığındı. Bu durum karşısında Emir Süleyman, İsa Çelebi'yi kendisine tabi olmak kaydıyla desteklemeye karar verdi. Bu şekilde Anadolu'daki durumu kendi lehine çevirme çabası içine girdi. Bizans ile yaptığı 1403 anlaşmasının bir sonucu olarak İsa Çelebi'nin tekrar Anadolu'ya dönmesini sağladı. Bursa için başlayan mücadele, üç kardeş arasında tam bir kopuşun da başlangıcını oluşturdu. Edirne'ye hâkim Emir Süleyman, kardeşi İsa Çelebi'yi Bursa için desteklerken her ikisinin de birbirini zayıflatacağını umarak asıl amacı olan Bursa'yı ele geçirip iktidarı babası zamanındaki gibi yeniden sağlamanın peşinde koşuyordu.

İlk Osmanlı tarihçisi olarak bilinen Ahmedî'nin, Emir Süleyman'a takdim ettiği ve içinde Osmanlı tarihinin de bulunduğu İskendernâmesi'nde ironik şekilde onu *"mal ve mülk hırsı olmayan, mülkü bir üvezin kanadı gibi değersiz gören"* bir bey olarak takdim eder. Ayrıca Emir Süleyman'ı bu ilk devrelerde babasının tam tersi karakterde, temkinli ve adil bir hükümdar olarak över. Ahmedî muhtemelen himayesine girdiği Emir Süleyman'ı birleştirici bir lider gibi tanıtıp diğer iktidar peşinde koşan kardeşlerine ve Anadolu beylerine kendisini kabul ettirebilecek vasıfta olduğunu ima etmek istemişti. Fakat bundan sonraki gelişmeler hiç de umulduğu gibi cereyan etmeyecekti.

Osmanlı kültürünün ve idari geleneklerinin hâkim olduğu Bursa hiç şüphe yok ki Anadolu ciheti için özel bir önem taşıyordu. Bursa'nın elde tutulması, devletin yeniden birleştirilmesi açısından vaz geçilmez görünüyordu. Çelebi Mehmed'in Bursa'ya hâkim oluşu Emir Süleyman için kabul edilebilir bir durum değildi. Çelebi Mehmed kendisini Anadolu kesimindeki Osmanlı topraklarının hükümdarı gibi takdim etmeye başlamıştı. İznik'i ve Yenişehir'i kontrolü altına almış, Saruhan, Aydın Karesi kesimindeki bir bölük sipahi ve ileri gelenler onun safına katılmıştı. Ardından da Germiyanoğlu Yakub Bey'e mektup gönderip babasının cenazesinin kardeşi Musa ile birlikte kendisine yollanması talebinde bile bulunmuştu. Rumeli cihetindeki ağabeyine karşı Anadolu yakasının hükümdarlığının peşinde koştuğunu böylece herkese açık şekilde göstermiş oluyordu.

Yıldırım Bayezid'in cenazesini törenle defnettirdikten sonra da onun yerini kendisinin aldığı yolundaki iddialarını meşrulaştırabilecek bir konum kazanmıştı. Bununla beraber babasının türbesini bitirerek onu buraya nakledecek kadar Bursa'da kalamadı. Oradan tekrar kendi sancağına gitmeyi tercih edecekti. Bunda muhtemelen emniyet gerekçeleri öncelikli rol oynamıştı. Nitekim geri dönen ve kendisine karşı Anadolu beyleriyle birlikte hareket eden İsa Çelebi'nin baskısı karşısında idareci olarak görev yaptığı Amasya'ya çekilecekti. Kardeşinin gittikçe kuvvetini artırması karşısında ona yumuşak ifadelerle mektup dahi göndererek memleketine

gelmesinden memnuniyet duyduğunu bile yazmıştı. Fakat İsa Çelebi'nin faaliyetleri karşısında durumunu kuvvetlendirerek yeniden mücadeleye girişmeyi de ihmal etmeyecekti.

İsa Çelebi, Beypazarı, Sivrihisar taraflarına kadar gelmiş, Karamanlılarla savaşmış, ardından Bursa'ya gelmiş, şehir halkının kendisini içeri almaması üzerine kızarak şehri ateşe vermişti. Bu durum Çelebi Mehmed'e kardeşinin üzerine yürümek için müsait bir ortam sağlıyordu. Fırsatı kaçırmadı, süratle Bursa'ya geldi. İsa Çelebi'yi bir kere daha bozguna uğrattı. İsa Çelebi Kastamonu'ya İsfendiyar Bey'e sığındı. Onunla birlikte hareket ederek Ankara'ya oradan Gerede'ye indi. Çelebi Mehmed kardeşini burada tekrar yenilgiye uğrattı ve Bursa'yı yeniden ele geçirdi. Bu arada Anadolu beyleri üzerine yürüyüp onların itaatini sağladı. Anadolu beylerinden destek alan kardeşinin birliklerini de dağıttı. Hatta peşini bırakmayarak onu Eskişehir'de yakalayıp ortadan kaldırdı (1403 sonbaharı).

Bununla birlikte Mehmed Çelebi, Rumeli'den gelen ağabeyi Süleyman'ın kuvvetleri karşısında tutunamayarak Bursa ve Ankara'yı kaybetti (1404). Ancak Amasya hattında tutunmayı başardı, böylece Çelebi Mehmed ile Emir Süleyman arasındaki mücadelede bir yavaşlama görüldü. Bu sakin ortam 1409'a kadar sürdü. Belki de Ahmedî, Emir Süleyman'ın bu sıradaki tutumu sebebiyle onu yukarıda belirtildiği gibi mülk hırsı olmayan bir hükümdar olarak tanıtmak istemişti. Bununla birlikte Emir Süleyman Rumeli ve Anadolu yakasındaki topraklarda hâkimiyet kurmuş oluyordu ve bu da Osmanlı tahtında babasının halefi olduğu konusundaki kanaatleri pekiştiriyordu. Bundan dolayı bazı tarihçiler kendisini meşru padişah olarak tanıyıp *"I. Süleyman"* şeklinde kabul etme meylindedirler.

Tokat-Amasya hattındaki üslerine geri dönmek zorunda kalan Çelebi Mehmed, bir süre sonra yeni bir strateji başlattı. Bu arada Çelebi Mehmed'in Batı Anadolu'da bazı faaliyetlerde bulunduğu Latin kaynaklarından anlaşılır. Bunda Aydın ilini ele geçiren Cüneyd Bey kilit rol oynamıştır. Zira Emir Süleyman Venedik kaynaklarına göre, 1407'de Cüneyd Bey üzerine yürümüş, bu arada Aydın bölgesindeki işlere karıştığı anlaşılan kardeşi Çelebi Mehmed'i

yenilgiye uğratmıştı. Bu durum onun kardeşine karşı Aydın ve Menteşe beyleriyle birlikte hareket ettiğini hatıra getirir. Yine Emir Süleyman'ın Karaman'a karşı başlattığı seferde de Çelebi Mehmed Karamanoğulları ile ittifak kurmuştu. Öyle anlaşılıyor ki Çelebi Mehmed Anadolu'da ağabeyinin iktidarını sarsacak her türlü teşebbüsü icra etmekten hiç çekinmiyordu. Emir Süleyman'ın ise sadece Anadolu'da değil Rumeli kesiminde de yeni problemlerle karşılaşacağı açıktı. Zira Hristiyanlara karşı uyguladığı barışçı siyaset, güçlü uç beyleri tarafından içten içe tepkiye yol açmaktaydı. Akın faaliyetlerinde belirli bir durgunluk söz konusuydu, bu durum uç beylerini farklı arayışlara iten gelişmelere de yol açtı.

Çelebi Mehmed Bursa'yı ele geçirme yolunda yaptığı mücadele sırasında muhtemelen Rumeli'deki bu rahatsızlıklardan haberdardı. Zira yanında bulunduğu anlaşılan küçük kardeşi Musa'yı Karadeniz üzerinden Balkanlar'a yollaması, bu anlamda hayli dikkat çekicidir. Amacı ağabeyini arkadan sıkıştırmayı denemek ve onu meşgul etmekti. Musa Çelebi, Voyvoda Mircea'nın davetlisi olarak deniz yoluyla Eflâk'a çıktı. Onun 1406'da mı yoksa 1409'da mı Rumeli yakasına geçtiği hususunda kesinlik yoktur. Ancak bu yakada asıl faaliyetleri 1409 Eylül'ünden sonrasına rastlar. Musa'nın Rumeli akıncıları ve sipahilerinin desteğini sağlayarak girişiştiği faaliyetler, hatta Edirne'ye hâkim olması, Gelibolu'daki harekâtı, İstanbul önlerine kadar inmesi, Emir Süleyman'ın Bursa'dan ayrılıp Rumeli yakasına intikalini zorunlu kıldı.

Emir Süleyman 14 Haziran 1410'da Boğazı Bizans gemilerinin yardımıyla geçtikten sonra, İmparator II. Manuel ile ittifakını yenilemiş, oğlu Orhan ile kızlarından Fatma'yı rehin olarak Bizans'ta bırakmış ve ertesi gün 15 Haziran'da İstanbul önlerinde Kosmidion (Hasköy-Eyüp) savaşında kardeşi Musa'yı yenilgiye uğratmıştı. Musa kaçarak Edirne'ye dönmüşse de kendisini takip eden Emir Süleyman tarafından 11 Temmuz'da Edirne önlerinde ikinci kez mağlup edilmişti. Bunun üzerine Musa Çelebi Yanbolu'ya çekildi ve yeniden Edirne için askerî hazırlıklara başladı. Zira Edirne, Rumeli topraklarına açılan yolların denetimi yanında güç dengesini kendi

lehlerine çevirmek isteyen taraflara, uç beylerini kontrolleri altına alma açısından mühim bir basamak teşkil ediyordu.

Balkanlar'da, Musa ve Süleyman Çelebiler arasındaki mücadele, 1411 başlarında, Musa'nın Edirne'ye girmesiyle noktalandı. Musa Çelebi İstanbul'a doğru kaçan ağabeyini kıstırıp 17 Şubat 1411'de Kırklareli ile Vize arasındaki Pınarhisar'da yakalayarak öldürttü. Bu tarihten itibaren taht mücadelesi, Bursa'daki ağabeyiyle eski anlaşmasını bozup bağımsızlığını ilan eden Musa'yla Mehmed arasında geçti. Saldırgan bir gaza politikası uygulanmasına taraftar oluşu, Rumeli'deki Osmanlı vasalı Hristiyan devletlerin Musa'ya karşı tavır almalarına zemin hazırladı. Ayrıca onun uç beylerini kendi denetimine alma isteği, merkezîyetçi bir idare tarzını devreye sokması, müstakil haklarını korumada ısrarlı uç beylerinin de içten içe tepkilerini çekmeye başlamıştı. Musa Çelebi'nin merkezî sistemi kuvvetlendirme yolunda Rumeli yakasında ücretli yaya askeri toplaması uç beylerinin kuşkularını daha da beslemiş görünüyordu. Rumeli Beylerbeyliği'ne getirdiği ünlü uç beyi Mihaloğlu Mehmed Bey, az sonra 1411 Eylül'ünde Çelebi Mehmed'in tarafına geçti. Bu saf değiştirme olayı, Edirne'de hükümdarlığını ilan etmiş olan Musa Çelebi için adeta sonun başlangıcı oldu. Musa Çelebi ayrıca ilmî şöhreti o sıralarda hayli yaygın olan Şeyh Bedreddin'i de kazaskerliğe getirmişti.

Kahire'de dini eğitim alan ve sufiliğe meyleden şeyhin, Müslüman ve Hristiyanlar üzerindeki etkisi Musa Çelebi için önem taşıyordu. Musa Çelebi'nin sert politikaları giderek tepkilerin büyümesine yol açtı. Bu arada Bizans imparatoru II. Manuel'e baba diye hitap eden Çelebi Mehmed, çok daha uzlaşmacı ve dengeli bir tavır içindeydi. II. Manuel, birtakım diplomatik teşebbüslerde bulunmayı ihmal etmeyen, 3 Eylül 1411'de Venedik ile anlaşma yapan Musa Çelebi ile geçinemeyeceğinin farkındaydı. Bu bakımdan Çelebi Mehmed ile temas kurmuştu. Mehmed ise Musa ile Rumeli yakasında hesaplaşma peşindeydi. Böylece Çelebi Mehmed'in Musa'nın sebep olduğu karışıklıklardan faydalanarak Rumeli topraklarına hâkim olma mücadelesini başlatacağı an gelmişti.

Onun kardeşiyle ilk çarpışması 1411 kışı veya 1412 baharında Çatalca civarında İnceğiz'de oldu, fakat burada başarı kazanamadı. İkinci teşebbüsü de yine başarıya ulaşmadı. Çelebi Mehmed bu arada Batı Anadolu'ya nüfuzunu yayan Cüneyd Bey ile de uğraşmak zorunda kalmıştı. Musa Çelebi ise Sırbistan üzerine seferi çıkmıştı. Çelebi Mehmed Cüneyd Bey olayını hallettikten sonra yeniden dikkatini Musa Çelebi üzerine yoğunlaştırdı. Vasalların ve uç beylerinin yardımını alan Çelebi Mehmed, 5 Temmuz 1413'te kardeşini Sofya yakınlarında Çamurlu-ova savaşında mağlup edip Fetret Devri'ni görece sona erdirmiş oldu.

Bununla beraber bu devrin etkileri uzun süre devam etti. Çelebi Mehmed'in kardeşlerinden bazıları hâlâ hayattaydı ve bunların çocukları da ileride Osmanlı tahtı için tehlike teşkil edecek ve Osmanlı karşıtı siyaset için bir alternatif olarak öne çıkarılacaktı. Çelebi Mehmed Anadolu ve Rumeli yakasını kendi mutlak gücü altında birleştirdikten sonra tahtı için bir başka büyük tehdit ile karşılaşacaktı. Osmanlı kaynaklarında *"Düzmece"* olarak nitelendirilen Şehzade Mustafa, Timur tarafından Semerkant'a götürülmüş ama bilahare serbest bırakıldıktan sonra Anadolu'ya dönmüştü. Çelebi Mehmed için devlete sahip olma bakımından *"Fetret"* yahut kargaşa henüz tam anlamıyla sona ermemiş görünüyordu.

1415'te Trabzon'a gelen Şehzade Mustafa Venediklilerle ve Bizanslılarla irtibat kurduğu gibi Konya'ya gidip Karamanlılarla, ardından da Kastamonu'da İsfendiyarlılarla işbirliği imkânlarını yoklamış ve oradan Rumeli yakasına geçmişti. Timurlu Şahruh'un baskısını da üzerinde derinden hisseden Çelebi Mehmed, ağabeyi Mustafa'nın Rumeli yakasındaki faaliyetlerinden büyük endişe duydu. Böylece Fetret döneminin karışıklıkları adeta yeniden canlanmıştı. Mustafa, iyi yetişmiş entelektüel yanı yüksek bir şehzade olarak Timur'un sarayında önemli bir yer edinmişti. Anadolu'ya döndüğünde babasının mirası peşinde koşmasını hiç kimse garip karşılamamıştı. Nitekim Çelebi Mehmed ile amansız bir mücadele içinde olan Aydın beyi Cüneyd Bey ile birleşti. Fakat Mustafa başlangıçta Rumeli kesimindeki

güçlü uç beylerinin desteğini kazanamadı. Selanik'e gitti, orada isyan halindeki Şeyh Bedreddin'in yanında kaldıysa da sonra Bizans'a sığınmak mecburiyetinde kalacaktı.

Çelebi Mehmed kardeş kavgalarının devleti parçalanmanın eşiğine getirdiğini bildiğinden hayatının sonlarına doğru hasta halinde kendisince bazı tedbirler almaya çalıştıysa da bunların hiçbirinin arzu ettiği şekilde sonuçlanmayacağı belliydi. Bizans ile anlaşma yaparak iki oğlunu Bizans'a rehin olarak verip belirli bir de meblağ karşılığı ağabeyi Şehzade Mustafa ile Aydınoğlu Cüneyd'in serbest bırakılmaması yönünde taahhüt almıştı. Veraset sisteminin hanedan üyeleri arasında çıkaracağı iktidar kavgalarını önlemek ve dolayısıyla oğullarının geleceğini garanti altına almak istiyordu. Fakat ağır hastalıklarla boğuştuğu hayatının son yıllarında İstanbul'a hiçbir şehzade gönderilmediği gibi Bizans da onun ölümü üzerine Şehzade Mustafa'yı yeniden ortaya çıkaracaktı.

Çelebi Mehmed'in oğlu II. Murad'ın tahta çıkışı, fetret döneminin henüz tamamlanmadığını gösterircesine yeni bir krize daha yol açtı. Bizanslılar Limni adasında gözetim altında tuttukları Şehzade Mustafa ile Cüneyd Bey'i serbest bıraktı. Mustafa'nın ortaya çıkışı, vaktiyle toprakları birer Osmanlı sancağı haline getirilmiş olan Anadolu beyleri için yeni bir ümit kaynağı oldu. Bir de buna Hamid ili kesiminde sancakbeyi olan Çelebi Mehmed'in diğer oğlu Mustafa'nın isyanı eklendi. II. Murad bir taraftan küçük kardeşi Mustafa, diğer taraftan ondan da daha büyük tehlike olarak gördüğü amcası Mustafa ile uğraşmak zorunda kalacaktı.

Bu iki Mustafa'dan önceliği amcasına verdi. Turhanoğulları ve Evrenosoğulları gibi kudretli uç beylerinin desteklediği Şehzade Mustafa, gittiği her yerde Yıldırım Bayezid'in oğlu ve meşru varisi olarak kabul görüyordu. Şehzade Mustafa, Rumeli yakasından topladığı birlikler ve aldığı destekle Edirne'ye hareket etmişti. Onları karşılayan Osmanlı ordusundaki Rumelili sipahiler savaşmayı reddedip ona katıldıkları gibi Rumeli beylerbeyi Bayezid Paşa da itaatini sunmuştu. Ancak Cüneyd Bey eski düşmanlığı sebebiyle

Bayezid Paşa'yı idam ettirdi. Mustafa Edirne'ye girip saltanatını resmen ilan etti, adına para bastırdı, hutbe okuttu. Bu zor durumda II. Murad, siyaseti devreye sokarak Bizans ve Cenovalılarla ittifak kurdu. Mustafa'nın Bizans ile yaptığı anlaşmaya uymaması aleyhine olmuş, Bizanslılar Gelibolu'nun kendilerine verilmemesi üzerine Mustafa'dan desteklerini çekmişlerdi. 1422 Ocak ayında Anadolu yakasına geçen Mustafa yanındaki uç beylerinin II. Murad tarafından kazanılması üzerine etkisiz kaldı, kaçarak Eflak tarafına gitti, Kırım'a geçti oradan da Selanik'e sığındı. Ondan bir daha haber alınamadı.

II. Murad'ın Fetret devrinin kaotik ortamını giderebilmesi ve tahtına sağlamca oturabilmesi için son bir işi daha kalmıştı: Kardeşi Mustafa Çelebi'nin yol açtığı yeni tehdidi bertaraf etmek. O sıralarda on üç yaşındaki Mustafa Karamanlıların ve Germiyanlıların desteğini kazanıp Bursa'ya yürüdü. Mustafa, II. Murad'a karşı olan diğer Anadolu beyleri tarafından da sultan olarak tanınmıştı. Bu sırada II. Murad İstanbul kuşatmasıyla meşguldü, durumu öğrenince Edirne'ye gitti. Ardından da gönderdiği Mihaloğlu'nun birlikleri karşısında Mustafa Bursa'dan kaçıp Bizans'a sığındı, oradan İznik'e geçti, tekrar Bursa'ya hâkim olmaya çalıştıysa da II. Murad İznik'e gelip kardeşini burada kıstırdı ve ortadan kaldırdı (1423).

Böylece 1402'den sonra başlayan zaman zaman ivme kazanan taht için mücadele ortamı, çeşitli dalgalanmalarla fiiliyatta 1423'te sona ermiş oluyordu. Fetret devri askerî operasyonlarla tarihe karışmıştı ama manevi ve siyaset düşüncesi açısından etkileri, hiçbir zaman Osmanlı münevverlerinin zihninden silinmeyecekti. Bundan sonra Osmanlılar tevarüs sistemlerinde *"devrimci"* bir değişime gitmemekle birlikte şehzadelerin sancaklardaki faaliyetlerini daha sıkı kontrol altına almaya başladılar. Özellikle Fatih Sultan Mehmed'in kanunnamesindeki *"nizam-ı âlem"* için kardeş katline sınırlı ölçüde de olsa meşruiyet kazandıran maddenin ortaya çıkışı yahut yazılı halde ifadesi, bütün bu yaşanan ve devleti parçalanmanın eşiğine getiren kaos döneminin bir sonucu gibi okunmalıdır.

Kaynakça

Ahmedî, *İskendernâme*, nşr. R. Dankoff, Ankara. TÜBA Yayınları 2020, s. 435-443.

Neşrî, *Cihannüma*, haz. N. Öztürk, İstanbul: Bilge Kültür Sanat 2013, s. 154-241.

Kastritsis, Dimitris J., *Bayezid'in Oğulları: 1402-1413 İç Savaşında İmparatorluk İnşası ve Temsil*, trc. A. Arel, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

Emecen, Feridun M., *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kapı Yayınları, İstanbul 2021.

Emecen, Feridun M., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.

Dennis, George T., "The Byzantine-Turkish Treaty of 1403", *Orientalia Christiana Periodica*, sy. 33 (1967), s. 72-88 (türkçe trc. M. Delilbaşı, *DTCF Dergisi*, XXIX/1-4, s. 153-166).

Zachariadou, Elizabeth A., "Süleyman Çelebi in Rumelia and the Ottoman Chronicles", *Der Islam*, sy. 60/2, 1983, s. 268-296.

Tekindağ, Şehabettin, "Musa Çelebi", *İA*, VIII, s. 661-666.

Balivet, Michel, *Şeyh Bedreddin: Tasavvuf ve İsyan.* trc. E. Güntekin, İstanbul 2000.

Öztürk, Necdet, "Çelebi Mehmed'e Saltanat Yolunu Açan Olay: Çamurlu-ova Savaşı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi,* sy. 1, İstanbul 2000, s. 51-66.

Taş, Kenan Ziya, "Şehzadeler Arasında Savaş: Fetret Devri", *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım-Timur), Bildiri Kitabı,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 313-339.

ALTIN ORDA SONRASINDA MİRASÇI HANLIKLAR ARASINDAKİ MÜCADELE

İlyas Kemaloğlu[*]

"Berke Han: Hülagü Moğolları Moğollara karşı kışkırttı. Eğer aramızda savaş olmasaydı, tüm dünyayı ele geçirirdik."
(İbn Vâsilî Hamevî)

Cengiz Han ve oğullarının döneminde Moğolların gerçekleştirdikleri seferler sonucunda Büyük Moğol İmparatorluğu'nun toprakları muazzam sınırlara ulaştı. Cengiz Han'ın bizzat katıldığı Harezmşah seferi, 1206'da kurulan imparatorluğa Batı Türkistan coğrafyasını katarken, oğlu Ögedey Han zamanında (1229-1241) Deşt-i Kıpçak, torunu Mengü Kağan zamanında (1251-1259) ise İran ve civar bölgeler imparatorluğun içerisinde yer aldı. Yine Kubilay Kağan döneminde (1260-1294) daha Cengiz zamanında başlayan Çin'in fethi de tamamlanmış oldu. Geniş coğrafyaların başkent Karakurum'dan yönetimi zor olduğundan dolayı daha sefer dönüşlerinde fethedilen yerler Cengiz'in Borte'den olan oğulları arasında paylaştırılmaya başlandı. Cengiz, yasadan sorumlu olan oğlu Çağatay'a Türkistan topraklarını tahsis ederken, avdan sorumlu olan en büyük oğlu Cuci'ye Sibirya ve Harezm'in batısı ile birlikte batıda Moğol atlarının basabileceği her yeri ele geçirme hakkını da verdi. Nitekim Cuci'nin oğlu Batu zamanında gerçekleştirilen II. Kıpçak seferi ile Cuci Ulusu'na İdil Bulgar Devleti'nin toprakları, Deşt-i Kıpçak

[*] Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, ilyaskamal78@mail.ru

ve Kırım yarımadası da eklenmiş oldu. Mengü Kağan'ın kardeşi Hülagü'nün Orta Doğu seferinin neticesinde ise Bağdat Halifeliği (1258) ortadan kaldırıldığı gibi Hülagü Ulusu da kurulmuş oldu. Cengizoğulları arasında yalnızca ele geçirilen topraklar değil, Moğol boyları da paylaştırıldı. Bu husus aynı zamanda sonraki yıllarda Cengizoğullarının daha fazla bölünmesine de neden olacaktı.

Bununla birlikte daha 1269 yılında ileride Altın Orda olarak adlandırılacak Cuci Ulusu ile İlhanlı Ulusu, bağımsızlıklarını ilan etti. Çağatay Hanlığı, merkeze yakınlığı dolayısıyla ancak yıkılışına yakın bir tarihte, 14. yüzyılın başında bağımsız oldu. Cengiz Han oğullarına ve torunlarına sürekli birlikte hareket etmeleri ve aralarında kavga etmemeleri konusunda sıkça nasihatte bulunsa da bağımsızlıklarını kazanan kardeş uluslar çok geçmeden kendi aralarında mücadeleye başladı. Sınırların kesin belli olmaması, ticarî güzergâhlarla verimli otlaklar, büyük seferlere tüm Cengizoğullarının katılması ve sefer sonucunda Cengiz'in yasasına dayanarak ele geçirilen coğrafyalardan kendilerine pay istemeleri bu mücadelelerin başlıca sebepleriydi. Nitekim Altın Orda, İlhanlı ve Çağatay ulusları arasındaki mücadele hiç kesilmeden devam ettiği gibi bu husus söz konusu devletleri zayıflattı. Moğolların başta Avrupa olmak üzere farklı coğrafyalara gerçekleştirmek istedikleri seferlerini olumsuz etkiledi. Berke Han'ın deyişiyle *"Moğollar kendi aralarında savaşmasalardı, tüm dünyayı ele geçirirlerdi."*

14. yüzyıl, Türk-Moğol devletleri tarihi açısından gerilemenin yaşandığı bir dönem oldu. Yüzyılın daha ilk yarısında Çağatay Hanlığı ile İlhanlı Devleti tarih sahnesinden silinirken Kubilay'ın Moğolları da Çin'den kovuldular ve Moğolistan topraklarında daha küçük sınırlar çerçevesinde varlıklarını devam ettirdiler. Diğer uluslara kıyasla Altın Orda Devleti'nin ömrü daha uzun oldu. Ayrıca kapladığı coğrafyada Türklük ve İslamiyet'in yayılması, Rusları 2.5 asır boyunca hâkimiyet altında tutması, Balkanlar'da kurduğu hâkimiyet gibi faktörler dolayısıyla da yalnızca Türk tarihinde değil, dünya tarihinde de önemli rol oynadı. Bununla birlikte Altın Orda Devleti de yıkılmaktan kurtulamadı. Toktamış Han'ın Emir Timur

ile mücadeleye girmesi, Timur'un Altın Orda üzerine gerçekleştirdiği iki seferinin (1391 ve 1395) Altın Orda ekonomisini alt üst etmesi, ulustaki emirlerin özellikle merkezî hâkimiyetin zayıfladığı yıllarda iktidar mücadelesine müdahil olmaları, devlete vergi ödeyen bölgelerin (ülkelerin) bağımsızlıklarını elde etmeleri, Altın Orda'nın 15. yüzyılın başında hanlıklara parçalanmasına neden oldu.

Yeni Hanlıkların Kuruluşu ve Altın Orda Mirası İçin Başlayan Mücadele

"Gölgemizden başka arkadaşımız yok
Hayvan kuyruğundan başka kamçımız yok."
(Moğolların Gizli Tarihi)

Altın Orda Devleti'nden kopan ilk bölge, Doğu Deşt-i Kıpçak ve Sibirya'yı içine alan topraklar oldu. Daha Cengiz Han hayattayken, burasını Cuci'nin oğlu Şeyban'a vermiş; Batu'ya Ak Orda, İçen'e Gök Orda tesis edilirken Şeyban'a da Boz Orda'yı kurdurtmuştu. Altın Orda'nın Ak ve Gök Orda gibi çok sayıda ordaya bölünmesi, parçalanma sürecinde de etkili olan faktörlerden biri oldu. Nitekim Şeyban'ın soyundan gelen Ebu'l-Hayr, Şeybanî Devleti'nin (1428-1468) kurucusu sayılmaktadır. Bu devletin ömrü uzun olmadığı gibi Ebu'l-Hayr ölümünden sonra devletin içerisindeki Sibir bölgesi bağımsız bir hanlık (Sibir Hanlığı) olarak ortaya çıktı. Ayrıca Ebu'l-Hayr'ın hâkimiyetindeki boyların bir kısmı, Doğu Çağatay Hanlığı'na giderek Kazak Hanlığı'nın, bir kısmı ise Timur Devleti'ne son vererek Buhara Hanlığı'nın temellerini attılar. Ancak adı geçen devletlerin kurulmasıyla söz konusu parçalanma süreci ile iktidar mücadelesi maalesef sona ermedi. Daha sonra Buhara Hanlığı'ndan ayrılan Hive ve Hokand hanlıkları kendi aralarında mücadele ettikleri gibi Şeybanîler ayrıca bir taraftan Kazaklarla savaşırken diğer taraftan da Sibir Hanlığı'nın içişlerine karışmaya devam ettiler.

Altın Orda'nın batı topraklarında da kurulan hanlık sayısı bunlardan az değildi. Altın Orda'daki taht kavgası sırasında dönemin

güçlü hanlarından Uluğ Muhammed (1419-1423; 1425; 1427-1431; 1436-1437), mücadeleyi Gıyaseddin'e kaybederek başta Kırım'a çekildi. Ancak taht mücadelesi Kırım'da da devam ettiğinden Uluğ Muhammed burayı da terk etmek zorunda kaldı. Uluğ Muhammed bunun üzerine Rus şehirlerinden Belev'e, ardından İdil boyuna çekildi. Burada Kazan şehrini ele geçirerek başkent Saray'dan bağımsızlığını ilan etti. Böylece 1437 yılında Kazan Hanlığı'nın temelleri atılmış oldu. Uluğ Muhammed ve Gıyaseddin gibi güçlü Cengizoğullarının Kırım'a hâkim olması, buranın da bağımsızlığının ilan edileceğinin bir göstergesiydi. Nitekim çok geçmeden Kırım da müstakil bir hanlık olarak ortaya çıktı, ardından da Osmanlı himayesine girdi. Dolayısıyla Saray tahtı için verilen mücadele iki önemli bölgenin Altın Orda'dan kopmasına sebep oldu.

Kazan ile yaklaşık aynı tarihte Mangıt kabilesi de Edigey'in çocukları etrafında örgütlenerek bağımsızlığını ilan etti. Bu tarihte Cengiz'in oğlu Cuci'nin idaresine verdiği Moğol Mangıt kabilesi, artık Türkleşmiş ve İslamiyet'i kabul ettiği gibi meşhur emirleri Nogay'ın adıyla da zikredilmeye başlanmıştı. Merkezden son kopan bölge ise Astarhan oldu. Tarihçilerin bir kısmı Astarhan Hanlığı'nın kuruluş tarihini 1466 yılı olarak kabul ederken bir başka görüşe göre hanlığın kuruluş tarihi 1502'dir. Diğer taraftan tüm bu kopuşlara rağmen Altın Orda 1502 yılına kadar varlığını Büyük Orda olarak devam ettirdi ve yaklaşık yarım asır kadar da hanlıklar arasındaki mücadelede baş rol oynadı.

Altın Orda'nın hanlıklara parçalanması, Cengizoğulları arasındaki mücadeleyi azaltmadı, hatta tam tersine artırdı. Her hanlığın kendi amacı ve kendine has özelliği vardı. Kazan Hanlığı, diğer hanlıklar arasında bulunduğu coğrafya ve siyasi güç açısından aslında merkezî konumdaydı. Burası aynı zamanda ticarî yollar üzerinde kaldığı gibi kültür ve bilim merkezi Bulgar'ın da yerini almış bulunuyordu. Özellikle Uluğ Muhammed'in 1445'te II. Vasiliy'i mağlup etmesi ve Rusların Kazan'a vergi ödemeye başlaması, Kazan'ın bu konumunu pekiştirdi.

Kazan'ın komşusu Astarhan Hanlığı, en son kurulan hanlık olmakla birlikte kendini Altın Orda'nın *"başmirasçısı"* olarak gördü.

Astarhan Hanlığı'nın 1502'de kurulduğunu ileri süren tarihçiler de bu tezi benimsemişlerdir. Hazar'ın kıyısında yer alan Astarhan'ın konumu da jeostratejik öneme sahipti. Ticaret ve ulaşım açısından arz eden önemin yanı sıra burası, doğuya açılan kapı ve Türkistanlı Müslümanların Hac güzergâhının üzerinde kalan bir yerdi.

1502 yılına kadar varlığını devam ettiren Büyük Orda hanları ise sonuna kadar Altın Orda'yı canlandırma planları kurdular, hatta bu sebeple Kırım üzerine defalarca sefer düzenlediler. Büyük Orda'nın tarih sahnesinden çekilmesinden sonra ise Büyük Orda hanlarının bu *"amacını"* bu sefer Kırım hanları hayata geçirmeye çalıştı. Ancak diğer hanlıkların Kırım hanlarının hâkimiyeti altına girmek istememesi ve Osmanlı'nın da bu sürece çok olumlu bakmaması, Kırım hanlarının da Altın Orda'yı canlandırma planının başarısızlıkla sonuçlanmasına neden oldu. Sibir Hanlığı ve Nogayların bu çapta hedefleri olmasa da sahip oldukları askerî güç, onların da söz konusu mücadelelerden uzak kalmamasını, zaman zaman da belirleyici rol oynamasını sağladı. Tüm bu mücadelelerde yer alan bir başka hanlık da Kasım Hanlığı idi.

Kazan-Kasım Kavgası ve Kasım Hanlığı'nın Moskova'nın "Kuklası" Hâline Gelmesi

"*Ata binince atasını tanımayan Türkler,*
kendilerine düşman oldular."
(Z. V. Togan)

Kasım Hanlığı, doğrudan Altın Orda'nın mirasçısı olmayıp Kazan Hanı Uluğ Muhammed'in 1445'te Suzdal Savaşı'nda Rus knezi II. Vasiliy'i mağlup etmesi ve Rus knezinin Moskova yakınlarındaki Meşerskiy Gorodok şehrini anlaşma şartı olarak Uluğ Muhammed'in oğlu Kasım'a vermesiyle kurulan bir hanlıktı. Uluğ Muhammed, bu hanlığı başta Moskova Knezliği olmak üzere Rus knezliklerine karşı bir tampon bölge ve knezliklerin içişlerine karışmak için bir araç olarak görüyordu. Ancak Uluğ Muhammed (1437-1446) ve oğlu Mahmud'un (1446-1461) ölümünden sonra iki kardeş

hanlık arasında sorunlar yaşandı. Mahmud'un Halil ve İbrahim adlı oğullarının yanı sıra amcaları olan Kasım hanı Kasım (1445-1469) da Kazan tahtına talip oldu. Bununla birlikte Kasım'ın tek başına ve dış destek olmadan Kazan tahtına çıkması mümkün değildi. Nitekim Kasım da desteği Ruslardan aldı ve 1467'de Kazan'a yürüdü. Ancak Kasım Han, Kazan Hanlığı'nın ordusunu görünce çekilmeye karar verdi. Ruslardan destek alması, Kasım Hanlığı'nın kaderini de belirlemiş oldu. Kazan hanları tarafından Moskova'yı baskı altında tutmak için kurulan hanlık, kuruluşundan çok geçmeden Moskova'nın diğer hanlıklara karşı kullanacağı *"kukla bir oluşum"*a dönüşmüş oldu. Bu tarihten itibaren Kasım Hanlığı, Moskova'nın hem hanlıklara hem de diğer düşmanlarına karşı kullandığı yardımcı kuvvete dönüştü. Nitekim 1472'de Büyük Orda Hanı Ahmet, Rus topraklarına sefer düzenlediğinde Kasım Hanı Daniyar'ı (1469-1486) Moskova'yı koruyanlar arasında görüyoruz.

Kasım hanlarının *"Rusya yanlısı siyaseti"*, Kasım tahtına Giraylaların çıkmasından sonra da değişmedi. 1486'da Daniyar'ın ölümünden sonra Kasım tahtına Mengli Giray'ın oğlu Nur Devlet (1486-1490) çıktı. Kırım Hanlığı'nın kurucusu Hacı Giray'ın ölümünden sonra Girayların kendi aralarında sürdürdükleri mücadele neticesinde Nur Devlet, Rusya'ya sığınmış ve belli bir süre Rusya'da kalmıştı. Şimdi de Rus çarı, onu Kasım tahtına göndermişti. Bundan dolayıdır ki bu yeni hanın da farklı bir siyaset izlemesi mümkün değildi. Nitekim Kasım birlikleri başta Büyük Orda üzerine, XVI. yüzyılın başından itibaren de Kazan'a gerçekleştirilen seferlere iştirak ettiler.

Kazan ile Astarhan'ın düşüşünden sonra Kasım Hanlığı'nın önemi azalsa da Moskova, bu hanlığı ortadan kaldırma konusunda acele etmedi. Bunun birkaç sebebi vardır. En başta Rus yayılmacılığının daha *"uzun yolu"* vardı. Dolayısıyla Moskova yakınlarındaki Cengizoğullarına her an ihtiyaç duyulabilirdi. Diğer taraftan Moskova, Kasım Hanlığı'nın varlığını Osmanlı'nın tepkisine karşı da kullanmış, İstanbul'dan kendisine yöneltilen Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma suçlamalarına karşı bunun doğru olmadığını, Moskova'nın yakınlarında dahi Müslüman bir devletin var olduğunu ileri sürmüştür.

Kırım Hanlığı ile Ruslar, Büyük Orda'ya Karşı

"Benim vergimi 40 gün içerisinde toplamazsan ve Batu'nun alametlerini de taşımazsan, sen ve bütün gür saçlı ve uzun sakallı boyarların yanımda olacaksınız..."
(Ahmet Han'ın III. İvan'a Yarlığı)

Kasım Han'ın Kazan tahtını ele geçirmek amacıyla Kazan'a başarısız da olsa sefer düzenlemesi ve kendisiyle birlikte Rus birliklerini sürüklemesi, bölgede Tatar hanlıkları ile Rusya arasındaki dengeye ne kadar zarar verdiyse Kırım hanlarının Ruslarla birlikte Altın Orda'nın devamı olan Büyük Orda'ya karşı mücadele etmesi de hanlıkların geleceği açısından aynı ölçüde yıkıcı etkiye sahipti. Yukarıda da belirtildiği gibi 15. yüzyılın ilk yarısında Altın Orda Devleti parçalanmasına rağmen Saray merkezli Büyük Orda varlığını 1502 yılına kadar devam ettirdi. Büyük Orda hanları, yeni hanlıkların kendilerinden ayrılmalarını kabul etmek istemeseler de buna karşı koyacak güçte de değillerdi. Diğer taraftan baştan itibaren hanlıkları yeniden kendi etraflarında birleştirme fikrinden hiç vazgeçmediler. Bu bağlamda Kırım Hanlığı üzerine düzenledikleri seferler dikkat çekicidir. Dolayısıyla başta Kırım hanları olmak üzere hanlıklar Büyük Orda'nın varlığından rahatsızdılar.

Büyük Orda Hanı Seyit Ahmet (1433-1455) ve sonraki hanlar Kırım'a seferler düzenleyerek kuruluş aşamasında olan ve bölgedeki Cenovalılar yüzünden zaten sorun yaşayan Kırım Hanlığı'nın işini zorlaştırdılar. Hatta söz konusu iki sorun, Kırım'ın Osmanlı himayesine girmesinde (1475) de önemli rol oynadı. İlginçtir ki Kırım'ın Osmanlı'nın himayesine girmesi dahi Büyük Orda hanlarını Kırım'a saldırmaktan vazgeçirmedi. Ancak Osmanlı sultanı Fatih Sultan Mehmed'in Büyük Orda hanı Ahmet'i (1465-1481) uyarmasından sonra Ahmet Han bu seferlerine son verdi, hatta Fatih Sultan Mehmed'e 1476 ve 1477'de bitikler göndererek dostluk münasebetlerinin tesis edilmesi, diplomatik ve ticari ilişkilerin ise devam ettirilmesini istedi.

Osmanlı ile Büyük Orda arasında dostça münasebetler tesis edilmesine rağmen Kırım, bölgede daha geniş çaplı hedeflere sahip olduğundan dolayı Büyük Orda'dan tamamen kurtulmak istedi. Aynı şey, Moskova etrafında birleşen ve 1480'de Büyük Orda'dan bağımsızlığını kazanan Ruslar için de geçerliydi. Nitekim Büyük Orda hanlarının *"saldırgan politikaları"*, çok geçmeden amansız düşman hâline gelecek Moskova ile Kırım'ı müttefik yaptı. Moskova-Kırım görüşmelerinden haberdar olan Büyük Orda Hanı Şeyh Ahmet (1495-1502) Rusya üzerine sefere çıktı. Bundan istifade eden Kırım Hanı Mengli Giray Han (1468-1514) 1502'de birliklerini Büyük Orda'ya göndererek Altın Orda'nın bu mirasçısına son darbeyi vurdu. Büyük Orda'nın toprakları, hanlıklar arasında paylaştırılırken Kırım Hanlığı da kendini Büyük Orda'nın mirasçısı ilan etti. Bu husus dengeleri yeniden değiştirdiği gibi hanlıklar arasındaki ilişkilere de yeni bir boyut kazandırdı.

Kazan Tahtı İçin Verilen Mücadele: Kırımlılar, Kasımlılar, Nogaylar...

"Süyün Bike, halka Kazan'ın savunmasını artırmasını emretti ve Nogay Ordası, Astarhan, Kırım ve Azak'tan yardım istedi..."
(Kazanskaya İstoriya)

Büyük Orda'nın yıkılışından ve topraklarının da paylaştırılmasından sonra Kırım'ın etkisi ve gücü arttı. Kırım aslında kendini Büyük Orda'nın mirasçısı ilan etmekle kalmadı, Büyük Orda'nın *"hanlıkları yeniden birleştirmeye çalışma"* siyasetini de benimsedi. Bu hedefe yönelmesinin bir başka sebebi de Büyük Orda'dan sonra Rusların da dikkatlerini Altın Orda'nın mirasına çevirmiş olmasıydı. İlk hedef, yukarıda da belirtildiği gibi Kazan Hanlığı idi. Kazan'ın ise tek başına her geçen gün güçlenen Ruslara karşı koyması kolay değildi. Bu husus aynı zamanda diğer hanlıkların da Kazan'ın içişlerine karışmalarına neden oldu.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Ruslar, Kazan'daki taht meselelerine de karışmaya başladı. Örneğin 1518'de Moskova kendi

adamı olan Kasım hanı Şah Ali'nin (Kazan tahtında 1519-1521; 1546; 1551-1552) tahta çıkmasını sağladı. Genel olarak Ruslar, kendi hanlıklarını terk etmek zorunda kalan Cengizoğullarına kapılarını açmış ve taht sorunu yaşayan ya da tahtsız kalan hanlıklarda *"elindeki Cengizoğullarını"* ya da Kasım hanlarını tahta çıkartmışlardır. Şah Ali'nin Kazan tahtına çıkışı, bu siyasetin ilk örneğiydi.

Bununla birlikte Rusya yanlısı Şah Ali, Kazan tahtında uzun süre kalamadı. Hem içeriden gelen tepki hem de Kırımlıların müdahalesiyle 1521'de bu sefer Kırım Hanı Mengli Giray'ın oğlu Sahip Giray Kazan tahtına çıktı (1521-1524). Böylece Altın Orda'nın iki önemli mirasçısı Kazan ile Kırım, Girayların hâkimiyetinde bulunuyordu. Hatta 1522'de Kazanlılarla Kırımlılar Moskova'ya ortak bir sefer düzenledi. Astarhan hanı da bu sefere davet edilmesine rağmen Astarhanlıların katılımı sağlanamadı.

1522 yılındaki Moskova seferi, Kazanlıların Ruslara karşı düzenlediği belki de son büyük seferdi. 1531'de ise Rus Hükümeti, Sahip Giray'dan sonra tahta çıkan Safa Giray'ı tahttan uzaklaştırıp Şah Ali'nin kardeşi Can Ali'yi tahta (Kazan tahtında: 1531-1535) çıkarttı. Dolayısıyla Kazan tahtı bir kez daha Kasım'daki Cengizoğullarına geçmiş oldu. Bu süreçte Nogay beyi de söz konusu mücadeleye dahil oldu ve kızı Süyün Bike'yi Can Ali ile evlendirerek Kazan Hanlığı'nda söz sahibi olmaya, Rus etkisini azaltmaya çalıştı. Gerçekten de akıllı bir kadın olan Süyün Bike, Kazan hanbikesi olarak Kazan, Kırım ve Nogay gruplarını tek çatı altında birleştirmeyi başardığı gibi Can Ali'yi de tahttan uzaklaştırdı (1535). Onun yerine ise tahta yeniden Safa Giray (1524-1531; 1535-1546) çıktı. Süyün Bike de Safa Giray'ın eşi oldu. Safa Giray'ın hâkimiyet dönemi Kazan'da Rus etkisinin azalmasını sağlasa da Rus yayılmacılığını engellemek artık çok zordu. Nitekim Safa Giray da 1546'da adamlarıyla birlikte Kazan'ı terk etmek zorunda kaldı. 1550'de ise IV. İvan Kazan'daki karmaşık durumdan istifade ederek şehri kuşattı. Süyün Bike ve oğlu Ötemiş Giray'ın Moskova'ya gönderilmesi ve diğer şartlar karşılığında Kazan ile Moskova arasında sulh sağlansa da 1552'de Ruslar Kazan'ı ele geçirmeyi başardılar. Kazan'ın düşüşünün sebeplerinden biri de

şüphesiz Cengizoğullarının kendi aralarındaki mücadeleydi. Hâlbuki Kazan'ın düşüşü, diğerlerinin sonunun da başlangıcıydı.

Kazan'ın düşüşü, Karadeniz'in kuzeyinde asırlardır süren Türk-Rus mücadelesinde dengenin Rusların lehine değişmesine sebep olduğu gibi bölgedeki Türkler, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetiyle de karşı karşıya kaldılar. Kadim İdil Nehri, Volga'ya dönüşürken Türk Tatarlar da burada bir daha bağımsız bir devlet kuramadılar.

"Han Bazi" (Han Oyunu)

"Cengiz soyundan gelmeyen boyların reisleri istedikleri Cengizoğullarını tahta çıkartarak yönetimi ele geçiriyorlardı. Buna 'han bazi' deniliyordu."

Hanlıklar tarihinde dikkat çeken ve aralarındaki mücadeleyi artıran hususlardan biri de hanlıklarda farklı sülalelerin hüküm sürmesiydi. Yukarıda da zikredildiği gibi Kazan'da Saray (Büyük Orda), Kasım ve Kırım sülaleleri hüküm sürerken, Kasım'da Kazan, Kırım, Kazak, Sibir hanlıklarındaki Cengizoğulları tahta çıktı. Söz konusu değişimler, zaman zaman hanlıklardaki belli grupların daveti üzerine gerçekleşirken çoğunlukla Ruslar kendilerine sığınan Cengizoğullarını farklı hanlıklara atayarak o hanlıklarda etkilerini artırdı. Yine aşağıda da görüleceği üzere Sibir Hanlığı'nda Taybuga ve Şeybanî sülaleleri sırasıyla hüküm sürerken Kazak Hanlığı'ndaki Cengizoğulları da bir süre sonra Küçük, Orta ve Büyük olmak üzere üç cüze ayrıldı. Bu değişimler, Altın Orda coğrafyası ile de sınırlı kalmadı. Astarhan'daki Cucioğullarının Buhara Hanlığı'nda hüküm sürmesi (1599-1785), bunun en bariz örneğidir.

Hanlık içi ve hanlıklar arasındaki mücadeleyi artıran hususlardan biri de hanlıklar içerisinde farklı boyların yer alması ve bu boyların başkanlarının özellikle merkezî idarelerin zayıfladığı dönemlerde hanlığın gerek iç gerekse de dış meselelerine karışmalarıydı. Boyların reisleri olan karaçibeyler aynen Altın Orda'da olduğu gibi bir taraftan hanlıkların askerî gücünü oluştururken ve böylece hayatın

birçok alanında önemli hizmetlerde bulunurken diğer taraftan sıkça fetret dönemlerine de sebep oldular. Nitekim Kazan'da Şirin, Argın, Barın ve Kıpçak boyları; Astarhan ve Kırım'da Şirin, Kıpçak, Argın ve Barın boyları; Kasım Hanlığı'nda Mangıt, Kıpçak, Argın ve Celayir boyları hâkim konumdaydı. Sibir ve Nogay devletlerinde boy yapısı bu kadar renkli değilken Kazak Hanlığı'ndaki boy sayısı daha da fazlaydı. Cengiz soyundan gelmeyen boyların reisleri (bey, mirza, emir, karaçibey), özellikle merkezî iktidarların zayıf olduğu dönemlerde ortaya çıkarak taht kavgalarına karışıyor, desteklediklerini Cengizoğullarını tahta çıkartarak ülkeyi onların üzerinden yönetmeye çalışıyorlardı. Buna da *"han bazi"* (han oyunu) denilmekteydi.

Yine hanlıklar dönemi dikkat çeken hususlardan biri de hanlıkların tahtına sadece Cengiz soylu kimselerin çıkabilmesi ve yalnızca hanlıkların değil, Osmanlı ve Rusya gibi dönemin önemli bölgesel güçlerinin de bu kaideye uymasıydı. Nitekim Osmanlı bu kaideye özellikle Girayları Kırım Hanlığı'na tayin ederken ve Kırım hanlarına Osmanlı'da özel statü tanıyarak uyarken Rusya artık hanlıkların içişlerine karışmaya başladığında bile hanlık tahtına birilerini tayin ederken Cengiz soyuna mensubiyet şartına dikkat etti. Hatta ilginç bir şekilde kendi yayılmacılığını gerekçelendirmek ve hanlıklardaki tepkiyi azaltmak amacıyla IV. İvan *"Altın Orda"*ya atfen *"Ak Çar"* unvanını kullandı.

Cengiz soylu farklı sülaleler yalnızca hanlıklarda hüküm sürmediler, ilginç bir şekilde Rus tahtına da çıktılar, hatta Rus tahtı için mücadele verdiler. 1574 yılında IV. İvan ülke içerisinde kendisine karşı oluşan muhalefeti bastırmak ve ülke içerisinde izlenen siyasette yaptığı *"bazı hatalardan arınmak"* için eski Kasım Hanı Sayın Bulat Han (Kasım tahtında 1570-1573) adına tahttan feragat etti. Vaftiz olunca Semön Bekbulatoviç adını alan eski han, iki yıl boyunca nominal de olsa Rusya tahtında kaldı, emirler onun adına çıkartıldı, IV. İvan da kendisine *"Efendim ve Bütün Rusya'nın Büyük Çarı"* şeklinde hitap etti.

Diğer taraftan IV. İvan ve oğlu Födor'un ölümünden sonra Rusya tahtına Altın Orda kökenli bir başka devlet adamı olan Boris

Godunov çıktı. Ordalı Çet Mirza'nın soyundan gelen Boris Godunov, daha IV. İvan döneminde güçlendi. Rüriklerin soyu kesildikten sonra ise seçimle Rus Devleti'nin başına geçti (1598). Boris Godunov bu tarihte hâlâ hayatta olan *"eski çar"* Sayın Bulat Han'ı tehdit olarak gördüğünden dolayı onun kör edilmesini emrederek bu rakibinden de kurtuldu. Ancak Boris Godunov'un iktidarı uzun sürmedi. 1605 yılındaki ölümünden sonra Rusya tahtına oğlu Födor çıksa da o da ancak birkaç ay tahtta kalabildi.

Kırımlılarla Nogaylar Arasında Sıkışan Astarhan Hanlığı

"*Astarhan'da gezdi, ölümü buldu.*"
(Atasözü)

Cengizoğulları arasındaki mücadeleye sahne olan hanlıklardan biri de Astarhan Hanlığı idi. Astarhan'ın eskiden beri ticaret merkezi olması ve kendini Altın Orda'nın *"asıl mirasçısı"* olarak görmesi dolayısıyla şehir ve hanlığın toprakları, Altın Orda'nın eski topraklarını kendi etrafında yeniden birleştirmek isteyen Kırım hanlarının (özellikle Mengli Giray'ın) ve seferlerden zengin ganimetler elde eden Nogayların saldırılarına maruz kaldı. Örneğin 1515'te Astarhan, Kırım hanı Mehmet Giray'ın (1514-1523), 1521'de ise Nogay mirzası Seyit Ahmet'in saldırılarına uğradı. Mehmet Giray 1523'te Astarhan'a yeni bir sefer düzenleyip şehre büyük zarar verse de kendisi de bu sefer sırasında Nogayların tuzağına düştü ve hayatını kaybetti.

1549 yılındaki Kırım hanı Sahip Giray'ın (1532-1552) Astarhan seferi daha tahripkâr oldu. Astarhan hanı Yamgurçi (1546-1554 aralıklarla) Nogaylara sığınırken Kırım hanı çok sayıda insanı Kırım'a götürdü. Ancak bu olay Osmanlı Devleti'nin tepkisine yol açınca Kırım'a götürülen Astarhanlılar geri gönderildi. Astarhan hanı ise yine yalnızca Osmanlı'nın müdahalesiyle hanlığına geri dönebildi. Osmanlı'nın söz konusu müdahalesinin sebeplerinden biri ise Sahip Giray'ın ve Kırım Hanlığı'nın güçlenerek Altın Orda'yı ihya siyaseti izlemesiydi.

Nitekim 1551'de Sahip Giray, idam edildi. Onun ölümü ise şüphesiz Rusların işine yaradı. Kazan'ın ardından 1556'da Astarhan da Ruslar tarafından ele geçirildi. IV. İvan da kendi unvanına *"Kazan ve Astarhan'ın hükümdarı"* ibaresini eklediği gibi Moskova'nın merkezine bu zaferlerin anısına Aziz Vasiliy Katedrali'ni de inşa ettirdi.

Kazan'dan sonra Astarhan'ın da düşüşü ile birlikte Ruslar, Kafkasya'da Osmanlı ile adeta komşu oldular, hatta Terek Kalesi'ni inşa ederek Osmanlı'nın himayesini kabul eden halkları tehdit eder hâle geldiler. Bunun dışında Kazan ile Astarhan'da Hristiyanlaştırma siyaseti izlemeleri ve Türkistan Müslümanları için Astarhan'dan geçen Hac yolunu kapatmaları, İdil-Ural ve Türkistan Müslümanlarının Rus çarını Osmanlı sultanına şikâyet etmelerine neden oldu. Bunun üzerine II. Selim döneminde Osmanlı ordusu Kırımlı ve Nogay askerleriyle birlikte 1569'da Astarhan'a sefer (Don–Volga Kanal Projesi) düzenledi. Ancak bu sefer iyi planlanmadığı gibi daha sefer öncesinde Osmanlı yönetimi ile Kırım hanı Devlet Giray (1551-1577) arasında seferin sonucunu da etkileyen anlaşmazlıklar yaşandı. Böylece Osmanlı, Rus yayılmacılığına karşı uzun yıllar süren sessizliğini bozsa da ciddi bir netice elde edemedi. Osmanlı'nın isteği üzerine Terek Kalesi'nin yıkılmasına, Hac yolunun açılmasına ve Kırım'a vergi ödenmeye devam edilmesine rağmen Ruslar daha da cesaretlenerek dikkatlerini bu sefer Sibir Hanlığı'na yönlendirdiler. Osmanlı'nın hanlıklara yönelik yanlış siyaseti ise ileride kendisi için de büyük sorunlara yol açacaktı.

Şeybanîlerle Taybugaoğullarının Sibir Hanlığı İçin Verdikleri Mücadele

"İbak Han, Altın Orda tahtının Cuci neslinden
Tokay Timur'un çocuklarının değil de Şeybanoğullarının
hakkı olduğunu iddia ediyordu."
(Z. V. Togan)

Altın Orda'nın bir başka mirasçısı Sibir Hanlığı'nda ise mücadele iki sülale -Şeybanîler ve Taybugaoğulları- arasında gerçekleşti. Sibir

Hanlığı'nın kurucusu olarak Şeybanî Seyit İbrahim (İbak) kabul edilmektedir. İbak Han da Altın Orda'nın diğer mirasçıları gibi Büyük Orda'ya karşı mücadele etti, Altın Orda tahtının hakkının Şeybanoğullarında olduğunu ileri sürdü.

Onun 1495'te öldürülmesiyle iktidar, Taybugaoğullarına geçti. 1563'te ise Şeybanî Küçüm (1563-1598) Taybuga soyundan gelen hanlara karşı zafer kazandı. Şeybanîlerle Taybugaoğulları arasındaki mücadele bunlardan ibaret değildi. Türkistan'a giden Şeybanîler de Buhara merkezli devlet kurmalarına rağmen Sibir Hanlığı'nın işlerine müdahale etmeye devam ettiler. Bu husus, hanlığı içeriden yıprattığı gibi tarafları dış destek aramaya itti. Örneğin daha 1555'te Taybugaoğullarından Yadigar Han (1530-1563) Moskova'ya elçi göndererek Rus çarının hâkimiyeti altına girmek istediğini bildirdi.

Küçüm Han'ın iktidara gelmesiyle bu duruma son verilse de Ruslar hanlıkta iyice güçlenmeye başlamıştı. Sibir hanı Küçüm, hanlığın bağımsız kalması için büyük bir mücadele vermeye devam etti. Ancak 1583'teki Rus saldırısı sırasında Taybugaoğullarından Yadigar'ın yeğeni Seyit Ahmet Buhara'dan gelerek hanlığa talip oldu ve Küçüm Han'ı aynı anda iki cephede savaşmak zorunda bıraktı. Nitekim XVI. yüzyılın sonunda Stroganovlar ve Yermak başkanlığındaki Rus Kozaklarının da yardımıyla Sibir Hanlığı da Ruslar tarafından ele geçirildi.

Kırımlılarla Kazaklar Arasında Kalan Nogaylar

"Yusuf Mirza'yı öldüren İsmail Mirza: 'Düşman artık yaşamıyor. Kuzenim ve oğullarım elime hükümdarlık gücü verdiler, bütün kabileleri yönetmekteyim.'"

Altın Orda'nın mirasçıları arasında en çetin mücadelelerden biri Kazak Kanlığı ile Nogay Ordası arasında yaşandı. Nogaylar, dört bir taraftan hanlıklarla çeviriliydi. Dolayısıyla siyasi tarihleri de bu hanlıklarla mücadeleyle geçti. Kazaklarla mücadelelerinin sebebi ise Aral Gölü çevresindeki otlaklardı. Hatta 1519'da Kazaklar Nogay Ordası'nın başkenti Sarayçik'i ele geçirdiler, Nogayların bir kısmını

kendilerine kattılar. Ancak çok geçmeden Kazaklar arasında birtakım sorunlar başlayınca Nogaylar başkentlerini geri aldıkları gibi münasebetlere de dengeyi getirmiş oldular. Böylece Nogaylar bir taraftan sıkça Astarhan topraklarına saldırırken diğer taraftan kendileri de Kazakların saldırılarına maruz kalıyordu. Ancak Nogayların sonu ne Astarhanlıların ne de Kazakların elinden oldu.

Süyün Bike'nin babası Yusuf Mirza'nın ölümünden (1555) sonra tahta geçen İsmail Mirza'nın (1557-1563) Rusya yanlısı siyaset izlemesi neticesinde Kadı Mirza başkanlığındaki bir grup, İdil'in batısına geçince Kırım hanı Devlet Giray onları himayesi altına aldı, Kabarda Ülkesi ile Azak arasında kendilerine yer verdi. Böylece Nogay Ordası parçalanmış oldu. Göç edenler ve Kırım'ın himayesine girenler Küçük Nogay Ordası, kendi yerlerinde kalanlar ise Büyük Nogay Ordası olarak adlandırıldı.

Bu ayrılma Nogaylar arasındaki mücadeleye son vermediği gibi mücadeleyi daha da artırdı. Nitekim Küçük Nogay Ordası'nın saldırılarının artmasıyla 1587'de Urus Mirza (1578-1590) başkanlığındaki Büyük Nogay Ordası, Moskova'nın hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı. Diğer taraftan Büyük Nogay Ordası varlığını 1634 yılına kadar devam ettirdi. Bu tarihte ise Büyük Nogay Ordası'nın toprakları başta doğudan yeni bir göç dalgası başlatan Cungarların, ardından Rusların idaresine geçti. Görüldüğü gibi Altın Orda'nın mirasçı devletlerinde mücadele Cengizoğullarının farklı sülaleleri ya da farklı boyları arasında yapılmasına rağmen her seferinde galip gelen tek güç Ruslar oluyordu.

Cüzlere Bölünen Kazak Hanlığı

"Kazak cüzleri ile Cungarlar arasındaki savaş, Alagöl yakınlarında yapıldı ve bu göl savaş sonrasında 'it ispes Alagöl' (suyunu itlerin bile içmediği Alagöl) adıyla anıldı."

Kazak Hanlığı'nın tarihi de iç mücadele ve komşu hanlıklarla savaşlarla dolu bir tarihtir. Bilindiği gibi Kazak Hanlığı, Ebu'l-Hayr'ın

siyasetinden memnun olmayan Cuci'nin oğlu Tuka Timur'un neslinden gelen Canibek ve Kerey başkanlığındaki boyların Çağatay Hanlığı'nın parçalanması üzerine kurulan Doğu Çağatay Hanlığı (1347-1570) topraklarına yerleşmeleri neticesinde kuruldu. Çok geçmeden bu boylar bağımsız hareket etmeye başladıkları gibi Ebu'l-Hayr'ın ölümünden sonra Şeybanî Hanlığı'nın toprakları da onların idaresine geçti. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kazaklar, bir taraftan Nogay Ordası ile mücadele ederken diğer taraftan da Sibir Hanlığı'nın saldırılarına karşı koymaya çalıştı. Ayrıca Timur'un topraklarında kurulan hanlıklarla da mücadele ettiler. Bununla birlikte Kazak Hanlığı'nın en önemli sorunlarından biri, belli bir tarihten sonra cüzlere/uluslara ayrılmış olmasıydı.

Kanglı, Üysin (Usun), Dulat ve Celayır adlı boylardan oluşan Büyük Cüz, Kazakistan'ın güneydoğusu, Özbekistan'ın kuzeydoğusu ve Kırgızistan'ın kuzey topraklarına hâkimken Argın, Nayman, Kıpçak ve Kongrat gibi boylardan meydana gelen Orta Cüz, bugünkü Orta, Kuzey ve Kuzeydoğu Kazakistan topraklarına yerleşmişti. Küçük Cüz, Batı Kazakistan topraklarında yer alırken burada Bayulı, Alimulı, Jetiru adlı boylar hâkim konumdaydı.

Kazak Hanlığı'nın cüzlere ayrılması ve cüzlerin kendi aralarında sürekli mücadele etmesi, Kazak boylarının doğudan gelen Cungarlara karşı koymalarını zorlaştırdı. Nitekim 1723'te Kazak Hanlığı tarihinin en büyük felaketlerinden biri yaşandı. Aktaban Şubırındı (Büyük Felaket) olarak adlandırılan hadise (Cungar İstilası) neticesinde Büyük Cüz'ün tamamı, Orta Cüz'ün büyük bir kısmı istilaya uğradı, Kazak Hanlığı büyük bir darbe aldı. Cüzler arasındaki mücadelenin bu süreçte ne kadar olumsuz bir rol oynadığını sonraki gelişmeler çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu felaketten sonra Kazak cüzleri birleşerek ve Cungarlara karşı ortak hareket ederek 1729'da onları mağlup ettiler. Ancak savaş sonrasında Kazakların yeniden dağılmasıyla Kazak cüzleri bir daha bir araya gelemedi. Nitekim Küçük Cüz 1731'de, Orta Cüz 1731-1740 yılları arasında Rusya'nın hâkimiyetine girdi. Büyük Cüz ise 1758'e kadar Cungarların, ardından Çin ve Hokand Hanlığı'nın hâkimiyetinde kalacak, XIX. yüzyılın ortasında ise Ruslar tarafından ele geçirilecektir.

Sonuç Yerine:
Cengizoğulları Arasındaki Mücadele, Osmanlı ve Ruslar

"Osmanlı ordusunun Astarhan'dan çekilişi,
Türk askerleri için bu coğrafyadan son gidişti.
Çünkü bundan sonra Osmanlı-Türk kıtaları bir
daha İdil boyuna ayak basmadılar."
(A. N. Kurat)

Altın Orda Devleti, Osmanlı ile gerek siyasi ve diplomatik gerekse de ticarî münasebetler tesis etse de Altın Orda'nın parçalanmasına da yeni kurulan hanlıkların kendi aralarında mücadeleye girişmelerine de Osmanlı kayıtsız kaldı. Zira Altın Orda'nın parçalandığı dönemde Osmanlı Devleti'nin kendisi de Emir Timur'dan büyük bir darbe yedi ve Osmanlı birliğinin yeniden toparlanması zaman aldı. Birliğin sağlanmasından sonra ise Osmanlı'nın gündeminde İstanbul'un fethi ve Balkanlar'da fetihler konusu yer aldı. Ardından bu gündeme Şiî Safevî Devleti ile mücadele de eklendi. Kırım'ın Osmanlı himayesine girmesiyle Osmanlı, hanlıklardaki gelişmelerden haberdar olsa da öyle anlaşılmaktadır ki *"hanlıklar meselesini"* de *"Rusya meselesini"* de Kırım hanlarının sorumluluğuna verdi. Bununla birlikte Osmanlı yönetimi ile Kırım hanlarının hanlıklar konusunda görüşleri farklı olduğu gibi zamanla Osmanlı doğrudan Kırım'daki atamalara karışmaya, hatta hanları İstanbul'dan göndermeye başladı. Ancak bu husus, Kırım için yapılan taht mücadelelerine son vermedi, hatta bazen hanları sultanlarla da karşı karşıya getirdi.

Osmanlı Devleti, her ne kadar Kırım Hanlığı'nda Cengizoğullarının iktidar hakkını tanısa ve hatta kendilerine devlet içerisinde özel bir statü verilmiş olsa da zaman zaman tanınan bu statüye kendisinin de riayet etmediğini ve bunun büyük sorunlara yol açtığını görüyoruz. 1569 Astarhan seferi sırasında Devlet Giray'ın statü olarak kendisinden aşağıda bulunan Kefeli İbrahim Paşa'nın idaresine verilmesi, seferin başarısızlıkla sonuçlanmasındaki önemli etkenlerden biriydi. Benzer bir durum 1578 Osmanlı-İran Savaşı sırasında

Semin Mehmet Giray ile Serdar Lala Paşa, 1683 Viyana kuşatmasında ise Murad Giray ile Merzifonlu Kara Mustafa Paşa arasında da yaşandı. Osmanlı sultanlarının soyunun kesildiği takdirde Osmanlı tahtının yeni sahipleri olma hakkına sahip Kırım hanlarının sultan veya sadrazamın katılmadığı savaş ve seferler sırasında paşaların itaatine verilmesi, neredeyse her sefer sırasında sorunlara ve dolayısıyla da bozgunlara yol açtı.

Yukarıda da belirtildiği gibi Osmanlı, başlangıçta Rusya'yı ciddiye almayarak *"Rusya meselesi"*ni de hanlıklar konusunu da Kırım hanlarının sorumluluğuna bıraktı. Ancak XVI. yüzyılın ortasındaki olaylar, Kırım'ın Moskova Rusyası'na karşı tek başına karşı koyamadığını ortaya koydu. Astarhan seferinin başarısız olması ise hanlıkların ve bölge Müslümanlarının ümitlerini aynı zamanda halife olan Osmanlı sultanından kesmelerine yol açtı. Akdes Nimet Kurat'ın da haklı olarak belirttiği gibi *"Astarhan seferi, Osmanlı'nın bölgeye ilk ve son gelişiydi."*

Altın Orda'nın parçalanmasıyla ortaya çıkan hanlıkların kendi aralarında mücadele ederken Rus knezliklerinin tam tersine Moskova etrafında birleşmesi, bölgenin kaderini de belirledi. Ruslar hanlıklar arasındaki mücadeleyi iyi okudular ve bunlardan fazlasıyla istifade ettiler. Hanlıkların kendi arasındaki mücadelelerden de hanlıkların içerisindeki sorunlardan da haberdar olan Moskova aynı zamanda hanlıklarla ticarî münasebetler kurdu, hanlıklara giden yollarda kaleler inşa etti, kendisine sığınan Cengizoğullarını hem hanlıklarla ilişkilerinde hem de kendi devletinin gelişiminde iyi kullandı. Tüm bunlar, Avrupa ile temasları sayesinde sanayileşmeye de önem veren Çarlık Rusyası'na kendi aralarında mücadele eden Tatar hanlıklarına karşı üstünlük sağladı. Hâlbuki bu mesele, yalnızca Altın Orda mirası için verilen bir mücadele olmayıp Osmanlı Devleti'nin de kaderini değiştiren *"Rusya meselesinin"* başlangıcı idi. Nitekim Kazan ve Astarhan'dan sonra Moskova Rusyası, Osmanlı Devleti ile komşu olurken XVII. yüzyıldan itibaren Rusların Kırım topraklarına da saldırıları başladı. Nihayetinde Kırım Hanlığı da Osmanlı Devleti'nden koparılarak Rusya'ya dahil edildi. Kırım'ın

ilhakından sonra ise Ruslar tüm dikkatini bir taraftan yeniden doğuya, bir zamanlar Emir Timur'un muazzam imparatorluğunun topraklarında kendi aralarında mücadele eden Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarına/emirliklerine, diğer taraftan ise Osmanlı'nın Balkanlardaki topraklarına çevirdi.

Kaynakça

Acar, S., *Kâsım Hanlığı (1445-1681),* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

Acar, S., "Kazan Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, yay. haz. H. Alan – İ. Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, 3. Baskı, İstanbul 2020, s. 248-284.

Alpargu, M., *Nogaylar*, Değişim Yayınları, İstanbul 2007.

Alpargu, M., *Yeniçağ'da Kazak Türkleri*, Ankara 1996.

Fahreddin, R., *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İ. Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

Hudyakov, M., *Kazan Hanlığı Tarihi*, çev. A. İshaki, haz. İ. Kemaloğlu, TTK Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2022.

Kazanskaya İstoriya, podgotovka k izdaniü: G. N. Moiseeva, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva – Leningrad 1954.

Kemaloğlu, İ., *Altın Orda ve Rusya. Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, 3. Baskı, İstanbul 2022.

Kemaloğlu, İ., *Rusların Gözüyle Türkler*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2015.

Kurat, A. N., *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972.*

Kurat, A. N., *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri*, ADTCF Yayınları, Ankara 1966.

Monghol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi), çev. A. Temir, TTK Yayınları, Ankara 1948.

Oreşkova, S. F., *Krımskoe Hanstvo v XV-XVI vv.,* I-II, İnstitut Vostokovedeniya RAN, Moskva 2021.

Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, haz. İ. Kemaloğlu, 4. Baskı, Ankara 2020.

Özyetgin, A. M. – Kemaloğlu, İ., *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2022.

Özyetgin, A. M., "Astrahanlı Şerifi'nin 1550 Tarihli Zafer-Nâme'si", *Türkoloji Dergisi*, No. 11 (1993), s. 321-413.

Pişulina, K. A., *Oçerki İstorii Kazahskogo Hanstva. Sbornik Statey*, İnstitut İstorii i Etnologii İmeni Ç. Ç. Valihanova, Almatı 2016.

Rahimzyanov, B., *Kasimovskoe Hanstvo (1445-1552). Oçerki İstorii,* Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan 2009.

Rus Elçi Raporlarında Astrahan, yay. haz. İ. Kemaloğlu, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Sibir Hanlığı Kronikleri, I: Yesipov Kroniği; II: Stroganov Kroniği; III: Remezov Kroniği, terc. ve notlandırma: F. Ünal – M. Özkan – M. Karakulak – Z. Sever – H. Arslantürk, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

Smirnov, V. D., *Krımskoe Hanstvo Pod Verhovenstvom Otomanskoy Porti*, I-II, İzdatelskiy Dom "Rubeji XXI", Moskva 2005.

Tiesenhausen, W., *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, I, çev. İ. Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

Togan, Z. V., *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi,* Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Trepavlov, V. V., *İstoriya Nogayskoy Ordı*, İnstitut Arheologii İmeni A. H. Halikova AN RT, Kazan 2016.

Yorulmaz, O., *Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK, Ankara 2013.

Zaytsev, İ., *Astrahanskoe Hanstvo,* Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva 2004.

MUHAMMED ŞİBANÎ HAN VE ŞAH İSMAİL MÜCADELESİ-MÜCADELENİN FİNALİ: MERV SAVAŞI

Mehmet Alpargu[*]

16. yüzyılın başında İran ve Türkistan sahasındaki siyasal gelişmeler yeni devletlerin kurulmasıyla sonuçlandı ve bu gelişmeler bölgenin siyasî ortamında yeni aktörlerin ortaya çıkmasını sağladı. Bunlardan birincisi 1507 yılında Herat'ı zapt ederek Mâverâünnehir'de Özbek hâkimiyetini tesis eden Muhammed Şibanî Han'dı. 1500-1507 yılları arasında, bölgenin karışık ortamını değerlendirerek Mâverâünnehir'de başarılar kazanan Şibanî Han, 1500-1501'de, Semerkant'ı ve ardından Buhara'yı zapt etti. Timurluların birleştirici olabilecek en önemli şahsiyeti Sultan Hüseyin Mirza'nın önce bu fetihler sırasında çekimser kalışı ve ardından vefat edişi Muhammed Şibanî Han'ın lehine bir durum ortaya çıkardı. Muhammed Şibanî Han Semerkand ve Buhara'yı zapt etikten sonra 1506-1507'de Gissar Vadisi'ni ve Ürgenç'i ele geçirdi. Ardından Afganistan toprakları içinde kalan bazı yerleri de topraklarına katarak Taşkent Vilayeti'ni ve Fergana Vadisi ile Horasan'ın bir kısmını fethetti.

Muhammed Şibanî Han Timurlu mirzalarına karşı yaptığı sistemli mücadelenin başarıyla sonuçlanmasıyla yeni bir hanlığın temellerini attı. 1507 yılının Mayıs ayında Horasan'ın merkezi sayılan Herat'ın Özbek ordusu tarafından ele geçirilmesinin siyasî sonucu olarak Timurlu Devleti de tarih sahnesinden çekildi; ancak Muhammed Şibanî Han'ın fetih faaliyetleri ile ilgili planları

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, alpargu@sakarya.edu.tr

bu topraklarla sınırlı değildi. Çünkü onun planlarına bu topraklar dışında oldukça geniş bir alan dâhildi. O, Ön Asya'da da etkin bir politika takip etmek ve topraklarını daha geniş bir sahaya yaymak istiyordu. Muhammed Şibanî Han'ın hedeflerini Özbek sarayında müverrih olan Fazlullah b. Ruzbihan Mihmannâme-i Buhara isimli eserinde şöyle belirtiyordu: *"Muhammed Şibanî Han, sadece Kazakların memleketini fethetmedi; o seneye İran'ı da fethedecek. Orduyu bozkırdan geri getirirse eğer, gayretini Hicaz'a da yöneltecek ve günün birinde Mekke ve Medine'ye de ayak basacak; Şibanî Han dünyanın imamıdır."* Darp ettirdiği paralarda da kendisini Allah'ın halifesi ve zamanın imamı olarak gösteren Muhammed Şibanî Han, Türkistan tarihi içinde siyasi başarılar kazanan bir şahsiyet olduğu kadar, kültürel ve dinî açıdan kendisini yetiştirmiş, divan tertip edecek kadar şair; Doğu Türkçesine hâkim ve çevresine topladığı sanatçı ve alimleri de himaye eden önemli bir Türk devlet adamıydı.

Muhamed Şibanî Han'ın fetih arzusu onu genişçe bir alanda toprak ele geçirmeye yöneltti ve bu durum onu sınırlarında bulunan muhalif birtakım güçlerle de mücadele etmek mecburiyetinde bıraktı. Mâverâünnehir'de bu olaylar cereyan ederken İran'da da birtakım gelişmeler meydana geliyordu. Bahsi geçen bu dönem Şah İsmail ile Safevî Devleti'nin kuruluşuna tanıklık edecekti. Safevî tarihi konusunda önemli isimlerden birisi olan Roger Savory, Safevî Devleti'nin 1501'de Şah İsmail tarafından kurulmasının İran tarihinde önemli bir dönüm noktası olduğuna işaret etmektedir. Safevî ismi hanedanının kurucusu sayılan Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin adıyla ilgilidir. Zamanının büyük bir aydını olan Safiyyüddîn, aynı zamanda Safevî anlayışının da kurucusuydu ve bu anlayış etrafında oluşan sosyo-dini fikirler daha sonraları siyasi içerik kazanarak yeni bir devlet kurma mücadelesinin ideolojik yönlerinden biri haline geldi. 16. yüzyılın başında Buhara Özbekleri ile Safevîler arasındaki farklı mezhebi yönelişin rekabette etkili olduğu gerçektir. Ancak siyasi faktörlerin bu rekabet içinde çok önemli olduğu da gözlenmektedir.

Şah İsmail, hâkimiyet mücadelesinin üç yılı içerisinde, iki güçlü Akkoyunlu rakibinin ordularını yenilgiye uğrattı ve topraklarının

büyük bir bölümünü ele geçirdi ancak yine de eski Akkoyunlu toprakları üzerindeki Safevî kontrolü tam anlamıyla sağlanamadı. Akkoyunlu hâkimiyetinin son bölgeleri ancak 1508'de düştü. Bu amacına ulaşan Şah İsmail'in bundan sonraki hedeflerinden biri de Horasan bölgesini ele geçirmekti.

Şah İsmail'in hanedanı bir bakıma Akkoyunluların devamı niteliğindeydi. İsmail'in kendisi, Akkoyunlu hükümdarlarının en ünlüsü olan Uzun Hasan'ın torunuydu ve mağlup ettiği Akkoyunlu liderleri Elvend ve Sultan Murad kuzenleriydi. Şah İsmail farklı bir dini grubun lideri olmasaydı, saltanatı muhtemelen yalnızca Akkoyunluların bir sonraki aşamasını teşkil edecekti. Yine de Şah İsmail'in saltanatı bir başka açıdan Akkoyunluların devamı niteliğindeydi. Rejimi yapısal olarak Akkoyunluların ve İran'ın çeşitli bölümlerinde yüzyıllardır hüküm süren diğer Türk devletlerininkine çok benziyordu. Bu politikalar, Moğollar zamanından itibaren İran'a hâkim olmaya gelen Türk askerî gücüne dayanıyordu. Yeni Safevî rejimi de benzer özellik göstermekteydi. Nitekim Şah İsmail, Türkçe konuşup yazan Türk kültürüne önemli ölçüde vakıf değerli bir Türk devlet adamıydı. Her ne kadar Şah İsmail'in kendisine inananların mevcudu çok olmasa da homojen bir yapıya sahip güçlü bir ordu meydana getirmeye muvaffak oldu.

Şah İsmail İle Muhammed Şibanî Han Arasındaki Münasebetlerin Başlaması ve Diplomatik Ön Muharebe Tartışmaları

27 Mayıs 1507 tarihinde Muhammed Şibanî Han Horasan'ın önemli şehirlerinden biri olan ve stratejik değere sahip Herat şehrine hâkim oldu ve böylece şehir Buhara Özbek Hanlığı'nın eline geçti. Topraklarını genişletmek hususunda azimli bir tavır içine giren Muhammed Şibanî Han bu düşüncesini gerçekleştirme maksadıyla ilk hamlelerini uygulamak için harekete geçti. İran içindeki karışıklıkları yeni sona erdiren Şah İsmail de siyasi ve askerî gücünü bir ölçüde de olsa sağlamlaştırmıştı. Şibanî Han Herat'ı ele geçirdikten sonra bir kısım kuvvetini çevredeki bölgelere gönderdi. Horasan

istikametinde Damgan ve Semnan hattına, güneyde ise Kandahar vilayetinin sınırlarına kadar olan toprakları hâkimiyeti altına aldı. Bu durum iki hükümdarın karşı karşıya gelmesini kaçınılmaz kıldı. Fiilî olarak savaş öncesinde iki hükümdar elçiler vasıtasıyla haberleşti ve psikolojik olarak karşı tarafı yıpratma politikası güttü.

Böylece savaşın önemli bir aşaması da icra ediliyordu. Yazışmaların başlangıç tarihi çoğu araştırmacılar tarafından 1507 olarak kabul edilir. Bu mektuplarda ana noktalardan birisi tarafların kendilerini meşru taraf olarak kabul edip karşı tarafı gayrimeşru olarak ilan etmeleridir. Burada teorik bir çatışmadan söz edilebilir. 1507 yılında Muhammed Şibanî Han'ın Herat'ı ele geçirdikten sonra az önce bahsettiğimiz Horasan yönünde Damgan ve Semnan hattına; güneyde ise Kandahar Vilayeti'nin sınırına kadar olan bölgeyi ele geçirmesi ve bu başarıların anlatıldığı fetihnâmeleri çevrede hâkim konumda bulunan aralarında Şah İsmail'in de bulunduğu yöneticilere göndermesiyle Şibanî Han ve Şah İsmail arasında ilk temas kuruldu. Bu fetihnâmede herkesin yanına gelmesini ve kendisine biat etmesini isteyen Muhammed Şibanî Han, bunu gerçekleştirenlerin yüksek mertebeye ulaşacağını, gelmeyenlerin ise pişman olacağını ifade ediyordu. Şah İsmail bu fetihnâmeye verdiği cevabında Şia inanışında olan imamları övdüğü gibi Dulkadirlilerden Alâüddevle'yi yenerek elde ettiği başarıdan söz etmekte ve Muhammed Şibanî Han'ın seferleriyle gururlanmaması gerektiğini bildirmekteydi. Ayrıca mektubunda nevruz zamanında askerleri ile birlikte Meşhed'de İmam Rıza'nın kabrini ziyaret edeceğini de belirtiyordu.

Muhammed Şibanî Han kendisine gönderilen bu mektuptan hoşlanmadı ve cevap olarak Şah İsmail'e yeni bir mektup gönderdi. Gönderilen mektupta Şah İsmail'e birtakım tavsiyelerde bulunan Muhammed Şibanî Han, Şah İsmail'in Şiîlik anlayışından uzaklaşmasını istiyor, onu Sünniliğe davet ediyordu. Şayet bu uyarısı dikkate alınmaz ise İsfahan'ın duvarlarını yerle yeksan edeceğini söylüyor, Irak ehline öyle bir kulak çınlaması vereceğiz ki kıyamet suru akıllarından çıkmayacak diyordu. Bu mektuplaşmalar iki tarafın kendilerine ideolojik bir kılıf hazırlamalarına yardımcı oldu.

Diplomatik yazışmalar bu mektuplaşmalarla bitmedi. Yazışmaların üslubu gittikçe sertleşiyordu. 1510 yılında gerçekleşen savaş öncesinde Şah İsmail'in Muhammed Şibanî Han'a gönderdiği bir mektupta da esas müzakere noktalarından birisi Şiî mezhebi ile ilgili münakaşalardı. Şeyh Muhyeddin Lahicanî'nin bu noktadaki görüşleri Şah İsmail'in tezine önemli bir katkı sunmuştu. Şibanî Han, Şah İsmail'in bu mektubuna karşılık cevabi bir mektubu Kemaleddin Hüseyin Abiverdî ile gönderdi. Bu mektupta Muhammed Şibanî Han ne kadar büyük bir fetih hayaline sahip olduğunu ortaya koyuyordu. Asıl amacının Irak'ı ele geçirmek olmadığını hedeflerinin Mekke ve Medine'yi zapt etmek olduğunu, nazarlarının ise Mısır, Şam ve Halep'e çevrildiğini ifade eden Muhammed Şibanî Han Mekke'ye giderken gidiş güzergâhında bulunan Irak'ta şayet yıkık köprüler varsa bunların tamir edilmesinin gerekliliği üzerinde duruyordu. Muhammed Şibanî Han'ın gönderdiği bu mektuba cevap veren Şah İsmail Hz. Ali'nin kölesi olmayanların Mekke ve Medine'yi ele geçirse dahi hayra vesile iş yapmayacağını söylüyordu.

Mektuplardaki ifadeler incelenecek olursa, Şibanî Han'ın ifadelerinde sert üslubu ve aşırıya kaçan sözleri tercih etmesi onun savaşa hazır ve istekli olduğunun göstergesidir. Özbek müverrihi Muhammed Yar b. Arab Katagan'ın muahhar döneme ait eserine yansıyan bir ifadede Safevîleri kastederek Muhammed Şibanî Han'ın onlarla savaşmanın hayalini kurduğunu yazar. Buna karşılık Şah İsmail'in de savaşa hazır ve istekli olduğunu söylemek de mümkündür.

İskender Bey Türkmen Münşî, Türkistan sahasından başlayarak Irak'a kadar olan yerleri fetheden Şibanî Han'ın iktidar bayrağını ve azametini doruğa çıkardığını, gururunun fazlalığından dolayı sağlıklı kararlar alamadığını, hiç kimsenin sözünü dinlemediğini ve böylece onun Safevîler ile karşı karşıya geldiğini belirtir. Bu noktada düşmanlığın ortaya çıkmasında Tarih-i Raşidî müellifi de Şibanî Han'ı daha kusurlu bulur. Özellikle savaşın başlamasındaki sebepler konusunda Şibanî Han'ın kibirli ve mağrur oluşu üzerinde durulur. Handmir de Muhammed Şibanî Han'ın savaş ateşini yaktığını ifade eder.

Herat'ı aldıktan sonra Şibanî Han, Canvefa Mirza ve Bayagu Bahadır kumandasındaki on bin kişilik bir orduyu Kirman ve Yezd'e baskın yapmak üzere gönderdi. Özbekler o vilayetin bazı yerlerini yağmaladıktan sonra Kirman Kelanteri Hoca Şeyh Muhammed'i ve yanında bulunan beş yüz askeri katlettikten sonra geri döndü; ancak Şah İsmail'in kardeşi İbrahim Mirza kumandasında Safevî kuvvetleri harekete geçerek Kirman ve Yezd'deki durumu Safevîler açısından yeniden düzenledi. Yağmalanan halkın mallarının bir bölümü de hak sahiplerine iade edildi. Canvefa Mirza bu sırada esir düştü. Bu durum Şibanî Han'ın öfkelenmesine neden oldu. Bu gelişmeler üzerine Muhammed Şibanî Han yeniden bir mektup daha hazırlattı ve Şah İsmail'e gönderdi. Bu mektupta Muhammed Şibanî Han, Şah İsmail'e ancak kendi yönetimi altındaki bir görevli olabileceğini söylüyor ve ona daruga diye hitap ediyordu. Tekrar tahrip edilmiş köprülerin tamiri meselesini hatırlatarak emirlerine göre hareket edilmesini ve kendi adına hutbe okutup sikke kestirilmesini istiyordu. Mektubun sonunda ise ancak böyle davranıldığı takdirde Irak'ın yönetimini Şah İsmail'e bırakabileceğini de belirtiyordu. Şah İsmail bu mektup üzerine yeni bir elçilik heyetini Muhammed Şibanî Han'a göndermeye karar verdi. Elçilerin başına ise Şeyhzade lakabı ile tanınan Muhyeddin Ahmed Lahicanî'yi getirdi. Yazılan mektupta köprülerin ve yolların tamir edildiği, eğer Muhammed Şibanî Han'ın Mekke ve Medine'ye gitme niyeti olursa bütün ihtiyaçlarının karşılanacağı bildirildi. Muhammed Şibanî Han tarafından Kirman ve Yezd'e yapılan hücumların İslamiyet'e uygun olmadığı; bu saldırılara son verildiği takdirde dostluğun belki ileride sağlamlaştırılabileceği vurgulandı. Bu söylenenlere ek olarak iyi niyet göstergesi olsun diye daha önceden esir alınan Canvefa Mirza ve yanındakiler Şibanî Muhammed Han'a gönderildi.

Özbeklerin baskınını tenkit eden Şah İsmail Akkoyunlularla olan akrabalığına da işaret ederek Kirman'ın irsi olarak kendi toprakları olduğunu savunuyordu. Buna karşılık Şibanî Han Emir Kemaleddin Abiverdî ile gönderdiği mektupta Şah İsmail'in taht iddialarının geçersiz olduğunu, verasetin anadan değil babadan gelmesi

gerektiğini ifade etti. Her insanın atalarının mesleğini icra etmesi gerektiğini belirten Muhammed Şibanî Han, dedelerinin sufi şeyhi olmasından dolayı Şah İsmail'e asa ve keşkül göndererek onun şahlığı Cengiz soyundan gelen kendisine bırakarak dervişlikle meşgul olması gerektiğini söyledi. Bu ağır mektup Şah İsmail'i artık dönülmez bir yola girmeye itiyordu. Cevap olarak yazılan mektupta Muhammed Şibanî Han'a daha önceki mektuplarını hatırlatarak siz söz verdiğiniz halde hac için gelmediniz, ben sekizinci imamın Meşhed'deki mezarına geleceğim diyen Şah İsmail, herkesin dedesinin mesleği ile uğraşması söz konusuysa insanların Adem peygamberin neslinden geldiği için bu mantık çerçevesinde herkesin peygamber olması gerektiğini söyledi. Bu yüzden babasının kemikleri ile övünmenin doğru olmadığını belirtti. Ayrıca kendisine gönderilen asa ve keşküle karşılık olarak Muhammed Şibanî Han'a kadınlara has yün eğirmek için kullanılan araçlar gönderdi ve onun bunlarla oyalanması gerektiğini belirtti.

Sıcak Savaş ve Özbeklerin Yenilgisi-Muhammed Şibanî Han'ın Öldürülmesi

Şah bu mektubu gönderirken bölgede bulunan elçilerden Özbek kuvvetlerinin ne kadar olduğu konusunda bilgi toplamalarını ve kendisine ulaştırmalarını da istemişti. Ayrıca 15. yüzyıldan itibaren Horasan'da Safîyyüddin müritlerinin toplandığı hankahdan da bu devrede Şah İsmail'e bilgi akışı sağlanıyordu. Kazvin'deyken toplanan istihbarat kendisine iletildi. Bunun üzerine Şah, Kirman'a gitmek üzere harekete geçti. 1510 yılının ortalarında çeşitli bölgelerden gelen emir ve kumandanların da katılımıyla Horasan'a doğru yola çıktı. Sultan Bulaki'de emir ve kumandanlarına bir ziyafet verdi ve ertesi günün sabahında bir savaş toplantısı düzenledi. Burada askerî yetkililerin fikirlerini alarak savaş stratejisi hakkında görüşmeler gerçekleştirdi. Sonra da bu kişilere bazı ihsanlarda bulundu. Hazinedarlardan birinin hesaplamasına göre verilen armağanların değeri yirmi bin Tebriz tümeni civarındaydı.

Bundan sonraki etapta ordu harekete geçti ve Şah İsmail Sultaniye ile Rey şehirlerini geçerek doğrudan Damgan'a yürüdü. Şibanîlerin Damgan valisi olan Şibanî Han'ın damadı Ahmet Sultan, şahın gelişinden haberdar olduğu zaman görevini ve eşyalarını bırakarak kaçtı. Kaçan sadece Damgan valisi değildi, Astrabad valisi Hoca Ahmed Kongrat da yönetimi altındaki şehri bırakarak Harizm'e kaçtı. Bu gelişmeler üzerine bazı vilayetlerin yöneticileri de karşılık vermeden Şah İsmail'e bağlılıklarını ifade etti. Örneğin; Curcan'ın eşraf ve yöneticilerinden Seyyid Rafi Baba bunlar arasındaydı. Pişkeşlerini sunan bu kişilere karşı Şah İsmail de müşfik bir tavır gösterdi ve onların memleketlerine dönmelerine müsaade etti. Bunların dışında devlet yönetiminde temayüz etmiş kişiler de Şah İsmail'in safına katılıyordu. Bu kişiler arasında Hoca Seyfeddin Muzaffer de vardı. Hoca Seyfeddin Muzaffer Şah İsmail'in safına katıldıktan hemen sonra vezirlik görevine getirildi.

Bütün bu gelişmeler devam ederken Muhammed Şibanî Han birtakım sıkıntılarla uğraşıyordu. Hazaralarla yapılan mücadelede dağlara saklanan Hazaralar bulunamadı ve mücadele akim kaldı. Bu sefer sırasında asker ve at kaybına uğrayan Özbekler için bir diğer olumsuz durum Hazaralar üzerine gönderilen kuvvetlerden geriye dönmeyi başaranların son derece yorgun düşmeleriydi. Bu sebeple Hazaralarla yapılan mücadele başarısızlıkla sonuçlandı. Muhammed Şibanî Han bir yandan Hazaralarla uğraşırken diğer yandan da sınırlarını Kazak akınlarından korumak maksadıyla bir sefer düzenledi. Ancak Timur Sultan ile Ubeydullah Sultan'ın ordu komutanlığını yaptığı bir muharebenin kaybedilmesi Özbekler açısından son derece kötü oldu. Bu muharebe sonunda Kazaklar Özbeklere ağır zayiat verdirdi; geriye kalan ordu perişan bir halde başkente döndü. Bu arada Şibanî Han'ın yapmış olduğu bir takım idari tasarruflar da emirler arasında huzursuzluklara yol açıyordu. Bu gelişmeler Muhammed Şibanî Han'ın işini zorlaştırıyordu.

Muhammed Şibanî Han, Şah İsmail'in harekete geçtiğini Ahmed Sultan'ın haber vermesi ile öğrendi. Bu çerçevede Şibanî Han, Herat'tan hareket ederek Merv'e yöneldi. Ekim-Kasım 1510

tarihleri arasında durumunu güçlendirmek amacıyla Mâverâünnehir'deki Özbek emirlerine toplanmaları için emirler gönderdi. Kazak seferinden sonra Şibanî Muhammed Han askerlerinin bir bölümüne evlerine gitmeleri için izin vermişti. Şibanî Han'ın yanında küçük bir kuvvet vardı. Kendisine tabi emirler bu birliğin savaş için yetersiz olduğunu ve takviye Özbek kuvvetlerinin beklenmesini tavsiye ediyorlardı. Ancak kendisi savaşmaya hevesli olduğu için birliğin sayısı onun umurunda değildi. Herat'ta vali olan Canvefa Mirza da Merv'e doğru Muhammed Şibanî'nin peşinden harekete geçti. Herat'ta sadece bir emir kalmıştı. Herat'ta durumun ne olduğu konusunda Şah İsmail de bilgi topluyordu.

Şah İsmail, Horasan'ın çeşitli yerlerinden vergi toplattığı gibi İmam Rıza'nın türbesini ziyaret edeceği Meşhed'e doğru yola çıktı. O, buradaki seyyid, nakip ve türbedar gibi kişileri ödüllendirdi ve fakirlere sadaka verilmesini buyurdu. Buradan Serahs'a yöneldi. Şah, Dana Muhammed'i bir miktar asker ile birlikte Merv'e keşfe gönderdi. Muhammed Şibanî Han Safevî öncülerinin geldiğini haber alınca Canvefa Mirza ile Kamber Bey'i onlarla savaşmak üzere gönderdi. İki tarafın Tahirabad köyü yakınlarında gerçekleştirdiği savaşta Dana Muhammed, bir Özbek okuyla hayatını kaybetti. Bu esnada Özbekler Merv'e doğru çekildi. Şah, Merv önüne geldiği zaman ordugâhın buraya kurulmasını emretti (22 Kasım 1510).

Muhammed Şibanî Han bu gelişmeler üzerine şehrin daha da sağlamlaştırılması için gerekli tedbirleri aldı. İki taraf askerleri bu esnada mücadeleye devam ediyorlardı. Bu mücadelelerde karşılıklı asker kaybı yaşanıyor. Ayrıca pek çok kişi de esir alınıyordu. Birkaç gün bu şekilde geçti. Şah İsmail çok fazla kayıp verileceği endişesiyle kalenin alınması için taarruz emrinin verilmesinin uygun olmayacağını düşünüyordu. Üstelik Şah İsmail'in yanında kale kuşatmasında sonucun alınabilmesi için gerekli araçlar da yoktu. O sırada birçok Özbek sultanı Merv yakınlarına gelmişlerdi. Ancak onlar henüz Şibanî Han'ın ordusuna iltihak etmemişlerdi. Bunun sebebini bazı araştırmacılar Muhammed Şibanî Han'ın savaştan elde edeceği ganimeti diğer Özbek sultanlarıyla paylaşmak istemediğini düşünen

Özbek sultanların Şibanî Han'a katılma hususunda çok da fazla istekli olmayışına bağlar.

Şah İsmail bu gelişmeler yaşanırken kaleye hücumlar yaptırmaya devam ediyordu. Ancak yapılan hücumlar istenen neticeyi vermedi. Bu muhasara uzun sürebilirdi ve Özbek kuvvetleri her an Şibanî Han'a yardım için harekete geçebilirdi. Bunun farkında olan Şah İsmail farklı bir plan yaptı ve harekete geçti. Yapılan plana göre; o, birtakım askerlerini geri çekecek ve bu çekilme hadisesini Şibanî Han'ın yanlış yorumlamasını sağlayacaktı. Bunu bir kaçış olarak düşünecek olan Muhammed Şibanî Han Safevî ordusunun peşine düşecekti. Böylece Merv Kalesi'nin dışında Şah İsmail'in kuracağı tuzağa hazırlıksız bir şekilde yakalanacaktı. Bu sırada Muhammed Şibanî Han ile eskiden husumeti olan Özbeklerin bir diğer kolu olan Yadigarîlerden İlbars, Şah İsmail'e bir mektup yolladı. İlbars bu mektubunda Şibanî Han'a destek gelebileceği konusunda Şah İsmail'i uyarıyordu. Aslına bakılırsa bu mektup da mücadeleyi çabuk bir şekilde sonuçlandırması için Şah İsmail'i tetikliyordu. Bu planı kendi çevresine duyurmadan 30 Kasım 1510 günü Merv önlerinden Şah İsmail çekildi. Çekilmenin yaşandığı bu günlerde Şibanî Han'a da ulaştırılmak üzere bir mektup hazırlattı. Mektupta Şibanî Muhammed Han'ın hac için Irak ve Azerbaycan'a doğru yola çıkacağını söylemesine rağmen bunu yapmadığı, kendisinin Meşhed'e kadar gittiği ancak Şibanî Muhammed Han'ın kendi karşısına çıkamadığı için Merv'e kadar geldiği yazılıdır. Yine Horasan'ın bir yerine kadar çekileceği, bahar geldiğinde ve çimenlerin çiçeklerle dolduğu zaman onu savaş alanında bekleyeceği, böylece sonucun kader tarafından belirleneceği de mektupta yazılan diğer hususlardı. Mektubu Muhammed Şibanî Han'a gönderen Şah İsmail geri çekilen kuvvetlerini sevk ederken, üç yüz atlı ile Emir Beg Musullu'yu Mahmudî kanalının üzerindeki köprüye yerleştirdi. Bu kuvvetlerin görevi Özbeklerin şehirden uzaklaşmasını sağlamaktı. Bunun yanı sıra Lala Hüseyin de dört yüz atlı ile köprü civarında bekliyordu. Bu birliğin görevi ise Muhammed Şibanî Han'ın köprüyü geçmesiyle beraber köprüyü tahrip etmek ve böylece Özbek kuvvetlerinin geriye dönme imkânını ortadan kaldırmaktı.

Şibanî Han, Şah'ın batıya yöneldiğine kanaat getirince onun Irak ve Azerbaycan'a doğru çekileceği tahmininde bulundu. Safevî kaynaklarına göre, bazı Özbek önderleri bunun bir hile olabileceğini Şibanî Han'a söylemişti. Ancak o, karısı Moğol Hanım'ın tahriki ile kararından dönmemişti. Hasan Bey Rumlu, Moğol Hanım'ın Özbek emirlerine yönelik son derece ağır bir konuşma yaptığını, Canvefa Mirza'yı korkaklıkla suçladığını yazar. Muhammed Şibanî Han, Cuma günü şafakta kendisinin merkezde, iki kanatta da Canvefa ve Kamber beylerin olduğu ordu ile harekete geçti. Şibanî Han'ın ordusunun mevcudu konusunda kaynaklarda tam bir uzlaşma yoktu. Bazı kaynaklar abartılı bir şekilde Özbek ordusunun mevcudunu 30000; Safevi ordusunun mevcudunu 12000 olarak gösterir. Ancak Şah İsmail'in kuvvetinin 30-40000 civarında olduğu Şibanî Han'ın kuvvetlerinin ancak bunun yarısı olduğu söylenebilir. Şibanî Han yolda olduğu esnada Şah İsmail'in mektubu kendisine ulaştı. Mektubun muhtevasından Şah'ın savaş hazırlıklarının yetersiz olduğu çıkarımını yaptı. Bu yüzden de Hoca Kemaleddin Abiverdî'yi şehirde kalan askerlerin de kendisine katılmasını sağlaması için mektubu getiren şahısla birlikte Merv'e gönderdi. O, Mahmudî köyüne yaklaştığında Emir Beg Musullu bölgeden ayrılarak, Şibanî Han'ı peşine taktı. Daha sonra ise Emir Beg Musullu ve emrindeki askerler şahın kuvvetlerine iltihak ettiler. Burada Şah İsmail'in uyguladığı taktik Türklerin çok eskiden beri bildiği Turan taktiğinden esinlenilmişti. Aslında uzun müddet bozkırda bulunan Özbekler tolgama adı ile bu taktiği biliyordu. Ancak acele hareket ettiklerinden ve harp vaziyetini iyi incelememelerinden dolayı bu tuzağa düştüler.

Safevî birlikleri Merv'e 16 kilometre uzaklıktaki Mahmudabad denilen yerde mevzilenmişti. Safevî ordusu içinde pek çok tanınmış emir yer alıyordu. 1 Aralık 1510'da Şibanî Han'ın kuvvetleri de bu alana geldi. Gerçekleşen savaşta Safevî ordusu Özbekleri her taraftan sarmaya başladı. Şibanî Han tuzağa düştüğünü anlamasına rağmen yapacak bir şeyin kalmadığını anladığı için ordusuna hücum emri verdi. Kendisi de fiilen savaşıyor askerlerini yalnız bırakmıyordu. Savaşın devam ettiği esnada Canvefa Mirza'ya haberci gönderdi ve bütün Özbek kuvvetlerinin savaşa katılmasını emretti.

Gerçekten de Özbekler büyük bir azimle savaşıyordu. Savaşın çok yoğun devam ettiği sırada Şah İsmail atından düştü. Atından düşen Şah İsmail tacını bırakarak, dua ettikten sonra tekrar savaşmaya devam etti. Şahlarının bu durumunu gören Safevî kuvvetleri büyük bir moralle savaşmaya devam etti. O dönemin kaynakları iki tarafın da kahramanca savaştığını belirtir. Savaşın üzerinden üç saat geçtikten sonra Özbeklerin direnişi kırıldı. Safevî saldırısından kurtulmak için Özbekler, Şibanî Han tarafından daha önceden yaptırılan yüksek duvarlı bir bağa sığınmak istedi. Uzun bir koridor şeklinde bir giriş yeri bulunan yerden bağa giriliyordu. Ancak buradan geçmek zorunda kalan Özbekler izdiham nedeniyle çıkan kargaşada birbirlerini ezdi. Bu gelişmelerden haberdar olan Safevî kuvvetleri arkadan gelerek baskısını artırdı. Böylece çok sayıda Özbek askeri hayatını kaybetti. Safevîler bu bağın yüksek duvarlarını yıktı ve teslim olanlar hariç geride kalan Özbek askerlerini öldürdü. Horasan büyüklerinden Cealeddin Mahmud, Hoca Hüseyin Divan, Hoca Abdullah Mervî de öldürülenler arasındaydı. Şibanî Han da bu bağ içinde gerçekleşen savaş sırasında hayatını kaybetti. Aziz Ağa isimli bir şahıs Şibanî Han'ın kafasını keserek, vücuduyla birlikte Şah İsmail'e götürdü. Parçalanan vücudundan geriye kalanların Şibanî Muhammed Han'ın oğlu Timur Sultan tarafından Semerkand'a getirilerek gömüldüğü rivayet edilir. Ancak bazı araştırmacılar bu durumun mümkün olamayacağını ve Şibanî Han'ın Semerkand'daki mezarının dahi hayalî olabileceğini iddia etmektedirler.

Özbekler açısından yaşananlar çok talihsizdi. Bu saldırıdan kurtulan askerlerinden bazıları kaçmaya çalışırken bataklığa girerek hayatlarını kaybetti. Buradan kurtulan Özbekler ise Ceyhun nehrinin kıyısında Horasan'da bulunan Moğolların yağmasına uğradı. İskender Bey Münşî, Şibanî Han'ın da bahsi geçen bu bataklıkta hayatını kaybettiğini yazar. Hasan Bey Rumlu, Canvefa Bey ve Kanber Bey'in esir edilerek Şah İsmail'in emri üzerine katledildiğini ifade eder. Vaziyetin ne kadar vahim olduğunu Tarih-i Reşidi'nin müellifi Mirza Haydar Duğlat bir ordunun bütün kumandanlarının öldüğü

bir savaşı hiçbir tarih kaydetmemişti. Böyle bir olayı ne hiç kimse duymuş ne de okumuştu diyerek ortaya koyar.

Bu savaştan sonra Özbek sultanlarından Ubeydullah Merv Kalesi'nin yanına geldi ise de Şibanî Han'ın veziri Hoca Mahmud Sagarcı tarafından şehre sokulmadı. Hatta Merv'de bulunan Özbek hazinesi de kendisine teslim edilmedi. Çünkü Hoca Mahmud Şah İsmail'in gazabından çekiniyordu. Merv önlerine gelen Ubeydullah kaleyi ve hazineyi alamasa da Şibanî Han'ın karısı Moğol Hanım'ı Merv'den uzaklaştırabildi. Bu gelişmelerin ardından Hoca Mahmud Sagarcı Şah İsmail'e ubudiyet arz ederek taraf değiştirdi. Şah İsmail ise onu vezirlik makamına getirdi. Hasan Bey Rumlu'nun Merv ahalisine müşfik davranıldı demesine rağmen Şah İsmail Merv'de birtakım cezalandırmalarda bulundu ve ganimet elde ettikten sonra Kulucan Bey yönetiminde bir Safevî birliğini Herat'a gönderdi. Şehrin elit tabakası protesto ederek Safevî komutanını karşılamadı. Bunun üzerine Safevîler halka uyguladıkları baskılarını artırdı. Bu baskı toplumsal alanın çeşitli yönlerinde kendini gösterdi. Nihayetinde 21 Aralık 1510'da Şah İsmail Timurluların varisi olarak Hüseyin Baykara'nın eski başkenti Herat'a girdi ve kış mevsimini burada geçirdi. Horasan'ın da ele geçirilmesiyle Safevîler Ceyhun'dan İran körfezine; Afganistan'dan Fırat Nehri'ne kadar uzanan bir coğrafyanın hâkimi konumuna geldi.

Muhammed Şibanî Han'ın öldürülmesiyle sonuçlanan Merv savaşından sonra Özbek sultanlar Mâverâünnehir'de kalmayarak Türkistan'a çekildiler ve orada ordugâh kurdular. Ubeydullah ve oğlu Timur Sultan durumu toparlamak ve Şah İsmail'in daha fazla ilerlemesini önlemek amacıyla Şah İsmail'e elçiler gönderdi. Elçiler Şah İsmail'e kıymetli hediyelerin yanı sıra ona itaat arz eden bir nâme de götürdüler. Hülâsatü't- Tevârih'e göre bir beyit ile başlayan nâmede hayır duası da yer almaktaydı. Şah İsmail'e bağlılıklarını bildiren Özbekler bundan sonra Şah İsmail'in vekili gibi hareket eden ve Safevîlerin yardımıyla Semerkant ve Buhara'yı işgal eden Bâbür'le uğraşmak zorunda kalacaktı.

Sonuç olarak bir taktik savaşı olarak literatürde yer edinebilecek Merv Savaşı bölgedeki taşları yerinden oynatan önemli bir savaştı. Savaş, riskleri göz önünde tutmayan, çevresindekilerin ikazlarına aldırmayan ve önceki savaşlarında ve rakipleriyle mücadelesinde başarılı olmasına güvenen; bu sebeple kuvvetlerinin azlığı ve yorgunluğunu hiç hesaba katmayan Muhammed Şibanî Han'ın yenilgisi ile sonuçlandı. Bu savaşın Safevîler açısından büyük değere sahip olduğu söylenebilir. Kaynaklardan gördüğümüz üzere Kırk Sütun Köşkü'ndeki fresklerden biri de bu savaşı tasvir eder. İki Türk devlet adamının düellosu olan bu savaşın ardından Horasan tam manasıyla Safevîlerin denetimine girdi. Özbekler Gicduvan Savaşı'na kadar Safevî endişesini daima hissetti. Ancak bahsi geçen savaştan sonra özellikle Özbek Sultanı Ubeydullah'ın etkili hücumlarıyla ve onu takip eden dönemlerdeki politikalarıyla Özbekler Horasan'dan vazgeçmeyeceklerini gösterdi. İki taraf arasındaki ihtilafın sebebi her ne kadar sadece Özbekler ve Safevîlerin mezhebi açıdan karşıt olmaları şeklinde belirtilse de Horasan hâkimiyeti gibi siyasî yönden anlaşmazlıklar da bu ihtilafın nedenleri arasındadır.

Savaşın Safevîler tarafından kazanılmasıyla diğer milletler Safevîlerin göz ardı edilemeyecek bir güç olduğunu da anlamış oldu. Bu çerçevede Kabil ve civarını elinde tutan Bâbür ile Şah arasında iyi ilişkiler kuruldu. Bu olay Şah İsmail açısından önemliydi. Çünkü Türkistan'da Özbeklerin Safevîlere karşı yeniden harekete geçmesinin engellenmesi için Bâbür'ün bölgede hâkimiyetinin sağlanması gerekiyordu. Ancak onun bu isteği daha sonraki gelişmeler sebebiyle sonuçsuz kalacaktı.

Savaşın yapılmasının ana nedenlerinden olan askerî ve stratejik öneme haiz Horasan bölgesi özellikle 16. yüzyıl boyunca halledilemeyen bir sorun olarak iki taraf için de önemini korudu. Bu mücadele çeşitli yönlerden bölge insanı için zorlu bir süreci beraberinde getirdi. Şehirler sık sık el değiştirdi. Şehirlerdeki ahalinin ekonomik yönden ağır sıkıntılara uğraması, yerlerinin sürekli değiştirilmesine veya şehirlerinden çıkartılmalarına neden oldu. Dolayısıyla halk sürekli olarak iç göçe maruz bırakıldı. Bu da şehirlerin demografik

yapısında değişikliklerin ortaya çıkmasına neden oldu. Mezhebi problemler de insanların sıkıntılarını artırdı. Ayrıca özellikle alim ve sanatçıların göçü Timurlu Rönesans'ının Herat'taki sonunu getirdi. Bununla beraber bu göçler başka yerlerdeki kültürel aktivitenin canlanmasına hizmet etti. Savaşın dolaylı bir sonucu da bu savaşa kadar Şibanîlerin hâkimiyeti altında bulunan Harezm'in, savaşın sonunda Safevîlerin eline geçmiş olmasıydı. Çok kısa bir süre sonra Safevîleri bölgeden çıkartan Harezmliler yeni bir devletin; Hive Devleti'nin kurulmasını sağlayacaktı.

Kaynakça

Aldous, Gregory, "The Qazvin Period and the Idea of the Safavids", *Safavid Persia in the Age of Empires,edited by Charless Melville*, London 2021.

Alpargu, Mehmet, Çelik, Muhammed Bilal, "Özbek Hanlıkları", *Özbekistan*, ed. Salih Yılmaz, Ankara 2021.

Arifjanov, E. K., Alimov, Ş. K., Narbekov, A. V., Kadirov, K. B., *Istoriya Uzbekistana*, Taşkent 2012.

Çınar, Karadağ, Gülay, "İki Büyük Türk Hakanı Şah İsmail ve Şeybani Han Arasındaki Söz Düellosu", *History Studies*, 3/2, 2011, s. 75-87.

Fazlullah b. Ruzbihan, *Mihmannâme-i Buhara*, Tahran 1341.

Haidar, Mansura, *Central Asia in the Sixteenth Century*, Manohar 2002.

Hasan Bey Rumlu, *Ahsenüt- Tevarih (Tarihlerin en Yaxşısı),* Fars dilindən tərcümə və şərhlər: Oqtay Əfəndiyev -Namiq Musalı, Kastamonu 2017.

İsgəndər Bəy Münşi Türkman, *Dünyanı Bəzəyən Abbasın Tarixi (Tarixe-Aləmaraye-Abbasi),* çev. Şahin Fazil, Bakı 2010.

Khwandamır, *Habıbu's-Sıyar*, Tome Three The Reign of the Mongol and the Turk Part One: Genghis Khan-Amir Temur Translated and Edited by -W. M-Thackston, Harvard University 1994.

Klyashtorny, S. G., Sultanov, T. İ., *Türkün Üçbin Yılı,* çev. Ahsen Batur, İstanbul 2003.

Memmedova, Şükufe, *Hulasat et-Tevarih Azerbaycan Tarihinin Menbeli Kimi*, Baki 1991.

Mirza Haydar Duglat, *Tarih-i Reşidî Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*, çev. Osman Karatay, İstanbul 2006.

Muhammed Yar b. Arap Katagan, *Musahhir al-Bilad*, çev. İsmail Bekconov, Dilorom Sangirova, Taşkent 2009.

Musalı, Namiq, *I. Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i aləm- ara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında),* Bakı 2011.

Muslim Conduct of State Based Upon The Suluk-ul- Muluk of Fadl-ullah bin Ruzbihan Isfahanî, Translated and Annotated by Muhamad Aslam, Lahore 1974.

Özkan, Murat, *Buhara Hanlığı (1500-1920),* Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

Savory, Roger, *Iran under the Safavid,* Cambridge 1980.

Semyonov, A. A., "Şeybani-xan i Zavoyevaniye im Imperii Timuridov", *İzdatelstvo Akademii Nauk*, Tadjikskoy SSR, 1954, s. 39-83.

Süleymanov, Mehman, *Şah İsmayıl Səfəvi*, Bakı 2018.

Süleymanov, Mehman, *Səfəvilər Şeyx Səfiəddin Ərdəbili*, Bakı 2019.

Szuppe, Maria, *Entre Timourides, Uzbeks et Safavides Questions d'histoire Politique et Sociale de Herat dans la Premjere Moitie du xvie Siecle*, Paris 1992.

Şarifoviç, Hamzahan, Kamalov, *Istoriya Vtorjeniye Koçevih Plemen Deşt-i Kıpçaka v Srednyu yu Aziyu (XVI)*, Dissertatsiya, Duşenba 2007.

Xacə Zeynalabidin Əli Əbdi Bəy Şirazi, *Təkmilətül-Əxbar(Səfəvi dövrü - Şah İsmayıl və Şah Təhmasib dövrlərinin tarixi),* Bakı 1996.

ÇALDIRAN OVASI'NDA İKİ TÜRK: ŞAH İSMAİL VE SULTAN SELİM

Sadullah Gülten[*]

Hem Şah İsmail hem de Yavuz Sultan Selim zorlu bir serüvenden sonra tahta çıktı. İlki henüz 12 yaşındayken Safevî Devleti'ni kurdu. Diğeri ise 40 yaşında babasına baş kaldırarak tahtın sahibi oldu. Aslında Yavuz Sultan Selim'in taht için babasıyla mücadelesinin yolunu Osmanlı Devleti üzerinde emelleri olan ve bu emellerini gerçekleştirmek için Anadolu'da kendisine bağlı Kızılbaşları isyana teşvik eden Şah İsmail açtı. Buna karşılık Yavuz Sultan Selim, kardeşlerini ortadan kaldırıp hâkimiyetini pekiştirdikten sonra ilk iş olarak Şah İsmail'in üzerine yürüdü. 23 Ağustos 1514'te Çaldıran Ovası'nda gerçekleşen savaşta iki Türk hükümdarı karşı karşıya geldi. Ali Ekber Sabir'in ifadesiyle bir kez daha *hem oku atan hem hedefte* olan yine Türkler oldu. Zira Şah İsmail'in ordusundaki Kızılbaşlar Rumlu, Avşar, Ereşli, Talişli, Dulkadirli, Ustaclı, Şamlı, Tekeli, Bayad, Çepni ve Karadağlı gibi Anadolu, İran, Irak, Azerbaycan ve Suriye'den giden Türkmenlerdi.

Şah İsmail ve Yavuz Sultan Selim

17 Temmuz 1487'de Erdebil'de doğan Şah İsmail, babası Haydar'ın 1488 yılında ölümünden sonra Akkoyunlular tarafından kardeşleri İbrahim ve Ali'yle İstahr Kalesi'ne hapsedildi. Burada yaklaşık dört yıl gözetim altında tutuldular. Dört yılın sonunda Akkoyunlu Sultan

[*] Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, sadullah-gulten@hotmail.com

Yakub'un ölümüyle tahta geçen Rüstem Bey mücadele içinde olduğu Baysungur'a karşı Kızılbaşların desteğini almak için İsmail, İbrahim ve Ali'nin Erdebil'e gitmesine izin verdi. Şeyhlerinin serbest bırakıldığını duyan 12.000 civarındaki Kızılbaş tekkeye akın etti. Rüstem Bey, tekkeye bağlı bu Kızılbaş kitlesinden bir ordu vücuda getirterek Şeyh Haydar'ın oğlu Sultan Ali komutasında Baysungur'a karşı sefere gönderdi. Sultan Ali'nin 1493'te Baysungur'u öldürmesinden sonra onlar tekrar Erdebil'e döndülerse de sûfîlerin şeyhlerinin etrafında toplanmaya başlaması bu kez de Rüstem Bey'i korkuttu. Şeyhleri tekrar Tebriz'e getirerek göz hapsine aldı ve onları 1494 tarihinde öldürmeye karar verdi. Öldürüleceğini anlayan Sultan Ali, başındaki tacı İsmail'in başına koyup belindeki kuşağı da onun beline bağladı. Ayrıca ecdadından miras kalan esrarlı ve sırlı bilgileri de İsmail'in kulağına fısıldadı. İsmail'i, Cüneyd'den beri Safevî yolunun takipçisi olan 7 müridine emanet ederek gizlice Erdebil'e yolladı. Onlar kaçış yolundayken Sultan Ali ve yanındaki 300 adamı öldürüldü.

Sultan Ali'nin öldürülmesiyle Kızılbaşlar Cüneyd, Haydar ve Sultan Ali olmak üzere üçüncü kez şeyhlerini kaybettiler. Şeyhleri öldürülen Kızılbaşlar yine dağılmak şöyle dursun, küçük yaştaki İsmail'i de diğer şeyhleri gibi kutsal kabul edip etrafında kenetlendiler. Kızılbaşların gücünü tamamen kırmaya niyetli olan Rüstem Bey, 5-6 yaşındaki İsmail'i de yakalayıp öldürmek için peşine düştüyse de Cüneyd, Haydar ve Sultan Ali'den sonra onu da kaybetmeyi göze alamayan Kızılbaşlar hayatlarını onu korumaya adadı. Uzun ve meşakkatli bir süreçten sonra İsmail'i Gilan bölgesindeki Lahican'a kaçırdılar. İsmail'in yanındaki 7 sağlam müridiyle altı yıllık Lahican dönemi de böylece başladı.

İsmail'in Lahican'daki altıncı yılında Rüstem Bey'in 1498'deki ölümüyle İran'da yeni bir kargaşa başlayarak devlet otoritesi kökten sarsıldı. Akkoyunlular başını Musullu, Pürnek, Bicanlu ve Kaçar gibi aşiretlerin çektiği iktidar kavgalarıyla zayıflarken, bu karışıklık en çok Şah İsmail'in işine yaradı. Bu siyasi konjonktürü değerlendirmek isteyen İsmail, muhtemelen Kızılbaş reislerin tavsiyesine uyarak 1499 tarihinde 12-13 yaşlarındayken Gilan'dan ayrılıp Erdebil'e

gitti. Yanında yine 7 kişiden oluşan kadro bulunmaktaydı. Onun hurucunu duyan Kızılbaşlar da yolda kendisine katılmaya başladı. Etrafındaki Türkmenlerin sayısının 1.500'e kadar ulaştığı ifade edilse de Faruk Sümer, bu rakamı abartılı bularak yanında Anadolu'dan ve Halep civarından gelen birkaç yüz kişinin olduğunu belirtir. Nitekim Erdebil hâkimi Cekirli Ali Bey'in baskısı nedeniyle Erdebil'den ayrılmak zorunda kalması da yanındakilerin 1.500'den az olduğu anlamına gelir.

Cekirli Ali Bey'in baskısından dolayı Erdebil'de kalamayan İsmail, buradan Karabağ'a geçerek Şamlı, Rumlu, Ereşli, Dulkadirli aşiretlerine bağlı müritleriyle 1500 tarihinde Akkoyunluların elindeki Erzincan'a yöneldi. Bu sırada müritlerine haberciler göndererek yanına çağırdı. Şeyhlerinin şah olmak maksadıyla Anadolu'ya geldiğini haber alan Kızılbaş Türkmenler onun etrafında toplanmaya başladı. Bunlardan Ustaclı Türkmenleri, İsmail'i Bingöl yaylalarına davet edip onu görkemli bir şekilde karşıladı. Ona katılan Ustaclılar 1.000 aile civarındaydı. Avşar, Çepni, Şamlı, Dulkadirli, Tekeli, Rumlu, Kaçar, Varsak ve diğer aşiretlere mensup Kızılbaş Türkmenlerin gelmesiyle İsmail'in askerî gücü 7.000'e ulaştı. Abdi Bey Şirazi de ona katılanların Rum, Şam, Mısır ve Diyarbakır'dan gelen Rumlu, Şamlı ve Dulkadirliler olduğunu bildirir. Fakat etrafında toplananların sayısının onun umduğundan hayli az olduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan pek çoğu yolda kendisine katılırken Erzincan'da ancak 3-4.000 kişinin katıldığı anlaşılmaktadır.

Şah İsmail'in Erzincan'a geldiği sırada Akkoyunlular gibi Osmanlılar da bazı siyasî meselelerle uğraşmaktaydı. Onların bu durumundan yararlanmayı düşünen Şah İsmail'in muhtemel hedefi Osmanlılar olup asıl ihtilali Osmanlı topraklarında gerçekleştirmek istiyordu. Fakat hem istediği kadar asker toplayamaması hem de Taşeli'nde Türkmenlerin desteğini alan Karamanoğlu'nun Osmanlılarca yenilmesi planlarını değiştirmesine sebep oldu. Ayrıca Şah İsmail'in faaliyetlerini casusları aracılığı ile takip eden II. Bayezid, Anadolu'da kalan askerlerini alarm durumuna geçirip Yahya Paşa'yı Anadolu sipahileriyle Ankara'ya göndererek kuvvetli tedbirler aldı.

Bu yüzden Sümer'in Şah İsmail'e Anadolu'dan binlerce kişinin katıldığı yönündeki iddiasına ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Karamanoğlu isyanıyla Şah İsmail'in Erzincan'a gelmesi açık bir kayıt olmamasına rağmen aralarında olası bir irtibatı düşündürmektedir. Şah İsmail'in yanında Karaman civarından gitmiş bazı aşiretlerinin olması da bu ihtimali kuvvetlendirir. Ayrıca buradaki Türkmenlerle mektuplaştığı ve emrine girmeleri için bölgeye adam gönderdiği de bilinmektedir.

Osmanlı topraklarına saldıramayacağını anlayan Şah İsmail Akkoyunlular ve Şirvanşahlar arasında bir seçim yapmak zorunda kaldı. Akkoyunlulara nazaran daha zayıf olan Şirvanşahlar üzerine yürümeye karar vererek 7.000 Kızılbaş'la 26.000 kişilik Şirvanşahlara saldırdı. Kızılbaş ordusunun sağında Şamlular solunda Ustaclılar bulunurken Dulkadirliler, Tekeliler ve Rumlular ise İsmail'le merkezde yer aldı. Savaşın sonunda Bakü ve Şamahı Safevîlerin eline geçerken Cüneyd'i öldüren Şirvanşah Halil'in mezarı açılıp kemikleri yakılarak rüzgâra savruldu. Bu kez 1501 yılı baharında Akkoyunlu Elvend Bey'in ordusuyla Nahcıvan yakınlarındaki Şerûr'da karşılaşarak onu da ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu savaşta yine yanında 7.000 civarında savaşçı varken Akkoyunlular 30.000 kişiydi. İkinci defa büyük bir orduyu yenilgiye uğratması Şah İsmail'e Tebriz yolunu açtı. Elvend'in Diyarbakır'a kaçtığına emin olduktan sonra yaklaşık 12.000 Kızılbaş'la Tebriz'e girerek şahlığını ilan etti. Şeyh Safî ile başlayan uzun maceranın sonunda Safevî tarikatı artık Safevî Devleti haline geldi. Tebriz'de Akkoyunlu ailesine ve Sünnîlere yönelik büyük bir katliam yaparak Şiîliği resmî mezhep ilan etti. On iki imam adına hutbe okutup para kestirerek hutbeden sonra Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a Emeviler ve Abbasilere lanet okuttu. Ayrıca ilk üç halifeye lanet okumayanların katledilmesi, Sünnîler gibi namaz kılanların başının kesilmesi, Safevî ve Şiîlere sevgi göstermeyenlerin cezalandırılmasını emretti.

Şah İsmail, 1500'de Erzincan'da Türkmenleri etrafında toplarken II. Bayezid ise Edirne'den Mora'ya hareket etmiş Modon, Navarin ve Koron gibi yerleri ele geçirmekle meşguldü. Venedik'le yapılan savaşlar 1502'de bir anlaşmayla sonuçlandığı sırada doğuda

Safevî tehdidi baş gösterdi. Bir taraftan onlara karşı önlem alırken bir taraftan da Safevîlere karşı yumuşak davrandığını iddia eden Şehzâde Selim'in taht mücadelesi başladı. 1470 yılında Amasya'da doğan Selim 1510 yılına kadar yirmi dört yıl boyunca Trabzon'da sancak beyliği yaptı ve kısa sürecek saltanatı için çok iyi bir tecrübe kazandı. Özellikle Osmanlı Devleti için büyük bir siyasi-dinî mesele oluşturacak olan Şah İsmail'in faaliyetlerini yakından takip etti. Bölgedeki Türkmenler arasındaki casusları vasıtasıyla Kızılbaşlar hakkında bilgi topladı. 1507 yılında Şah İsmail'in Dulkadir seferi sırasında adamlarından birini Trabzon sınırına yollaması üzerine sancağındaki askerleri toplayıp Erzincan üzerine yürüdü ve şehre girerek muhafızları bertaraf etti. Şah İsmail'in yolladığı 10.000 kişilik yeni bir kuvveti de karşılayıp yine tamamen dağıttı. Şah İsmail'in baskısından kaçan Akkoyunlu Sünnîleri de Trabzon'a yerleştirdi.

Trabzon'da iken babasının hükümdar olarak gücünün giderek zayıflamasını ve özellikle Amasya'da bulunan ağabeyi Ahmed'in taht için en önemli aday olmasını kabullenmedi. Bu sırada devleti zor durumda bırakan Safevî tehdidinin ancak onun bertaraf edilebileceği propagandası yapılıyordu. Özellikle yeniçeriler arasında adı öne çıktı. Şehzade Selim iktidar mücadelesini Trabzon'dan sürdürmek niyetinde değildi. Çeşitli bahaneler ileri sürerek sancağının değiştirilmesini istediyse de teklifleri Şehzade Ahmed'in de baskısıyla babası tarafından kabul edilmedi. Fakat yeniçeriler Şehzade Ahmed'i istemediklerini ve Selim'i desteklediklerini açıkça ilan ettiler. Osmanlı tahtının en güçlü adayı Şehzâde Ahmed'in, Şahkulu isyanında peşi sıra yenilmesi gözden düşmesine neden olurken Selim'in şansı arttı. Yeniçeriler *Birkaç ayağı çarıklı Türk'ten korkup kaçana hiç saltanat verilir mi?* diyerek Selim'i desteklediler. Haniwaldanus Anonimi yeniçerilerin Şehzâde Ahmed'den yüz çevirerek Selim'i istediklerini *Cesaretsiz, yağlı ve tombul göbeğiyle savaşa uygun değildir. Bizim atılgan, enerjik, cengâver, otoritesi ile eyaletleri, onların ahalisini, beğlerbeğilerini frenleyecek, düzene sokacak ve yiğitçe cesareti ile teşebbüse geçecek birine ihtiyacımız var* ifadeleriyle aktarır. Sonunda II. Bayezid, 1512 tarihli emirle onu asâkir-i mansûre serdarlığına

getirdiğini bildirip İstanbul'a çağırdı. Akabinde de ağır baskı karşısında tahtından feragat etti. Böylece I. Selim dokuzuncu Osmanlı hükümdarı olarak tahta çıktı.

Çaldıran'a Doğru

Kardeşlerini bertaraf eden Yavuz Sultan Selim'in halletmesi gereken en önemli mesele Safevîlerin Anadolu'da giderek artan propagandaları sonucunda çıkan büyük isyanlardı. Devletin doğu sınırının güvenliğinin ortadan kalkması, Akkoyunlu topraklarında mahalli idarecilerin ortaya çıkması, Dulkadirlilerin Safevîlere direnememesinden dolayı Osmanlı topraklarındaki Safevî baskısının artması Safevîleri ve Osmanlıları karşı karşıya getiren diğer sebepler arasındaydı. Sefer kararı alındıktan sonra Safevîlere karşı ambargo başlatıldı ve İran ipeğinin girişi yasaklanarak yasağa uymayanların mallarına el konuldu. Bu bakımdan sefer sadece dinî değil aynı zamanda siyasî ve iktisadî sebeplere de dayanmaktadır. Zira ticaret yollarının Anadolu'ya ulaştığı bütün güzergâhların Safevîlerin eline geçmesi Osmanlıları iktisadi açıdan da zor durumda bıraktı. Buna karşılık Safevî kaynakları savaşın sebepleri konusunda farklı görüşler ileri sürer. Birincisi kardeşlerini bertaraf eden Selim'in, İran'daki yüce soylu şahın Osmanlı topraklarını da ele geçirme niyetini öğrenmesidir. İkincisi Diyarbakır hâkimi Ustaclı Muhammed Han'ın Sultan Selim'e tehdit dolu bir mektupla kadın elbisesi göndermesidir. Üçüncüsü ise Nur Ali Halife'nin Anadolu'daki tahribatı, özellikle Tokat'ı yakmasıdır.

Kızılbaş problemini çözmeye karar veren I. Selim, kamuoyunu savaşa hazırlamak ve İran üzerine yapılacak seferi meşrulaştırmak için İstanbul müftüsü Sarıgörez Nureddin Efendi, Kemalpaşazâde ve Ali b. Abdülkerim gibi ulemadan fetva aldı. Bu seferden önce Selim'in Anadolu'nun güvenliğini sağlamak için 40.000 Kızılbaş'ı öldürdüğüne yönelik iddialar vardır. Şahkulu ve Nur Ali Halife isyanlarının Osmanlı Devleti'ni ciddi manada sarsması Osmanlıların Kızılbaşlara karşı katı bir tutum takınmasına sebep oldu. Buna mukabil II. Bayezid ve I. Selim dönemlerinde güvenlik önlemleri çerçevesinde bazılarının sürüldüğü ve öldürüldüğü kabul edilebilirse

de II. Bayezid'in 30.000 kişiyi Mora'ya sürdüğü, I. Selim'in ise Çaldıran öncesinde yediden yetmişe 40.000 Kızılbaş'ı katlettiğine dair iddialarındaki sayısal verileri gösteren hiçbir belge yoktur.

Kızılbaşların tespit edilerek onlardan 40.000'inin katledildiği belirten ilk kişi İdris-i Bitlisî'dir. İdris-i Bitlisî, II. Bayezid dönemini de kapsayan Heşt Bihişt isimli sekiz ciltten oluşan Farsça bir eser yazdı, daha sonra I. Selim dönemiyle ilgili bilgileri de topladı. Fakat bunları temize çekme ve düzenleme imkânı olmadan öldü. Bunları oğlu Ebulfazl Mehmed Çelebi kendisinin de eklediği bilgiler çerçevesinde Selimşahnâme adı altında tamamladı. Bu eserde Çaldıran'dan önce Selim'in Kızılbaşların kökünü kazımak için idarecilere bir hüküm yolladığı anlatılır. Onun anlatımına göre I. Selim, Kızılbaş taifesinden nerede kim varsa yediden yetmişe tespit edilmesini ve kadılara bildirilmesini emretti, bu emir üzerine tespit edilen 40.000 kişi yaşlı genç demeden öldürüldü. Onu kaynak olarak kullanan dönemin tarihçileri de bu bilgiyi tekrar ederken, İdris-i Bitlisî'nin eserini kullanmayanlar ise böyle bir konudan bahsetmez. Yine Anadolu'daki gelişmeleri yakından takip eden Safevî kaynaklarında da bu yönde herhangi bir bilgiye rastlanmaz.

Elimizde Kızılbaşların teftiş edilmiş olabileceği gösteren tek arşiv belgesi Selim'in kardeşi Ahmed ve Kızılbaşlar tarafına geçen Ahmed'in oğlu Murad'a katılan sipahilerin bir dökümünü veren 1513 tarihli belgedir. *Suret-i defter oldur ki Vilayet-i Rum'dan bazı kimseleri beyan eder* başlıklı eksik belgede Tokat, Niksar, Kavak, Bafra, Sonisa, Amasya, Çorum, Lâdik gibi on nahiyede sipahiler teftişe tabi tutulmuştur. Deftere kaydedilen tımarlı sipahilerle ilgili olarak *Asla Kızılbaş olmak ihtimali yoktur*, *Kızılbaş'la mücadele ve muharebe etmekte kusur komamışdur*, *Kızılbaş'a gitmiştir*, *Sultan Murad'a tabi olub Kızılbaş olmuştur*, *Sultan Murad'la bile gitmişdür*, *Kızılbaş'da bir kimesneye taallukatı vardır*, *Kızılbaş olub cemiyet dahi etmişdür*, *Kızılbaş olub hayli fesad etmişdür* ifadeleri yer alır. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla isimleri verilenlerin önemli bir kısmı Şehzâde Murad'la dolayısıyla da Kızılbaşlarla hareket etmiştir. Belgede isimleri geçenlerle yakınlığı düşünülen kişilere Eyalet-i Rum'un 1482 tarihli

icmal defterinde de rastlanır. Bu defterdeki bilgilerden hareketle teftişe tabi tutulanların bölgedeki tımarlı sipahiler olduğu söylenebilir. Belgede kaydedilenlerden bazılarıyla ilgili *Asla Kızılbaş olmak ihtimali yoktur* gibi açıklamalardan anlaşılacağı üzere, bunların hepsinin Kızılbaş olmaması bölgedeki sipahilerle ilgili genel bir teftişin gerçekleştirildiği anlamına gelir.

Böyle bir teftişin Osmanlı hâkimiyetindeki bütün topraklarda olmadığını, Şah İsmail tarafından 1512 tarihinde mektup gönderilen Karaman sipahilerinden Musa Turgutoğlu'nun 1516 tarihli tahrir defterinde Musa Bey veled-i Turgud adıyla tespit edilmesi gösterir. Bu kayda göre mezkûr sipahi, tımarlarını tasarruf ederek hayatını sürdürmektedir. İddia edildiği gibi Anadolu'nun genelinde böyle bir teftiş olsaydı, Şah İsmail'le mektuplaşan Musa Bey veled-i Turgud'un teftişten kurtulması mümkün olmazdı. Öte yandan Anadolu'nun tamamı için böyle bir teftişin yapılıp hazırlanan defterlerin merkeze gönderilmesi, buradan onaylanıp tekrar ilgili yerlere iletilmesi ve Kızılbaş olduğu kabul edilenlerin yakalanıp katledilmesi dönemin imkanları göz önüne alındığında neredeyse imkansıza yakındır. Kızılbaş takibinin yapıldığı döneme ait belgelerde Kızılbaşların tespitiyle ilgili oldukça hassas davranıldığına yönelik bilgiler de bu kadar kısa bir zaman zarfında kimin Kızılbaş olduğuna karar verilmesinin mümkün olmadığı anlamına gelir.

Ayrıca Selim'in iktidara geldiği dönemde tımarlı sipahilerle devlet arasındaki önemli problemleri de dikkate almak gerekir. Onların yer yer isyanlara katılmalarından başka, isyanları bastırmakta bile gönülsüz davrandıkları ve çoğu defa orduyu terk ettikleri malumdur. Bu şartlarda devletin bu katliamı gerçekleştirebilmesi için kullanabileceği elindeki tek kuvvet neredeyse sadece yeniçerilerdir ki, inançları arasındaki yakınlıktan dolayı böyle bir şeye gönüllü olmayacakları bir tarafa sayıları da böylesine geniş çaplı bir katliam için yetersizdir. Ayrıca Şahkulu ve Nur Ali Halife isyanlarından sonra da Söklenoğlu Musa, Baba Zünnûn, Kalender Çelebi, Domuzoğlan ve Veli Halife gibi isyanlara katılan Kızılbaşların varlığı bütün Anadolu'yu içeren bir defterin hazırlanmadığı anlamına gelir. Şayet

iddia edildiği gibi böyle bir defter hazırlanmış ve 40.000 Kızılbaş katledilmiş olsaydı Osmanlıların isyana katılması muhtemel kişilere yönelik tedbir alması beklenirdi. Halbuki Osmanlılar Şah Veli ve Kalender Çelebi gibi isyanlara hazırlıksız yakalanmışlardı.

Yavuz Sultan Selim, sefer öncesinde yapılan görüşmelerde Rumeli ve Anadolu tımarlı sipahilerin isteksizliğine dair eleştirilere aldırış etmeyerek, 29 Mart 1514 tarihinde Eyüp Sultan'daki Fil Çayırı'na otağ kurup sefer hazırlıklarını tamamladı. İzmit'teyken Şah İsmail'e mektup gönderip ona savaş açtığını bildirdi. Mektupta ulemanın onun küfür ve irtidadına hükmettiği, hulefâ-yi râşidîn ve diğer asḥâba küfretmesinin çok çirkin bir davranış olduğu, bundan dolayı katline cevaz verildiği yer alır. Kılıçtan evvel tövbe ederek İslâm'a dönmesini ister. Buna karşılık Şah İsmail, Osmanlılarla böyle bir savaşa niyetli değildir. O, bu sıralar Özbeklerle giriştiği bir dizi mücadeleyle ve üvey kardeşi Mirza Süleyman'ın isyanıyla uğraşmaktadır. Bu yüzden sıcak çatışma yerine, Osmanlı topraklarındaki taraftarları kanalıyla karışıklık çıkararak onları içten çökertmek niyetindedir.

Yavuz Sultan Selim, yola çıktıktan sonra askerlerinden bir kısmını hem ordunun karşılaşılabileceği yiyecek sıkıntısını önlemek hem de doğabilecek isyanları bastırmak amacıyla Sivas-Tokat civarında bıraktı. Osmanlı topraklarından çıkan ordu, beklenildiği gibi erzak tedariki konusunda oldukça sıkıntıya düştü. Şah İsmail'in bir türlü karşısına çıkmaması, bir taraftan yabancı topraklarda güvenlik imkanlarından mahrum olunması diğer taraftan da erzak sorununun had safhaya ulaşması yeniçerileri ayaklandırdı. Padişah onları yatıştırmak için uğraşırken bir taraftan da Şah İsmail'e savaş meydanına çekebilmek için ağır ifadelerle dolu mektuplar gönderdi. Saklanmasının sebebi askerlerinin çokluğuysa onlardan 40.000'ini Anadolu'da bıraktığını belirterek, ona *Ersen meydana gelesin* diye seslenerek mektubunu *Sende azıcık yiğitlik var ise gelip askerime karşı koy* diye bitirdi. Mektupla birlikte onun tekkede dervişlik yapmasını tavsiye eder bir tavırla asa, aba ve hırkayla korkaklığını yüzüne vurmak için de kadın elbisesi, peçe ve çember gönderdi. Bunun üzerine gelen cevapta ise Şah İsmail Ehl-i Beyt'e bağlılığını anlatarak

askerinden korkmadığını ve savaşmak için hazır olduğunu bildirdi. Ayrıca bu kadar kaba üslubunun sebebini anlamadığını belirterek, bunun sebebini katiplerin afyonsuz kalmasına bağlar.

Sonunda 40.000 ila 60.000 arasında değişen bir sayıya sahip iki ordu Çaldıran Ovası'nda karşı karşıya geldi. Osmanlı ordusu sürekli hareket halinde olduğu için oldukça yorgundu. Osmanlı ordusunun yorgunluğuna rağmen savaşın hemen ertesi gün gerçekleşmesinin sebebi geç tarihli bir kaynakta ordunun içindeki Kızılbaş taraftarlarının çokluğuna bağlanır. Buna göre savaşın ertelenmesi halinde casuslar tarafından onların akıllarının çelinme ihtimaline karşılık, beklemeden savaşa başlanmıştır. Bu iddianın tutarlı tarafları da yok değildir. Nitekim anlatıldığı üzere sipahilerden bazıları zaten Şah İsmail'in sempatizanıdır. Venedik raporlarında da padişahın harika bir orduya sahip olmasına rağmen askerlerinden bazılarının İsmail ile aynı mezhepten olduğu belirtilerek onların isteksizce savaşabileceğine dikkat çekilmiştir. Aynı yerde Kızılbaşların ise şahlarına duydukları sevgiden dolayı ölümüne savaşacağı belirtilmiştir. Safevî tarafında da savaşın zamanıyla ilgili bazı problemler olduğu anlaşılmaktadır. Bu sırada Şah İsmail'in Kızılbaş reislerini toplayıp müşaverede bulunduğu fakat Ustaclı Muhammed Han'ın düşman ordusunun toparlanmasına fırsat vermeden savaşa girilmesi hususundaki tavsiyesini dinlemediği aktarılır. Nihayetinde 23 Ağustos 1514 tarihinde Hoy yakınlarındaki Çaldıran Ovası'nda yapılan savaşta Safevîler ağır bir yenilgiye uğradı. Kızılbaş reislerinden Avşarlı Sultan Ali, Şah İsmail zannedilerek yakalandıysa da gerçek ortaya çıkınca öldürüldü.

Yavuz Sultan Selim Tebriz'e girdi ve cuma günü adına hutbe okuttu. Sayıları 1000'e ulaşan ilim ve sanat adamını İstanbul'a gönderdi. Tebriz'de dokuz gün kaldıysa da yiyecek sıkıntısı yüzünden kışı burada geçirmek istemedi. Askerin de isteksizliği yüzünden Amasya'ya döndü. Dönüş sırasında Bayburt ve Kığı kaleleri ele geçirildi. Kışı Amasya'da geçirdikten sonra Kemah'ı alıp Sivas'a hareket etti. Anne tarafından dedesi olan Alâüddevle'den Dulkadiroğulları Beyliği'ni aldı. İdris-i Bitlisî'yi bölgeye göndererek civardaki Sünnî/Şâfiî aşiretleri Safevîlere karşı örgütleyip Kürt beylerini kendi tarafına çekti.

Çaldıran Savaşı'yla birlikte Şah İsmail'in yenilmez olduğu inancı kırılıp hiçbir düşmanını kendine denk görmeyen yenilmezlik düşüncesi sona erdi. Bu hezimetten sonra umutsuzluğa sürüklenerek yüzü pek gülmedi ve siyahlar giymeye başladı. Devletin işlerini vezirlerine bırakıp bir daha ordunun başına geçmedi. İçkili safahat alemleriyle kederini bastırmaya çalıştı. Şah İsmail'in aldığı bu yenilgi Safevî kaynaklarında üstü örtülü bir şekilde geçiştirilmiş, onun cihangirlik davası gütmesi halinde doğudan batıya her yeri hâkimiyeti altına alacak güçte olduğu vurgulanmıştır. *Ali soylu, Haydar soylu, Haydar alametli Şah, Zülfikar kılıcını intikam kınından çekti* ifadeleriyle anılarak Hz. Ali ile özdeşleştirilmiş, Osmanlı'ya karşı yürüttüğü savaş ise Hz. Ali'nin muhaliflerine karşı yaptığı savaşlara benzetilmiştir. Çaldıran'daki yenilgi bozgun değil taktik icabı geri çekilme gibi gösterilirken, Kızılbaş ordusunun yenilmediği aksine şahın hem kuvvet toplamak hem de Osmanlıları İran içlerine çekmek maksadıyla geri çekildiği belirtilmiştir.

Kaynakça

Abdi Beğ Şirazi, *Tekmiletü'l-Ahbâr*, Tercüme ve Notlar. Ş. Deniz- H. Asadi, İstanbul 2019.

Abdüllatif Kazvini, *Safevi Tarihi*, çev. H. Mohemmednejad, Ankara 2011.

Alandağlı, Murat, "XVI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Rûm Eyaletinde "Şah'a Meyledenler"", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 52, Yıl 2021, s. 1601-1619.

Allouche, Adel, *Osmanlı-Safevi İlişkileri*, çev. A. E. Dağ, İstanbul 2001.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, "1527 Anadolu İsyanı Hakkında Yayınlanmamış Bir Rapor", *Belleten*, C. 51, S. 199, s. 107-118.

Efendiyev, Oktay, *16. Yüzyıl Azerbaycan Safevî Devleti*, çev. A. Asker, İstanbul 2018.

Emecen, Feridun M., ""İhtilalci Bir Mehdilik" Hareketi mi? Şahkulu Baba Tekeli İsyanı Üzerine Yeni Yaklaşımlar", *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, haz. M. Öz-F. Yeşil, İstanbul 2015, s. 527-534.

Emecen, Feridun M., "II. Bayezid Devriyle İlgili Meselelere Dair Yeni Bakışlar", *Sultan II. Bayezid Dönemi ve Bursa*, ed. N. A. Günay, Bursa 2017, s. 13-25.

Emecen, Feridun M., *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları I*, İstanbul 2011.

Emecen, Feridun M., *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010.

Genç, Vural, "Safevi Kroniklerinde Çaldıran Savaşı", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 8, Yıl 2019, s. 41-50.

Gülten, Sadullah, *Osmanlı-Safevî Kıskacında Kızılbaşlar*, İstanbul 2022.

Gülten, Sadullah, *Türklerin Hz. Ali'si*, İstanbul 2021.

Gündüz, Tufan, *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safevîler*, İstanbul 2016.

Gündüz, Tufan, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2010.
Hinz, Walther, Uzun *Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. T. Bıyıklı, Ankara 1992.
İdris-i Bitlîsî, *Selim Şah-Nâme*, çev. H. Kırlangıç, Ankara 2001.
Kreutel, Richard F., *Haniwaldanus Anonimi'ne Göre Sultan Bayezid-i Velî (1481-1512)*, çev. N. Öztürk, İstanbul 1997.
Melikoff, İrene, *Uyur İdik Uyardılar*, çev. T. Alptekin, İstanbul 1994.
Ocak, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı*, İstanbul 1996.
Ocak, Ahmet Yaşar, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, İstanbul 2011.
Oruç Bey Bayat, *İlişkiler*, Çeviri ve notlar. Tufan Gündüz, İstanbul 2014.
Özkan, Murat, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, İstanbul 2021.
Özkan, Murat, *Hive Hanlığı (1511-1920)*, İstanbul 2022.
Roemer, Hans R., "Kızılbaş Türkmenler: Safevi Teokrasisinin Kurucuları ve Kurbanları", çev. H. Yıldız, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 38, Yıl 2006, s. 81-92.
Sarı, Arif, "Osmanlı Devleti'nin Safevî Tebaasına Yönelik İstimâlet ve Mülteci Siyaseti", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 53, S. 3, s. 55-78.
Sarı, Arif, "Safevi Şeyhlerinin Dulkadirli Müritleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Yıl 2019, S. 89, s. 83-96.
Savaş, Saim, *XVI. Yüzyılda Alevilik*, İstanbul 2002.
Savory, Roger, *Safevîler Devrinde İran*, çev. Ö. Kolçak, İstanbul 2021.
Sümer, Faruk, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1999.
Tarih-i Kızılbaşan, Tercüme ve Notlar Tufan Gündüz, İstanbul 2015.
Tansel, Selahattin, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 2020.
Tekindağ, Şahabettin, "Yeni Kaynaklar ve Vesikâlar Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 22, Yıl 1968, s. 49-78.
Uluçay, Çağatay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 6, S. 10, Yıl 1954, s. 185-200.
Yazıcı, Tahsin, "Safevîler", *MEB İA*, C. 10, İstanbul 1998, s. 53-54.
Yıldırım, Rıza, *Aleviliğin Doğuşu*, çev. B. Yıldırım, İstanbul 2017.
Yıldırım, Rıza, *Menâkıb-ı Evliya (Buyruk)*, İstanbul 2020.

SON CİHANGİR NADİR ŞAH VE TÜRKLERLE MÜCADELESİ

Muhammed Bilal Çelik[*]

Asya Türk tarihinin son cihangiri olarak tavsif edebileceğimiz Nadir Şah esasında soylu bir aileden olmayıp sıradan yaşam süren bir çobanın oğluydu. Hatta bir dönem Özbeklerin elinde esir dahi kalmıştı. Ancak zekâsı, hırsı, yüksek enerjisi ve elbette şansının da yardımıyla Safevî sarayında kısa sürede yükseldi ve sözü dinlenir hale geldiği gibi hükümdar seçiminde belirleyici bir konuma da ulaştı. Ancak bütün bunlarla yetinmeyen Nadir, ülkenin tek hâkimi olmak için şartların olgunlaşmasını bekledi ve sonunda takvimler 1736'yı gösterdiğinde bugünkü Azerbaycan sınırları içinde yer alan Mogan Ovası'nda taç giyerek şah ilan edildi. Dolayısıyla bugünkü İran ve Azerbaycan topraklarında yeni bir dönemin ve devletin başlatıcısı oldu. Ancak bu süreçte ve sonrasında, verdiği mücadelelerin büyük bir kısmı Türklere karşı olmuştu.

Sonun Başlangıcı: Safevî Devleti ve Nadir Şah

1501 yılında Şah İsmail'in istiklalini ilan etmesiyle kurulan Safevî Devleti, Şah Tahmasb (1524-1576) ve Şah I. Abbas (1587-1629) dönemlerinde güçlü bir yönetim sergiledi. Ancak zirveden iniş de uzun seferlerin finansmanı nedeniyle yine Şah I. Abbas dönemi ile başladı. Ondan sonra tahta çıkan Şah Safî (1629-1642) iç isyanlarla uğraşmak zorunda kaldı, bu durum onun iktidarı Safevî ailesinden

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, bcelik@sakarya.edu.tr

alıp haremle (kadınlar ve ağalar) çevrili bir konuma indirgemesine sebep oldu. Bunun yanı sıra Kızılbaşlar ve saray çevreleri arasındaki düşmanlık ile Babürlülerin doğudan, Osmanlıların da batıdan saldırıları ve bazı yerleri zaptı Safevîlerin daha da zayıfladığının göstergesiydi. Hatta akabinde II. Abbas'ın (1642-1666) çeyrek asırlık hükümdarlığı döneminde nispeten ülke daha istikrarlı ve barış içinde olsa da ulema dinî ağırlıklı (ruhban sınıfının üstlendiği) bir yönetimi üst perdeden dillendirmeye başladı.

1666 yılında önce Şah II. Safî, ardından da Şah Süleyman (1666-1694) adıyla tahta çıkan yeni Safevî hükümdarı zamanında baş gösteren salgın hastalıklar ve kıtlık ülkeyi bitap düşürdü. Hem o hem de ondan sonra tahta çıkan Sultan Hüseyin (1694-1722) başkentin dışında inşa edilen *bağ*larda yaşayarak, çoğunlukla sadrazamlara devrettikleri yetkilerle devlet işlerinden uzaklaştı. Aslında bu durum Nadir Şah'a kadar uzanan saray yöneticilerinin önünü açmış oldu. Ayrıca askerî harcamalarda başvurulan bütçe kısıtlaması orduyu zayıflattı. Yine zirai üretimdeki azalma, yerli tüccarların iflası ve paranın sürekli değer kaybetmesi, yabancı tüccarların ülkeden altın ve gümüş kaçırması, uygulanan yanlış politikalar nedeniyle Ermeni tüccarların ülkeyi terk etmesi, özellikle Sultan Hüseyin devrinde artan haremin siyasete doğrudan müdahalesi bu dönemde yaşanan önemli sorunlardı ve her biri ülkedeki merkezî otoriteyi biraz daha zayıflatarak devlete güç kaybettirdi. Elbette bütün bunlar öncelikli olarak ülkede isyanların ve dış saldırıların başlamasına sebep oldu. Ancak Sultan Hüseyin bunların üstesinden gelmede ciddi bir başarı gösteremediği gibi ülkedeki yozlaşmanın ve soygunun da önüne geçemedi.

Bütün bu gelişmeler iç ve dış saldırıların gerçekleşmesine neden oldu. Lezgiler ülke topraklarına akınlarını yoğunlaştırarak 1721'de Şamahi'yi yağmaladı. Güneyde Araplar, Bahreyn'i teslim aldı. Ülkenin Kürdistan ve Luristan eyaletlerinde isyanlar meydana geldi. Abdali Afganları Herat ve Meşhed'i zapt etti. Asıl büyük isyan ise 18. yüzyıl başında Kandahar'da meydana geldi. Gılzaylar isyan ederek bağımsız bir şekilde bölgeye hükmetmeye başladı. 1722'de İsfahan yakınlarında yapılan Gulnabad Muharebesi'nde Mahmud

Hotekî'nin Safevî ordusunu yenmesi onlara başkentin yolunu açtı. Mart'tan Ekim'e tam altı ay süren kuşatma sonunda kazanan taraf Afganlar oldu. Tam bu dönemde ciddi manada devlet işlerinde etkinliği artan Nadir, önce Horasan'a sahip olma karşılığında Afganlara yardım eden Melik Mahmud Sistanî'nin yenilgiye uğratılmasında önemli bir rol oynadı. Ardından da Mayıs 1729'da Abdalileri bertaraf etti. 29 Eylül Mihmandost (Damgan) Savaşı ve 12 Kasım'daki Murçe-Hord Savaşı'nda da Gılzaylara ve onların lideri Eşref'e karşı başarı sağladı[1]. Böylece yedi yıl süren Afgan işgalinden sonra Afganlar Safevî Devleti sınırları dışına atıldığı gibi Safevî Şahı II. Tahmasb da Aralık'ta İsfahan'a dönebildi. Ne var ki tahta oturan II. Tahmasb olsa da tüm sevk ve idare Nadir'in elindeydi. Ancak Abdaliler bir müddet daha sorun çıkarmaya devam etti. Sonunda Nadir onları kendisine tabi kılmayı başardığı gibi onlardan geri kalanını ise askeri yaptı. Bu arada II. Tahmasb'ın kendi başına Osmanlılar ile mücadele etme girişimi büyük bir fiyasko ile sonuçlanınca bundan yararlanan Nadir onu tahttan indirip yerine daha sekiz aylık oğlunu III. Abbas ismiyle yeni şah ilan etti. Bu çocuğun naipliğini de üstlenerek devlet içinde gücünü perçinledi. 1734'te II. Tahmasb'ın kız kardeşi Fatima Begüm ile Nadir'in oğlu Rıza Kulu'dan doğan Şahruh, iki soyun ilk ortak bağı oldu[2]. 1735 sonuna kadar önemli başarılara imza atması neticesinde, 1736 yılında Mogan Ovası'nda bir kurultay toplayarak ya kendisini ya da hanedandan birisini Safevî Devleti'nin yeni şahı olarak seçmelerini istedi. Bazı kimselerin hanedan üyesi birinde ısrar etmeleri ertesi günü görmelerini engelledi. Sonunda itiraz edenler bir şekilde ortadan kaldırılınca aksi oy kullanabilecek kimse kalmadı ve Nadir 8 Mart 1736'da yeni şah olarak seçildi. Böylece İran ve Azerbaycan'ın Türk tarihinde artık Safevî hanedanı yönetimi sona erdi, Afşarlar hanedanı dönemi başladı.

1 Ne var ki, Gılzayların tam olarak itaat altına alınmaları ancak 1738 yılında onların merkezi Kandahar'ın zaptı ile mümkün olmuştur. Nadir, bu savaşta Hoteki Hanedanı'na son verdiği gibi artık harabeye dönüşmüş Kandahar yakınlarında Nadirabad ismini verdiği yeni bir şehir inşa ettirmiştir.

2 Nadir Şah bu evliliği ve bu evlilikten doğan çocuğu çok önemsiyordu. Torununun ismini Şahruh koymakla esasında Emir Timur'a öykünüyordu.

Osmanlı Devleti'ne Karşı Nadir Şah

1722 yılında Safevî ülkesinin Afganların işgaline uğraması kuzeyden Rusları harekete geçirmeye teşvik ederken batıdan da Osmanlılar Safevî topraklarına sefer düzenliyordu. Sonuçta Osmanlılar Batı Safevî topraklarını ilhak ederken Kafkasya'yı da Rusya ile paylaştı. Aslında işgalci Afganların lideri Mahmud'un yerine geçen Eşref Hotekî, Osmanlıları durdurma adına ciddi başarılar sağlasa da Osmanlı yönetiminin kendisini İran şahı olarak tanıma vaatleri onu durdurdu ve batı topraklarının Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu kabul etti. Bu sırada Nadir'in ciddi varlık gösterip Safevî Hanedanı'nı tekrar iktidara taşıyacak hamlelere girişmesi ve Eşref Hotekî'ye karşı harekete geçmesi Osmanlı yönetimini Eşref'in yanında durmaya yöneltti. Ancak Nadir'in Eşref karşısında üst üste zaferler kazanması Afgan işgalini sonlandırdığı gibi Nadir'i Osmanlı'ya cephe almaya itti. Nadir 1729 yılında Afgan işgalini sonlandırır sonlandırmaz hiç vakit kaybetmeden 1730 yılı ilkbaharı ve yazı boyunca Osmanlılar üzerine yürüyüp onların on yıldır ele geçirdiği yerlerin neredeyse tamamını geri aldı. Bu çerçevede Nihavend üzerine yürüyen Nadir, burayı aldıktan sonra Malayer Vadisi'nde Osmanlı ordusunu yenip Hemedan'a ulaştı. 12 Ağustos'ta Tebriz'i zapt etmesini müteakip Nadir kalabalık bir Osmanlı ordusunu tekrar bozguna uğrattı. Böylece Osmanlı ordusuna kendisini ispatladığı gibi elden çıkan batı topraklarını da geri aldı.

Bu başarılar Şah II. Tahmasb'ın Nadir'i kıskanmasına ve ondan rahatsız olmasına yol açtı. Bu yüzden Nadir'in doğu ile ilgilendiği bir sırada kendisini ispat etmek amacıyla Osmanlılara saldırdı. Ancak büyük bir yenilgi aldığı gibi Tebriz karşılığında bugünkü Gürcistan ve Ermenistan topraklarını Osmanlılara bırakmak zorunda kaldı. Bunu haber alan Nadir onu tahttan çekilmeye zorlayarak yerine oğlu III. Abbas'ı tahta çıkardı (1732). Ancak yeni şah daha çocuk yaşta olduğundan Nadir yeni hükümdarın naibi oldu.

Bu arada Nadir Osmanlılar ile mücadeleye devam ederek Gürcistan ve Ermenistan'ı geri almayı planlasa da 19 Temmuz 1733'te yapılan Ducum (Samarra) Savaşı'nda Topal Osman Paşa'ya yenilmesi onun planlarını bozduğu gibi ülkede isyanların çıkmasına da

sebebiyet verdi. Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ile tekrar, 24-26 Ekim 1733'te Leylan (Kerkük) Savaşı'nı yapan Nadir, zafer kazandığı gibi Osman Paşa'yı da öldürdü. 19 Haziran 1735'te ise Arpaçay Savaşı'nı kazanması Gürcistan ile Ermenistan'ın Safevîlere bağlanmasına imkân tanıdı. Sonunda iki taraf arasında 17 Ekim 1736'da İstanbul Antlaşması imzalandı[3].

Bütün bu başarılarına rağmen Nadir, Osmanlılar karşısında istediği başarıyı gösteremediğini düşünmekteydi. Özellikle 1625'te Musul, 1638'de de Bağdat'ın tekrar Osmanlı idaresine girmesinden memnun olmayan Nadir, yeni bir Osmanlı seferi için gerekli olan finansmanı Babürlü Devleti'ne düzenleyeceği sefer ile temin edebileceğini düşünüyordu.

Aşağıda anlatılacak Babürlü seferinin başarılı geçmesi onun yönünü tekrar Osmanlı Devleti'ne çevirmesine imkân tanıdı. Böylece artık İndus Nehri'nden İstanbul Boğazı'na kadar uzanan bir imparatorluk kurma hayalini gerçekleştirebilecekti. 1743'te Musul'u kuşattı ise de başarılı bir Osmanlı savunması karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Bunda ülkede çıkan vergi isyanlarının rolü vardı. Ancak vazgeçmeyen Nadir 1744 yılında Kars'ı kuşatıp 21 Ağustos 1745'te Kars Muharebesi'nde bölgedeki Osmanlı ordusunu tamamen imha etti. Bu arada oğlu Nasrullah Mirza'yı ikinci bir ordu ile Musul'a gönderen Nadir Şah buranın da ele geçirildiğini çok geçmeden öğrendi. Böylece Osmanlı üzerinde mutlak üstünlük elde etse de hayalini gerçekleştirmek için herhangi bir adım atmadı ve barışı seçti. Böylece iki devlet arasında 2 Eylül 1746'da Karden (Kerden) Antlaşması imzalandı.

Şah ve Şehinşah: Hindistan'ı İşgali

Nadir, 8 Mart 1736'da şah ilan edilmesine müteakip ilk iş olarak Kandahar üzerine yürüdü. Burayı ele geçiren Nadir, kaçan Afganların Babürlü Devleti tarafından kabul edilmesini sebep göstererek başkentte oğlu Rıza-Kulu'yu vekili olarak bıraktı ve Hindistan'a yöneldi.

3 Bu antlaşma ile Osmanlı yönetimi Nadir'i İran şahı, eşi Raziye Sultan'ı (Şah Sultan Hüseyin'in kızı) da Şahbanu (kraliçe) olarak tanımıştır.

Hindistan bu dönemde ciddi sıkıntılar içindeydi. Evrengzib'in 1707'de ölümü sonrasında yapılan savaşlar devleti zayıf düşürdüğü gibi asıl yurtları Dekken olan Marata Ulusu'nun Nadir Şah'ın işgalinden kısa süre önce Orta ve Kuzey Hindistan'ı zaptı devlet için ciddi tehdit oluşturmuştu. Bunun yanı sıra Babürlü soyluların bağımsızlıklarını ilan etmesi dönemin Babürlü hükümdarı Muhammed Şah'ın (1719-1748) başındaki diğer önemli bir sorundu. Hindistan'ın zenginliğinin üstüne artık zayıflamış bir iktidarın varlığı Nadir Şah için kaçırılmayacak fırsattı. Ayrıca kendisine Emir Timur'u da örnek alması onu bu coğrafyaya yönlendiriyordu. Ancak bu argümanların aksine onun bu seferin neden yapıldığına dair resmî açıklaması kendisinden kaçan Afgan isyancıların Babürlü ülkesine girişinin engellenmeyişiydi. Yine diğer sebep ise Babürlü Devleti'ni Maratalılardan korumaktı[4].

10 Mayıs 1738'de harekete geçen Nadir Şah, Afgan asileri yenilgiye uğratarak 31 Mayıs'ta Gazne şehrini teslim aldı. Müteakiben Kabil üzerine yürüyen Nadir Şah burayı da 19 Haziran'da kendisine tabi kıldı. 7 Eylül'de Celalabad'ı yağmalayan Nadir'in ordusu iaşe eksiklerini burada tamamladı. İlerleyen ordu ilk ciddi mukavemeti 26 Kasım 1738'de Hayber Geçidi'nde tecrübe etse de 20.000 civarındaki Babürlü ordusunu imha edip Peşaver'i işgal etti. Babürlü ordusu ile esas ve nihai büyük karşılaşma 24 Şubat 1739'da Karnal Muharabesi'nde gerçekleşti. Bu savaş neticesinde Babürlü Devleti hükümdarı Muhammed Şah, Nadir'e teslim oldu.

Ne var ki, düzenin sağlanması sırasında Nadir Şah'ın öldürüldüğü şayiası ortaya çıkınca 21 Mart gecesi, 3.000 Afşar askerinin ölümüyle sonuçlanan büyük bir ayaklanma meydana geldi. Bu duruma çok sinirlenen Nadir Şah, Delhi'de silahsız ve savunmasız halka yönelik büyük bir katliam yapması konusunda ordusuna izin verdi. O kadar çok insan katledildi ki sokak ve caddeler insan cesetleriyle dolduğu gibi şehir de küle döndü. Bunun yanı sıra 10.000 civarında kadın ve çocuk da köle olarak alındı.

4 İşin ilginç yanı Babürlü hükümdarı Muhammed Şah, Nadir'in işgal harekâtına karşı yardımlarını talep ettiği gruplardan biri de Maratalılar olmuştur.

Muhammed Şah'ın yalvarması üzerine ancak Nadir Şah kılıcını kınına soktu. Babürlü hükümdarı hazinenin anahtarlarının yanı sıra Tavus Kuşu Tahtı'nı da Nadir Şah'a teslim etti. Ayrıca Kuh-i Nur ve Derya-yı Nur gibi bugün bile hala göz dolduran ve meşhur olan iki devasa elması elde etti. Muhammed Şah ile aynı unvanı kullandıklarından onu şah, kendisini ise şehinşah (şahlar şahı) ilan etti. Bundan sonra 1739 yılının Mayıs ayı başında Hindistan'dan dönüşe geçti. O kadar çok ganimet ve yağma söz konusu idi ki, kaynaklara göre elde edilen bu ganimet 700.000.000 rupi değerindeydi. Dolayısıyla ganimetin nakli için 700 fil, 12.000 at ve 4.000 deve kullanılmıştı. Yolda ganimetler ciddi manada yağmalansa da yine de İran'a ulaşan miktar bir hayli fazlaydı. Bu yüzden Nadir Şah üç yıl müddetle reayasından vergi alınmasını yasakladı.

Buhara ve Hive Hanlıklarını İşgali

Buhara ve Hive Hanlıkları ile o dönemde İran'a hükmeden Safevî ve Afşar devletleri arasındaki temel anlaşmazlık konusu neredeyse tamamen Horasan bölgesiydi. Her iki hanlık da daha kuruluş aşamasından itibaren bu bölgeyi doğal yayılım alanı olarak gördü ve neredeyse her yıl bölgeye sayısız sefer ve akın düzenledi. İran da kendi doğal nüfuz alanı olarak gördüğü Horasan'ı korumak ve tahkim etmek zorunda hissetti. Bu ilişkilerde Muhammed Şibanî Han gibi hükümdarlar dahi hayatlarını kaybettiği gibi çok sayıda insan -yaşlı, genç, kadın, erkek- ya öldürüldü ya da esir alındı. Esasında Hive Hanlığı askerleri tarafından esir alınanlardan biri de annesiyle birlikte Nadir'di. 1704 yılında düştüğü esarette annesini kaybetti, ama kendisi takriben dört yıl sonra kaçarak bu esaretten kurtulabildi. 1730'lı yıllarda özellikle Hive Hanlığı'nın Horasan üzerine akınlarına devam etmesi Nadir Şah'ın onlara yönelik planlamalar yapmasını gerektirse de bu iş Hindistan dönüşüne bırakıldı.

Nadir Şah Hindistan seferine çıkmadan önce en büyük oğlu Rıza Kulu Mirza'yı (1719-1749) yerine vekil olarak atadı. Bu sırada Endhuy ve Belh civarında isyanlar çıkması üzerine bölgeye baş yardımcısı Tahmasb Han Celayir ile birlikte askerî sefer düzenleyen

Rıza Kulu Mirza buradaki isyanları bastırdığı gibi Bedehşan'a kadar olan sahayı tabiiyet altına aldı. Nadir Şah onun bu başarısını çeşitli armağanlar vererek kutlayıp Ceyhun'un ötesine geçmemesini istedi. Ancak Tahmasb Han Celayir'in de yönlendirmesiyle nehri geçip Buhara Hanlığı'nın kilidi konumundaki Karşı şehrini kuşattı. Hanın atalığı Muhammed Hâkim Biy başlangıçta ciddi bir direniş gösterse de kısa süre sonra Rıza Kulu'ya yenildi. Buhara Hanlığı hükümdarı Ebu'l-Feyz Han'dan (1711-1747) askerî yardım isteyen Muhammed Hâkim Atalık'a toplamda 80.000 kişilik bir ordu gönderildi. İki taraf arasındaki savaşı Rıza Kulu kazansa da kesin üstünlük elde edemedi.

Türkistan'ın kalbine yönelik bu sefer ve çatışmaların ağır masraf ve çok sayıda değerli komutan kaybına rağmen ciddi bir başarı ortaya koyamamasından haberdar olan Nadir Şah, oğlundan hemen çekilmesini ve Ceyhun'un güneyinde kalmasını istedi. Kendi yenilmezlik prestijine gölge düşürülmesi, Hindistan seferini aksatacak gelişmelere neden olması, oğlunu kaybetme ihtimali ve Türkistan'ı fethetme şeref ve izzetinin bizzat kendisine ait olmasını isteyişi onun böyle bir emir vermesinin nedenleri olarak gösterilebilir. Emir Timur'a pek çok konuda öykünen Nadir Şah'ın asıl niyetinden biri de Timur'un devletinin ana topraklarını ve başkentini alarak onunla bağını en üst noktaya taşımaktır. Sonuç olarak sebep her ne olursa olsun Rıza Kulu, Ceyhun'un güneyine çekilmek durumunda kalmış, Nadir Şah da Buhara Hanlığı hükümdarı Ebu'l-Feyz Han'a özür mahiyetinde bir mektup göndermiştir.

Bütün bu gelişmelere rağmen, Nadir Şah, Türkistan'dan vazgeçmiyordu. Daha Hindistan seferindeyken Türkistan seferinin lojistik planlamasını yaptı, hatta Belh'e ustalar yönlendirerek Ceyhun Nehri üzerine bir köprü inşa ettirdi. Hindistan'dan dönünce de hiç vakit kaybetmeden Türkistan'a yöneldi.

Merv şehrine gelen Nadir Şah, burayı Türkistan seferinin ana üssü yaparak buraya ciddi miktarda gıda ve mühimmat yığdı. Ayrıca şehre farklı yerlerden insan getirerek buranın nüfusunu da artırdı. Müteakiben Belh'e gelip burada yaptırdığı köprüden karşıya geçen Nadir Şah ilerleyerek Çarcuy'a ulaştığında Ebu'l-Feyz Han,

Atalık Muhammed Hâkim Biy'i ona gönderdi. Muhammed Hâkim Biy, hükümdarının savaşmak istemediğini belirtmesine rağmen, Nadir Şah ona hükümdarının bizzat gelip teslim olmasının gerektiğini ifade etti. Ebu'l-Feyz bu karara uymaya hazır olsa da ümerası şaha direnme konusunda ısrarcı oldu. Ancak ısrar edenlerin hesaplayamadığı bir şey vardı: Nadir Şah'ın ana ordusunun kısa süre önce zarzor karşı koymayı başardıkları Rıza Kulu'nun ordusundan kat be kat büyük olması. Ümerasını ikna edemeyen Ebu'l-Feyz savaş kararı alsa da iki taraf arasındaki küçük çatışmalar sonucu belirledi, meydan savaşı yapılmadan Buhara Hanlığı teslim oldu.

Kazanan taraf olarak Nadir Şah, aynı Babürlü yöneticisi gibi Ebu'l-Feyz'i 'şah' ilan ederek (kendisi şehinşah) kendisine vassal yaptı. İki ülke arasında sınır Ceyhun Nehri olarak belirlenerek nehrin batısı ve güneyinde kalan bütün topraklar Buhara Hanlığı'nın kontrolünden çıktı. Hanlıkta hutbe Nadir Şah adına okundu, sikke onun namına kesildi. Ayrıca hanlık Nadir Şah'ın ordusuna gıda takviyesinin yanı sıra kaynaklarda farklı ifade edilen bir miktar askerini Muhammed Hâkim Biy'in oğlu Muhammed Rahim komutasında teslim etti. Hindistan'da yaptığı gibi burada da hanedandan kız alarak Cengiz soyu ile irtibat kurdu. Bütün bunların karşılığında da Nadir Şah hanlığı koruma sözü verdi.

Buhara Hanlığı'nda işleri düzene koyduktan sonra Nadir Şah yönünü diğer bir Türkistan Hanlığı olan Hive Hanlığı'na çevirdi. Nadir Şah'ın Hive Hanlığı ile ilgili sorunları daha fazla idi. Çünkü daha kuruluşundan itibaren Hive Hanlığı'nın hükümdarları Horasan bölgesine sürekli seferler düzenliyordu. Bu seferler sonucunda da Safevîler ile Nadir Şah'ın tebaası olan pek çok insanı kadın-erkek, çoluk-çocuk demeden ya öldürüyorlar ya da kaçırarak esir ediyorlardı. Zamanında esir alınanlar arasında Nadir ile annesi de vardı. Ayrıca Buhara Hanlığı'nın işgali tamamlandığında, Nadir Şah, dönemin Hive Hanlığı hükümdarı İlbars Han'a, içlerinde Cuybarî şeyhlerinin de olduğu bir elçilik heyeti göndererek ondan kendisine tabi olmasını istedi, ancak İlbars Han, Nadir Şah'tan korkmadığını göstermek için elçilerin hepsini öldürdü.

Nadir'in üzerine gelmekte olduğunu öğrenince İlbars, kendi ordusuna ilaveten Kazak ve Karakalpaklardan da asker temin etti. İki taraf arasında birkaç küçük çatışmanın ardından Nadir, İlbars'ı Hangah şehrinde kuşattı. Yoğun ateş gücüne sahip olan Nadir'e direnemeyerek teslim olmak zorunda kalan İlbars'ı esasında Nadir Şah öldürme niyetinde değildi. Ancak öldürülen elçilerin akrabaları kısas isteyince İlbars Han, 20'den fazla ileri gelenle birlikte öldürüldü. Ardından başkent Hive üzerine yürüyen Nadir Şah burayı da teslim alarak Hive Hanlığı'nın tamamına hâkim oldu.

Sonuç olarak döneminde bugünkü Ermenistan, Azerbaycan, Dağıstan, İran, Afganistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın tamamı ile Irak'ın doğusu, Gürcistan'ın doğusu, Tacikistan'ın batısı, Pakistan'ın güneybatısı ve Arap Yarımadası'nın güneydoğu ucuna hükmeden Nadir Şah, Türk tarihinin yetiştirdiği son büyük cihangirdir. Fatihler geleneğinin son temsilcisi olarak kabul edebileceğimiz bu tarihî şahsiyet, hiç de azımsanamayacak ve tarihte kendine özel bir yer edinmiş bütün bu başarılarına rağmen, mücadelelerinin çok büyük bir kısmını yine Türklere karşı vermiştir. Varlığına son vererek üzerine kendi devletini kurduğu Safevî Devleti, sefer düzenlediği Babürlü Devleti ile Buhara ve Hive Hanlıkları, ayrıca ciddi sıkıntılar yaşattığı Osmanlı Devleti her biri Türk olan siyasi yapılardı. Yapılan savaşlar, binlerce Türk'ün ölmesine, belki en az bir o kadarının yaralanmasına ve esir edilmesine, medeniyet merkezleri olan şehirlerin tahrip olmasına, yakılıp yıkılmasına, tarım ve ticaretin zarar görerek insanların fakirleşmesine sebebiyet vermiştir.

Kaynakça

Alpargu, Mehmet, Çelik, Muhammed Bilal, "Nadir Şah'ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları", *Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi: Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı*, c. 29, Temmuz 2009, s. 511-530.

Aktepe, M. Münir, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetihnamesi*, İstanbul 1970.

Arunova, M. R. ve K. Z. Eşrefyan, *Nadir Şah-ı Avşar*, tr. Nergize Turaeva, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

Ateş, Abdurrahman, *Nadir Şah Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2022.

Avery, Peter, "Nadir Shah and the Afsharid Legacy", *The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic*, c: VII, ed: Peter Avery vd., Cambridge University Press, Cambridge, New York 2007.

Axworthy, Michael, *The Sword of Persia: Nader Shah From Tribal Warrior to Conquering Tyrant*, I. B. Tauris, Londra, New York 2006.

Bonakdarian, Mansour, "India vii. Relations: The Afsharid and Zand Periods", https://www.iranicaonline.org/articles/india-vii-relations-the-afsharid-and-zand-periods (Erişim Tarihi: 27.05.2023).

Floor, Willem, "The Safavid Army: Continuity and Change", *The Safavid World*, ed. Rudi Matthee, Routledge, Londra, New York 2022, s. 224-243.

Fraser, James B., *Narrative of A Journey into Khorasan in the years 1821 and 1822*, with a new introduction by Edward Ingram, Oxford University Press, Oxford 1984.

Golombek, Lisa, "Garden ii. Islamic Period", *EIr*, c: X, ed. Ehsan Yarshater, Bibliotheca Persica Press, New York 2001, s. 298-305.

Hanway, Jonas, *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea with the Revolutions of Persia*, c: IV; *The Revolutions of Persia Containing the History of the Celebrated Usurper Nadir Kouli, from his Birth in 1687, till his Death in 1747*, c: II, Londra 1753.

Külbilge, İlker, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2010.

Lockhart, Laurence, *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly upon Contemporary Sources*, Luzac and Company, Londra 1938.

Matthee, Rudi, "Safavid Iran from Shāh Safi to Shāh Soltān Hoseyn: Stability and Stasis", *The Safavid World*, ed. Rudi Matthee, Routledge, Londra, New York 2022, s. 144-163.

Matthee, Rudi, *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*, I. B. Tauris, Londra, New York 2012.

Matthee, Rudi, "Safavid Dynasty", *EIr*, https://www.iranicaonline.org/articles/safavids (Erişim Tarihi: 27.05.2023).

Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de l'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand), Depuis les dernieres annees du regne de Nadir Chah (1153), jusqu'en 1233 de l'Hegire (1740-1818)*, tr: Charles Schefer, Paris 1876.

Mirza Mehdi Han Esterabadî, *Cihangüşa-yı Nadiri*, ed: Seyyid Abdullah Envar, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran 1377hş.

Mirza Şems Buharayi, *Tarih-i Buhara Hokand ve Kaşgar*, ed: Muhammed Ekber Aşık, Defter-i Neşr-i Miras-ı Mektub, Tahran 1377hş.

Muhammed Kazım Mervî, *Alemara-yı Nadiri*, c: I-III, ed: Muhammed Emin Riyahi, İntişarat-ı İlmi, Tahran 1374hş.

Olson, Robert W., *The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations 1718-1743: A Study of Rebellion in the Capital and War in the Provinces of the Ottoman Empire*, Indiana University, Bloomington 1975.

Özkan, Murat, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

Özkan, Murat, *Hive Hanlığı (1511-1920)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

Sarkar, Jadunath, *Nadir Shah in India*, Kalküta 1973.

The history of the life of Nader Shah, King of Persia. Extracted from an Eastern manuscript, which was translated into French by order of His Majesty the King of Denmark By William Jones, esq., Londra 1773.

The Memoirs of Khojeh Abdulkurreem, tr. Francis Gladwin, Kalküta, 1788,

Togan, A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Tucker, Ernest, "Ottoman-Persian Relations ii. Afsharid And Zand Periods", EIr, https://www.iranicaonline.org/articles/ottoman-persian-relations-ii-afsharid-and-zand-periods (Erişim Tarihi: 27.05.2023).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi: Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 1982.

Veselovskiy, N. I., *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve ot Drevneyşih Vremen do Nastoyaşego Vremeni*, St. Petersburg, 1877.

DİZİN

A

Ahlatşahlar 164
Akkoyunlu 59, 261, 262, 276, 279, 280, 281
Alaeddin Keykubad 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 195, 196, 197, 198, 199
Albanya 108
Altın Orda 48, 205, 211, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258
Ankara Savaşı 202, 203, 206, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 228, 229, 239
An Luşan 89, 93, 94
Astarhan 243, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 256, 257, 258
Avarlar 20, 30, 106, 110
Azerbaycan 20, 58, 105, 107, 206, 207, 208, 209, 211, 218, 269, 270, 274, 276, 286, 288, 290, 297

B

Babailer İsyanı 58, 62, 287
Baharat Yolu 46
Bohemond 168, 170, 171, 172, 180, 181
Boris Godunov 250, 251
Bozkır 15, 16, 19, 22, 34, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 52, 56, 61, 73, 75
Budist 47
Bumin Kağan 57
Büyük Hun İmparatorluğu 20, 29, 62, 74
Büyük Selçuklu Devleti 20, 21, 58, 117, 161

C

Celaleddin Harezmşah 186, 188, 192, 199, 201
Celali İsyanları 59
Cengiz Han 49, 61, 204, 205, 240, 241, 242
Cengiz Kağan 57
Cuci 240, 241, 242, 243, 252, 255
Cürcan 140, 151

Ç

Çağrı Bey 141, 144, 146, 148, 151, 157, 160, 161
Çaka Bey 125, 128, 129, 166
Çelebi Mehmed 216, 220, 225, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 239
Çepni 276, 278
Çin 16, 21, 24, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 58, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 86, 87, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 240, 241, 255

D
Dandanakan Savaşı 152, 161
Danişmendliler 164, 165, 166, 179, 182
Deşt-i Kıpçak 240, 242
Doğu Roma 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 173, 174, 177, 178, 180

E
Ereğli Savaşı 178
Erzurum 188, 189, 190, 191, 193, 194, 197, 199, 200, 201, 208, 211
Eyyubiler 165
Eyyubîler 189, 190, 197

F
Fatih Sultan Mehmed 238, 246

G
Gazneliler 20, 21, 141, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 162, 163, 223
Gök Türk 19, 20, 21, 22, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 87

H
Haçlılar 165, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 174, 175, 178, 179, 181
Harezm 141, 142, 154, 162, 186, 188, 191, 198, 199, 240, 274
Hazarlar 20, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112
Hıristiyan 47, 105, 169, 175
Hindistan 20, 30, 46, 145, 162, 185, 186, 201, 206, 207, 213, 218, 292, 293, 294, 295, 296
Hive 242, 258, 274, 287, 294, 296, 297, 298
Horasan 58, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 150, 159, 160, 161, 206, 260, 262, 263, 266, 268, 269, 271, 272, 273, 290, 294, 296
Hristiyan 115, 126, 127, 134, 208, 228, 230, 235

I
Irak 20, 142, 160, 211, 218, 219, 263, 264, 265, 269, 270, 276, 297

İ
İbn Haldun 52, 53, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 182
İbrahim Yinal
İç Asya 47, 50, 51, 84, 98
İdil Nehri 105, 249
İlteriş Kağan 57, 78, 80, 81
İpek Yolu 46, 222
İran 16, 20, 31, 46, 58, 60, 62, 68, 69, 151, 160, 184, 185, 186, 195, 197, 204, 205, 206, 222, 240, 256, 260, 261, 262, 272, 276, 277, 281, 286, 287, 288, 290, 291, 292, 294, 297, 298
İsa Çelebi 217, 229, 230, 231, 232, 233
İvan IV 248, 250, 251, 252
İznik 120, 165, 166, 172, 232, 238

K
Kapgan Kağan 25, 34, 78
Karahanlılar 20, 21
Kasım Hanlığı 244, 245, 250
Kazak 242, 249, 250, 253, 254, 255, 258, 259, 267, 268, 297
Kazan Hanlığı 243, 245, 247, 248, 258
Kılıçarslan I 165, 166, 167, 170, 172
Kırgız 29, 86, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101
Kırım 108, 111, 238, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 256, 257
Kırım Hanlığı 245, 246, 247, 250, 251, 256, 257
Kızılbaş 60, 277, 278, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287
Kiçik Kutlug Alp Yabgu 66, 67, 68, 69, 70, 71
Kubrat 105, 106, 107, 108, 110

Kutlug Bilge Kül Kağan 88
Kürk Yolu 46

M
Malazgirt Zaferi 165
Maniheist 47, 91, 93, 94
Mengüceklıler 164, 165
Merv 141, 144, 145, 146, 149, 151, 152, 154, 159, 160, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 295
Merzifon Savaşı 175
Meşhed 263, 266, 268, 269, 289
Mısır 30, 50, 53, 204, 205, 206, 208, 209, 264, 278
Moğol 24, 49, 50, 51, 62, 76, 77, 88, 162, 165, 184, 185, 186, 190, 191, 199, 201, 240, 241, 243, 270, 272
Moskova 244, 245, 247, 248, 252, 253, 254, 257
Mo-Tu 27, 32
Muhammed Şibanî 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 294
Mukaddime 53, 61
Murad I 226, 227
Musa Yabgu 141, 144, 146, 160
Mustafa Kemal Atatürk 71
Müslüman 19, 20, 21, 47, 110, 181, 184, 185, 208, 209, 217, 222, 235, 245

N
Nadir Şah 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297
Nesa Muharebesi 143
Nişabur 140, 146, 147, 149, 150, 160
Nogay Ordası 247, 253, 254, 255
Normanlar 120

O
Ogurlar 20, 29, 68
Oğuz 16, 26, 30, 49, 58, 59, 62, 77, 78, 79, 86, 104, 111, 135, 144, 149
Oğuz İsyanı 16, 58, 62
Oğuz Kağan 49
Orhun Nehri 88
Orta Asya 20, 25, 29, 30, 31, 61, 90, 93, 95, 101, 222
Osman Gazi 57, 163

Ö
Ötüken 21, 33, 61, 62, 77, 78, 82, 111, 112, 201, 258
Özbek 260, 261, 262, 264, 266, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274

P
Papalık 128
Peçenekler 20, 30, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 138, 139

R
Ruslar 134, 246, 247, 248, 249, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258
Rusya 16, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 254, 255, 256, 257, 258, 291

S
Saltuklular 164
Selçuklular 62, 119, 125, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 156, 157, 158, 161, 163, 164, 165, 166, 183, 190, 191, 201, 223
Semerkant 228, 236, 260, 272
Serahs Muharebesi 144
Sibir Hanlığı 242, 244, 249, 252, 253, 255, 258
Sibirya 23, 30, 240, 242
Slav 110, 118
Soğd 31, 47, 89, 91, 93, 102
Sultan Ahmet 203, 207, 208, 209, 210
Sultan Gazneli Mesud 140
Suriye 20, 166, 172, 276
Süleyman Çelebi 213, 215, 217, 220, 229, 239

Ş

Şah İsmail 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 283, 284, 285, 286, 287, 288

T

Tabgaçlar 21
Talas Nehri 69, 93
Taspar Kağan 25
Timur 12, 16, 52, 53, 59, 61, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 228, 229, 230, 231, 236, 239, 241, 242, 252, 255, 256, 258, 267, 271, 272, 290, 293, 295
Tölesler 29
Tuğrul Bey 146, 147, 148, 150, 151, 159, 160, 162, 163
Türk 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 50, 51, 52, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 97, 98, 101, 102, 104, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 117, 118, 119, 120, 125, 128, 135, 137, 138, 139, 146, 155, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 202, 212, 222, 223, 226, 227, 230, 239, 240, 241, 249, 256, 258, 261, 262, 273, 274, 276, 280, 287, 288, 290, 297
Türkistan 20, 25, 41, 46, 52, 64, 65, 68, 70, 71, 73, 76, 82, 113, 139, 149, 161, 162, 201, 240, 252, 253, 259, 260, 261, 264, 272, 273, 295, 296, 297, 299
Türkiye Cumhuriyeti 22, 60, 161
Türkmen 59, 60, 144, 149, 151, 264
Türk-Şad

U

Uygur Kağanlığı 16, 21, 41, 79, 82, 86, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 99, 101, 102
Uzun Hasan 262, 287

Y

Yavuz Sultan Selim 197, 206, 276, 281, 284, 285, 286, 287
Yeşim Yolu 46
Yıldırım Bayezid 12, 202, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 237
Yınallılar 141, 164, 165
Yusuf Akçura 44

EDİTÖRLER
MURAT ÖZKAN - MESUT KARAKULAK

TÜRK'ÜN TÜRK'LE SAVAŞI

TÜRKLERİN KENDİ SOYDAŞLARIYLA ASIRLIK MÜCADELELERİ

Tarih boyunca pek çok Türk devletini kuran ve yıkan aktör, yine bir başka Türk unsurudur. Göktürklerin yıkılıp Uygur Kağanlığı'nın kurulması, Büyük Selçuklu Devleti'ni yıkılışa götüren Oğuz İsyanı, Osmanlıyı derinden sarsan Timur istilası ve diğer pek çok örnekte kurucu güç ile yıkıcı gücün aynı olduğu görülür. Türkler; konar-göçer, özgürlükçü ve teşkilatçı özelliklerine sahip çıkarak devletler kurmuşlar, bu devletler yine aynı özellikler nedeniyle yıkılmışlardır. Böylece ortaya tarihçiler ve araştırmacılar açısından peşine düşülmesi gereken son derece zengin konular çıkmaktadır.

Türkler, yayıldıkları geniş alanlarda nasıl hâkimiyet kuruyorlardı? Türk tarihinde ilk bölünme nasıl gerçekleşti? Türk iktidarlarında hep benzer mücadeleler mi görülüyordu? I. Kılıçarslan ile Danişmend Gazi, Yıldırım Bayezid ile Emir Timur, Şah İsmail ile Sultan Selim arasındaki mücadeleler nasıl değerlendirilmeli? Osmanlıların fetret dönemindeki taht yarışından nasıl dersler çıkarılabilir?

Her biri kendi alanında uzman olan tarihçileri bir araya getiren ***Türk'ün Türk'le Savaşı***, Türklerin uzun asırlara yayılan kendi soydaşları ile mücadelelerini incelemesi açısından bir ilk özelliği taşıyor. Mevcut tarih çalışmalarından yöntem ve içerik yönüyle ayrılan bu çalışma, Türk tarihinin bütünlüğü içerisindeki ayrışmaları, yol ayrımlarını ve yeniden doğuşları tarihsel hakikat çerçevesinde ortaya çıkarıyor.

Kronik
kronikkitap.com kronikkitap
ISBN: 978-625-6774-03-2
9 786256 774032